

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

УКРАЇНА ХХ ст.:
КУЛЬТУРА, ІДЕОЛОГІЯ, ПОЛІТИКА

Випуск 25

Київ 2020

УДК [008+316.75+32]: (477) “20”

Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей / Гол. ред. В. Смолій, відп. ред. В. Даниленко, ред.-упоряд. В. Швидкий. — Випуск 25. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2020. — 416 с.

Збірник містить публікації наукових розробок, присвячених вивченню соціальних, політичних і культурних проблем історії України ХХ ст., розвитку української історичної науки та історіографії. Досліджується соціально-професійні прошарки українського суспільства другої половини ХХ ст., особливості функціонування окремих релігійних громад, використання красномовного наративу у ширших дослідженнях, динаміка не проговорених антирадянських проявів та настроїв, мова як об’єкт зацікавленості істориків, а надто — як інструмент інформаційної війни проти України. Окрім того, збірник містить блок наукових розвідок, які висвітлюють актуальні питання в царинах музейництва та пам’яткознавства. Прикінцево подано покажчик змістів збірників «Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика» (випуски 1–25 за 1993–2020 рр.), рецензії.

Збірник розрахований на науковців та широке коло читачів.

Редколегія збірника:

Смолій Валерій — академік НАНУ (гол. редактор); Даниленко Віктор — доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАНУ (відп. редактор); Швидкий Василь — кандидат історичних наук (відп. секретар); Бондарчук Петро — доктор історичних наук; Добржанський Олександр — доктор історичних наук, професор; Зінько Юрій — кандидат історичних наук, професор; Зовчак Магдалена — докторка габілітована, професорка, (Республіка Польща); Кульчицький Станіслав — доктор історичних наук, професор; Латак Казімеж — доктор габілітований, професор (Республіка Польща); Лисенко Олександр — доктор історичних наук, професор; Мезга Ніколай — доктор історичних наук (Республіка Білорусь); Романюк Іван — доктор історичних наук, професор; Сербин Роман — професор (Канада); Смольницька Мирослава — кандидатка історичних наук; Стяжкіна Олена — докторка історичних наук, професорка; Якубова Лариса — докторка історичних наук, членкиня-кореспондентка НАНУ.

Тексти статей подані в авторській редакції.

Набір підготувала *Н.Ф. Васильєва*.

Оригінал-макет підготувала *Л.А. Зубець*.

У разі передруку матеріалів узгодження з редколегією обов’язкове.

Затверджено до друку Вченою радою Інституту історії України НАН України протоколом № 4 від 25 червня 2020 р.

Засновник: Інститут історії України НАН України.

Видається з 1993 р.

Свідцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації.

Серія КВ, № 6932, видане 04.02.2003 р.

Видання внесено Атестаційною колегією Міністерства освіти і науки України до Переліку наукових фахових видань України (наказ № 374 від 13.03.2017 р.).

© Інститут історії
України НАН України,
2020

ISSN 2518-7791 (Print)
ISSN 2518-7805 (Online)

SUMMARY

Ukraine of the XXth century: Culture, ideology, politics. — Collection of articles / Editor-in-chief V. Smoliy, executive editor V. Danylenko, managing editor V. Shwydky. — Kyiv: Institute of History of Ukraine, National Academy of Sciences of Ukraine, 2020. Issue 25.

The collection contains publications of scholarly works that explore social, political and cultural problems of the history of Ukraine in the twentieth century, the development of Ukrainian historical studies and historiography. The articles particularly focus on socio-professional groups of Ukrainian society in the second half of the twentieth century, functioning of individual religious communities, the use of folklore narrative in broader research, dynamics of unspoken anti-Soviet manifestations and attitudes, as well as on language as an object of historians' interest and especially as an instrument of informational war against Ukraine. In addition, the collection contains scholarly research that covers current issues in the field of museum and historical artifact studies. Finally, the collection ends with an index of issues 1–25 from *Ukraine of the Twentieth Century: Culture, Ideology, Politics* for the period of 1993–2020.

The collection is published for scholars and a broader audience.

Stiazhkina Olena (Kyiv)

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History),
Leading Research Fellow, Department of History of Ukraine
of the Second Half of the 20th Century,
Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine
fotodonetsk@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2781-4261>
УДК 94(477)172.4:323.266

**SOVIET RUSSIAN: TRANSLATION LOSSES AS A WEAPON
OF INFORMATION WARFARE AGAINST UKRAINE
(2013–2020)¹**

*In the focus of this research is Soviet Russian language as a mechanism of the creating fake reality and as a weapon of the war against Ukraine. **The main question is** how the linguistic constructions of Soviet Russian (its ideologemes, established phrases, precedent texts) became / become performative utterances (J.L. Austin) that created, supported and framed the fake reality around the Russian Federation's aggression against Ukraine and provided the fake reality with the pseudo-content with which politicians and peacemakers were forced to work, as if they were real and rooted.*

*Language philosophy provides **methodological framework** for this attempt to analyze Soviet Russian as a ritual and weapon of war. This framework poses and considers the question of language as a way of symbolic representation of the world, the organization of the picture of being.*

Conclusion. *The Soviet newspeak continued to shape not only the domestic, cultural, political, but also the legal field, and therefore influenced the hidden transmission of Soviet political order into the practices of independent Ukraine. By strengthening the Soviet discourses with nostalgic, 'anti-fascist', 'Soviet-patriotic' projects, the Kremlin relied on the established constructs of the description of the world and strengthened those patterns of speech and thinking that contributed to legitimization of aggression.*

The myth of the 'Great Patriotic War' turned out to be the strongest one among such patterns. When attempting to restore Russian imperial grandeur in its Soviet and post-Soviet variants, this myth acquired the characteristics of 'eternal Great Patriotic War'. Reconfigured to become 'eternal', this myth became an element of the Kremlin's

---

¹ This research was supported by «Heinrich Boell Foundation. — Kyiv Office — Ukraine». The translation was made by Nadiya Chushak.

policy towards the war against Ukraine. Its broad verbal content, where the 'fascists' merged with 'American imperialists', creating an overall picture of the 'hostile world', acted as a mechanism of 'affective management', a powerful trigger motivator for engaging in ritual actions, including 'reconstruction of the eternal Great Patriotic War' in Ukraine.

Key words: *Soviet Russian language, Russian Federation's aggression against Ukraine, the occupied territories of Donetsk and Luhansk regions, fake reality.*

My research focuses on how the linguistic constructions of Soviet Russian (its ideologemes, established phrases, precedent texts) became / become performative utterances (J.L. Austin) that created, supported and framed the fake reality around the Russian Federation's aggression against Ukraine and provided the fake reality with the pseudo-content with which politicians and peacemakers were forced to work, as if they were real and rooted.

Soviet Russian language, existing in several spaces and audiences — inside the Russian Federation, within the occupied territories of Donetsk and Luhansk regions, within the Western European order of thought, within Ukraine — produced fixed messages that were unreadable outside their contexts (political, historical, everyday). These messages were not only misleading about what happened during the war, but also shaped relevant practices, reactions, rituals and expectations of people both in Ukraine, Europe and the world, and in the occupied territories.

On the one hand, the work of the language, its effects, exist in the zone of invisibility and unconsciousness. Soviet Russian continues its existence as a 'hidden curriculum'. On the other hand, Soviet Russian, its carbon copy — Ukrainian Soviet — and its translations into European languages are not generally perceived as a problem or a threat, since for a long time language constructions were not considered as a real, not symbolic or auxiliary weapon of warfare.

Language philosophy provides methodological framework for this attempt to analyze Soviet Russian as a ritual and weapon of war. This framework poses and considers the question of language as a way of symbolic representation of the world, the organization of the picture of being. Following Wilhelm von Humboldt [1], Ludwig Wittgenstein [2], Johann Leo Weisgerber [3], Edward Sapir [4], Benjamin Whorf [6] and others (while understanding the difference between their approaches and the passionate discussions surrounding their hypotheses and concepts), we will start by agreeing that language, its structure and ways of usage affect the perception, outlook, cognitive processes of its speakers. Therefore they build a certain picture of the world and also determine social behavior, which, in turn, influences the ways of human thinking.

J.L. Austin's theory of speech acts also offers a theoretical framework for understanding significant role of words in Russian aggression. According to

this theory, speech acts consist of two kinds of utterances: first, the utterances that describe existing facts and then the ones that are not reflective of social reality but intentionally create or change it. J.L. Austin called them performative utterances, emphasizing that performative utterances should not be evaluated as being «true» or «not true», they can only be evaluated according to their success or failure to achieve goals [6]. Another theoretical framework for understanding the meaning of verbal processes as a component of war is the Thomas Theorem. American sociologist William Isaac Thomas formulated it in the 1920s as follows: «If a situation is defined as real, it is real in its social consequences» [7, c. 27]. The mode of thinking of the situation as real is laid through the mechanism of using words — ideologemes and phrases that have stable connotative mechanisms.

How and why Soviet Russian was influencing

Sovite Russian language was not only the way of speaking and thinking about the bolshevik-communist-real socialist society and its future. It was a tool of creation of the ‘new man’, indicator of the attainment of the ‘new consciousness’, mechanism of the specific form of perception of the world as the bright future². Yet it also was a form of agreement to the ‘tortured life’ (Aleksander Etkind). Soviet language of 1920s — 1950s is the language of tortures and repressive apparatus. «The language provided a Soviet man with deeply internalized justification of the annihilating actions» [8, c. 19].

«When Ukrainian person had to write (mainly from behind the prison bars) about his loyalty to the ‘Soviet authorities’, he also had to praise the official institutions in *obshcheponiatnyy* [understandable] language,» [9, c. 51] justly observes Serhiy Bilokin’. Not only institutions had to be named using *obshcheponiatnyy* language, Soviet Russian had to be used to describe the way of renouncing one’s parents (friends, neighbours, relatives), mechanism of becoming of person as ‘faithful party member’ (Komsomol member, proletarian, revolutionary, hero) etc. Soviet Russian suggested a number of cliches and precedent texts [10; 11; 12] that governed the self-understanding and narration of a life of an ordinary person. The necessity of ‘learning’ this language in 1920s — 1950s came not only and not because of it being the prerequisite of moving up the career ladder, but because of the fact that Soviet

---

² With help of the language «Ordinary citizens also developed the ability to see things as they were becoming and ought to be, rather than as they were. An empty ditch was a canal in the making; a vacant lot where old houses or a church had been torn down, littered with rubbish and weeds, was a future park // Fitzpatrick Sh. *Everyday Stalinism Ordinary Life in Extraordinary Times: Soviet Russia in the 1930s* / Sheila Fitzpatrick. — Oxford University Press, USA. — 2000. — P. 9.

Russian was the only language spoken by the punitive and repressive apparatus, so it seemed to be the only, even if illusory mechanism whose usage offered a chance of physical survival.

When in 1960s — 1990s the physical annihilation as the main threat to people's lives stopped being an everyday practice, Soviet Russian already had acquired the signs of the «convenient grid of coordinates for communication in mode of maintaining loyalty, guessing subtexts, finding one's own and avoiding fatal mistakes» [8, c. 13].

Late Soviet Russian language, according to Illya Zemtsov, contained a large number of psychological traps, acting as an iron cage that restricted the free movement of those inside it. A significant role in strengthening the language as a trap was played by the fact that a large number of concepts were coded, not manifested, while the other concepts, conversely, were overloaded with information [13, c. 10]. Both led to the distortion of the meanings, perspectives, proportions of the phenomena described. But people in the late Soviet Union already assumed that it is not necessary to think about the content: it has already been received. Therefore, a personal interpretation is not required from the native speaker, what is required instead is a proper understanding of the subtext and the ability to decipher pragmatic instructions about one or another behaviour [8, c. 39].

Alexei Yurchak noted that already in the period of late socialism in the practice of using Soviet Russian, «the reproduction of the norm of ideological expression, ritual or symbol at the level of their form was dominant, while the content shifted, becoming different from literally 'stated'» [14, c. 25]. This 'performative shift', the author emphasized in 2014, in the preface to the Russian edition of his monograph, «has again become widely practiced in the functioning of state institutions, discourses and mass media, and in the relations between the state and citizens» [14, c. 25].

Soviet Russian after 1991

In Ukrainian society, similarly to the societies of the former socialist states of Eastern Europe [15], we are dealing with not the *results* of the work with the Soviet but with the *process* of forming/ not forming distance to it. The process of decommunization [16] — through destruction of Soviet symbols, toponymics, calendar — aims to create the lacuna that would be marked by the alienation and rejection of the Soviet as a traumatic and repressive experience. Regardless of the attempts to protect Ukrainian informational space from systemic Russian influences, the discourse of 'reSovietisation' in form of nostalgia for the Soviet everyday and quotidian life remained — to varying degrees in different regions and different age groups — relevant at the time of the outbreak of war [17].

Soviet Russian language provided the soil that nourished and made possible and acceptable the re-actualization of the Soviet. Large numbers of its speakers, according to Oksana Pakhl'ovska [18, c. 326], never left the coordinates of the Soviet history.

Soviet Russian continued its existence (including through its carbon copy of Ukrainian 'double newspeak') on different levels and with different degrees of intensity. Researchers noticed its 'revanche' in the rhetorics of the Ukrainian politicians [18, c. 325–327]. Its rudiments marked the process of writing the textbooks [19], it continued its existence in still burdened by the ideological connotations lexical units in the dictionaries of Ukrainian language [20]. On the quotidian level Soviet Russian turned into certain 'cultural imponderables' (Melville J. Herskovits [21]) — routine elements of thinking and behaviour that are re-created below the level of consciousness and are characterized by the high level of conservatism, since they almost do not reach the consciousness and are being taken for granted. Therefore it is more difficult to expel them from patterns of thinking and behaviour of the individuals compared to those that constantly require attention. Thus, for example, maternity leave was continued to be called *dekretnyy* leave, and the business trip was called *komandirovka* [as in Soviet times]. The fact that the level of consciousness is 'not reached' when these and similar words are used, allowed Soviet Russian to become a 'hidden curriculum'³.

Acting as hidden curriculum, Soviet language carbon copied into Ukrainian, influenced the 'divergences in interpretation' and different understanding of the meanings, used in the social-political vocabulary of the contemporary

---

³ The concept of 'hidden curriculum' was first coined by American sociologist Philip Jackson in 1968 (Jackson Philip W. *Life in classrooms*. New York: Holt, Rinehart and Winston, Inc., 1968). "Analyzing institutional education, Jackson identified in it two components: 'formal curriculum' with openly manifested goals and values, and 'hidden curriculum' — those values, dispositions, norms, attitudes and skills that are learned regardless of the topic of the lesson or subject, such as: how to survive fights, how the power is formed in a team, how to earn the attention of peers and teachers, and so on. The hidden curriculum in the educational process is manifested through the system of organization of education, disciplinary practices, organization of space, choice of subjects, through the content of textbooks and emphasis on various topics. It is also manifested in the complex processes of interaction between students, teachers, and management. According to the views of representatives of the school of structural and functional analysis, the 'protagonists of the hidden' are not only the obvious 'possible and impossible' and 'what and how to learn', but also the 'class order, political interests of those who dominate and those who obey, the dynamics of the fields of education and culture', and thus any change in social order or pedagogical practice is only a secondary symptom of the restructuring of the network of positions of power within the limits of social totality" (*Ридингс Б. Университет в руинах / пер. с англ. А.М. Корбута. — Минск: БГУ, 2009. — С. 184*).

world. Further research is needed to augment this statement but we can agree with those experts who emphasize that the ‘appropriation’ and ‘reinterpretation of the meanings’ of a number of words and concepts perverted by Soviet totalitarian discourse did not occur, and therefore the words ‘democracy’, ‘capitalist’, ‘private property’, ‘liberalism’, ‘constitution’ and a considerable number of others, still connote the Soviet frames for a number of Ukrainians (‘so-called democracy’, ‘capitalist exploiter’, ‘private property — a source of exploitation’, ‘rotten liberalism’, etc.) or with the perception of the Soviet as a ritual, and thus — empty in content (this concerns such concepts as ‘constitution’, ‘election’, etc.).

Obviously, not all vocabulary and constructive characteristics of Soviet Russian were widely understood and used in independent Ukraine, but its tacit existence continued, generating, mainly in latent way, orders of rituals, collective practices, ways of organizing life and mechanisms of self-discovery. Soviet language remained to be the field of symbolic exchange, supporting, among other things, discursive and pragmatic practices of those in power, bureaucrats, ordinary people, oriented towards the support of the hierarchies and interactions of the Soviet type.

This argument requires a separate systematic search and analysis, ‘the archaeology of knowledge’ [22] of the linguistic practices, where the words of the Soviet Russian were not just mechanisms for communication, rudiments of the precedent texts, but, first and foremost, carriers of hidden, unreflected by the contemporaries symbols and signs, that could and did influence the reproduction of the Soviet practices of public and private life.

Soviet Russian remained a part of social, political and everyday discourses in Ukraine throughout all the years of state independence. On one hand, its presence was determined by the existence of generations that lived in Soviet realities or had a Soviet background. However, instead of retreating to social oblivion, Soviet Russian strengthened its potential (including potential for propaganda). This happened because it was profitable for the ‘elites’ to maintain a hidden Soviet agenda that provided them with comfortable conditions for imitation of reforms and personal enrichment. Part of the society, especially the part that relied mostly on the usage of Russian language, remained ‘Soviet-speaking’ because this corresponded to their nostalgic sentiments and did not destroy the constructed picture of the world. Some communities that continued to use and respond to Soviet Russian vocabulary found themselves in a situation where speaking / writing in Soviet was neither conscious nor problematized. Pierre Bourdieu referred to such situations as to result of monopoly of power, in which the underprivileged do not feel that they have been deprived of something [23, c. 14]. Therefore the lack of a language for self-writing and usage of Soviet Russian were not regarded as a defect, a trap or a danger.

Soviet Russian for invasion and occupation

One of the most powerfully and verbally decorated constructions of Soviet discourse was the myth of the Great Patriotic War. In the words of Nina Tumarkin, it became a ‘Soviet civic religion’ [24, p. 155] and, according to Dina Khapaeva, it played the role of a ‘blocking myth’ that had to turn the ‘Great Terror’ into a ‘peaceful everyday life’, a ‘normal life’ that was ruined not in the 1910s, 1920s or 1930s, but on Sunday morning, June 22, 1941. To some extent, the myth of the Great Patriotic War has become the ‘myth of creation’ of the ‘Russian people’ as the only nation-vanquisher of the biggest evil in human history.

The words used to create the mythological constructs have acquired fixed content and vivid emotional connotation. Using various techniques [25], the Kremlin authorities offered the image of the enemy ‘fascist’ / ‘German’, his bootlicker — ‘former people’, and equated (or almost equated) ‘nationalists’ and ‘Nazis’, introducing into the field of propaganda in the first postwar years⁴ the image of ‘Ukrainian-German nationalist’ / ‘banderite’ [26, c. 125]. The myth begat the point of birth of the only victorious — through martyrdom for the sake of others — Russian people, whose all representatives belonged to the ‘party’. This powerful ideologeme influenced the self-perception of ordinary people and became part of their self-description. Its outer vector — through real contribution to the victory of the peoples living in the USSR — also acquired the features of a ‘blocking myth’, addressed to European intellectuals and politicians. When weighing in crimes against humanity, the actions of the Soviet and Nazi authorities were marked as incompatible. Nazism was condemned, but communism, as a Soviet variant of totalitarianism, was not⁵. In

---

⁴ The film «The exploit of the spy» (1947) by director Boris Barnet for the first time explained collaborationism not by class contradictions or by desire to ‘catch up with the Germans and live beautifully’, but by nationalist views: “the traitor comes to the Germans, stating that he is Ukrainian [...]: “In Moscow they have their own songs, we have our own” // Орлова А.С. Художественные фильмы о Великой Отечественной войне 1946–1956 гг. как отражение изменений в политической жизни СССР / А.С. Орлова // Вестник МГОУ: Серия исторические и политические науки. — 2015. — № 3. — С. 170. — Electronic resource. — Available at: <http://www.vestnik-mgou.ru/Articles/Doc/8339>.

⁵ Yana Prymachenko noticed at one recent attempt to condemn communism — Prague Declaration on European Conscience and Communism — that was signed on July 3, 2008 at the initiative of the Czech government by famous European politicians, historians and dissidents. The authors of the declaration called on the European community to recognize the Nazi and Communist regimes as the greatest tragedy of the twentieth century and to develop common criteria for the victims of both totalitarianisms. However, this proposal has been ambiguously accepted, and the question of the communist regime's crimes remains open. For more details see: Примаченко Я. Советское vs националистическое: противостояние

addition, as Peter Dickinson rightly remarked, Western intellectuals and historians studying World War II have called and continue to call Soviet troops ‘Russian’, and continue to write that the ‘Russians’ lost twenty-seven million lives. They have been neglecting Ukraine, the millions of Ukrainian soldiers who have been in the Red Army, the scale of casualties of the civilian Ukrainian population, and continue doing so. Thus, under the influence of Soviet (and now Russian discourse), such a ‘staggering omission’ demonstrates not the contribution of Ukraine, but the size of the ‘blind spot’, that masks the role of Ukrainians in the Second World War in the minds of Europeans [27].

The myth of the ‘Great Patriotic War’ and the common victory of the peoples of the Soviet Union (designated as ‘Soviet’ and ‘Russian’ people) over Nazi Germany not only provided the legitimacy of the Soviet system and became the basis for the formation of a new collective identity [28], it continued to play the role of the ‘blocking’ and the ‘explanatory’ myth for both the Cold War and the Soviet Union's interference with sovereign states around the world. The detailed vocabulary [29] created to describe, pronounce and create the ritual practices of the myth of the ‘Great Patriotic’ war was supplemented by new words and collocations that denoted enemies (*‘America’, ‘American imperialism’, ‘fascist youths’, ‘aggressive bloc NATO’, ‘American militarists’, ‘junta’, ‘clique’, ‘neo-Nazis’*), methods of action (*‘help to the fraternal nation’, ‘protect against American aggression’*), in a distorted way labeled / masked interventions and invasions (*‘brotherly aid to the Czech workers’, ‘international debt to the Afghan people’*) and so on.

The expansion of the myth of the ‘Great Patriotic War’ absorbed also other wars waged by the Russian Empire, and thus the formula stipulating that the ‘Russians’ always defeat the ‘Germans’ existed for the everyday (and sometimes political) description of any confrontations — from sports to culture, from military to diplomatic ones. It acquired a crystallized propagandist formula: ‘we can repeat’. The myth of the ‘Great Patriotic War’ acquired the attributes of the ‘eternal Great Patriotic War’, and its symbolic vocabulary was supplemented thus configuring and reconfiguring the practices of perception of the world and the behavior of its carriers.

The myth of the ‘Great Victory’ continued to live after the fall of the USSR. As Tatiana Zhurzhenko remarked: «The Russian authorities are appealing to the ‘Great Victory’ in order to legitimize the post-Soviet political regime in the eyes of Russians and the West alike, as well as to substantiate Russia's claims for the role of a global geopolitical player» [30, c. 103]. Considering that the myth, reconfigured into the myth about an ‘eternal Great

Patriotic War’, also became an element of the Kremlin's policy of restoring Russian influence in the post-Soviet space and preparing for the war against Ukraine, its broad verbal content, where ‘fascists’ and ‘American imperialists’ merged creating the picture of the ‘hostile world’, became not only an echo of the ritualized Soviet Russian, but also a mechanism of ‘affective management’ [31], a powerful trigger — motivator for engaging in ritual actions, including in the ‘reconstruction of the eternal Great Patriotic War’ on territories of Ukraine.

The first attempts at affective management with the use of powerful triggers of ‘fascism’ and ‘Nazism’ for the world and domestic Ukrainian audience were made several years before the Russian Federation’s attack on Ukraine.

In the summer of 2011, German director Jakob Preuss, who directed the documentary ‘The Other Chelsea’, claimed that he would like to make a film about Lviv, where, according to him, 90% of seats in the city council belong to deputies from ‘Svoboda [freedom]’ party, who do not hide their **fascist** views. «One of them even has a nickname Nachtigall-88» [32], noted the director⁶. In April 2012, British journalist Bryan Flynn from *The Sun* tabloid disseminated information about Ukrainian ultras fans who were preparing at a ‘secret camp’ near Ivano-Frankivskto to attack ‘black fans’ attending Euro 2012 football competition. The subtitle of the «Anarchy in Ukraine» article reads: «**Nazi** militia train yobs to fight our fans» [33].

On May 28, 2012, the BBC published a report entitled «Euro 2012: Stadiums of Hate», which informed about **Nazism** among Ukrainian fans and about the violence they used against representatives of other nationalities. For example, the roll call of fans at the stadium was called a ‘**Nazi salute**’ in the BBC movie, the coat of arms of Ukraine was compared to the **Nazi symbols** used by football fans [34]. This film caused a wave of outrage in the UK. The Foreign Ministry of Ukraine and President Yanukovich were forced to intervene in the scandal.

The World Cup was held without any incidents, but the frames ‘Nazism’, ‘Nazi symbols’, ‘Nazi / fascist threat in a weak state’, ‘violence’ arose and to some extent became entrenched in the eyes of Europeans.

The second attempt to accuse Ukrainians of fascism / Nazism, and thus to prolong the action of ‘eternal Great Patriotic war’, was made in the spring of 2013.

---

⁶ Without turning to conspirology, I wish to emphasize the strange — for a German person — usage of the term ‘fascism’. After all, Jacob Preuss should have used the correct term, ‘nazism’, but for some reason he did not do this.

On May 15, 16, 17 of that year, the Party of Regions organized rallies in Vinnytsya, Odesa, Chernihiv, Donetsk, Luhansk, and other cities of Ukraine, with slogans *'To Europe — without fascism'*.

The participants of the rally in Luhansk held banners with inscriptions in Russian: *'Luhansk region against neo-Nazism'*, *'Beware, fascism!'*, *'Stop fascism in Ukraine'* [35]. In Odesa, a column of protesters was headed by elderly people who carried posters with the text (in Russian): *'Fascism will not pass!'*. In Crimea, the 'battle with fascism' was accompanied by the slogans *'Neo-fascists will not pass'*, *'To Europe — without fascism'*, *'No is our answer to fascism!'*. The protesters chanted in Russian: *'No to fascism'* and burned on Lenin Square in Simferopol a rubber doll with a photo of Verkhovna Rada deputy from *Svoboda* [Freedom] party Iryna Farion, an image of a swastika and a plaque with the inscription *'accomplice of the fascists'* (in Russian), attached to it [36]. In Sumy, a deputy of the Party of Regions of the city council announced from the stage that *"We gathered here to say 'No!' to fascism, to say that we will root out mercilessly its smallest manifestations"* [37]. In Zhytomyr, several dozens of people with banners saying *'Halychyna is a den of neo-fascism'*, *'Youth of Zhytomyr against fascism'* stood in front of the students and state employees gathered for the rally [38].

In Donetsk, at the end of the rally-concert the head of the regional state administration delivered a speech (in Russian):

Parade fireworks have died out, but statemongers who are trying to change the history make us sound the alarm and say a decisive 'NO' to neo-fascism. Are we going to betray our memory, our glory and our victory?! Long live our dear Donbas — fascism will not pass! [39].

In the statement made at the rally, its organizers from the Party of Regions appealed (in Russian) to *"society, authorities and all people of good will to prevent the revival of fascism in Ukraine with all their might"* [39].

The reactions of the participants of these events were different. The journalists who observed the situation reported that the participants of the rallies spoke about coercion and possible punishment by the bosses of enterprises and educational institutions for refusing to take part in the event. Some of the people from different cities where the 'rally' took place obediently and even fervently repeated the slogans pronounced by speakers on the stage. Some of them, for instance in Sumy, stood in small groups waiting for the end of the so-called rally, meanwhile discussing their own topics, joking and checking the time [37].

With a high level of probability, this happening organized by the Party of Regions was the Kremlin-inspired rehearsal of the propaganda cover for the Russian military invasion in 2014, which took place under almost the same information campaign about 'struggle against fascism'.

The May 2013 case of ‘anti-fascist rallies’ is a vivid demonstration of how Soviet Russian language became a ritual tool and weapon of the information war, and how different audiences differently perceived it and were excluded/included from its usage.

The dictionary of the rallies, the speech constructions of Soviet Russian and its Ukrainian ‘double-newspeak’ (which, as Oksana Zabuzhko noted, «is characterized by the maximal possible unambiguous coincidence with Russian» [40, c. 119]), such as

‘Fascism will not pass’, ‘sound the alarm’, ‘decisive no’, ‘root out mercilessly the smallest manifestations, ‘people of good will’, ‘Halychyna — a den of fascism’ (all used in Russian language, except the last one, which was in Ukrainian, although with a Russian word for ‘den’)

served both to parameterize the geopolitical vector — the vector of Ukraine’s return to the Russian Empire (‘two languages — one people’), and to check the efficacy, rootedness of the Soviet linguistic project (here — with the ‘anti-fascist’ content) as the trigger of the potential political behaviour in case of Russian aggression, which, apparently, had been prepared by Kremlin for many years. During rallies conducted in May 2013 mechanisms were used that Larysa Masenko correctly calls ‘verbal rituals’, ‘shamanic spells devoid of real meaning’ [41, c. 38] because the Ukrainian state never had and does not have any signs of ‘fascism’. However, the linguistic rituals of Soviet Russian (and its Ukrainian ‘double-newspeak’) created a space for symbolic action, in which the community that attended the rallies (voluntarily or by force) found itself both a carrier, a consumer and a translator (even if they disagreed with what they heard) of a political myth that in the “system of given ritual utterances... gave rise to non-existent processes and phenomena, combined reality with fiction, introduced false relations into the actual picture of social reality” [42, c. 14].

Nikolai Vakhtin noted that ritual is one of the key concepts that helps to understand how Soviet Russian penetrated all spheres of life and was seen as the norm. Ritualized language is a language built on previously known formulas. What matters here is not the content, but the ritual itself — the utterance of words. «Ritual», Vakhtin said, «is the content». He also noted that where ritualized language wins, the opposition true / false loses meaning and is replaced by the opposition right / wrong. In the ritualized sphere the truth is automatically neutralized. If the ritual context is respected — the ritual norms of vocabulary, hierarchy and word order, intonations, places of pronunciation — the meaning does not matter. The speaker is not afraid to be caught lying, because speaking in Soviet Russian is not a part of the discussion, dispute, search for truth [43]. Speaking is an act of war in which one must win at all costs, suppress, and receive public approval [44, c. 30–32].

Decorated by Soviet Russian, myth of the ‘eternal Great Patriotic War’ through words and their use formed such practices of invasion and occupation, in which both the inhabitants of the aggressor country, and some of the occupied people in eastern Ukraine were trapped in (and led others into) trap of ritualized speaking and, therefore, of ritualized actions. The scenarios and variations of social behavior formed by the Soviet vocabulary of ‘eternal war’ were different.

For some native speakers and consumers of the ‘eternal Patriotic war’ language, the meaning of the words used to describe events remained not quite clear and understandable, but they still did not doubt their correctness. Thus, the term *opolchentsy* (Russian for militia men) was widely used by Russian propaganda to conceal aggression of Russia. According to Larisa Masenko, this word was used to refer to the local collaborators and Russians recruited to participate in military operations on the territories of the Donetsk and Luhansk regions. The scholar noted that the word *opolchenets* means «military formation of civilians released from active military service created in wartime to assist the regular army on a voluntary basis», therefore its dominant meaning is ‘common to all people’ and ‘voluntariness’ [45, c. 228]. We want to add that its symbolic basis is the myth of ‘eternal Great Patriotic War’, within which the ‘people’s militia’ repeatedly fought back or were heroically killed for the Muscovy / Russian Empire / USSR⁷.

Taking the above into consideration, the answer provided by the pensioner from Snizhne to interviewer’s question ‘Who are *opolchentsy* (militia)?’ in autumn of 2014 is quite illustrative.

Who are ... opolcheniye...? you need to read the history to know how to decipher it correctly ... (pause). I’m fine about opolcheniye ...[46]

The feeling of being correct, coupled with the lack of an accurate understanding (knowledge) of the content of the words used, made it possible for Russian propaganda to easily manipulate people’s minds by offering them practices and reactions ‘spelled out’ in the myth of ‘eternal Great Patriotic War’. In a statement made by Igor Plotnitsky, one of the leaders of the occupation administration of Luhansk (September 2015), instructions regarding the behavior of occupied people were constructed according to a large number of verbal constructions of Soviet Russian:

---

⁷ For historical connotations of the term *opolchenets* and the danger of its mistaken usage in Ukrainian media discourse during the Russian-Ukrainian war see: Тараненко О. Евфемізація в українському медіа-дискурсі гібридної війни // Соціальні комунікації: теорія і практика: наук. журнал. [наук. і літ. ред. Г.Я. Холод; наук. ред. О.М. Холод]. — Т. 4. — К., 2017. — С. 19–27.

We must recall the experience of the Great Patriotic War, when every citizen was a voluntary assistant to SMERSH, and saboteurs and spies could not walk on our land. In the nearest future, instructions will appear in the media on how to quietly identify terrorists and report them to the competent republican authorities. The republic is our common home. Together, we will cleanse it of the carriers of Nazi viruses and bacteria and drive the war beyond the borders of our native land! [47].

The ritual Soviet language marked not only the orders and instructions of the occupation administrations. It also marked the scientific texts («Attempts at forced propagation in Donbass of hate-filled ideas of neo-fascism met with armed resistance of the local population in spring of 2014» [48, c. 50]), fictional texts («Hang in there bravely, rebels from the east! Strangle fascism! And do not retreat! Violently fight the enemy in the name of freedom! Otherwise, your lands will burn in fire!» [49, c. 123]); journalistic texts («Brothers, be vigilant. This is not a banal appeal, not a poster from the past. These are the requirements of the current moment» [50]).

Just as in the late Soviet era, the ascertaining function of utterances within the permissible discourses of the occupiers and occupied people became irrelevant, their performative function came to the fore: «creating the feeling that precisely this and not in any case some other description of reality is the only one possible and unchanging even if not necessarily true» [14, c. 161].

Let us emphasize once again that the veracity / falsehood of the verbal constructs of the embodiment of the mythology of ‘eternal Patriotic war’ in the practice of aggression and occupation had no meaning, nor did it have it during the creation and stabilization of the myth in which ‘ours’ were ‘captured’ while the enemies gave themselves in, or where the Nazis occupied Poland, while the Soviet army rescued Polish workers. Under the circumstances of the occupation, words that formed a monstrous lie ceased to be false and became a fact that neutralized the truth [43].

In addition to the naive incomprehension of the meaning of words while agreeing that words are correct, speakers of the language in different situations and in different circumstances of social interaction used the language of war, having different motives and orientations. For a certain number of people who ‘serviced’ the aggression ideologically, politically or administratively, the reproduction of Soviet Russian gave access to, in terms of Pierre Bourdieu, ‘delegated power’, delegated by a particular institution (here, the aggressor country) to those who speak on her behalf. Therefore ‘proper speaking’ was the key to social upward mobility, enrichment, acquisition of jobs, etc.

Others (and sometimes the same people in other circumstances), even taking part in new / old activities and occupation rituals, unconsciously used the late Soviet practices of reproducing the form of symbols and utterances

while almost completely ignoring their ascertaining content [14, c. 269]. Such a position of the speakers of Soviet Russian can be seen as the realization of the phenomenon of ‘learned helplessness’. This is a model of behavior, desirable for the totalitarian and occupational regimes, in which a person, being in a stressful environment, eventually becomes accustomed to the idea that nothing depends on his will, ability, desire [51], and therefore repeats and uses the words devoid of true content. Following Peter Sloterdijk, Serguei Oushakine suggested to look at the practices of cultural and symbolic dissociation in terms of the concept of ‘strategic immoralism’ (the term used by Sloterdijk), which shapes tactics of ‘self-evacuation’, that is, such social behavior and such a way of reproducing discourses that make possible the manifestations of «social alienation not hidden by fig leaves of fantasies about a better future» [52, c. 223].

However, it would be fruitful to consider here the ideas of Alexei Yurchak, who, relying on an analysis of the influences of the authoritative discourse of the late USSR, believes that the reproduction of a form with ignorance or misunderstanding of content consistently leads to an internal crisis of the power structure (here — the occupation). Undermining is carried out not by direct resistance to the system, but by participation in its reproduction, however with its simultaneous deterritorialisation, i.e. the process of internal change of the system, its formation as another system [14, c. 268–269].

These practices of recreation of the words by the occupied people could look like this:

Checkpoint Dolzhansky (LPR). Donetsk cars are not allowed into Russia. [they keep us] All day keep in the heat. The fascists ... [53]

One has to travel to ‘junta’ to get one’s pension money every three months [54]

No one is forgotten, nothing is forgotten”, and no heads of the republic gave us any money [55]

We will all lose in the end. It’s planned that way. But some will surrender. While others will no [56]

It is worth noting that this approach to understanding the ordinary practices of embodying Soviet Russian in the occupied territories can be a fruitful methodology of de-occupation aimed at the publication, analysis and reconstruction of ‘other, internal systems’ created in prolonged situations of pressure on the one hand, and situations of being ‘off-site’ on the other.

Significant reconfiguration of meanings took place in the zone of the ‘invisible’ and therefore impossible to analyze existence of ‘internal symbolic orders’. But this does not mean that Soviet Russian ceased to be verbal embodiment of these meanings. As everywhere else in Ukraine it remained a ‘hidden curriculum’. The existence of this curriculum (along with other factors) could facilitate both formation / reproduction of hierarchies and the processes of introspection and self-description.

The ritual of Soviet Russian manifested also through the myth of the ‘eternal Great Patriotic War’, caused a specific general temporality and conception of historical and political space. The world divided in Manichean way [25] by a new language ‘into two antagonistic camps’ [45, c. 19], emerged as a world of endless war, where the fact of victory in World War II inflicted a certain social and life cycle and a certain program — through the suffering towards happiness — that could and should have happened only if yet another enemy is overcome. The overall temporality of Soviet Russian, despite the presence of established slogans like ‘forward to new achievements’, was directed towards the past. It provided the rhythm and intentions that were used by some part of the native speakers of the Soviet language among the occupiers and occupied.

This rhythm, embedded in social practices, looked like an obsession with the past, and was embodied by the historical reenactment games / writing of historical science fiction, within which the myth of ‘eternal Patriotic War’ not only told about the origin of the established order, but also substantiated the norms of social behavior, law, ethics and examples to be followed.

The trap of the cognitive urges of Soviet Russian was one of the factors that led to the fact that some of the so-called Russian volunteers and local collaborators were conscripted from among the ‘reenactment game players’ (quote from the social network, June 4, 2014):

Opolchentsy led by a reenactor and his representative — a science fiction writer — are fighting against web designers, managers and other business trainers (at least there are enough of these among the ideological nationalist creeps). Total postmodernism [57].

Clearing the Kremlin of the accusations of inciting the war, Russian writer Dmitry Bykov noted that «the war in southeastern Ukraine has been unleashed by reenactment players, journalists writing for newspaper *Zavtra* (Tomorrow) and science fiction writers». This «peculiar subculture», — noted Bykov — “formulated the same national idea that the Russian authorities sought in vain during Yeltsin times. Instead of ‘Orthodoxy — autocracy — nationality’ and ‘Forward! Towards the victory of communism’ came the formidable formula stipulated by Danila from Balabanov’s movies ‘Brother’ and ‘Brother-2’: «America is finished!» [58].

In reality, the war in Ukraine was, and still is, a war that was incited not by historical reenactors and science fiction writers but by the Russian Federation. However, the presence in the first tier of invaders of Russian Igor Girkin (Strelkov), a former military man, who in 2013 was in Ukraine and participated in the meeting of the reenactors named ‘Give us Kiev’ [59], Fedir Berezin, born in Donetsk author of historical fantasy novels with telling names «War 2010. Ukrainian Front», «War 2011: Against NATO», which unfold in the

Donetsk and Luhansk regions after the invasion of NATO countries, with Russian troops protecting people from the invaders, and of other ‘reenactment players’, make it possible to state and (given the larger sample of texts and biographies — to analyze) the process of turning the language into ritual and of ritual — into action.

It should also be noted that the players in the written and social reenactments, having acquired new statuses during the occupation period, continued to reproduce the discourses of the myth of ‘eternal Great Patriotic War’. Thus, Fedor Berezin, appointed to the post of Deputy Minister of Defense of occupation administration of DPR in Donetsk, recorded his address to city inhabitants («all should go to fight fascism», «they used weapons of mass destruction», «enemy at the gate») to the background of the famous Soviet Second World War song «The Sacred War» [60]. In August 2014 in Donetsk, the Stalinist march of prisoners of war that took place in 1944 was ‘re-enacted’, with Ukrainian soldiers marching instead of imprisoned Germans on the main street of the city.

It is also important to note that when Soviet Russian and the rituals instituting and supporting it became a reality of war and occupation, some of their ardent adherents were surprised and even dissatisfied:

«I ran away. Because standing up for a just cause at a checkpoint or walking against the fascists in the city is one thing, and when you have to die, you don’t really like it»; «I got into an alternative reality» [57];

«Opolcheniye no longer exists. These are contract soldiers. They earn 15 thousand — pretty good money there — and, if necessary, they will shoot at their own people. There’s such a dodge crowd there, except for a number of units ... There are plenty of people there who don’t give a damn about anything» [61].

However, the resistance and discontent were not systemic, since the peculiar temporality, provided by Russian Soviet created the chronological order where the time of occupied people, determined by the language, ran in nonlinear fashion. Sometimes they found themselves back in the 1920s — 1930s (with slogans of nationalization, expropriation, national ownership, searching for enemies of the people, denunciations and so on), then in the discourses of ‘post-war reconstruction’ and the rise of the ‘new Donbas’, then the occupied people were forced to agree to description of the reality using the vocabulary of the late Soviet bureaucratic language. None of these languages of living through the occupation was safe enough for resistance and discontent to receive the practical outlines and status of active deeds.

It is important to note that the myth of ‘eternal Great Patriotic War’, broadcast mostly in speeches of Kremlin puppets in the occupied territories, set the horizons of the future. Including the horizons of the ‘eternal’ war against

Ukraine and the rest of world as the most desirable option for this war's end. The leader of collaborators Zakharchenko in 2014-2016 described the end of the war as annexation of the territories of the whole Donetsk and Luhansk regions, then — Kyiv, Odesa, Mykolayiv, Nova Kakhovka («Our military units are ready to storm Kyiv»); «We will arrive to Odesa as hosts, and to glorious Kakhovka as well») and destruction of all Ukraine [62]. In December 2016 the 'eternal Great Patriotic War' received new geographical horizons of the desired victory. In an interview with Russian TV channel *Tsargrad*, Zakharchenko said:

I'm not talking about [seizing] Kiev now. In fact, we need to seize not even Berlin. We need to go through it and take all of the Britain. The Anglo-Saxons are the curse of our Russian fate. If we take (Britain), then, according to all our predictions, the golden age of Russia will come. We will take back the territory that the Russian Empire lost, and will take what we had to receive since the Crimean War [63].

He also promised that the Victory Day would be celebrated in Warsaw, Berlin and New York:

No matter how hard it is for us now, no matter what hardships and difficulties we may endure, sooner or later all this will end in victory. I am sure that we will celebrate our victory together. Let it be in Warsaw, Berlin, New York [63].

No matter how ridiculous the words of the boastful leader of collaborators may sound, they are the quintessence of the meanings of Soviet Russian geopolitical discourse and the fixation of the fact that within this discourse there is no place for compromise or ending of war, since both these scenarios are considered in this discourse as a defeat, after which one can (and should) expect both the destruction of 'Russian civilization as such' and systematic punitive actions against all supporters of 'Russian spring' and 'Russian world':

«If possible, they will kill all the inhabitants of Donbas, since according to the old Banderite tradition, people are collectively responsible for crimes»,

«if Luhansk region returned under Ukraine's control the population would be slaughtered»,

«the Nazis will take revenge on everyone indiscriminately, and the state of Ukraine will only encourage this revenge» [64].

The formation of a space of the future, in which there is either an eternal war before the final victory, or the universal destruction of the 'people of Donbas', creates, at least at the time of writing, not only verbal but also a symbolic trap for any peacebuilding actions and initiatives, since any peacebuilding in Russian Soviet discourse is perceived as a 'war trick of enemies' (or the introduction of Russian troops under the guise of peacekeepers), as a defeat and, in the long run, the potential for another revanche.

All these discursive-temporal shifts were in the ‘blind zones’, remaining invisible to analysts and opinion leaders in Ukraine and the world.

Export version: lost in translation

Back in the 1980s Ilya Zemtsov was one of the first to draw attention to the fact that the Soviet language was the aggressor language. In particular, he noted that «Soviet political language conquered Eastern Europe, spread to Asia, captured part of Africa, gains ground on the American continent. It has become the linguistic mask of anyone who believes in a ‘bright future’. Its impact is universal. The peoples of the West also fall into the sphere of its magic: the countless repetition of slogans about peace convinces them of the peacefulness of the Soviet leaders» [13, c. 11]. Modern political Russian language automatically inherited the Soviet discourse, and consciously revived and strengthened some of its constructions (including myth of ‘Eternal Patriotic War’). And its influence on world leaders and average citizens remains secretly and openly aggressive. The aggressor language continues to be a weapon of war against the West in general, and against Ukraine in particular.

It should be noted that the export version of Soviet Russian, implanted in the European media discourse, was different from the one used for the occupied territory and the aggressor country. For European media and political elites, ‘eternal Patriotic War’ was presented as ‘Russia's eternal war against Nazism’ [65, p. 215–227]. The verbal construction of this version was devoid of (or almost devoid of) the equation sign between ‘fascists’ and ‘NATO soldiers’ (‘America’, ‘Gayrope’, etc.). Instead, Russia was portrayed as the savior of Europe from ‘Nazism’, whose mission in the 21st century was to fight off neo-Nazism that allegedly reared its head in Ukraine and the Baltic states.

According to Tatiana Zhurzhenko, this is a strong message not only for Europe but also for the USA and Israel, whose task — through accusing Europeans of tacitly supporting the so-called neo-Nazism — is to present Ukraine and the Baltic countries as a failed experiment in nation-building and to call upon the nations of old Europe to review the order that was established after the end of the Cold War [66]. Unlike the vocabulary for ‘internal’ use, this construction relies on the words that are correct in terms of the European way of thinking and speaking of World War II: the place of ‘fascists’ is occupied by ‘Nazis’ and ‘neo-Nazis’, in place of ‘atrocities of banderites’ — ‘genocide’ etc.

The second difference is that the export version of the Kremlin's propaganda about the war that Russian Federation started in Ukraine subordinates (and even downplays) the myth of the Great Patriotic War in favour of message about the ‘civil war’ that is waged between Ukrainian citizens. The ‘civil war’ discourse, however, is also disseminated for domestic use on occupied terri-

tories and consumers of information in the Russian Federation. But for these audiences, the hierarchy remains unchanged: here the myth of ‘eternal Great Patriotic War’ absorbs all other mythological and ideological constructions, using almost all the verbal constructs of the Soviet chronotope.

However, for an imaginary external audience, the Russian war against Ukraine is provided with a vocabulary of a civil war (civil conflict), understandable for this community. This vocabulary that is rooted in the Soviet description of the wars against Finland, the Baltic states, Poland, Czechoslovakia, and Afghanistan. The place of the ‘workers’ (who in the Soviet ‘eternal war’ needed support and protection from the oppressors-capitalists, bourgeois elements, NATO countries, etc.) is occupied in the dictionary by ‘Russian-speaking’ people who supposedly suffer from ‘nationalists’. Therefore, the vocabulary not only names, but also partly creates new conditional communities, such as ‘separatists’ (this word has no pronounced negative connotation in Europe), ‘pro-Russian’ and ‘pro-Ukrainian’ citizens, ‘republics’, ‘militia’ and more. In translations into European languages, quotation marks are not used with the words rebels, separatists, pro-Russian people, and the title “so called” often is not used with the names of the occupation administrations.

Asian, American, European journalists and experts working in the occupied territories are not sensitive to the contexts and subtexts typical of Soviet Russian, nor do they pay attention to the loss of informational subjectivity of the occupied people, whose statements are not free and do not always reflect their real thoughts. Hence, sociological surveys, interviews, notes from the occupied territories are more a tool of hidden Russian propaganda rather than a description and analysis of reality.

A significant achievement of Soviet Russian in the space of foreign media is the fact that a considerable number of geographical names are translated not from Ukrainian, but from Soviet Russian. First of all, it refers to the term ‘Donbas’ (Донбасс in Russian)⁸, commonly translated with the double "s" even by authors who seem to be rooting for Ukraine and understand the nature of war. For example, Sergei Loznitsa's film is positioned in foreign media through a double "s" [67]. It is possible, of course, that this was the author's intention: to demonstrate in the title of the work the nature of the ‘Russian world’ that came to the Ukrainian territory. However, in other, more categorical news and analytical programs the occupied territory was also designated as Donbass⁹. Although American and European media gradually started

---

⁸ We should note that this product of Soviet propaganda is often used in Ukrainian mass media as well.

⁹ Unfortunately, even experts who clearly understand that Ukraine is suffering from Russian aggression use this mistranslation. For instance: “It has savored war and presented the

correcting this translation error, the use of the term — a Soviet neologism, aimed at creating a showcase region of Soviet industrialism — gave rise to an imaginary symbolic space in which the entire territory of Donetsk and Luhansk regions was defined as territory of war (or even as occupied territory). In addition, this ‘Donbas’ symbolic space canceled out the differences within the regions (between rural and urban populations, between different ethnic groups, between large cities and mono-cities, etc.) and promoted the creation of symbolic community that the Kremlin positioned as the ‘people of the Donbass’¹⁰.

Loss of meaning in translation happened also because of the usage of the article ‘the’ in the name of Ukraine, which was a continuation of the Soviet tradition of perception of Ukraine as the Ukrainian SSR and part of the USSR or simply a geographical name [68; 69]. The article created a situation of deprivation of the political subjectivity of Ukraine, and therefore was one of the directions of propaganda work of the Kremlin Internet agents, who persistently promoted the correctness / reasonability / possibility of its use [70].

Because of the insensitivity to the Soviet way of constructing, naming and describing reality, a considerable number of pseudo-political, artificially organized and oftentimes falsified events (such as the so-called referendum that took place on May 11, 2014, the fake elections of November 2014 and 2018, pseudo-parties and movements such as the ‘Donetsk Republic’) [71] were described in the foreign press as being connected to reality.

Translation from Soviet Russian, including from Soviet Russian language of diplomacy, which for several decades had offered the internal consumer the image of the hostile capitalist world, opposed by the solid ‘peaceful initiatives of the USSR’, and for the external consumer — the image of a state, respecting the international law and not interfering in the affairs of other states, while actively ‘helping workers around the world’, has led the foreign mass media to firmly define Russian aggression as a ‘civil conflict’ and a ‘Ukrainian crisis’. Therefore, the ideas for the future settlement offered by Western experts are not focused on understanding the dangers of the ‘eternal Patriotic war’ concept, but on the experience of settling civil conflicts. They are marked by the words ‘reconciliation’, ‘reintegration’, ‘reunion’, which in translation into Ukrainian —

---

military intrusion in Ukraine's Donbass region as a sequel to Russia's fight with Nazis during World War II” // Mikhail Fishman. Russia is killing what little independent press it has // November 27, 2017. — CNN. — Available at: <https://edition.cnn.com/2017/11/27/opinions/russia-independent-press-opinion-fishman/index.html>

¹⁰ It should be noted that the Kremlin proposed the same symbolic construction to describe the events in Crimea, imposing the concept of ‘Crimean people’, which blinds us to the existence of the Crimean Tatars as an indigenous population of Crimea. This construction was successfully tested in Soviet Russian when creating an imaginary community of ‘all Soviet people’.

‘примирення’, ‘реінтеграція’, ‘возз’єднання’ — create a symbolic picture in which Ukraine seems to be disintegrated for internal reasons. Translated into Soviet Russian — ‘примирение’, ‘реинтеграция’, ‘воссоединение’ — these words either do not mean anything at all, since the concept of ‘eternal Great Patriotic War’ does not imply zero-sum games, or correlate with the historical experience of the Russian Empire, where ‘reunification’ applied to the whole territory of Ukraine and meant its long colonial dependence.

The inability and understandable incapacity of foreign experts to perform complex hypertextual translation of the language of the occupier and the language of the occupied leads to the fact that the distorted picture of the war in Ukraine automatically distorts attempts to construct a peace agenda, since the semantic field of this agenda neither relates to reality or to constructed expectations of the occupied people, nor to the strategic interests of the Ukrainian state.

Soviet Russian for Ukrainian society in times of war

It was noted above that Soviet Russian in the form of ‘cultural imponderables’ or ‘hidden curriculum’ continued to exist in independent Ukraine. Its speakers were people in power, sometimes also intellectuals, as well as ordinary people. At the time of the onset of Russian aggression against Ukraine, Soviet Russian (including in translation into Ukrainian) occupied a prominent place in the vocabulary of describing and attempting to understand war. To a certain extent, it can be stated that period of spring-fall of 2014 was marked by a ‘verbal shower’ in which Soviet Russian language constructs were combined with new word forms coined in the Kremlin (‘ukry’, ‘ukrop’, ‘country 404’, ‘people's republics’, etc.)¹¹ and with the verbalization of the events carried out by the Ukrainians themselves (these were influenced or not influenced by the first two components of the ‘storm’), and the authoritative order of thinking that was being dictated by the approved documents on the launch of the anti-terrorist operation, change of its format for the operation of the united forces, Minsk treaties, PACE resolutions adopted during the war, etc [72].

It is important to note that the Soviet Russian, embodied in the myth of ‘eternal Great Patriotic War’, was one of the most powerful components of the Ukrainian way of thinking and describing war, at least in 2014–2015. Researcher Elisaveta Gaufman, analyzing the statements of social network

---

¹¹ It should be noted that some constructions used for description of the events of the war in the spring of 2014 were also taken from the Russian liberal discourse (‘Colorado potato beetle’, ‘Putinjugend’, etc.). This was noticed by Elisaveta Gaufman in her article «‘Victory will be ours’: securitization and collective memory in Russian media during the Euromaidan».

users in the spring and fall of 2014, noted that in the Ukrainian segment words like ‘Putler’ (Putin as Hitler) and ‘Russia-ism’ were often used to «emphasize the aggressive intentions of the Russian Federation and to claim anti-fascist discourse and redirect it against Russia» [73]. I agree with Gaufman's opinion and would like to add that these and other words (‘Gauleiter Zakharchenko’ [74], «DNR’s» concentration camps’ [75], ‘occupiers’ helpers’ [76]), which were used in Ukrainian society in 2015–2018, were the result both of the idea of reclaiming Russian rhetoric of the ‘Great Patriotic War’ and of the long and invincible existence of this particular Soviet way of thinking about any war that seemed to some part of the community to be the only possible construction for describing Russian aggression and resisting it¹².

We cannot claim that at the time of writing Ukrainian society has finally coped with this ‘shower of words’. However, some changes have occurred, and as a result part of the Kremlin-imposed discourse receives now more critical, and sometimes satirical reception. Some of the offensive labels were re-appropriated and reconsidered (‘ukrop’ became the name of the party, «jew-banderite» — a humorous name for the political identity of Ukrainian Jews, etc.). Google query statistics demonstrates that the ‘separatists’ as a search term has hardly been used in the Ukrainian segment since 2016 (peak searches occurred in the spring-fall of 2014) [77] while the word ‘occupation’ was evenly used throughout the years of the war (except for the peak of March 2014) [78], and the ‘Russia — aggressor’ search query has been consistently high since summer 2017 [79].

However, Soviet Russian (based both on the myth of ‘eternal war’ and on ways of describing the practices of a totalitarian society) became ‘perceptible’, moving from a ‘hidden curriculum’ to an open and manifested one. These ‘openness’ and manifestations were aptly detected by Yuriy Andrukhovych, who noted that in 2015 restaurants in Ternopil played the translation of the song by Russian musician Oleg Gazmanov «Господа офицери» / «Офіцери, панове» («Officers, gentlemen»). It was dedicated to the ATO soldiers. The writer indignantly asked why journalists, bloggers, experts, deputies, activists need

to compare ‘cyborgs’ with the ‘defenders of Brest Fortress’? To call Donetsk airport ‘our Pavlov's house’? The last transport artery connecting Debaltseve to the Ukrainian territories — the ‘the road of life’? And what will be written soon (may God have mercy) about Mariupol — ‘our blockaded Leningrad’? And where will our ‘battle of Kursk’ happen? [80].

---

¹² Unfortunately, I also belonged to this community. Having witnessed the arrival of Russian invaders in Donetsk on July 5, 2014, I wrote in my diary: «They entered my city as fascists».

The naming of the events of the Russo-Ukrainian war by Soviet constructions of the ‘Great Patriotic War’ not only reproduced colonial practices of self-description, but also set certain social expectations regarding the behavior of occupied people in Crimea and parts of the territories of Donetsk and Luhansk regions. These were the expectations of ‘guerrilla’ or ‘clandestine’ resistance, the organization of ‘arson of garrison headquarters’, ‘mining of railways’ and so on [81]. In addition, Soviet Russian, in describing Russian aggression, produced a number of Stalinist speech stereotypes about the behavior of people in the occupied territories, which were labeled in the texts of the Ukrainian media, bloggers and journalists as ‘traitors’, ‘bootlickers’, ‘polizei’ and, more rarely, ‘innocent victims’ [82]. Armed by such vocabulary, the way of thinking about war and occupation, which began in 2014, on unreflected level also formed the ways of describing (forecasting) the future, in which the ‘eternal Great Patriotic War’ was continued by the ‘cold war’ and it was considered necessary to separate the occupied lands by the conditional ‘Berlin Wall’, to abandon the territories inhabited by “irreparable people who themselves are guilty of what happened”.

Ukrainian journalist Serhiy Ivanov: «Donbas deserved this war. Because it deliberately let in the separatists, slept through Maidan events. While Donbas was drinking, singing in karaoke and enjoying life — people were killed on the Maidan. They thought misfortune would not happen to them. Now they are paying for this» [83].

In this way, Soviet Russian in a triumphant manner also dictated the horizons of rituals regarding the postwar system, the system of punishment of the occupied, and so on. Given that the European expert community was producing ideas of an ‘internal crisis’ and drawing the horizon of the future through the concept of ‘reintegration’, in the Ukrainian order of thought discursive strategies of analysis of war were mixed or superimposed. However, discussions about choosing an integral way of thinking about war were often marked by the ‘symbolic war’. The task of this symbolic war was not the search for commonality, but a ‘final victory’, ‘sewn’ into Soviet strategies of using language as a ‘space of battle’ and style of speaking on behalf of ‘the vast majority’.

On the other hand, the war of the Russian Federation against Ukraine is characterised by the phenomenon of ‘insensitivity’ of some people to both Soviet Russian and to the myth of the ‘eternal Great Patriotic War’, which was not expected by the aggressor and was not analyzed by experts. Some of its particularly bright, unexpected, and not fitting in with the idea of Donbas as russified land manifestations happened in the spring of 2014. Then communities of eastern cities and towns (Donetsk, Kramatorsk, Luhansk, etc.) organized large rallies with slogans ‘Donetsk is Ukraine’, ‘Luhansk is

Ukraine', started volunteer activity in support of the Armed Forces of Ukraine, joined voluntary battalions and regular military units that defended Ukraine.

The clarity of their motivations and self-description was based on a completely different vocabulary where there was no place for 'grandfathers who fought in war', 'greatness of our Motherland — USSR' and so on, even when the language of self-description was Russian Ukrainian.

There were not enough of sociological interviews, focus group studies and oral histories at the time of writing to qualitatively describe and explain this phenomenon of decolonization of consciousness while preserving thought processes in the language of the metropole. Experts assumed that among probable reasons for this phenomenon were preserved Ukrainian traditions in Russian-speaking families, higher than average education, higher than average income, age differences, etc [84]. Hiroaki Kuromiya emphasized that the «Ukrainian tradition of freedom and democracy» has always been closer to Donbas than the «Russian tradition of autocracy» [85]. Tatiana Zhurzhenko noted that Russian-speaking Ukrainians of the East consolidated not so much around the issues of identity but around the issues of peace, stability, security, and «this plan was de facto pro-Ukrainian» [86].

The analysis of the body of texts of the expert and journalistic environment of Russian-speaking Ukrainians¹³ from the East shows two important trends. The first is the persistent and consistent resistance to the Soviet language of describing war with an accentuated ability to capture and criticize the 'Soviet' roots of any discourse. The second is the gradual transition to Ukrainian language, however, this tendency is not absolutely stable. The phenomenon of Russian-speaking Ukrainians who have shown insensitivity to Soviet Russian and its translation into Ukrainian requires a separate investigation. Resistance factors of this very varied in terms of age, professional background, gender, and education community may be useful for shaping state practices of de-Sovietisation of language space. However, this problem also remains in the blind zone or, possibly, in a consciously postponed state. The Soviet way of discussing (winning at all costs) makes the 'language topic' too hot, manipulative, and therefore ineffective. In addition, the careless handling of this problem may add arguments to the aggressor country in its attempts to legitimize the subsequent operations claiming to 'defend Russian speakers'. However, the phenomenon itself, and its effects (both positive and negative), and the prediction of language policies of this community remains worthy of investigation by experts.

---

¹³ I mean here pages in social networks and texts of a large number of IDP experts, journalists and bloggers such as Denis Kazansky, Tatiana Khudyakova, Anna Khripunkova, Serhiy Stukanov, Tetiana Zarovna, Stanislav Fedorchuk, Anton Shvets and others.

Conclusions

Soviet Russian and its carbon copy in Soviet Ukrainian continued to be an essential part of discursive practices in independent Ukraine. Latency, elusiveness, and unreflected existence of Soviet Russian as a language that gave orders to rituals, collective practices, ways of organizing life, mechanisms of self-knowledge, transformed Soviet Russian (and its Ukrainian ‘double-newspeak’ (Oksana Zabuzhko) into both a ‘hidden curriculum’ and into the dangerous space of the Kremlin's informational invasion. The Soviet language remained a field of symbolic exchange, supporting, among other things, the symbolic and pragmatic practices of those in power, officials, ordinary people. These practices were supporting the hierarchies and interactions of the Soviet type. The Soviet newspeak continued to shape not only the domestic, cultural, political, but also the legal field, and therefore influenced the hidden transmission of Soviet political order into the practices of independent Ukraine. By strengthening the Soviet discourses with nostalgic, ‘anti-fascist’, ‘Soviet-patriotic’ projects, the Kremlin relied on the established constructs of the description of the world and strengthened those patterns of speech and thinking that contributed to legitimization of aggression.

The myth of the ‘Great Patriotic War’ turned out to be the strongest one among such patterns. When attempting to restore Russian imperial grandeur in its Soviet and post-Soviet variants, this myth acquired the characteristics of ‘eternal Great Patriotic War’. Reconfigured to become ‘eternal’, this myth became an element of the Kremlin's policy towards the war against Ukraine. Its broad verbal content, where the ‘fascists’ merged with ‘American imperialists’, creating an overall picture of the ‘hostile world’, acted as a mechanism of ‘affective management’ (Serguei Oushakine), a powerful trigger motivator for engaging in ritual actions, including ‘reconstruction of the eternal Great Patriotic War’ in Ukraine.

Consuming Soviet Russian, occupied people automatically fell into the trap of ritualization, where the meaning of the words, and thus the order of thinking about the veracity or falsehood of the statements did not matter. Instead, the ritual itself mattered — the utterance of words. For some native speakers and consumers of the Soviet language of ‘eternal Patriotic war’ the meaning of the words used to describe events remained not quite clear and understandable, but their correctness did not cause any doubt. The sense of correctness, coupled with the lack of an accurate understanding (knowledge) of the content of the words used, made it possible for Russian propaganda to easily manipulate people's minds by offering them practices and reactions ‘spelled out’ in the myth of ‘eternal Great Patriotic War’.

The ritual nature of Soviet Russian provided for a specific general temporality and conception of historical and political space. Divided into two

‘hostile camps’, the world emerged as a space of endless war, which gave the idea of a ‘proper’ life program that could only happen if another enemy is overcome — Ukraine, NATO, ‘Americans’ and ‘Gayropa’. In addition, the program determined by Russian Soviet created such chronological order in which the time of occupied people, determined by language, progressed in a non-linear fashion, returning them to the 1920s — 1930s (with slogans of nationalization, expropriation, national property, searching for enemies of the people, denunciations, etc.), then bringing into the discourses of ‘post-war recovery’ and the rise of the ‘new Donbass’, then pulling the occupied people to compulsorily consent to the description of reality by a vocabulary of the late Soviet bureaucratic language.

Occupied speakers in different situations and different circumstances of social interaction used Soviet Russian with different motives and guidelines. However, the reproduction of the form with the ignorance and misunderstanding of the content formed the tendency of the internal crisis of the structure of the occupying power. The tendency was manifested not through direct opposition to the system, but through participation in its reproduction, coupled with a simultaneous reconstruction of the meaning of Soviet Russian and the myth of ‘eternal Great Patriotic War’. Understanding and analyzing this tendency — through the ordinary practices of (re)incarnation of Soviet Russian in the occupied territories can become a fruitful methodology of deoccupation.

Soviet Russian also had an export variant, implanted in European and world media discourse. It differed in two essential parameters. First, for foreign media and politicians, ‘eternal Patriotic War’ was presented as ‘Russia's eternal war against Nazism’. Secondly, the war against Ukraine was referred to as a ‘civil conflict’, started by the ‘Nazis’. Therefore it required the support of Russia, the eternal savior of the world from Nazism. The imagined external audience was provided with a clear vocabulary of civil war (civil conflict). This dictionary not only named, but also partly created ‘imaginary communities’ of ‘rebels’, ‘inhabitants of republics’, ‘militias’, etc. The export version left hidden the Soviet ritual, and the chronotopes and horizons of the future of occupied people that it provided. The inability and understandable incapacity of foreign experts to perform complex hypertextual translation of the occupier's language and the language of the occupied, led to the fact that the distorted picture of the war in Ukraine automatically distorted attempts to construct a peace agenda, since the semantic field of this agenda did not relate either to the reality or constructed expectations of the occupied people or strategic interests of the Ukrainian state.

We should also bear in mind that the Soviet Russian, embodied in the myth of ‘eternal Great Patriotic War’, was one of the most powerful components of

the Ukrainian way of thinking and describing war, at least in 2014–2015. Naming of the events of the Russo-Ukrainian war by the Soviet constructs of the ‘Great Patriotic War’ not only reproduced colonial self-description practices, but also created certain social expectations about the behavior of occupied people in Crimea and parts of the Donetsk and Luhansk regions and also conditioned the order of reflections about postwar regulations. The ways of thinking about the Russian war against Ukraine within the semantic constructs of Soviet Russian remained a great danger in the context of defending Ukrainian independence. Each of the lines of thought identified in the text requires in-depth analytical and practical work. Creation of the dictionary of difficult contextual translations from Soviet Russian into Ukrainian and European languages can be a part of this task.

Literature

1. Гумбольдт В., фон. О различии строения человеческих языков и его влияния на духовное развитие человечества / В. фон Гумбольдт // Избранные труды по языкознанию / Перевод с нем. / Под ред. и с предисловием д. филол. н., проф. Г.В. Рамишвили. — М.: Прогресс, 1984. — С. 37–298.
2. Вітгенштайн, Л. Tractatus Logico-Philosophicus; Філософські дослідження / Л. Вітгенштайн / Пер. Євгена Поповича. — К.: Основи, 1995.
3. Вайсгербер, Й.Л. Родной язык и формирование духа / Й.Л. Вайсгербер; Пер. с нем., вступ. ст. и коммент. О.А. Радченко. — Изд. 2-е, испр. и доп. — М.: Едиториал УРСС, 2004. — 232 с.
4. Sapir E. An Introduction to the Study of Speech. — New York: Bartleby.com, 2000; Сепир, Э. Грамматист и его язык / Э. Сепир // Языки как образ мира / Составление К. Королева. — М.: ООО «Издательство АСТ»; СПб.: Terra Fantastica, 2003. — С. 139–156.
5. Уорф Б.Л. Отношение норм поведения и мышления к языку / Б.Л. Уорф // Языки как образ мира / Составление К. Королева. — М.: ООО «Издательство АСТ»; СПб.: Terra Fantastica, 2003. — С. 157–201.
6. Остин Дж. Как производить действия с помощью слов / Дж. Остин. Избранное. М.: Идея-Пресс, 1999.
7. Quoted in Хлынина Т. // Нові сторінки історії Донбасу / Гол. ред. З.Г. Лихолобова. — Донецьк, 2012. — Кн. 21. — С. 27.
8. Гусейнов Г. Д.С.П. Советские идеологемы в русском дискурсе 1990-тых / Г. Гусейнов. — М.: Три квадрата, 2004. — С. 19.
9. Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР. 1917–1941 рр.: джерелознавче дослідження / С.І. Білокінь; І.М. Дзюба, передне слово. — К.: Пенмен, 2017. — С. 51.
10. Караулов Ю.Н. Из опыта реконструкции языковой личности / Ю.Н. Караулов // Литература. — М., 1986 — С. 105–106.
11. Слышкин Г.Г. От текста к символу: лингвокультурные концепты прецедентных текстов в сознании и дискурсе / Г.Г. Слышкин. — М.: Academia, 2000.
12. Речевые и ментальные стереотипы в синхронии и диахронии / Оргкомитет: Т.М. Николаева (председатель), Л.Г. Невская, А.Ф. Литвина, И.А. Седакова // Тезисы конференции. — М.: Институт славяноведения и балканистики РАН, 1995.

13. *Земцов И.* Советский политический язык / И. Земцов. — Лондон, 1985. — 432 с.
14. *Юрчак А.* Это было навсегда, пока не кончилось. Последнее советское поколение. — М.: Новое литературное обозрение, 2014.
15. *Ланкаускас Г.* Выжить в Бункере: неностальгическая память о социализме в Литве [electronic resource] / Гедиминас Ланкаускас // Неприкосновенный запас. — 2011. — 6 (80). — Режим доступа: Available at: <http://magazines.russ.ru/nz/2011/6/la20.html>
16. Закон України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки», від 09.04.2015, № 317-19 [Електронний ресурс] // Верховна Рада України: офіційний веб-портал. — Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/317-19> — 23.01.2017; Закон України «Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у ХХ столітті», № 314-19, від 09.04.2015 [Електронний ресурс] // Верховна Рада України: офіційний вебпортал. — Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/314-19> — 20.01.2016; Закон України «Про увічнення Перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939–1945 років», від 09.04.2015, № 315-19 [Електронний ресурс] // Верховна Рада України: офіційний веб-портал. — Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/31519> — 13.01.2017; Закон України «Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років», від 09.04.2015, № 31619 [Електронний ресурс] // Верховна Рада України: офіційний веб-портал. — Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/31619> — 11.03.2017.
17. Ностальгія за СРСР та ставлення до окремих постатей. — Опитування «Групи Рейтинг». — Режим доступу: http://ratinggroup.ua/research/ukraine/nostalgia_po_ssr_i_otnoshenie_k_otdelnym_lichnostyam.html
18. *Пахльовська, О. Є.-Я.* Мова влади і влада мови в пострадянському Задзеркаллі / Оксана Пахльовська // Той, хто віродив Могилянку: зб. до 60-ліття В'ячеслава Брюховецького / [упоряд.: В. Моренець, В. Панченко, Т. Ярошенко]. — К.: [Києво-Могилянська академія], 2007. — С. 312–333.
19. *Данилевська О.* Рудименти тоталітарної мови в українських підручниках періоду незалежності / О. Данилевська // Культура слова — 2014. — № 8. — С. 123–132.
20. *Ренчка І.Є.* Ідеологізація та деідеологізація лексем у словниках української мови ХХ — початку ХХІ століть: дис. ... канд. філ. наук: 10.02.01 / І.Є. Ренчка. — Київ, 2017. — С. 137–193.
21. *Quoted in В.Г. Николаев.* Советская очередь: прошлое как настоящее [Електронний ресурс] // Неприкосновенный запас: Дебаты о политике и культуре. — 2005. — № 5 (43). — С. 55–56. — Режим доступа: <http://socportal.ucoz.ru/publ/2-1-0-4>
22. *Фуко М.* Археология знания / М. Фуко. — Пер. с фр., общ. ред. Бр. Левченко. — К.: Ника-Центр, 1996.
23. *Бурдые П.* Университетская докса и творчество: против схоластических делений / П. Бурдые. — М.: Socio-Logos, 1996. — С. 8–31.
24. *Tumarkin N.* The living and the dead: The rise and fall of the cult of World War II in Russia / N. Tumarkin. — N.Y., 1994.
25. *Вахтин Н.Б.* Языковое манипулирование и воздействие на сознание на примере языка советской эпохи [Електронний ресурс] / Николай Вахтин // Элитариум. — Режим доступа: http://www.elitarium.ru/jazykovoe_manipulirovanie_sovetskojj_jepokhi/.
26. *Кульчицький С.* Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі / Станіслав Кульчицький. — Кн. 3. — К.: Темпора, 2013.
27. *Dickinson P.* History as a Weapon in Russia's War on Ukraine. — October, 3, 2016. — Режим доступа: <http://www.atlanticcouncil.org/blogs/ukrainealert/history-as-a-weapon-in-russia-s-war-on-ukraine>

28. Дубин Б. «Кровавая» война и «великая» победа / Борис Дубин // Отечественные записки. — 2004. — Т. 19. — № 5.
29. Великая Отечественная война 1941–1945. Словарь-справочник / Ред. М. Кирьян. — М.: Издательство политической литературы, 1988.
30. Журженко Т. «Чужа війна» чи «спільна Перемога»? Націоналізація пам'яті про Другу світову війну на україно-російському прикордонні / Т. Журженко // Україна модерна. — 2011. — № 18. — С. 103.
31. Term coined by Serguei Oushakine. Serguei Oushakine. Remembering in public: On the affective management of history // *Ab Imperio*. — 2013. — № 1. — С. 269–302.
32. Немецкий режиссер решил снять фильм о «фашистском Львове». — 13.07.2011 [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://ukranews.com/news/98552-nemeckyyu-rezhysser-reshyl-snyat-fylm-o-fashystskom-lvove>
33. Flynn Bryan. Anarchy in Ukraine: 'Nazi' militia train jobs to fight our fans/ April, 27, 2012. — *The Sun* // <https://www.thesun.co.uk/archives/news/568540/anarchy-in-the-ukraine/>
34. Стадионы ненависти [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://podrobnosti.ua/839715-stadiony-nenavisti-k-evro-2012.html>
35. Регионалы собрали на митинг антифашистов в Луганске 15 тысяч человек — 15.05.2013. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://delo.ua/economyandpoliticsinukraine/regionaly-sobrali-na-miting-antifashistov-v-luganske-15-tysjach-204649/>
36. В Крыму также прошли антифашистские митинги, сожгли чучело Фариян [Электронный ресурс]. — 16.05.2013. — Режим доступа: <https://www.pravda.com.ua/rus/news/2013/05/16/6990043/>
37. В Сумах на «антифашистский митинг» согноли школьников и бюджетников [Электронный ресурс]. — 16.05.2013. — Режим доступа: <https://www.pravda.com.ua/rus/news/2013/05/16/6989982/>
38. На антифашистский митинг в Житомире студентов приводили группами, заполнили всю площадь Королева [Электронный ресурс]. — 15.05.2013. — Режим доступа: https://www.zhitomir.info/nhtmlnews_122445.
39. В Донецке состоялся Антифашистский марш и митинг «Донбасс — против неофашизма!» [Электронный ресурс]. — 17.05.2013. — Режим доступа: <http://www.donbass-info.com/content/view/4683/4693/>
40. Забужко О. Мова і влада / Оксана Забужко // Хроніки від Фортінбраса (вибрана есеїстка 90-х) — К.: Факт, 1999.
41. Масенко Л.Т. Мова і політика [Электронный ресурс] / Лариса Масенко. — К., 2001. — Режим доступа: <http://varnak.psend.com/mova.html>
42. Калиновська О.В. Вербальний ритуал в українському політичному дискурсі 70-х років ХХ століття / О.В. Калиновська // Наукові записки: Філологічні науки. — 2004. — Т. 34.
43. Вахтин Н. Разговор на деревянном языке [Электронный ресурс] / Н. Вахтин. — Режим доступа: <http://www.cogita.ru/analitka/otkrytye-diskussi/razgovor-na-derevyannom-yazyke>.
44. Вахтин Н. Дискурс убеждения в тоталитарном языке и постсоветские коммуникативные неудачи / Н. Вахтин // «Синдром публичной немоты»: история и современные практики публичных дебатов в России / Отв. ред. Н.Б. Вахтин, Б.М. Фирсов. — М.: Новое литературное обозрение, 2017.
45. Масенко Л. Мова радянського тоталітаризму // Лариса Масенко. — К.: Кліо, 2018.
46. Anonymous person A. Respondent is a man, a pensioner, with finished secondary education. From town of Snizhne in Donetsk region. The conversation was recorded by Anna Novychenko in November 2014. The conversation lasted for 30 minutes.

47. «В ближайшее время появятся инструкции, как незаметно выявлять террористов и сообщать о них в органы». Обзор сепаратистских СМИ [Электронный ресурс]. — 26.09.2015 // Остров. — Режим доступа: <http://www.ostro.org/general/politics/articles/533449/>

48. Крутова Л.Б., Пенькова О.Б. Современные подходы к изучению истории Донбасса / Л.Б. Крутова, О.Б. Пенькова // Журнал исторических, политологических и международных исследований. — 2015. — № 1 (55).

49. Галицкая Соломия. Славным воинам Новороссии. Ноябрь 2014 // Донецкий край, в стихах воспетый: сборник лучших стихотворений участников открытого конкурса поэтического творчества «Донецкий край, в стихах воспетый» [Текст] / М-во культуры Донецкой Народной Республики, ГУК «Донец. респ. универ. науч. б-ка им. Н.К. Крупской»; сост. И.А. Пилипенко; ред. О.А. Пинзон; отв. за вып. И.А. Горбатов. — Донецк, 2017.

50. More details: <http://antifashist.com/item/marmazov-bratcy-budte-bditelny-v-doneck-uzhe-pronikaet-i-pronikla-vsevozmozhnaya-ukropnya.html#ixzz5O8sZH1Vx>

51. Астаф'ев А.О. Вплив російської імперської ментальності на соціокультурне відчуження в Україні: шляхи подолання. Аналітична записка [Электронный ресурс] / А.О. Астаф'ев / Национальный институт стратегічних досліджень. — Режим доступа: <http://www.niss.gov.ua/articles/1821/>

52. Ушакин С. В поисках места между Сталиным и Гитлером: о постколониальных историях социализма / С. Ушакин // Ab imperio. — 2011. — № 1.

53. Vitalina Yershova. 17 August 2018. <https://twitter.com/rjpthjuz/status/>

54. Anonymous person B., man, pensioner, Torez city. — Recording made in October 2017.

55. From communication in social network VKontakte. — 13 July 2016.

56. Roman Manekin // <https://www.facebook.com/rmanekin/posts/141895473383626>

57. Я попал в альтернативную реальность [Электронный ресурс] // ЖЖ Федора Березина. — 6 July 2014. — Режим доступа: <https://hrapypris31.livejournal.com/147801.html>

58. Quote from Яковенко І. Фантастический русский фашизм. — День — 11 July 2014 [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://day.kyiv.ua/ru/article/media/fantasticheskiy-russkiy-fashizm>

59. Гутин М. Войну в Украине придумали писатели-фантасты? [Электронный ресурс]. — 8 August 2014. — Голос Америки. — Режим доступа: // <https://www.golos-ameriki.ru/a/ukraine-war--writer-fantasist-mg/2406591.html>

60. Fedor Berezin. Speech [Электронный ресурс]. — 8 June 2014. — Режим доступа: <https://www.youtube.com/watch?v=WOt93dMVSWE>

61. Игорь Гиркин. Нет уже ополчения на Донбассе. Это контрактники... [Электронный ресурс]. — 13 March 2017. — Режим доступа: <https://www.pravda.com.ua/rus/news/2017/03/13/7137952>

62. От Мариуполя до Лондона: в сети собрали самые громкие угрозы главаря ДНР [Электронный ресурс] // Апостроф. — 13 May 2017 — Режим доступа: <https://apostrophe.ua/news/society/2017-05-13/ot-mariupolya-do-londona-v-seti-sobrali-samy-e-gromkie-ugrozy-glavarya-dnr/95813>

63. В гостях у Захара Прилепина Александр Захарченко [Электронный ресурс] // Царьград-ТВ. — 5 December 2016. — Режим доступа: <https://www.youtube.com/watch?v=NHTeTZiqVRw> (begin watching at 21st minute).

64. Родионов Дмитрий. Киев жаждет войны и крови на Донбассе. Militarистские качели Украины снова на подъеме [Электронный ресурс] // Свободная пресса. — 16 June 2017. — Режим доступа: <http://svpressa.ru/war21/article/174748/>

65. One of the examples of such construction is examined in the article: Lassila J. Witnessing War, Globalizing Victory: Representations of the Second World War on the Website Russia Today [Електронний ресурс] // In Memory, Conflict and New Media: Web Wars in Post-Socialist States. — Ed. E. Rutten and J. Fedor. — Abingdon: Routledge, 2013. — P. 215–227. — Режим доступу: [Witnessing_war_globalizing_victory_Representations_of_the_Second_World_War_on_the_website_Russia_Today_Memory_Conflict_and_New_Media_Web_wars_in_post](https://www.routledge.com/In-Memory-Conflict-and-New-Media-Web-Wars-in-Post-Socialist-States/book/9780415674441)

66. Zhurzhenko T. Russia's Never-ending War against 'Fascism' [Електронний ресурс] // Eurozine. — 2015. — 8 May. — Режим доступу: <http://www.eurozine.com/articles/2015-05-08-zhurzhenko-en.html>

67. Bradshaw Peter. Donbass review — freakish fake-news kaleidoscope of Ukrainian civil war [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://www.theguardian.com/film/2018/may/10/donbass-review-cannes-2018-sergei-loznitsa>

68. Adam Taylor. Why Ukraine Isn't 'The Ukraine,' And Why That Matters Now [Електронний ресурс] // Business Insider. — December, 2013. — Режим доступу: <https://www.businessinsider.com/why-ukraine-isnt-the-ukraine-and-why-that-matters-now-2013-12>

69. Steinmet Katy. Ukraine, Not the Ukraine: The Significance of Three Little Letters [Електронний ресурс] // Time. — March 5, 2014. — Режим доступу: <http://time.com/12597/the-ukraine-or-ukraine/>

70. See, for example, one such discussion that took place in March–April 2014: What is the difference between Ukraine and the Ukraine? [Електронний ресурс] // English language and usage. — Режим доступу: <https://english.stackexchange.com/questions/155823/what-is-the-difference-between-ukraine-and-the-ukraine>

71. For instance: Ukraine: pro-Russia separatists set for victory in eastern region referendum [Електронний ресурс] // The Guardian. — May, 2014. — Режим доступу: <https://www.theguardian.com/world/2014/may/11/eastern-ukraine-referendum-donetsk-luhansk>

72. Thus, the words ‘terrorists’, ‘fighters’, ‘hostages’ were derived from the state discourse of the anti-terrorist operation: Decree of the President of Ukraine “On the decision of the National Security and Defense Council of Ukraine of April 13, 2014 ‘On urgent measures for overcoming the terrorist threat and maintaining the territorial integrity of Ukraine’ dated April 14, 2014. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/405/2014>; Law of Ukraine “On Temporary Measures for the Period of Anti-Terrorist Operation” // Відомості Верховної Ради (ВВР), 2014, № 44, ст. 2040. — Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1669-18>

73. Гауфман Е. «Победа будет за нами»: секьюритизация и коллективная память в российских медиа во время Евромайдана [Електронний ресурс] / Е. Гауфман // Форум новейшей восточноевропейской истории и культуры. — Русское издание № 1, № 2 за 2018. — Режим доступу: <http://www1.ku-eichstaett.de/ZIMOS/forum/inhaltruss29.html>

74. Гауляйгер Захарченко утверждает, что переловил всех подельников террориста Гиви [Електронний ресурс] // Кримінальна Україна. — 11.02.2018. — Режим доступу: <http://crime-ua.com/node/22813>

75. Асеев перебуває у концтаборі «ДНР», неправдиві свідчення з нього вибили тортурами, Герашенко [Електронний ресурс] // Еспресо ТВ. — 30.08.2018. — Режим доступу: https://espresso.tv/news/2018/08/30/asyeyev_perebuvaeye_u_konctabori_quotdnrquot_nepravdyvi_svidchennya_z_nogo_vybyly_torturamy_geraschenko

76. «Посіпаки окупантів!». У мережі розгорівся скандал через «сепаратистський» інцидент у маршрутці [Електронний ресурс] // Обозреватель — 2 August 2017. — Режим

доступу: <https://www.obozrevatel.com/ukr/crime/60421-posibniki-okupantiv-u-merezhni-rozgorivysya-skandal-cherez-separatistskogo-intsidentu-v-marshruttsi.htm>

77. Google Trends. Analysis. — Search query ‘separatists’. Region ‘Ukraine’. In last 5 years [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://trends.google.com.ua/trends/explore?date=today%205-y&geo=UA&q=%D1%81%D0%B5%D0%BF%D0%B0%D1%80%D0%B0%D1%82%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%B8>

78. Google Trends. Analysis. — Search query ‘occupation’ [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://trends.google.com.ua/trends/explore?date=today%205-y&geo=UA&q=%D0%BE%D0%BA%D1%83%D0%BF%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%8>

79. Google Trends. Analysis. — Search query ‘Russia — aggressor’ [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://trends.google.com.ua/trends/explore?date=today%205-y&geo=UA&q=%D1%80%D0%BE%D1%81%D1%96%D1%8F%20%D0%B0%D0%B3%D1%80%D0%B5%D1%81%D0%BE%D1%80>

80. Андрухович Ю. Велике Вітчизняне гівно / Юрій Андрухович [Електронний ресурс] // Збруч. — 2 February 2015 — Режим доступу: <https://zbruc.eu/node/33251>

81. These expectations are reflected, for example, in the content of not always true, but ‘useful’ from the point of view of discourse of ‘Great Patriotic War’, news: Донецькі партизани взорвали залізничні шляхи в Ясиноватій [Електронний ресурс]. — 12 November 2018. — Сайт міста Донецька 62.ua. — Режим доступу: https://www.62.ua/news/2213335/doneckie-partizany-vzorvali-zeleznodoroznye-puti-v-asinovatij?fbclid=IwAR0GMVawuTNg6lRb5txBpq--cI0kNjWBM4wjDbPD3XzWLj4aJw_4jt4LqU

82. The ways of thinking about the occupied people in a strange way coincided with the text of the NKVD circular, sent on February 18, 1942, which indicated the groups of people who were to be subjected to repression for ‘cooperation with the enemy’. For more on this ‘personalized enemy directory’ see Вронська Т.В. Феномен «пособництва»: до проблеми кваліфікації співпраці цивільного населення з окупантами у перший період Великої Вітчизняної війни // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. — Вип. 11. — К., 2008. — С. 90–91.

83. Сергій Іванов: Донбас заслужив цю війну. Бо свідомо впустив сепаратистів, прослав Майдан [Електронний ресурс]. — 22.11.2014 // Інтерв’ю з України — Режим доступу: <https://rozмова.wordpress.com/2014/11/21/serhij-ivanov/comment-page-1/>

84. Консолідація українського суспільства: шляхи, виклики, перспективи. Інформаційно-аналітичні матеріали до Фахової дискусії 16 грудня 2016р. — К.: 2016. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://old.razumkov.org.ua/upload/Identi-2016.pdf>

85. Hiroaki Kuromiya’s arguments are spelled out in more details in his book: Куромія Х. Зрозуміти Донбас. — К.: Дух і Літера, 2015. — 142 с.

86. Журженко Т. Розділена нація? Переосмислення ролі політики ідентичності в українській кризі [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/1529-tetiana-zhurzhenko-rozdilena-natsiia-pereosmyslennia-rol-i-polityky-identychnosti-v-ukrainskii-kryzi>

References

1. Gumboldt, Wilgelm fon. (1984). *O razlichenii stroyeniya chelovecheskih yazykov i yego vliyaniya na dukhovnoye razvitiye chelovechestva*. Perevod s nem. G.V. Ramishvili. Moskva, Progress. — S. 37–298. [in Russian].
2. Vithenshtain, Liudvig. (1995). *Tractatus Logico-Philosophicus; Philosophs’ki doslidzhennia*. Per. Yevhena Popovycha. Kyiv: Osnovy. [in Ukrainian].

3. Vaisgerber, Johan Leo. (2004). *Rodnoi yazyk i formirovanie dukha*. Per.s nem. O.A. Radchenko. Moskva: Editorial URSS. [in Russian].
4. Sapir, Edward. (2000). *An Introduction to the Study of Speech*. New York: Bartleby.com.
5. Uorf, Bendzhamin. (2003). *Otnosheniye norm povedeniya i myshliniya k yazyku*. Per. s angl. K. Korolev. Moskva: AST; SPb, Terra Fantastica. — S. 157–201. [in Russian].
6. Ostin, John Langshaw. (1999). *Kak proizvodit' deistviya s pomoshyu slov. Izbraannoye*. Moskva. Ideya-Press. [in Russian].
7. Quoted in Hlynina T. *Novi storinki istoriyi Donbasu*. Gol. red. Z.G. Liholobova. Doneck, 2012. Kn. 21. S. 27.
8. Guseinov, Gasan. (2004). *Sovetskie ideologemy v rusском diskurse 1990-h*. Moskva: Tri kvadrata. [in Russian].
9. Bilokin', Serhiy. (2017). *Masovyi teror yak zasib derzhavnogo upravlinnia v SRSR: 1917–1941 pp.: dzherelozvache doslidzhennia*. Kyiv: Penmen. S. 51. [in Ukrainian].
10. Karaulov, Yu. N. (1986). *Iz opyta rekonstrukcii yazykovoy lichnosti*. *Literatura*. M., S. 105–106. [in Russian].
11. Slyshkin, G.G. (2000). *Ot teksta k simvolu: lingvokulturnye koncepty precedentnykh tekstov v soznanii i diskurse*. M.: Academia. [in Russian].
12. (1995). *Rechevye i mentalnye stereotipy v sinhronii i diahronii*. Abstracts of Papers 95. M.: Institut slavyanovedeniya i balkanistiki RAN. [in Russian].
13. Zemtsov, Illia. (1985). *Sovetskii politicheskii iazyk*. London. [in Russian].
14. Yurchak, Aleksei. (2014). *Eto bylo navsegda, poka ne konchilos. Poslednee sovetskoe pokolenie*. Moskva: Novoe literaturnoe obozreniie. [in Russian].
15. Lankauskas, Gediminas. (2011). *Vyzhit' v Bunkere: nenostal'gicheskaya pamyat' o sotsializme v Litve. Neprikisnovennyi zapas, 6(80)*. [in Russian].
16. Zakon Ukrainy «Pro zasudzhennia komunistchnogo ta national-sotsialistychnogo (natsysts'kogo) totalitarnukh rezhymiv v Ukraina ta zaboronu iikhnioii symboliky» vid April, 9, 2015. №317-19. *Verkhovna Raga Ukrainy: ofitsiyni web-portal*. Retrieved June 12, 2019, from: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/317-19>; Zakon Ukrainy “Pro pravovyi status ta vshanuvannia pam'iaty bortsiv za nezalezhnist' Ukrainy u XX stolitti. № 314-19, vid April, 9, 2015. *Verkhovna Raga Ukrainy: ofitsiyni web-portal*. Retrieved June 12, 2019, from: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/314-19>; Zakon Ukrainy “Pro uvichnennia Pereomogy nad natsyzmom u Drugii svitovii viini 1939-1945 rokiv” 315-19, vid April, 9, 2015. *Verkhovna Raga Ukrainy: ofitsiyni web-portal*. Retrieved June 12, 2019, from <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/315-19>; Zakon Ukrainy “Pro dustup do arkhiviv represyvykh organiv komunistychnogo totalitarnogo rezhymu 1917-1991” 316-19, vid April 9, 2015. *Verkhovna Raga Ukrainy: ofitsiyni web-portal*. Retrieved June 12, 2019, from: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/316-19>. [in Ukrainian].
17. Nostal'giiiaa za SRSR ta stavlennia do okremykh postatei (2016). *Opytuvannia grupy “Reityng”*. May 14, 2019. Retrieved from: http://ratinggroup.ua/research/ukraine/nostalgiya_po_ssr_i_otnoshenie_k_otdelnym_lichnostyam.html [in Ukrainian].
18. Pakhliovs'ka, Oksana. (2009). *Mova vlady i vlada movy v posradians'komu Zadzerkali. Toi, khto vidrodyv Mogylianku: zb. do 60-littia V'iacheslava Briukhovets'kogo*. Kyiv: Kyievo-Mogylians'ka academia, 312–333. [in Ukrainian].
19. Danylevs'ka, Oksana. (2014). *Rudymenty totalitarnoyi movy v ukrayins'kykh pidruchnykax periodu nezalezhnosti. Kul'tura slova, 8, 123–132*. [in Ukrainian].
20. Renchka, Iryna. (2017). *Ideolohizatsiya ta deideolohizatsiya leksem v slovnnykakh ukrayins'koi movy' XX — pochatky XXI st.* [Ideologization and deideologization of tokens in dictionaries of the Ukrainian language of the XX — early XXI centuries] (*Candidates thesis*). Kyiv. S. 137–193. [in Ukrainian].

21. Quoted in Nikolaev, Valerii. (2005). Sovetskaya ochered: proshloe kak nastoyashee. *Neprikosnovennyj zapas: Debaty o politike i culture*, 5 (43), 55–56. Retrieved from: <http://socportal.ucoz.ru/publ/2-1-0-4> [in Russian].
22. Fuko, Mishel'. (1996). *Arheologiya znaniya*: Per. s fr.; obsh. red. Br. Levchenko. K.: Nika-Centr. [in Russian].
23. Bourd'e, P'yer. (1996). *Universitetskaya doksa i tvorchestvo: protiv sholasticheskikh delenij*. M.: Socio-Logos, 8–31. [in Russian].
24. Tumarkin, Nina. (1994). *The living and the dead: The rise and fall of the cult of World War II in Russia*. N.Y.
25. Vahtin, Nilolay. (2015). Yazykovoe manipulirovanie i vozdeystvie na soznanie na primere yazyka sovetsoj epohi. *Elitarium*. Retrieved from http://www.elitarium.ru/jazykovoe_manipulirovanie_sovetskoi_jepokhi/. [in Russian].
26. Kul'chyts'kyi, Stanislav. (2013). *Chervonyy vyklyk. Istoriya komunizmu v Ukraini vid eho narodzhennya do zahibeli. Kn. 3*. Kyiv: Tempora. [in Ukrainian].
27. Dickinson, Peter (2016). *History as a Weapon in Russia's War on Ukraine*, October, 3. Retrieved from <http://www.atlanticcouncil.org/blogs/ukrainealert/history-as-a-weapon-in-russia-s-war-on-ukraine>
28. Dubin, Boris. (2004). «Krovavaya» vojna i «velikaya» pobeda. *Otechestvennye zapiski. T. 19, 5*. [in Russian].
29. *Velikaya Otechestvennaya vojna 1941–1945. Slovar-spravochnik*. (1988). Red. M. Kiryan. M.: Izdatelstvo politicheskoy literatury. [in Russian].
30. Zhurzhenko, T. (2011). «Chuzha viina» chy «spilna Peremoha»? Natsionalizatsiia pamiati pro Druhu svitovu viinu na ukraino-rosiiskomu prykordonni. *Ukraina moderna*, 18, 103. [in Ukrainian].
31. Oushakine, Serguei. (2013). Remembering in public: On the affective management of history. *Ab Imperio*, 1, 269–302.
32. Nimets'kyi rezhyser vyrishyv znyaty fil'm pro «fashyst-s'kyi L'vovi». — 13.07.2011. Retrieved from <https://ukranews.com/news/98552-nemecky-rezhyser-reshyl-snyat-film-o-fashystskom-lvove>
33. Flynn Bryan. Anarchy in Ukraine: 'Nazi' militia train yobs to fight our fans / April, 27, 2012. — The Sun. Retrieved from <https://www.thesun.co.uk/archives/news/568540/anarchy-in-the-ukraine/>
34. Stadiony nenavysti. (n. d.). Retrieved from <https://podrobnosti.ua/839715-stadiony-nenavysti-k-evro-2012.html> [in Russian].
35. Rehionaly zibraly na mitynh antyfashystiv v Luhans'ku 15 tysyach lyudey/ — 15.05.2013. Retrieved from: <https://delo.ua/economyandpoliticsinukraine/regionaly-sobralina-miting-antifashistov-v-luganske-15-tysyach-204649/>. [in Ukrainian]
36. V Krymu takzhe proshli antifashistskie mitingi, sozhgli chuchelo Farion. — 16.05.2013. Retrieved from: <https://www.pravda.com.ua/rus/news/2013/05/16/6990043/> [in Russian].
37. U Sumakh na "antyfashyst-s'kyi mitynh" zihnaly shkolyariv i byudzhetykiv. — 16.05.2013. Retrieved from: <https://www.pravda.com.ua/rus/news/2013/05/16/6989982/>. [in Ukrainian].
38. Na antyfashyst-s'kyi mitynh v Zhytomyri studentiv pryvodyly hrupamy, zapovnyly vsyu ploshchu Korol'ova/ — 15.05.2013. Retrieved from: https://www.zhitomir.info/nhtmlnews_122445. [in Ukrainian].
39. U Donets'ku vidbuvsya Antyfashyst-s'kyi marsh i mitynh «Donbas — proty neofashyzmu!»/ — 17.05.2013. Retrieved from: <http://www.donbass-info.com/content/view/4683/4693/>. [in Ukrainian].

40. Zabuzhko, Oksana. (1999). *Mova i vlada. Khroniky vid Fortinbrasa (vybrana eseistka 90-kh)*. Kyiv: Fakt. [in Ukrainian].
41. Masenko, Larysa. (2001). *Mova i polityka*. — Retrieved from: <http://varnak.psend.com/mova.html>. [in Ukrainian].
42. Kalynovska, O.V. (2004). Verbalnyi rytual v ukrainskomu politychnomu dyskursi 70-kh rokiv XX stolittia. *Naukovi zapysky. Filolohichni nauky*, 34. [in Ukrainian].
43. Vahtin, N. (n. d.). *Razgovor na derevjannom jazyke*. — Retrieved from: <http://www.cogita.ru/analitka/otkrytye-diskussi/razgovor-na-derevyannom-yazyke>. [in Russian].
44. Vahtin, Nikolay. (2017). Diskurs ubezhdeniya v totalitarnom yazyke i postsovetskie kommunikativnye neudachi. In N.B. Vahtin, B.M. Firsov (Ed.), «*Sindrom publichnoj nemoty*»: istoriya i sovremennye praktiki publichnyh debatov v Rossii. M.: Novoe literaturnoe obozrenie. [in Russian].
45. Masenko, Larysa. (2018). *Mova radianskoho totalitaryzmu*. Kyiv: Klio. [in Ukrainian].
46. *Anonymous person A*. Respondent is a man, a pensioner, with finished secondary education. From town of Snizhne in Donetsk region. The conversation was recorded by Anna Novychenko in November 2014. The conversation lasted for 30 minutes. [in Russian].
47. «V blizhajshee vremja pojavjatsja instrukcii, kak nezametno vyjavljat' terroristov i soobshhat' o nih v organy». *Obzor separatistskih SMI*. — 26.09.2015. — *Ostrov*. Retrieved from: <http://www.ostro.org/general/politics/articles/533449/>. [in Russian].
48. Krutova, L.B., Pen'kova O.B. (2015). Sovremennye podhody k izucheniju istorii Donbassa. *Zhurnal istoricheskikh, politologicheskikh i mezhdunarodnyh issledovanij*, № 1 (55). [in Russian].
49. (2017). Halyts'ka, Solomiya. Slavnym voyinam Novorosiyi. Lystopad 2014. *Donets'kyy kray, v virshakh ospivanyy: zbirnyk krashchykh virshiv uchasnykiv vidkrytoho konkursu poetychnoyi tvorchosti «Donets'kyy kray, v virshakh ospivanyy»* [Tekst] / M-vo kul'tury Donets'koyi Narodnoyi Respubliky, HUK «Donets' resp. universam. nauch. b-ka im. N. K. Krups'koyi»; sost. I. A. Pylypenko; red. O. A. Pinzon; vidp. za vyp. I. A. Horbatov. Donets'k. [in Russian].
50. More details: <http://antifashist.com/item/marmazov-bratcy-budte-bditelny-v-doneck-uzhe-pronikaet-i-pronikla-vsevozmozhnaya-ukropnya.html#ixzz5O8sZH1Vx> [in Russian].
51. Astaf'yev, A.O. Vplyv rosiys'koyi impers'koyi mental'nosti na sotsiokul'turne vidchuzhennya v Ukraini: shlyakhy podolannya. *Analitychna zapyska. Natsional'nyy instytut stratehichnikh doslidzhen'*. Retrieved from: <http://www.niss.gov.ua/articles/1821/> [in Ukrainian].
52. Ushakin, Sergey. (2011). V poiskah mesta mezhdru Stalinyim i Gitlerom: o post-kolonialnyh istoriyah socializma. *Ab imperio*, 1, 223. [in Russian].
53. *Vitalina Yershova*. — 17 August 2018. Retrieved from: <https://twitter.com/rjpthjuz/status/> [in Russian].
54. *Anonymous person B.*, man, pensioner, Torez city. — Recording made in October 2017. Retrieved from: [in Russian].
55. From communication in social network VKontakte. — 13 July 2016. [in Russian].
56. *Roman Manekin*. Retrieved from: <https://www.facebook.com/rmanekin/posts/141895473383626> [in Russian].
57. Ja popal v al'ternativnuju real'nost'. *ZHZH Fedora Berezina*. — 6 July 2014. Retrieved from: <https://hrapypris31.livejournal.com/147801.html> [in Russian].
58. Quote from Yakovenko I. Fantastychnyy rusckyy fashyzm. — *Den'*, 11 July 2014. Retrieved from: <https://day.kyiv.ua/ru/article/media/fantasticheskyy-russkiy-fashizm/>. [in Ukrainian].

59. Gutin, M. Voynu v Ukraine pridumali pisateli-fantasy? — 8 August 2014. — *Golos Ameriki*. Retrieved from: // <https://www.golos-ameriki.ru/a/ukraine-war--writer-fantast-mg/2406591.html> [in Russian].

60. Berezin, Fedor. *Speech. 8 June 2014*. Retrieved from: <https://www.youtube.com/watch?v=W0t93dMVSWE> [in Russian].

61. Girkin, Igor' *Net uzhe opolcheniya na Donbasse. Eto kontraktniki...* — 13 March 2017. Retrieved from: // <https://www.pravda.com.ua/rus/news/2017/03/13/7137952> [in Russian].

62. Ot Mariupolya do Londona: v seti sobrali samye gromkiye ugrozy glavarya DNR. *Apostrof*. — 13 May 2017. Retrieved from: <https://apostrophe.ua/news/society/2017-05-13/ot-mariupolya-do-londona-v-seti-sobrali-samye-gromkie-ugrozy-glavarya-dnr/95813> [in Russian].

63. V gostyakh u Zakhara Prilepina Aleksandr Zakharchenko. *Tsar'grad-TV*. — 5 December 2016. Retrieved from: <https://www.youtube.com/watch?v=NHTeTZiqVRw> (begin watching at 21st minute). [in Russian].

64. Rodionov, Dmitriy. Kiyev zhazhdet voyny i krovi na Donbasse. Militaristskiye kacheli Ukrainy snova na pod'yeme. *Svobodnaya pressa*. — 16 June 2017. Retrieved from: <http://svpressa.ru/war21/article/174748/> [in Russian].

65. Lassila, J. (2013). Witnessing War, Globalizing Victory: Representations of the Second World War on the Website Russia Today. In *Memory, Conflict and New Media: Web Wars in Post-Socialist States*. Ed. E. Rutten and J. Fedor. Abingdon: Routledge, 215–227. — Retrieved from: [Witnessing_war_globalizing_victory_Representations_of_the_Second_World_War_on_the_website_Russia_Today_Memory_Conflict_and_New_Media_Web_wars_in_post](https://www.researchgate.net/publication/260211111_Witnessing_war_globalizing_victory_Representations_of_the_Second_World_War_on_the_website_Russia_Today_Memory_Conflict_and_New_Media_Web_wars_in_post)

66. Zhurzhenko, Tetiana. (2015). Russia's Never-ending War against 'Fascism'. *Eurozine*. — 8 May. Retrieved from: <http://www.eurozine.com/articles/2015-05-08-zhurzhenko-en.html>

67. Bradshaw, Peter. Donbass review — freakish fake-news kaleidoscope of Ukrainian civil war. — Retrieved from: <https://www.theguardian.com/film/2018/may/10/donbass-review-cannes-2018-sergei-loznitsa>

68. Taylor, Adam. Why Ukraine Isn't 'The Ukraine,' And Why That Matters Now. *Business Insider*. — December, 2013. Retrieved from: <https://www.businessinsider.com/why-ukraine-isnt-the-ukraine-and-why-that-matters-now-2013-12>

69. Steinmet, Katy. Ukraine, Not the Ukraine: The Significance of Three Little Letters. *Time*. — March 5, 2014. Retrieved from: <http://time.com/12597/the-ukraine-or-ukraine/>

70. See, for example, one such discussion that took place in March–April 2014: What is the difference between Ukraine and the Ukraine? *English language and usage*. — Retrieved from: <https://english.stackexchange.com/questions/155823/what-is-the-difference-between-ukraine-and-the-ukraine>

71. For instance: Ukraine: pro-Russia separatists set for victory in eastern region referendum. *The Guardian*. — May, 2014. Retrieved from: <https://www.theguardian.com/world/2014/may/11/eastern-ukraine-referendum-donetsk-luhansk>

72. Thus, the words 'terrorists', 'fighters', 'hostages' were derived from the state discourse of the anti-terrorist operation: Decree of the President of Ukraine "On the decision of the National Security and Defense Council of Ukraine of April 13, 2014 'On urgent measures for overcoming the terrorist threat and maintaining the territorial integrity of Ukraine' dated April 14, 2014. — Retrieved from: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/405/2014>; Law of Ukraine "On Temporary Measures for the Period of Anti-Terrorist Operation". *Vidomosti Verkhovnoyi Rady*, 2014, № 44, cr.2040. Retrieved from: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1669-18>

73. Gauffman, Ekaterina. (2018). «Pobeda budet za nami»: sekyuritizaciya i kollektivnaya pamyat v rossijskikh media vo vremya Evromajdana. *Forum novejshej vostochnoevropejskoj istorii i kultury. Russkoe izdanie, 1-2*. [in Russian].

74. Gauulyayter Zakharchenko utverzhdayet, chto perelovil vsekh podel'nikov terrorista Givi. *Kriminal'na Ukraïna*. — 11.02.2018. Retrieved from: <http://crime-ua.com/node/22813> [in Russian].

75. Asyeyev perebuvaye u kontstabori «DNR», nepravdivi Svidchennya z neho vibyly tortura, Herashchenko. *Espresso TV*. — 30.08.2018. Retrieved from: https://espresso.tv/news/2018/08/30/asyeyev_perebuvaye_u_kontstabori_quotdnrquot_nepravdyvi_svidchennya_z_nogo_vybyly_torturamy_geraschenko [in Ukrainian].

76. «Posipaki okupantiv!» U merezhi roz-horivsyia skandal cherez «separatist-s'kiy»: intsydent u marshruttsi. *Ohlyadach*. — 2 August 2017. Retrieved from: <https://www.obozrevatel.com/ukr/crime/60421-posibniki-okupantiv-u-merezhi-rozgorivsyia-skandal-cherez-separatistskogo-intsydentu-v-marshruttsi.htm>. [in Ukrainian].

77. Google Trends. Analysis. — Search query 'separatists'. Region 'Ukraine'. In last 5 years. Retrieved from: <https://trends.google.com.ua/trends/explore?date=today%205-y&geo=UA&q=%D1%81%D0%B5%D0%BF%D0%B0%D1%80%D0%B0%D1%82%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%B8>

78. Google Trends. Analysis. — Search query 'occupation'. Retrieved from: <https://trends.google.com.ua/trends/explore?date=today%205-y&geo=UA&q=%D0%BE%D0%BA%D1%83%D0%BF%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%8>

79. Google Trends. Analysis. — Search query 'Russia — aggressor'. Retrieved from: <https://trends.google.com.ua/trends/explore?date=today%205-y&geo=UA&q=%D1%80%D0%BE%D1%81%D1%96%D1%8F%20%D0%B0%D0%B3%D1%80%D0%B5%D1%81%D0%BE%D1%80>

80. Andrukhovych, Yurii. Velyke Vitchiznyane hivno. *Zbruch*, 2 February 2015. Retrieved from: <https://zbruc.eu/node/33251>. [in Ukrainian].

81. Donetskije partizany vzorvali zheleznodorozhnyye puti v Yasinovatoy, 12 November 2018. *Sayt goroda Donetska 62.ua*. — Retrieved from: https://www.62.ua/news/2213335/doneckie-partizany-vzorvali-zeleznodorozhnyye-puti-v-asinovatoy?fbclid=IwAR0GMVawuTNg6lcRb5txBpq-cI0kNjWBM4wjDbPD3XzWLj4aJw_4jt4LqU

82. The ways of thinking about the occupied people in a strange way coincided with the text of the NKVD circular, sent on February 18, 1942, which indicated the groups of people who were to be subjected to repression for 'cooperation with the enemy'. For more on this 'personalized enemy directory' see Vrons'ka, Tamara. (2008). Fenomen «posobnytstva»: do problemy kvalifikatsii spivpratsi tsyvilnoho naselennia z okupantamy u pershyi period Velykoi Vitchyznianoi viiny. *Storinky voiennoi istorii Ukrainy: Zb. nauk. statei / NAN Ukrainy*. In: *istorii Ukrainy*, 11, 90–91. [in Ukrainian].

83. Ivanov, Serhii: Donbas zasluzhnyv tsyu voynu. Bo Svidomo vpustyvshy separatystiv, prospav Maydan. — 22.11.2014. *Interv'yu z Ukrayiny*. Retrieved from: <https://rozmova.wordpress.com/2014/11/21/serhij-ivanov/comment-page-1/>. [in Ukrainian].

84. *Konsolidatsiya ukrayins'koho Suspil'stva: shlyakhy, Vyklyky, perspektyvy*. Informatsiyno-analitychni materialy do fakhovoyi dyskusiyi 16 hrudnya 2016 r., Kyiv. Retrieved from: <http://old.razumkov.org.ua/upload/Identi-2016.pdf>. [in Ukrainian].

85. Kuromiia, Khironiaki. (2015). *Zrozumity Donbas*. K.: Dukh i Litera. [in Ukrainian].

86. Zhurzhenko, Tetiana. Rozdilena natsiia? Pereosmysleni roly polityky identichnosti v ukrayins'kiy kryzi. Retrieved from: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/1529-tetiana-zhurzhenko-rozdilena-natsiia-pereosmyslennia-rol-polityky-identichnosti-v-ukrainskii-kryzi>. [in Ukrainian].

Стяжкіна Олена (м. Київ)

Докторка історичних наук, провідна наукова співробітниця
відділу історії України другої половини ХХ ст.

Інституту історії України НАН України

fotodonetsk@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2781-4261>

Радянська російська: втрати при перекладі як зброя інформаційної війни проти України (2013–2020 рр.)

У центрі уваги цього дослідження — радянська російська мова як механізм створення фальшивої реальності та як зброя війни проти України. **Основне завдання** полягає у тому, щоб дослідити, як мовні конструкції радянської російської (її ідеологемі, усталені словосполучення, прецедентні тексти) ставали/стають перформативними висловлюваннями (Д. Остін), котрі створювали, підтримували та фреймували фейкову реальність навколо агресії Російської Федерації проти України й надавали фейковій реальності псевдо-змістів, з котрими — як ніби з реальними та вкоріненими — змушені були працювати політики й миротворці. **Методологічними рамками**, в яких відбуватиметься спроба аналізу радянської російської як ритуалу та зброї війни, є лінгвофілософські й історик філософські концепції, у межах яких поставлено та розглядається питання про мову як спосіб символічної репрезентації світу, організації картини буття. **Висновки.** Радянський «newspeak» продовжував формувати не тільки побутове, культурне, політичне, але й юридичне поле, а тому впливав на приховану трансмісію радянського політичного порядку у практики незалежної України. Підсилюючи радянські дискурси ностальгійними, «антифашистськими», «радянсько-патріотичними» проектами, Кремль спирався на усталені конструкції описання світу й підсилював ті паттерни мовлення та мислення, які сприяли легітимізації агресії.

Серед таких паттернів найбільш потужним виявився міф «Великої Вітчизняної війни», яка, за умов спроби відновлення російської імперської величі у її радянському та пострадянському варіантах, набули ознак «вічної Великої Вітчизняної». Реконфігурований до стану «вічної» міф став елементом політики Кремля щодо у війні проти України, його широке вербальне наповнення, де «фашисти» й «американські імперіалісти» зливались, створюючи загальну картину «ворожого світу», діяло як механізм «афективного менеджменту» (Сергей Ушакін), потужний тригер — мотиватор долучення до ритуальних дій, у тому числі — до «реконструкції вічної Великої Вітчизняної» на теренах України.

Ключові слова: радянська російська мова, агресія Російської Федерації проти України, окуповані території Донецької та Луганської областей, рейкова реальність

Верменич Ярослава (м. Київ)

Докторка історичних наук, професорка,
завідувачка відділом історичної регіоналістики
Інституту історії України НАН України
УДК 94(477)316.35(1-04)

МЕНТАЛЬНИЙ ПРОСТІР УКРАЇНСЬКОГО ПОРУБІЖНОГО СОЦІУМУ: СТЕРЕОТИПИ ТА ПАСТКИ МІФОТВОРЕННЯ

У статті висвітлюються особливості соціокультурної ідентифікації порубіжних соціумів в умовах трансформаційної динаміки та геополітичних криз, специфіка ментальності, регіональної асиметрії та ціннісних розмежувань, транскордонних суперечностей, міжетнічних, етнопсихологічних та інших відносин в пограничних ареалах. В контексті теоретичних моделей дослідження ментального простору осмислюються проблеми взаємопроникнення культур на порубіжжях, формування ідентичностей у процесі конфліктної чи конструктивної взаємодії. Порубіжжя розглядаються у вигляді «уявлених» топосів, етнокультурних матриць, які виступають або у ролі охоронців спадщини і водночас сполучних культурних ланок, або у вигляді чітких розмежувальних ліній. Акцент зроблений на простеженні впливу символічних чинників на процес етно- і націогенезу на порубіжжях, усвідомленні того факту, що міжцивілізаційні й міжкультурні контакти потрапляють рівною мірою в поле зору як раціоналістичної, так і міфологічної свідомості. Зроблений висновок про необхідність розрізнення наукового осмислення складних реалій на пограниччях та міфологізованим баченням їх ментальних особливостей.

Ключові слова: ментальність, ідентичність, порубіжний соціум, національна свідомість, міфотворення.

Що відбувається після закінчення життєвого циклу того чи іншого історичного кордону? Це питання особливо хвилює істориків Польщі, чії кордони неодноразово зникали і знову з'являлися. Т. Зарицький починає статтю про сталість кордонів Польщі загальновідомою констатацією: щоб оцінити справжню вартість предмета чи людини, треба її втратити. Значення кордонів по-справжньому усвідомлюється після їх зникнення з політичної карти. Але що цікаво? Кордони, які зникають на карті, мають, як правило, ще запас існування у соціально-політичному просторі. Інколи їхнє «життя після життя» триває досить довго, і це відчули на своєму досвіді громадяни об'єднаної Німеччини [1, с. 268–269].

«Здатність політичних кордонів до виживання» можна пояснювати, як це робить Зарицький, інтенсивністю соціальних і економічних процесів.

Але не меншою мірою тут дістає прояв поєднання глибоко закорінених ментальних стереотипів і певних ідеологічних впливів. Пошлемося у цьому контексті на думку відомого дослідника націоналізмів Дж. Армстронга. Територіальні межі й кордони, зауважує він, можуть змінюватися і змінюються досить часто. Проте деякі межі й «кордони», які існують у людській уяві, набагато стабільніші. Міфи, символи, способи спілкування вибудовуються методом вилучення, протиставлень «ми» і «не ми», і тому виявляються життєздатнішими, ніж суто матеріальні чинники. Особливості етнічних груп лежать у площині сакральної ідентичності, наявність символізованих «кордонів» груп виявляється в архітектурі, одязі, способі поведінки. Що ж до міфів, то саме вони виступають в ролі «інтегруючого феномена, в якому символи національної ідентичності набувають зрозумілого значення». Основою становлення «української ідентичності виступав не демографічний чи лінгвістичний континуїтет, а міф про цей континуїтет» [2, р. 5–9, 130].

Геополітичні й етностатусні уявлення на пограниччях формуються насамперед під впливом тих позитивних і негативних стереотипів, які зумовлені самим фактом наявності кордону. Створювані значною мірою на ґрунті традиційної ієрархічної шкали повноцінних/неповноцінних етносів, історичних/неісторичних націй, вони є вкрай ідеологізованими і несуть на собі виразний відбиток міфотворчості. Природно, що ступінь цієї міфотворчості визначається насамперед зіткненням цивілізаційних впливів та імперських амбіцій. Але не можна не бачити й відображення в образах погранич (як і у будь-яких інших образах) тих реальних характеристик об'єкта сприйняття, які формуються історичним досвідом. Ракурс такого бачення може бути просторовим (з врахуванням регіональних і місцевих відмінностей), темпоральним (що дає змогу простежувати еволюцію образів регіону у часі), політико-культурним (із включенням етнопонаціональних стереотипів і міфів), політико-психологічним (із розглядом цих стереотипів як на раціональному, так і на неусвідомленому рівні). Підсвідомий рівень сприйняття погранич досліджувати надзвичайно важливо, оскільки по різні боки кордону формуються емоційні, як правило, протилежно спрямовані стереотипи, де образи агресорів і жертв постійно міняються місцями. Для науки тут завжди існує проблема інтерпретацій і реінтерпретацій, фіксації в історичній пам'яті чи, навпаки, «приглушення» тих або інших сюжетів, вироблення принципів транспонування «жахливих спогадів» у свідомість наступних поколінь.

Як нам уявляється, найбільш продуктивним в аксіологічних узагальненнях на теми конструювання ідентичностей і формування національної свідомості є ментальний підхід, структурними елементами якого є уявлення, коди, символи, ціннісні системи. Ментальність — стійка ознака

особистості й соціуму, яка формується під впливом об'єктивної реальності, і сама, в свою чергу, впливає на формування цієї реальності. Відносна консервативність вітчизняного менталітету зумовлює явища відставання притаманної соціуму політичної й культурної картини світу від темпів соціотрансформаційної динаміки. Тому варто відрізнити в соціальному аналізі мінливі (або ж кон'юнктурні) суспільні настрої від глибоко закорінених у колективній свідомості культурних кодів. Для вибудови пояснювальних, а тим більше орієнтуючих світоглядних моделей надзвичайно важливим є врахування всієї сукупності позитивних і негативних чинників, які сформували в минулому саме такий соціальний психотип людини.

За визначенням авторів книги «Україна: інтелект нації на межі століть», ментальність (менталітет) — це структура, склад душі людини, етносу, соціуму, співвідношення її елементів і стан останніх [3, с. 266]. В контексті регіоналістики поняття «ментальність» застосовується для пояснення явищ регіональної ідентичності і її залежності від природних, економічних, соціокультурних чинників. Найбільше такий підхід може дати для з'ясування причин і наслідків регіональної строкатості, наявності кількох багато в чому відмінних «Україн». Те, що західні і східні регіони України демонструють різні ціннісні орієнтації, різні підходи до державної мови, символіки, дістає найбільш конструктивне пояснення через поняття ментальної ентропії. Визначити міру відхилення регіональної свідомості від певного еталону — значить суттєво наблизитися до розуміння явищ регіоналізму. Втім, для цього ще належить створити інструментарій кількісного аналізу таких явищ.

Як спроби пошуку такого інструментарію варто розглядати введене останнім часом до наукового обігу поняття «ментальна карта (схема)», яким позначається суб'єктивне внутрішнє уявлення людини чи групи про частину оточуючого її простору. На думку німецького історика Ю. Кокки, «ментальна карта — це не тільки винаходи й конструкції, обумовлені культурно-історичними потребами сучасності, вони мають відповідність в історичному минулому і повинні його мати, щоб заслужити довір'я і бути дійсними у розрахунку на тривалу перспективу» [4, с. 159]. Щодо України тут треба виявляти особливу обережність, оскільки різні її частини, починаючи з періоду пізнього середньовіччя, розвивалися в різних цивілізаційних системах.

Утримуватися в рамках наукового дискурсу при дослідженні ментальних просторових образів допомагає метагеографія — міждисциплінарна галузь знання, сфокусована на дослідження процесів сприйняття інакшості і метафоричного творення «уявлених» спільнот. Виникнувши на ґрунті класичної геополітики, з одного боку, і феноменологічних підходів

до вивчення простору, з другого, метагеографія «освоїла» здобутки семіотики й культурного ландшафтознавства і створила на цій основі систему аналізу екзистенційного досвіду осмислення й переживання культурних та інших травм, пов'язаних із зіткненням різних способів життя, релігійних і культурних ідей. На цій основі вибудовуються метагеографічні образи «розламів», які відображають у концентрованому вигляді негативну енергетику міжцивілізаційних, міжкультурних, міжетнічних та інших взаємодій. У різних типах дискурсів простір постає як доленосний, екзистенціальний, навіть онтологічний — саме таким на українсько-польському пограниччі є сприйняття як особистих драм обставин примусового переміщення населення у 40-х рр. минулого століття.

За допомогою метагеографічного моделювання нескладно відтворити й міфологічну канву сприйняття подій більш віддаленого минулого — аж до прояснення витоків усього «українського проекту» в тому вигляді, в якому він складався упродовж століть. Україні самою долею судилося стати об'єктом міждержавних зіткнень і міжцивілізаційних впливів. Середземноморський та східний впливи матеріалізувалися у експансії на території східного слов'янства степових номадів, мілетських і генуезько-венеціанських торгових корпорацій, Візантії, Золотої Орди та Кримського ханства, Османської імперії. Північний цивілізаційний вектор створювала, починаючи з XIII ст., зміцніла Московія, що еволюціонувала в напрямі Російської імперії. Західний вектор визначався впливом Великого князівства Литовського, Речі Посполитої, німецького магдебурзького права, Ватикану. Незмінно гостре церковне протистояння визначалося складним переплетенням східноправославних, римо-католицьких (і проміжних уніатських) та мусульманських релігійних течій. Можна дискутувати на тему, яка з потужних світових цивілізацій — західна чи східна — справила на Україну найбільший вплив, можна навіть — з невеликим, проте, успіхом — конструювати власну, українську цивілізацію. Але навряд чи хтось із дослідників ризикне відкидати факт спонтанного тяжіння території українського етно- і націогенезу до двох «цивілізаційних магнітів» — Європи і Росії.

Фактор порубіжності відігравав у цьому тяжінні визначальну роль: до Європи тяжів український Захід, до Росії — Схід, а внаслідок успішного колонізаційного освоєння імперією — і Південь. Англійський теоретик геополітики Х. Дж. Маккіндер відштовхувався від цього факту, характеризуючи Україну як «культурний кордон Європи» і навіть як «географічну вісь світу», яка захищає Європу від потужного азійського тиску [5, с. 266]. Існують різні, навіть діаметрально протилежні, оцінки впливу чинника порубіжності на місце України в світі. Дистанція між крайніми поглядами («Україна — міст між Європою і Азією» і «Україна —

лімітроф Європи») не заважає ані пошукам української цивілізаційної ідентичності («межової», «порубіжною», «транзитною», «проміжною»), ані визначенням «параметрів диференціації» у вигляді історико-культурних, етнічних, мовних, конфесійних та інших розбіжностей.

Важливо, однак, бачити не стільки цивілізаційні відмінності по лінії «Захід — Схід», скільки витoki становлення роздвоєної лояльності, дихотомних ментальностей та регіональних ідентичностей за умов пограниччя. «Винайдення традиції» (термін Е. Гобсбаума) тут відбувалося під значним тиском культур метрополій і відповідної політики, а оскільки цей тиск зазвичай буває неявним, опосередкованим, то роль сконструйованих і спонтанно виникаючих міфів у цьому процесі ігнорувати неможливо. Можна безкінечно дискутувати на тему «з чого починається батьківщина», але очевидно, що роль значущого символу тут першорядна. Бажаний образ-символ створюється насамперед шляхом соціальних порівнянь, як правило, з акцентуванням відмінностей. Позитивні автостереотипи і зазвичай негативні гетеростереотипи співіснують, а межею між ними є сконструйований або реальний кордон. Виразні ризики для політичної стабільності і навіть територіальної цілісності держави створюються там, де образно-міфологічна складова з негативними конотаціями домінує і визначає тональність наукових і політичних дискурсів.

Оснoву цієї образно-міфологічної складової становив козацький міф, витворений в руслі історичної географії під виразним впливом вітчизняної «характерології», попередниці соціальної психології. Базова основа козацького міфу закладалася працями військових канцеляристів, іменованих літописами, а його образну канву створювали кілька поколінь істориків-романтиків і літераторів-публіцистів. Одним з перших, хто підводив під нього «кордонну» основу, виявився М. Гоголь. Він був упевнений, що бодай одна природна перепона у вигляді гір чи моря, а не степу з усіх боків, допомогла б українцям утримати своє політичне буття, створити власну державу. Але «беззахисна, відкрита земля» приречена була стати «землею страху» й пристановищем «найвідчайдушніших людей пограничних націй». «І от склався народ, за вірою і місцем помешкання належний до Європи, але, між тим, за способом життя, звичаями, одежею цілком азійський народ, в якому так дивно зіткнулися дві протилежні частини світу, дві різнохарактерні стихії: європейська обережність і азійська безтурботність, простодушність і хитрість, сильна діяльність і якнайбільші лінощі й знемога, прагнення до розвитку й вдосконалення — і між тим бажання здаватися таким, що нехтує усяким вдосконаленням». Однак саме це «пістряве зборище», «дивне співтовариство» зуміло накинати свій характер і колорит на всю Україну і

здійснило чудо: створило народ, який «становить одне з надзвичайних явищ європейської історії» [6, с. 28–32].

Як бачимо, у цьому невеликому нарисі, який, за задумом Гоголя, мав стати вступом до замисленої ним «Історії Малоросії», накреслені головні концептуальні віхи майбутнього «українського проекту» — Україна як кордонна цивілізація, Україна між Європою й Сходом, українська ментальність як «єдність протилежностей» і, зрештою, Україна як чудо, як одне з найприкметніших явищ європейської історії. Цікаво, що Гоголю вдалося одним-двома штрихами окреслити унікальність українського «чуда»: пограничний соціум, який був поліетнічним і поліконфесійним, не мав жодного укріплення чи замку. «Невмолимі мешканці порогів» запозичили від своїх ворогів «образ війни» і сяли страх навколо себе. Але те, що зовні нагадувало «зграю розбійників», виявилось оплотом релігійної чистоти, не обтяженої, однак, обітницями й постами. У своєрідній браваді козаків і зневазі до життя як такого видатний майстер слова побачив відбиток «пограниччя землі» і водночас міцну опору для майбутнього осілого життя. А ще — дух братства й лицарства, який являв дивну протилежність тодішнім роз'єднанням.

Нарис Гоголя може бути яскравим зразком того, як майстерно скомпонований міф здатен створювати «уявлені спільноти». Досить наситити міф реалістичними деталями й привабливими образами, щоб згодом він виявив здатність стати моделлю й фундаментом націє- й державотворення. В часи Гоголя ще ніхто не сприймав Південну Росію як Україну і впритул не бачив у реаліях XV століття обриси народу, що вже дістав «один спільний характер і національність». Гоголь їх побачив, і ці обриси здалися йому більш азіатськими, ніж європейськими. Але варто прочитати інший нарис Гоголя, присвячений українській пісні, щоб переконатися: відбиток «широкої волі козацького життя» він бачить не стільки в суворих «бівачних» буднях, скільки в «жіночому світі, ніжному, сумному, оповитому любов'ю». Гоголівська «беззахисна», «безпритуна» Малоросія саме в своїй журливій пісні («крику серця») демонструє здатність протистояти «натиску насильства і неподоланих вічних перешкод». І той, хто хоче відчутти дух і стихію української вдачі, саме з української пісні зрозуміє, наскільки життя цього народу було «діяльним, розмаїтим, своєвільним, сповненим всього поетичного. Камінь з красномовним рельєфом, з історичним написом — ніщо проти цього живого, промовистого, що бринить минулим, літопису» [6, с. 67–74].

Створений у першій половині XIX ст. автостереотип Малоросії прихильно сприймався в колі петербурзьких інтелектуалів — їм імпонував і волелюбний козацький дух, і поетична вдача «малороса». Ситуація різко змінилася, коли малорос виявив прагнення стати україн-

цем, і перед завсідниками петербурзьких салонів замаячив «привид сепаратизму». Дуже скоро з'явився протилежно зорієнтований міф — «про “хижацьку природу”» козацтва, породженого стихією Степу, «розбійну вольницю» і всуціль руйнівну силу, «ганьбу української історії». Цей міф, що став фундаментом українофобства, виявився надзвичайно живучим і має чимало прибічників і в сучасній Росії. Доказом цього може бути повторне перевидання в Російській Федерації української тенденційної праці російського емігранта М. Ульянова «Походження українського сепаратизму». Козацьку систему управління він вважає «диком», справжньою школою «дніпровської вольниці» — татарський степ, а козакування — усього лиш «особливим методом добування засобів для життя» [7, с. 38–43].

Міфи, як відомо, є позараціональними, їх неможливо оспорювати, бо вони сприймаються на віру. У сфері політики міф взагалі позбавлений раціонально-логічних основ. Як контрольно-регулятивна система політика тяжіє до прагматизму у розмежуванні соціального простору. Міфи привносяться в неї ідеологічними доктринами, а частіше — відвертими політичними маніпуляціями. Геополітичний простір при цьому постає не стільки як природний, обмежений кордонами, скільки як «уявлений», змодельований відповідними образами. Самі кордони при цьому стають витворами політико-культурних стереотипів, у процесі формування яких не виключені ірраціональні мотиви. Від ступеня ірраціональності у їхньому конструюванні значною мірою залежить загальна політична атмосфера в регіоні, рівень конфліктності конкуруючих політичних сил.

Як атрибут людської свідомості й елемент культури міф розрахований на спрощення, яке зазвичай легше сприймається нерозвиненою свідомістю, ніж наукова картина людського буття. Володіючи чималим потенціалом соціальної мобілізації, міфологізовані образи реальності здатні її коригувати, моделювати довкілля, ставати засобом тотального впливу на суспільну свідомість. Кордони, приміром, у міфологізованій уяві можуть «пересуватися», виконуючи політично-розмежувальну чи етнодиференціюючу функцію. Постаті політиків здатні набувати при цьому виразного регіонального виміру. Більшості людей імпонують крайнощі, тому архетипні конструкції «свій — чужий», «герой — ворог» у прикордонних соціумах вибудовуються в руслі протистоянь. Ритуали, звичаї, культи виразно поляризуються.

Своєрідний «ціннісний вакуум», який виникає в процесі суспільних трансформацій, підживлює міфологічну свідомість, і в пограничних арелах це особливо дається взнаки. Дихотомії типу «втрати — здобутки» набувають напрочуд диференційованих форм — те, що одним здається здобутками, інші кваліфікують як втрати. Активізується утопічне мис-

лення, швидко виникають і зникають міфологізовані віртуальні образи. Стереотипи перетворюються в інфологеми (термін В. Когана) — умисно підтасовані, сфальшовані інформаційні повідомлення. Кризи ідентичності при цьому стають глибшими й всеохопнішими.

Найвиразніше цей кризовий стан виявляється у полярності авто- й гетеростереотипів; перші майже завжди позитивні, другі — негативні. Соціологи фіксують, приміром, «дзеркальні» стереотипи мешканців Дрогобича й Луганська. 77% дрогобичан вважають Галичину еталонним регіоном, який має стати моделлю для всієї України, а найбільш агресивним регіоном називають Донбас. І навпаки, 65% луганчан Галичину характеризують як агресивний регіон. Хоча і там і там фіксується налаштованість на компроміс [8, с. 89–91].

Соціологічні дослідження польських вчених, проведені у грудні 2003 р. у чотирьох областях Західної та трьох областях Східної України, теж виявили аналогічну закономірність — у сприйнятті протилежно спрямованих регіонів українці зі Сходу та Заходу багато в чому розходяться. Але полярність у ставленні до інакшості має у польських дослідників дещо інший вигляд. За їхніми висновками, мешканці Дніпропетровської та Харківської областей ставилися до Західної України з симпатією, тоді як респонденти із західного регіону усю територію Східної України оцінили однозначно негативно. Можливість проживання на території Східної України останні категорично відкидали (утім, і мешканці Харківщини й Донеччини теж не виявили бажання жити у Галичині).

Очевидно, що стереотипи взаємсприйняття у даному разі формуються головним чином на основі чуток та міфів — адже навряд чи респонденти у своїй масі мали власні враження щодо полярно розташованих регіонів. Чимало важить, зрозуміло, і чинник, який позначається поняттям зв'язку з місцем проживання (*place attachment*). Цим же опитуванням встановлено, що мешканці Західної України у декларованій ідентичності та зв'язку з місцем проживання виявилися ближчими до респондентів із східних регіонів Польщі, ніж до своїх співгромадян зі Сходу.

Ще більш показовими виявилися результати цього ж опитування щодо суб'єктивних почуттів віктимності у поляків та українців. У анкетах було запитання про те, наскільки власний народ (поляки чи українці) упродовж своєї історії зазнавали кривд від інших народів і наскільки самі були кривдниками, а також наскільки їм завдячують інші народи і наскільки вони самі завдячують іншим народам. Питання стосувалося ставлення до десяти різних націй, у т.ч. росіян, німців, українців, поляків, євреїв. Результати засвідчили послідовний егоцентризм польських та

західноукраїнських респондентів. У ієрархії їхніх найбільших кривдників перше місце посідають німці, друге — росіяни, а третє, відповідно, поляки у випадку українців та українці — у випадку поляків. Респонденти зі східних регіонів України не відчували себе ані скривдженими, ані кривдниками (утім, було відчуття кривди, завданої німцями). Вони не вважали, що мають чимось завдячувати іншим народам чи хтось має завдячувати їм. На думку розробників програми, «із цих відповідей випливало, що для мешканців Східної України запитання національного характеру просто не мають значення, тобто не належать до категорії тих, у яких вони визначають довколишній світ» [9, с. 290–291, 294].

Результати дослідження польських вчених підтвердили висновок, зроблений М. Рябчуком: «Навіть найхімерніші інтелектуальні конструкції, імпліковані до історії, починають жити власним життям, незалежним уже від волі та долі їхніх творців, а подеколи й від самої історії. Півторастолітнє співіснування переважно української (“східної”) Галичини з переважно польською (“західною”) наклало колосальний відбиток на долю обох регіонів, їхню тотожність, їхнє уявлення про своє минуле, а відтак і на візію свого майбутнього». Автору вдалося предметно простежити вплив месіанських міфів на формування «образів та візій» Львова в українській та польській історії та культурі. Хоч М. Рябчук і назвав один з підрозділів своєї праці «Львів: прощання з П’ємонтом», у полоні «п’ємонтського міфу» й досі перебуває чимало польських і українських інтелектуалів. Сам М. Рябчук не поспішає відмежовуватися від тих «оптимістів по обидва боки кордону», які вважають: завдяки своїй близькості до Польщі Львів «міг би стати “локомотивом”, який потягне Україну на захід» [10, с. 195, 237].

Утім, стереотипи взаємосприйняття близькоспоріднених народів доволі часто «спрацьовують» як руйнівні. На це, зокрема, звертає увагу дрогобичанин В. Скотний, згадуючи про операцію «Вісла», волинські події, ситуацію навколо кладовища «Орлят» у Львові. Нові «політичні допінги», вважає він, не повинні роз’ятрювати ще не зовсім загоєні рани. Про шрами від них треба говорити відкрито і правдиво, «пам’ять про взаємні кривди, що їх вчинили один одному близькі народи, є потрібна, але лише як трагічний знак минулого, як заклик до того, щоб у теперішньому і майбутньому не повторювати таких гірких помилок» [11, с. 127–128].

Не менш цікаво простежити формування стереотипів в українсько-російських відносинах. Одним із чинників, які забезпечували взаємодію і полегшували її, було вироблене історичним досвідом ставлення до «російськості» не стільки як до етнічної ознаки, скільки як до певного культурного стандарту, дотримання якого забезпечувало комфортні

умови спілкування. У зонах, прилеглих до умовного російсько-українського кордону, російська мова упродовж усього ХІХ ст. сприймалася як еталон культурності, а українська — як ознака патріархальності. Ця опозиція подекуди набувала романтичного, навіть «пасторального» вигляду — «природна простота малоросійського життя» могла розчулювати навіть таких прагматиків, як М. Драгоманов. Однак цікаво спостерігати, як миттєво змінилися акценти, коли ХХ століття привнесло у суспільне життя дух запеклої конфронтаційності. Симпатичні «хохли» у російській масовій свідомості миттєво перетворилися на носіїв дикості й анархії, як тільки почали наполягати на власній особистості й самодостатності.

Суттєве охолодження в російсько-українських відносинах не могло не позначитися на формуванні стереотипного образу українця в російській масовій свідомості. Російська дослідниця Є. Левкієвська констатує, що він являє собою багаторівневий конструкт, в основі якого — етнокультурний стереотип, сформований в ХІХ–ХХ ст. «Цивілізованому» росіянину протистоїть «нецивілізований» українець. Змінюється лише емоційна складова такого погляду — оціночні характеристики стереотипу українця за останні 10–15 років «різко змінилися у негативний бік» [12, с. 154–176].

Справедливості заради слід зазначити, що українські стереотипи сприйняття сусідів у новітній «націоналізованій» історіографії теж мають у своїй основі стереотипи «ворожості». За Г. Касьяновим, «Росія та росіяни асоціюються з експансією (іноді колоніальною), русифікацією, національним гнітом. Образ Російської імперії та Радянського Союзу як її спадкоємця демонізується, відповідних негативних рис набирає образ росіян як етносу/нації. Вони стають природними носіями та захисниками деспотизму, авторитаризму, абсолютизованого колективізму — і саме через це вони визнаються Іншими, бо цілком логічно поневолені ними народи стають носіями давніх (вищих) культур, принципів індивідуалізму, демократії та свободи» [13, с. 17–18]. Цю ж тенденцію стосовно Польщі й поляків реєструє Л. Зашкільняк. «Образ Польщі і поляків з'являється в українській історії майже завжди як образ “недоброго” сусіда, який постійно прагне поневолити український народ або захопити його етнічні землі. Усе, що торкається історії Польщі, подається як вороже й чуже, або принаймні підозріле. Такий образ Польщі і поляків спирається на оригінальну суміш методологічних засад романтизму (народ, з його відвічним духом), позитивізму (опора на переважно політичні програми) і марксисту (стадії в закономірному процесі поступу)» [13, с. 44].

Нові можливості й водночас нові небезпеки для формування образів сусідів створює Інтернет. Оскільки це переважно сфера «самодіяльності»,

образи «своїх — чужих» здебільшого формуються довільно, у ключі «чорно-білого» сприйняття. У намаганні створити «свою» історію здебільшого анонімні користувачі агресивно нав'язують власні смаки широкій аудиторії. Сучасний «історичний Інтернет-світ» — нова реальність, невідконтрольна ані державі, ані навіть здоровому глузду. Доводиться констатувати, що це майже суцільний простір спрощень, викривлень, неприкритої міфотворчості.

Показову картину співвідношення авто- і гетеростереотипів демонструють ментальні настанови кримських татар. У тому автостереотипі, який ними пропонується світові, домінують цінності терплячості, толерантності, миролюбності, працелюбності. У газетному кримськотатарському дискурсі часто можна зустріти твердження на зразок того, що «ніхто із старих людей не пам'ятає випадку неприязного ставлення до людей іншої національності або віросповідання. Миролюбність і працелюбність кримських татар — це наші національні цінності, що допомагали вижити у смутні часи». Кримськотатарська ідентичність має виразний присмак віктимності — домінує образ жертви, невинного злочину або цілої низки злочинів проти кримськотатарського етносу. На цьому тлі вибудовується ідеальний образ групової солідарності; ідея єдності як найвищої цінності виступає як етичний еталон, мобілізаційний інструмент і навіть як національна ідея. Що ж до політики як попередніх політичних режимів, починаючи з катерининської доби, так і української влади, то вона здебільшого характеризується як агресивна щодо кримськотатарської спільноти [14, с. 12–15].

Найбільший емоційний вплив мають «міфи втрати», які продукують, як правило, колишні метрополії. Апеляція до емоційної свідомості не потребує аргументів: у таких випадках людям потрібні «маски, щоб усправедливити свою поведінку, щоб накидати її іншим, ілюструвати якісь засади, гоїти рани, сублімувати обман» (Д. Бовуа) [15, с. 100]. Яскравою ілюстрацією тут може слугувати польський кресовий міф. Кресовий дискурс у Польщі за обсягом б'є всі рекорди, виконуючи, за визнанням польського історика Б. Бакули, «роль специфічної супернаціональної історичної свідомості». Сотні наукових, мемуарних, публіцистичних і художніх творів, десятки конференцій і семінарів, «кресовільських» сайтів в Інтернеті є наочним свідченням того, що гіперболізація проблеми «кресів» переросла всі мислимі межі і «є вираженням непогамовних сил міфологізації». Культ утрачених земель у Польщі базується на міфології страждання, жертвності, при цьому ніхто в Польщі не питає, чи литовці, білоруси, українці хочуть метонімічно бути «кресами» Польщі в її історичних та сьгоднішніх кордонах і що вони про це думають. Ідеологізація надає «кресам» парадоксальної властивості: погра-

ниччя є спільним (так би мовити багатонаціональним), а «креси» суто польськими («польські креси», «наші креси», «утрачені креси»), бо належать тільки польському домініонові, навіть якщо сьогодні присутність на них є лише символічна.

Як правило, кресовий дискурс оперує нейтральним поняттям автентичності, яку розуміють як національну ідентичність, а також полікультурність. Однак, неполякам незмінно відводиться роль статистів, а «багато культурність» у певному сенсі означає схвалення поділів на своїх/чужих, ліпших/гірших. «Кресознавство — це польський спосіб домінування, реструктуризації і набуття втраченої влади на “кресах”, спосіб відновлення пам’яті про ту владу та її символічне утвердження в колективній польській пам’яті. Слово “креси” втратило своє географічне значення, натомість набуло ідеологічного». З Б. Бакулою солідаризується й інший польський історик — Є. Свенх. «Креси починають мати власну передісторію та історію, власних святих і героїв, власні легенди і перекази, власні символи та знаки, значення яких доступне виключно особам “утаємниченим” і незрозуміле профанам. В свою чергу, кресовість в очах спостерігачів набуває міфологічних та сакральних ознак, стає чимось екзотичним і значною мірою анахронічним» [16, s. 40].

На думку Б. Бакули, яку можна поділити, проблема кресів і пограниччя потребує нової наукової мови, і не лише в Польщі, але й в Україні, Білорусі, Литві, де домінує мова відштовхування. У своїй праці «Історія і компаративістика» (Познань, 2000) він запропонував концепцію інтегральної компаративістики, базованої на нових методологічних стандартах. «Сенс має тільки спільне, без взаємних вилучень, прочитання Кресів, інтерпретоване як розпізнавання спільної спадщини на основі внутрішніх зіставлень. Щоб це досягнути, треба дочекатися нової мови, в якій суперечливий досвід усіх суб’єктів історії Кресів не буде нас одне від одного відштовхувати, а навпаки, сприятиме порозумінню» [17, с. 16–22].

Міфи втрати, поєднані з настроями реваншу, домінують і в російських політичному й побутовому дискурсах. Міф «росіяни й українці — один народ» сполучається при цьому з домінуванням переважно негативного образу України, а щодо Криму й Севастополя виразно звучать ідеї «повернення». Ще станом на 2009 р. за даними «Левада-центру» 31% росіян бажали повернення Криму Російській Федерації; а за даними «Всеросійського центру вивчення суспільної думки» 68% росіян були згодні з твердженням, що Севастополь має належати Росії [18, с. 334]. Симптоматичними є висловлювання письменника і журналіста В. Шигіна, який твердить, що «в епоху розвалу великої країни, втрати духовних цінностей і національного духу саме Севастополь знов стає символом нашої боротьби за Велику Росію, за завтрашній день російського народу.

І як знати, можливо, провидіння знов зупинило свій вибір на Священному місті, щоб саме з нього почати збирання російських земель» [19, с. 445–446].

Одним з найбільш глибоко закорінених у російській суспільній свідомості і активно підтримуваний політичними і ідеологічними засобами РФ є міф, який у сучасному світі вкладається у формулу «русского мира». На момент свого утвердження у другій половині XVIII ст. він був радше геополітичним, ніж підпорядкованим завданням культурної гомогенізації нації-держави. Фактично це був політичний проект «великої російської нації» активно підтримуваний, до речі, українською інтелектуальною елітою. Концепція єдиного «руського» або «православнорусського» народу сформувалася у боротьбі проти ідеї полонізму і була озвучена у Києві 1767 р. у «Синописі», автором якого вважають архімандрита Києво-Печерської Лаври Інокентія Гізеля. Популярність зображення киеворуської культурної спадщини як спільного надбання росіян, українців і білорусів ґрунтувалася на протиставленні російської «ідеальної Вітчизни» аналогічним польським проектам. Своєрідний панславизм у такому вигляді легко вписувався у ту систему панідеологізмів, яка вибудовувалася у світі на рубежі XVIII і XIX ст. (панісламизм, пантюркізм, панмонголізм тощо) і здатен був виконувати певні політичні й ідеологічні функції ще до формування російської нації як такої. Регіональний патріотизм малоросів до середини XIX ст. органічно вписувався у цю доктрину — «літературні досліді “малоросійського нарiччя” у Петербурзі й Москві викликали хiба що “поблажливу цікавiсть”» [20, с. 191–204]. У своїй асиміляційній стратегії царизм незмінно вагався між французьким варіантом тотальної асиміляції та стратегією «гібридної асиміляції» в дусі англійської політики в Шотландії. Нечисленний і політично аморфний український національний рух аж до кінця XIX ст. його не лякав. Українці стали «відступниками» лише тоді, коли виявили хоч і мінімальні, але автономістські за спрямуванням прагнення і стали взірцем «окремої національної індивідуальності».

Сьогодні виникає «невротичний соціальний тип, який або безоглядно пориває з національною традицією, або намагається сховатися в неї від “протягів” епохи, періодично впадаючи у непомірне самоприниження або настільки ж непомірне само возвеличення» [21, с. 262]. Як констатує російський культуролог А. Каравашкін, у концепті «русского мира» еkleктично з’єдналося усе, що належало колись великій імперії. «Двоглавий орел і червона зірка, клубук архієрея і будьонівка, кольчуга часів Дмитра Донського і ракети “Сатана” — все пішло в хід, все згодилося архітекторам нового “Русского мира”». «Самосвідомість відступила під натиском мазохістського інстинкту, мозок помер, і його функцію почав

виконувати якийсь пучок нервових закінчень”» [22]. Утім, саме доведені до абсурду спрощення імпонують нерозвинутій масовій свідомості.

Досить показовим є використання політиками і ідеологами Російської Федерації для обґрунтування підвалин «русского мира» «кримського плацдарму». Відразу ж після анексії півострова власті РФ провели у Криму міжнародну асамблею «Русский Крым: историко-цивилизационные корни», на якій активно озвучувалася ідея «возз’єднання Криму з Росією», підкріплена вимогами повернення багатьом вулицям історичних назв, спорудження пам’ятника Катерині II у Сімферополі, уведення у навчальні курси теми «Крим і Севастополь: їхнє історичне значення для Росії» [23, с. 644–656].

Посилення на цьому фоні наукового інтересу до проблеми цивілізаційної ідентичності — показовий симптом, який свідчить про глибоку закоріненість тих ментальних уявлень, якими здебільшого керуються люди у своєму практичному житті. І хоч цей концепт, як було неодноразово доведено, «не тягне» на роль своєрідної «метатеорії», його, як і раніше, розглядають як самостійну форму історичної самосвідомості і універсальну константу для визначення сутності кожного локального соціуму. З таких позицій, зокрема, пояснюють «цивілізаційний розлам», «розірваність» України (хоч при цьому не приховується «методологічна невідрефлексованість» цієї категорії) [24, с. 113–122]. Дослідженнями Центру Разумкова було ще у 2009 р. переконливо доведено, що ідеї «русской исконности» в Криму дістали поширення не лише завдяки демографічному переважанню етнічної російської спільноти на півострові. Майже 74% кримчан — етнічних українців — схильні були вважати себе представниками єдиної з росіянами етнокультурної спільноти, об’єднавчою ідеологією якої стали версії «русского мира» [25, с. 4]. Невраховання українською владою цього факту і забезпечило сумний для неї результат «всекримського референдуму» 16 березня 2014 р.

Наскільки живучою у таких випадках може бути влада міфів, легко показати і на прикладі своєрідної реанімації імперського бренду «Новоросія», якому, однак, не вдалося стати об’єднуючим фундаментом для самопроголошених ДНР та ЛНР. В. Путін особисто очолив опікунську раду «Русского исторического общества», яке активно просуває ідею створення як великомасштабних наукових проєктів, так і шкільних підручників з «історії Новоросії» [26, с. 100–105].

Яким має бути ставлення України до засмічення власного інформаційного простору такими і їм подібними міфами? Очевидно, що воно має бути гостро негативним, але тут важливо не опинитися в полоні суто «заборонних» догм. Варто згадати у цьому зв’язку цікаве застереження польської дослідниці Д. Сосновської: міфи створюють ідентифікаційний

код, будують сферу спільної емоційності, зрештою міф становить ідеальний горизонт очікувань, бо є «сподіваною вартістю». Але, вважає вона, надходить час, коли з «відносною правдою» міфу треба сперечатися, здійснювати його «реконструкцію» — інакше міф перетворюється на стереотип. Саме тому відносини у трикутнику «Польща — Україна — Росія» варто досліджувати не у контексті завданих кривд чи мегаломанських перебільшень, а на зіставленні міфів із реаліями [27, с. 19–20].

Кількість аналогічних прикладів можна множити. Але і з наведених тут ясно, що проблема погранич — рівною мірою політична, соціальна, культурна, екзистенційна — має розглядатися як складник національної безпеки. Розмежування фактів і міфів у цій дражливій сфері є запорукою осмисленого вибору шляхів сталого розвитку та формування суб'єктності будь-якої держави. Цивілізаційний вибір країни неможливо зробити раз і назавжди, доводять С. Пирожков та Н. Хамітов. На певних етапах він стає доленосним — Вибором з великої літери. Власні, а не нав'язані ззовні стратегії розвитку мають перебувати у стані постійного коригування — лише так можна посилити суб'єктність України, створити належні умови для гідної самореалізації людини. За умов нових викликів — у вигляді неототалітаризму, екологічних небезпек, ідентифікаційних криз — країна має постійно усвідомлювати й долати комплекси реваншизму, ресентименту, меншовартості. Лише вільний самореалізований громадянин здатен зробити свою країну суб'єктом світової історії [28].

Політологи наголошують на тому, що багатополлярність українського політичного ландшафту потребує розгляду України як безпрецедентно складного територіального комплексу, кожна з політико-культурних складових якого мала власну історичну долю і розвивалася у рамках різних цивілізаційних систем. «Водночас це арена перехрещування різноспрямованих геополітичних впливів з боку держав, які у різні часи відчували себе на українських теренах повноправними господарями і насаджували у відповідних регіонах не лише власні управлінські системи, але й свої ментально-культурні матриці. Зрештою, це і своєрідна контактна зона, де мирно або не мирно уживалися різні етноси, де відбувався інтенсивний культурний взаємообмін і де ідентичність майже завжди була або гібридною, або ситуативною. А це означає, що запропонувати суспільству “образ минулого”, який рівною мірою задовольнив би мешканців різних регіонів, представників різних етносів і конфесій, доволі проблематично, якщо взагалі можливо» [29, с. 143].

Україна сьогодні не просто стала полігоном для випробовування нової моделі агресії з боку РФ. Вона зуміла себе захистити, хоч інколи надто високою ціною. Часткове затишшя на фронті не повинне навіювати самозаспокійливих думок. Україна має використати всі можливості для

реальних економічних реформ, удосконалювати сектор безпеки й оборони, шукати системні рішення у протидії мілітаристським загрозам. Незалежно від того, чим закінчиться тривалий збройний конфлікт, що випробує на міцність економіку, політичні структури й норми політичної культури обох воюючих сторін, Крим і Донбас лишатимуться упродовж років зонами болю, чергових утопій, експериментів із непередбачуваними наслідками. «Розмінування» свідомості місцевих мешканців потребуватиме не лише часу, але й звільнення території «української Вандеї» від десятків тисяч цілком реальних мін. Уроки історії тим і цінні, що змушують соціуми й індивідів частіше замислюватися над тим, під впливом яких чинників формується картина людського буття. Історична культура як частина ментального фонду суспільства у наш час постає як рушій соціальних змін і як запобіжник проти сповзання у стихію «нового варварства». За Й. Рюзенем, теорія історичної культури може бути не лише антропологічно засадничою, але й сучасно діагностичною; її пріоритет в царині орієнтування вчений вважає незаперечним. Адже саме кризи творять історію, а остання виступає як творець ідентичності. Минуле впливається в проєкцію майбутнього.

Інша річ, що травматичний досвід, за Рюзенем, передбачає тяжку боротьбу за інтерпретацію. Подолання руйнівних наслідків травматичного досвіду — одне з першочергових завдань істориків. «Детравматизація через історизацію» може здійснюватися через категоризацію, нормалізацію, моралізацію, але наголос Рюзен робить на важливості історично-теоретичних рефлексій. Історична наука в його баченні — це і є культурна практика детравматизації, «вона перетворює травму на історію» [30, с. 141–144, 185, 199–215]. Сьогодні Україні конче потрібна власна етика транскulturності на пограниччях — з акцентом на динаміці взаємовпливів і розмежувань, з усвідомленням того, що вплив центру тут часто програє у порівнянні з впливом кордону. Орієнтація на культурну трансцендентність передбачає врахування як реальних контактів і взаємозалежностей, так і впливу знаків, символів, світоглядних систем. Гомогенна національна культура ніколи не була реальністю; тим більше вона не може бути такою після жахливих випробувань «гібридною війною». Вітчизняний культурний простір має складну конфігурацію багатовимірності, обтяжену численними травмами. Шукати взаєморозуміння на такому ґрунті можна в руслі «визначення відмінностей» (*celebration of diversities*), як це робиться на Заході. Але більш продуктивною для України, на наш погляд, має бути стратегія послідовної децентралізації й відмови від застарілих уявлень про центр-периферійні відносини. Тут не обійтися без уважного врахування специфічної соціодинаміки погранич, сутнісного аналізу різних територіальних ідентичностей, наукового обґрунтування «кордону безпеки».

Джерела та література

1. *Зарицький Т.* Сталість кордонів території Польщі / Т. Зарицький // Глобалізація. Регіоналізація. Регіональна політика. Хрестоматія з сучасної зарубіжної соціології регіонів. — Луганськ, 2002. — 664 с.
2. *Armstrong J.* Nations before Nationalism. — Chapel Hill, 1982.
3. Україна: інтелект нації на межі століть. — К., 2000. — 516 с.
4. *Шанишева Л.Н.* Немецкие историки о концепции Центральной Европы (Обзор) / Л.Н. Шанишева // Политическая наука. — 2001. — № 4.
5. *Губерський Л., Андрущенко В., Михальченко М.* Культура. Ідеологія. Особистість: Методолого-світоглядний аналіз / Л. Губерський, В. Андрущенко, М. Михальченко. — К., 2002. — 580 с.
6. *Гоголь Н.В.* Взгляд на составление Малороссии / Н.В. Гоголь // Собрание сочинений в 6 тт. — Т. 6. — М., 1950. — 359 с.
7. *Ульянов Н.И.* Происхождение украинского сепаратизма / Н.И. Ульянов. — М., 2007. — 296 с.
8. *Кононов І., Хобта С., Щудло С.* Донбас і Галичина в регіональній системі України / І. Кононов, С. Хобта, С. Щудло // Соціологія, методи, маркетинг. — 2008. — № 3. — С. 73–98.
9. *Левіцька М., Фоланд А.* Територіальна ідентичність у Польщі та Україні: регіональні відмінності / М. Левіцька, А. Фоланд // Україна модерна. Спеціальний випуск. — Київ–Львів, 2007. — С. 271–298.
10. *Рябчук М.* Дві України: реальні межі, віртуальні війни / Микола Рябчук. — К.: Критика, 2003. — 338 с.
11. *Скотний В.* Філософія подолання стереотипів: історико-культурні чинники українсько-польських взаємин / В. Скотний // Pogranicze / Пограниччя. Польща — Україна. Науковий щорічник. — Люблін–Дрогобич, 2006.
12. *Левкиевская Е.Е.* Этнокультурный языковой стереотип украинца в русском сознании / Е. Е. Левкиевская // Украина и украинцы: образы, представления, стереотипы. Русские и украинцы во взаимном общении и восприятии. — М., 2008.
13. Образ Іншого в сусідніх історіях: міфи, стереотипи, наукові інтерпретації. — К., 2008. — 264 с.
14. *Богомолів О., Семиволос І.* Кримськотатарський газетний дискурс: уявлення про себе / О. Богомолів, І. Семиволос // Критика. — 2010. — Ч. 1-2; *Іх же.* Кримськотатарський газетний дискурс: уявлення про інших // Там само. — 2010. — Ч. 7-8.
15. *Зашкільняк Л.О.* Україна між Польщею і Росією: історіографія та суспільна свідомість / Л. О. Зашкільняк // Український історичний журнал. — 2005. — № 5. — С. 93–113.
16. *Święch J.* Kresy i centrum // Topika pogranicza w literaturze polskiej i niemieckiej. — Rzeszów, 1998.
17. *Бакула Б.* Креси без взаємних викреслювань / Б. Бакула // Критика. — 2010. — Число 1–2.
18. *Дергачов О.П., Макеєв С.О.* Суспільно-політичні чинники розвитку стосунків між Україною і Росією / О.П. Дергачов, С.О. Макеєв // Сучасна українська політика. — К., 2009.
19. *Шигин В.* Севастополь. История. Легенды. Предания / В. Шигин. — М., 2008. — 448 с.
20. *Міллер О.* Політика влади й російського націоналізму в українському питанні — незроблений вибір між «французькою» та «британською» стратегією / О. Міллер // Схід–Захід. — Вип. 4. — Харків, 2001.

21. Алексієвець М., Алексієвець Л., Юрій М. Соціум і культура як ключові компоненти цивілізації / М. Алексієвець, Л. Алексієвець, М. Юрій // Україна — Європа — Світ. — Вип. 14. — Тернопіль, 2014. — С. 249–264.
22. Каравашкін А. Сад розгалужених систем і Росія, яку ми втратили / А. Каравашкін // День. — 2015. — 3 березня.
23. Короленко Б. Імперський/неоімперський дискурс Криму: історія та пам'ять у контексті глобальних викликів / Б. Короленко // Крим від античності до сьогодення. Історичні студії. — К., 2014. — С. 644–656.
24. Куцій І.П. Категорія «цивілізаційна ідентичність» як об'єкт історіографічного дослідження: сучасні інтерпретації / І.П. Куцій // Український історичний журнал. — 2014. — № 6. — С. 113–122.
25. Кримський соціум: лінії поділу та перспективи консолідації // Національна безпека та оборона. — 2009. — № 5.
26. Головка В. Український розлам «руського мира»: донецька та дніпропетровська ідентичності / В. Головка // Схід і Південь України: час, простір, соціум. — Т. 1. — К., 2014. — С. 100–122.
27. Сосновська Д. Історія як сумнів / Д. Сосновська // Критика. — 2006. — Ч. 11.
28. Пирожков С., Хамітов Н. Цивілізаційний вибір України в глобалізованому світі / С. Пирожков, Н. Хамітов // Дзеркало тижня. — 2016. — 13 серпня.
29. Політичні проблеми сучасної України: аналітичні доповіді Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. — К., 2012. — 600 с.
30. Рюзен Й. Нові шляхи історичного мислення / Й. Рюзен. — Львів, 2010. — 358 с.

References

1. Zaritskij, T. (2002). Stalist' kordoniv terytorii Pol'shchi. *Globalizatsija, Regionalizatsija, Regionalna politika*. Lugansk. [in Ukrainian].
2. Armstrong, J. (1982). *Nations before Nationalism*. — Chapel Hill.
3. (2000). *Ukraina: intelekt natsii na mezhi stolit'*. Kyiv. [in Ukrainian].
4. Shanshieva, L.N. (2002). Nemetskie istoriki o kontseptsii Tsentrtalnoj Evropy. *Politicheskaja nauka — Political science*, 4. [in Russian].
5. Gubernskij, L., Andrushchenko, V., Myhalchenko, M. (2002). *Kultura. Ideologija. Osobystist'. Metodologo-svitogljadnyj analiz*. Kyiv. [in Ukrainian].
6. Gogol', N. V. (1950). *Vzgljad na sostavlenie Malorossii. Sobranie sochinenij v 6 tt. T. 6*. Moskva. [in Russian].
7. Uljanov, N. I. (2007). *Proishozhdenie ukrainskogo separatizma*. Moskva. [in Russian].
8. Kononov, I., Hobta, S., Shchudlo, S. (2008). Donbas i Galychyna v regionalnij systemi Ukrainy. *Sotsiologija, metody, marketing — Sociology, methods, marketing*, 3, 73–98. [in Ukrainian].
9. Levitska, M., Foland, A. (2007). Teritorialna identichnist' u Polshchi ta Ukraini: regionalni vidminnosni. *Ukraina moderna. Spetsialnij vypusk*. Kyiv. [in Ukrainian].
10. Rjabchuk, M. (2003). *Dvi Ukrainy: realni mezhi, virtualni vijny*. Kyiv: Krytyka. [in Ukrainian].
11. Skotnyj, V. (2006). Filosofija podolannja stereotypiv: istoryko-kulturni chynnyky ukraincko-polskikh vzaemyn. *Pogranicze. Pogranychchja. Polshcha-Ukraina*. Lublin, Drogo-bych. [in Ukrainian].
12. Levkievskaja, E.E. (2008). Etnokyltornyj jazykovej stereotyp ukraintsya v ruskom soznanii, *Russkie i ukraintsy vo vzaimnom obschenii i vosprijatii*. Moskva. [in Russian].

13. (2008). *Obraz Inshogo v susidnih istorijah: mify, stereotypy, naukovi interpretatsii*. Kyiv. [in Ukrainian].
14. Bogomolov, O., Semivolos, I. (2010). Krymsko-tatarskij gazetnyj dyskurs: ujavlennja pro sebe. *Krytyka — Criticism, 1–2*. Kyiv. [in Ukrainian].
15. Zashkilnjak, L. O. (2005). Ukraina mizh Polshcheju i Rosieju: istoriografija ta suspilna svidomist. *Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal — Ukrainian Historical Journal, 5*, 93–113. Kyiv. [in Ukrainian].
16. Świąch, J. (1998). Kresy i centrum. *Topika pogranicza w literaturze polskiej i niemieckiej*. — Rzeszów. [in Polish].
17. Bakula, B. (2010). Kresy bez vzaemnyh vykresljuvan'. *Krytyka — Criticism, 1–2*. Kyiv. [in Ukrainian].
18. Dergachov, O. P., & Makeev, S.O. (2009). Suspilno-politychni chynnyky rozvutku stosunkiv mizh Ukrainiju i Rosieju, *Suchasna ukrainska politika*. Kyiv. [in Ukrainian].
19. Shigin, V. (2008). *Sevastopol. Istorija. Legendy. Predanija*. Moskva. [in Russian].
20. Miller, O. (2001). Polityka vlady i rosijskogo natsionalizmu v ukraunskomu pytanni. *Shhid — Zakhid, (4)*. Harkiv. [in Ukrainian].
21. Aleksiyevets', M., Aleksiyevets', L., Yuriy, M. (2014). Sotsium i kultura jak kljuchovi komponenty tsivilizatsii. *Ukraina — Evropa — Svit, (14)*, p. 249–264. Ternopil. [in Ukrainian].
22. Karavashkin, A. (2015). Sad rozgaluzhenyh system i Rosija, jaku my vtratyly. *Den' — Day, (March 3)*. Kyiv. [in Ukrainian].
23. Korolenko, B. (2014). Imperskij/neoimperskij dyskurs Krymu: istorija ta pamjat' u konteksti globalnuh vyklykiv. *Krym vid antychnosti do segodennja*, (pp. 644–656). Kyiv. [in Ukrainian].
24. Kutsij, I. P. (2014). Kategorija «tsivilizatsijna identichnist» jak object istoriografichnogo doslidzhennja: suchasni interprenatsii. *Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal — Ukrainian Historical Journal, 6*, pp. 113–122. Kyiv. [in Ukrainian].
25. (2009). Krymskij sotsium: linii podilu ta perspektyvy konsolidatsii. *Natsionalna bezpeka ta oborona — National security and defense, 5*. Kyiv. [in Ukrainian].
26. Golovko, V. (2014). Ukrainskij rozlam «russkogo mira»: donetska ta dniproperovska identychnosti. *Shid i Pivden Ukrainy: chas, prostir, sotsium*. (Vol. 1, pp. 100–122). Kyiv. [in Ukrainian].
27. Sosnovs'ka, D. (2006). Istorija yak sumniv. *Krytyka — Criticism, 11*. Kyiv. [in Ukrainian].
28. Pyrozhkov, S, Hamitov, N. (2016). Tsivilizatsijnyj vybir Ukrainy v globalizovanomu sviti. *Dzerkalo tyzhnja — Mirror of the week*, (August 13). Kyiv. [in Ukrainian].
29. (2012). *Politychni problemy suchasnoj Ukrainy: analitychni dopovidi Institutu politychnyh i etnonatsionalnyh doslidzhen im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy*. Kyiv. [in Ukrainian].
30. Rjuzen, J. (2010). *Novi shljahy istoruchnogo myslennja*. Lviv. [in Ukrainian].

Vermenych Yaroslava (Kyiv)

PhD hab, Full Professor, Department head of the Department of Regional History of Ukraine at the Institute of History of Ukraine at the National Academy of Sciences of Ukraine

Mental space of Ukrainian border society: stereotypes and traps of myth-phoring

The article highlights the features of socio-cultural identification of border societies in the conditions of transformational dynamics and geopolitical crises, specifics of mentality, regional asymmetry and value distinctions, cross-border contradictions, interethnic, ethnopsychology

logical and other relations in border areas. In the context of theoretical models of mental space research, the problems of interpenetration of cultures on the borders, the formation of identities in the process of conflict or constructive interaction are comprehended. Borders are considered in the form of "imagined" topos, ethnocultural matrices, which act either as guardians of heritage and at the same time connecting cultural links, or in the form of clear dividing lines. Emphasis is placed on tracing the influence of symbolic factors on the process of ethno- and natiogenesis on the borders, realizing the fact that intercivilizational and intercultural contacts fall equally in the field of view of both rationalist and mythological consciousness. The conclusion is made about the need to distinguish between scientific understanding of complex realities on the borders and mythologized vision of mental features.

Key words: *mentality, identity, frontier society, national consciousness, myth-making.*

Телячий Юрій (м. Київ)

Доктор історичних наук, професор.
Директор Департаменту контролю у сфері вищої,
фахової передвищої освіти і освіти дорослих
Державної служби якості освіти України
УДК 304.44.167.1(477) «1917/1921»(09)(045)

**УКРАЇНСЬКЕ НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНЕ ВІДРОДЖЕННЯ
В 1917–1921 рр.: ДО ПРОБЛЕМИ МЕТОДОЛОГІЧНОГО
КОНТЕКСТУ**

У статті охарактеризовано методологічні підходи щодо процесу українського національно-культурного відродження в роки революції (1917–1921 рр.). Констатується, що теоретичним підґрунтям цілісного висвітлення означеної наукової проблеми є теорія нації загалом та української зокрема, оскільки питання культуротворчої діяльності української інтелігенції в часи національно-культурного відродження (1917–1921 рр.) розглядаються в безпосередньому контексті даної теми. Визначено готовність суспільства до державного будівництва напередодні 1917 р., конкретизовано зміст понять «національно-культурне відродження», «інтелігенція», «революція», «культура». Розвій української культури в 1917–1921 рр. трактується як такий, що відбувався в ході національно-культурного відродження. Підтверджено активізацію культуротворчої діяльності української інтелігенції. Встановлено, що українське національно-культурне відродження виступило важливою складовою політичного життя, державного будівництва в 1917–1921 років. Узагальнено твердження, що процес національно-культурного відродження сприяв консолідації нації та утвердженню української державності. На жаль, боротьба українського народу за незалежність потерпіла поразку в 1921 р. Однак ідея української державності, прагнення українців до незалежності були успішно реалізовані в 1991 р. Із цього часу розпочався відлік чергового етапу національно-культурного відродження українського народу в умовах його новітньої історії.

Ключові слова: українське національно-культурне відродження, революція 1917–1921 рр., нація, інтелігенція, культура.

На сучасному етапі українського державотворчого процесу корисним є використання досвіду національно-культурного будівництва попередніх років. Особливої уваги в цьому плані заслуговує період Української революції 1917–1921 рр. Важливим теоретичним підґрунтям цілісного висвітлення означеної наукової проблеми є теорія нації загалом та української

зокрема, оскільки питання культуротворчої діяльності української інтелігенції в часи національно-культурного відродження (1917–1921 рр.) розглядаються в безпосередньому контексті цієї актуальної теми. Її вивченню присвячені узагальнюючі дослідження закордонних і вітчизняних учених, зокрема І. Лисяка-Рудницького, С. Рудницького, М. Шаповала, Г. Касьянова, В. Кременя та ін. [9; 10; 15; 20; 4; 7].

Методологічний контекст проблеми українського національно-культурного відродження в 1917–1921 рр. недостатньо повно знайшов відображення в історіографії й тому потребує більш уважного наукового вивчення. Не вдаючись до деталізації змісту й характеристики понять «нація» і «народ», варто розглянути окремих аспект цієї багатогранної, комплексної проблеми щодо того, чи стала нацією українська етнічна спільнота в 1917–1921 рр. За твердженням О. Брика, якщо вона «...ще не цілком була розвинена в модерному розумінні цього слова, бо тоді виринає таке запитання: Чи в умовах війни й революції, та ще в таких обставинах, як була Україна, міг уряд одночасно за пару років перетворити етнічну спільноту в націю, а разом з тим створити Українську Державу й оборонити її?». Автор стверджує, що навіть «геніальному уряду» це було не під силу, зважаючи на складності воєнно-політичного характеру. За його словами, «...цього можна б було домогтися лише тоді, якщо б на Україну... не нападали жодні вороги... Але Україна в 1917–1921 роках не була в такому політичному положенні» [1, с. 15].

На думку О. Майбороди, населення держави стає нацією, коли в ньому утверджується спільна система політичних, правових, культурних цінностей, тобто коли населення стає сконсолідованим організмом. Розкол або єдність політичної еліти може лише відбивати ступінь цієї консолідації. Нація творить свою еліту за власною подобою, котра, в свою чергу, також визначається діяльністю еліти, як це спостерігалось безпосередньо в роки Української революції (1917–1921) [11, с. 2]. Тогочасне російське суспільство на початку революційного 1917 р. не припускало думки про можливу самостійну державність України, не зважало на появу важливих тенденцій у національно-культурному житті українців. Про це написав у статті «Доля імперій» російський філософ Г. Федотов: «На наших очах народжувалася на світ нова нація, але ми закривали на все очі. Ми були ніби переконані, що нації існують вічно і незмінно як види природи для дореволюційного природознавства. Ми бачили химерність українських міфів, що творили для Київської епохи особливу українську націю, відмінну від російської. Але ми забували, що історична міфологія служила лише для пояснення справжньої реальності. Нації не було, але вона народжувалася — народжувалася століттями, але прискореним темпом у наші дні. 1917 р. став актом її офіційного народ-

ження» [2, с. 278]. Нація — явище історичне, українська нація виявилася винятково стійким історичним феноменом, який не лише не подав ознак свого зникнення, а ще більше зміцнився, незважаючи на суспільно-політичні катаклізми щодо її знищення, як це було, зокрема, в ХХ ст. Ще одна особливість української нації, котра зуміла створити національно-патріотичну інтелігенцію на рубежі новітнього періоду історії — об'єктивний характер її виникнення та існування, котрий у часи Української революції (1917–1921 рр.) проявився в згуртуванні широких народних мас в єдиний національний соціум навіть тоді, коли українці були поставлені історією в нелегкі внутрішні та зовнішньополітичні умови національного самозбереження. Поведінку нації в такій ситуації спробував прояснити Г. Стецюк [16].

Відчувається логічна доцільність визначення ступеня готовності тогочасного суспільства (включаючи інтелігенцію) до революційних змін. Тому й виникла потреба використання поняття «сенсифілізація» (з лат. мови — чуттєвість), яке стало вживатися в гуманітарних галузях наук упродовж останніх десятиліть. Швидка сенсифілізація суспільної свідомості — один із характерних елементів революційних епох. Поступово приходить усвідомлення того, що дефініція сенсифілізації пов'язана з поняттям, котре характеризує якісний внутрішній стан, свідомість суспільства, зокрема, з ментальністю. На думку С. Куделка, сенсифілізація являє собою складний і суперечливий процес усвідомлення, сприйняття чи несприйняття, адаптації суспільства в цілому (чи окремої його частини, окремих особистостей) до нової ідеології, ідей, теорій тощо [8, с. 6]. Використання поняття «сенсифілізація» допомагає глибшому проникненню в сутність історичного процесу, відчуті важливі грані суспільної свідомості в процесі культуротворчої діяльності інтелігенції в 1917–1921 рр.

У 1917–1921 рр., на думку Є. Маланюка, частина інтелігенції (в т. ч. й творчої) так і не зуміла позбавитися комплексу «малоросійства», який тяжів над нею впродовж усього періоду Української революції та «І ще довго, в часі тривання й стабілізації державності, та проблема стоятиме першоплановим завданням, а для самої державності — грізним моментом. Малоросійство бо — наша історична хвороба (В. Липинський називав її хворобою бездержавності), хвороба многовікова, отже хронічна... Її треба буде довгі-довгі десятиліття — ізживати» [13, с. 10]. Тому важливо максимально наблизитися до розуміння ментальності української нації взагалі і творчої інтелігенції революційної доби зокрема. У свій час А. Барг писав: «Менталітет — це сукупність символів, які необхідно формуються в рамках кожної конкретної культурно-історичної епохи та закорінених у свідомості людей у процесі спілкування. Ідентичність мен-

талітету серед його носіїв зумовлюється в кінцевому вимірі спільністю історичних умов, у яких формується їх свідомість та проявляється в їх здатності називати ідентичним значенням одні й ті ж самі явища об'єктивного та суб'єктивного світу» [18, с. 36].

Незважаючи на досить вагомні результати напрацювань щодо характеристики, конкретизації змісту поняття «інтелігенція», все ж залишається доцільність його певних уточнень. За висловлюванням Ю. Левади, «В понятті інтелігенції ...міститься щось інше й вагомніше, ніж “прошарок” або “соціальна група”; це водночас ще й соціальна функція, роль, причому представлена як місія, оточена ореолом обов'язку й жертвовності. Це не просто група освічених людей, а певна спільність, вбачаюча сенс свого існування в тому, щоб нести результати освіченості... в народ і утотожуюча це завдання священної (в меншій мірі культурно-історичної) місії» [17]. Інтелігенція — це складна за структурою й виконуваними функціями соціальна група, для якої характерні відносно високий освітній та культурний рівень, переважно розумовий характер професійної діяльності, зайнятість у нематеріальній виробничій сфері (освіта, медицина, мистецтво, управління тощо). Подібно до інших понять гуманітарних наук термін «інтелігенція» в історії має розмиті семантичні межі: дуже важко дати універсально прийнятне визначення «інтелігенції», та й навряд чи це потрібно. Розвиток гуманітарних наук, зокрема історії, у ХХ ст. призвичаїв нас до того, що критерії «істинності» чи «хибності» гуманітарного знання є досить умовними, історично та контекстуально детермінованими [6, с. 360–361, 374].

Термін «інтелігенція» в «Енциклопедії українознавства» (головний редактор В. Кубійович) трактується в психологічному і соціальному розумінні. В оглядовому ракурсі тут охарактеризовано основні етапи розвитку української інтелігенції, в тому числі її участь у революції 1917–1921 рр. Автор статті М. Шлемкевич констатує: «Українська революція 1917 р. була ведена й опанована інтелігенцією. Інтелігенція винесла на своїх плечах українську революцію й будівництво української новітньої держави. Зв'язана організаційно й інтересами з народними масами, вона знайшла серед них підтримку своїх суспільно-політичних ідей. Інтелігенція була рушієм і фактичним керівником організованого робітництва й селянської стихії та ідейно визначувала всі прояви революції. Типовими представниками цього інтелігентського проводу були і учений М. Грушевський, і письменник В. Винниченко, і публіцист С. Петлюра...» [3, с. 878].

Для більш глибокого усвідомлення й розуміння подій, процесів, явищ у означеній проблемі наведемо розлоге визначення-характеристику поняття «революція» (публіцистичного змісту), запропоноване 1921 р.

Н. Григоріївим: «Революція — вибух скривдженого й обуреного до краю почуття. Вона ніколи не робиться по висновках і міркуваннях розуму, а завше приходить в наслідок доведення народнього невдоволення до останнього ступня... Революція — це повинь, що... заливає все, що трапляється на шляху... Це народне нещастя, до якого народ підходить під натиском інших нещасть в тій хвилі, коли покривдження і розпач примушують його стихійно шукати “хоч гіршого, аби іншого”. Революція із двох лих менше, до якого мусить хапатись народ, захищаючи себе від більшого лиха. Джерелом і двигачем революції завше було й є скривджене й обурене почуття... Коли воно є, жадні міркування розуму про небажаність революції, недоцільність її, лютість і т. п., не спиняють її. Вона схоплюється й перекочується через людське життя своїм шляхом, як нестримна повинь: в однім місці руйнує, затоплює, замулює дорогі посіви, а в другім освіжує спраглу землю... В однім місці приносить смерть, а в другім — життя» (брошура Н. Григоріїва «Фатальна помилка революцій») [14, с. 3]. Ця, досить об’ємна (хоч і певною мірою суб’єктивна), характеристика революції як суспільного явища подає розуміння і трактування очевидця тогочасних подій у суспільстві відразу після поразки української державності.

Українська інтелігенція виступала носієм національної свідомості [12, с. 174]. Історія інтелігенції — це історія розвитку народу в її найвищих проявах, оскільки саме вона акумулює в собі його історично-культурний досвід, мораль, соціально-психологічні риси, вона — його невід’ємна розумова складова. Погоджуємося з Г. Касьяновим щодо того, що із соціологічної точки зору інтелігенція не є прошарком. Вона може бути визначена в цій площині як специфічна соціально-професійна група з наявними соціальними, соціально-психологічними, етнокультурними, етичними та іншими особливостями. Це — своєрідний соціокультурний феномен із законами розвитку і функціонуванням [4, с. 4].

Розвій української культури в 1917–1921 рр. нами трактується як такий, що проходив у контексті національно-культурного відродження. На початку ХХ ст. відбулася активізація культуротворчої діяльності української інтелігенції, спрямованої на духовні цінності (мову, літературу, мистецтво, освіту, науку), збереження та поширення духовної спадщини. Тоді ж інтенсивно йшов процес творення інфраструктури української культури (культурно-освітні товариства, бібліотеки, музеї, театри, музичні, хорові колективи тощо), об’єднання духовних зусиль національної еліти наддніпрянських і західноукраїнських земель, зростання національної свідомості українського народу. Головним здобутком розвитку української культури вважається утвердження етнокультурної достатності, що створило підґрунтя для становлення української державності в 1917–1921 рр.

Поняття «українське національно-культурне відродження» відображає процес становлення і розвитку культурно-освітнього та громадсько-політичного життя України впродовж різних етапів історичного розвитку. Національно-культурне відродження стимулювалося, з одного боку, природною потребою загальнокультурного розвитку, з іншого — необхідністю протидії гальмівній державній, урядовій політиці з боку російської, польської, австро-угорської, радянської влади. Важке політичне, соціально-економічне становище, культурний занепад викликали «захисну реакцію», що проявилася в цілому комплексі подій і явищ, які свідчили про засвоєння частиною інтелігенції й значне поширення в масах національної свідомості, активізацію українського національного руху в усіх його формах (спочатку культурно-просвітніх, згодом — політичних), про розвиток усіх галузей культурного життя українців. Діячі української культури були поставлені в умови доведення чинності національної культури в її суто етнічному розумінні. Етнографізм за таких обставин мусив стати (й став — *Ю. Т.*) визначальною рисою формування нової української культури. Однак це мало й негативні наслідки в галузі виховання національної еліти та в справі політичної реалізації національних прав українців, але прийнятної альтернативи етнографізму впродовж довгого часу просто не було. Національне відродження, як поняття, окреслює процес набуття етносом таких якісних рис, що дозволяють йому усвідомити себе нацією. Національно-культурне відродження характерне для тих етнічних спільнот, які в попередні часи втратили власну державність, самостійне національне життя.

Національно-культурне відродження — важливий чинник політичного життя і в багатонаціональних державах, і в міждержавних зв'язках. Головна його передумова — проголошення державного суверенітету. Це — не реставрація нації і не реанімація всього того, що було в її історії. Сутність національно-культурного відродження виявляється в модернізації нації. В підході до з'ясування сутності та періодизації національно-культурного відродження простежуються різні погляди. На думку одних дослідників, це — одnobічний процес утвердження національної свідомості в середовищі інтелігенції та поширення її в масах. Інші розглядають національно-культурне відродження як достатньо складний і тривалий процес із різними стадіями розвитку, хронологічні межі яких неоднакові. Водночас зауважимо, що окремі вчені звужують зміст поняття «національне відродження», обмежуючи його лише культурною фазою. Така позиція є дещо спрощеною, оскільки національне відродження є передусім політико-культурним процесом, кінцева мета якого — завоювання національної незалежності та проголошення національної держави. У низці сучасних досліджень під поняттям «національне відродження»

розуміється такий етап у розвитку конкретного етносу, коли останній усвідомлює себе етнічною нацією, що має право на вільний, демократичний розвиток, самовизначення та державну незалежність [19].

Отже, процес національно-культурного відродження в 1917–1921 рр. сприяв консолідації нації та утвердженню української державності. На жаль, боротьба українського народу за незалежність потерпіла поразку в 1921 р. Однак ідея української державності, прагнення українців до незалежності все ж були успішно реалізовані 1991 р. через 70 років радянської влади. З цього часу розпочався відлік чергового етапу національно-культурного відродження українського народу в умовах його новітньої історії.

Джерела та література

1. Брик О. Тернистий шлях Українського Уряду (1918–1921) / О. Брик. — Вінніпег, 1969. — 152 с.
2. Даниленко В.М. Володимир Вернадський: віхи життя і творчості / В.М. Даниленко. — К.; Вінниця: ТОВ Нілан-ЛТД, 2014. — 298 с.: іл.
3. Енциклопедія українознавства. Словникова частина / [гол. ред. Володимир Кубійович]. — Львів, 1994. — Т. 3 (Перевидання в Україні). — С. 805–1200: іл.
4. Касьянов Г.В. Інтелігенція радянської України 1920-х — 30-х років: соціально-історичний аналіз: автореф. дис. ... д-ра іст. наук: спец. 07.00.02 «Всесвітня історія» / Георгій Касьянов. — К., 1993. — 32 с.
5. Касьянов Г.В. Теорії нації та націоналізму / Г. В. Касьянов. — К.: Либідь, 1999. — 352 с.
6. Климчук М.М. Поняття «інтелігенція» в радянській історичній літературі / Микола Климчук // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: зб. стат. — К., 2001. — Вип. 4. — С. 360–374.
7. Кремень В.Г. Філософія національної ідеї: Людина. Освіта. Соціум / Василь Кремень. — [вид. переробл.]. — К.: Грамота, 2010. — 576 с.
8. Куделко С.М. Сенсibiliзація: опыт расширения терминологического арсенала исторической науки / С.М. Куделко // Категоріальний апарат історичної науки: Харківський історіографічний збірник. — Харків: ТМЦ «СД», 2000. — Вип. 4. — С. 4–8.
9. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: в 2-х т. / [І. Лисяк-Рудницький; пер. з англ. М. Бадік та ін.]. — К.: Основи, 1994. — Т. 1. — 554 с.
10. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: в 2-х т. / [І. Лисяк-Рудницький; пер. з англ. М. Бадік та ін.]. — К.: Основи, 1994. — Т. 2. — 573 с.
11. Майборода О. Українська еліта: з народом чи сама по собі / О. Майборода // Вітчизна. — 1998. — № 11–12. — С. 2–8.
12. Малий словник історії України / В. Смолій, С. Кульчицький, О. Майборода та ін. — К., 1997. — 464 с.
13. Маланюк Є. Малоросійство / Є. Маланюк. — Нью-Йорк: Видання «Вісника» ОЧОСУ, 1959. — 31 с.
14. Наш Г. Фатальна помилка революцій / Г. Наш. — Прага, 1921. — 14 с.; Попова Т.Н. Историографическая наука: проблемы самоназвания / Т.Н. Попова // Категоріальний апарат історичної науки: Харківський історіографічний збірник. — Харків: ТМЦ «СД», 2000. — Вип. 4. — С. 20–33.

15. Рудницький С. До основ українського націоналізму / С. Рудницький. — Б. м. в.: Український скиталець, б. р. в. — 163 с.
16. Стецюк Г. Нація і революція / Г. Стецюк // Альманах «Нового часу». — Львів, 1937. — С. 79–85.
17. Телячий Ю.В. Поняття «інтелігенція» в історичній і довідковій літературі / Юрій Телячий // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки // Українська історіографія на рубежі століть: матеріали міжнар. наук. конф. (Кам'янець-Подільський, 25–26 жовт. 2001). — Кам'янець-Подільський: Оіум, 2001. — Т. 7 (9). — С. 91–98.
18. Телячий Ю.В. Українська літературно-мистецька інтелігенція в національно-культурному відродженні (1917–1921 рр.): [моногр.] / Юрій Телячий. — Тернопіль: ТзОВ «Терно-граф», 2014. — 600 с.
19. Українське національно-культурне відродження. Культурологія [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://uchebnikfree.com/page/istkulturi/ist/ist-7--idz-ax237--nf-14.html>. — Дата звернення : 02.09.2013.
20. Шаповал М. Соціологія українського відродження / Микита Шаповал. — Прага, 1936. — 47 с.

References

1. Bryk, O. (1969). *Ternystyi shliakh Ukrainskoho Uriadu (1918–1921)*. Vinnipch. [in Ukrainian].
2. Danylenko, V. M. (2014). *Volodymyr Vernadskyi: vikhy zhyttia i tvorchosti*. Kyiv; Vinnytsia: TOV Nilan-LTD. [in Ukrainian].
3. Kubiiovych, V. (Ed.). (1994). *Entsyklopediia ukrainoznavstva. Slovnykova chastyna* (T. 3). Lviv. [in Ukrainian].
4. Kasianov, H. V. (1993). *Intelihentsiia radianskoi Ukrainy 1920-kh — 30-kh rokiv: sotsialno-istorychnyi analiz (Extended abstract of Doctors thesis)*. Kyiv. [in Ukrainian].
5. Kasianov, H. V. (1999). *Teorii natsii ta natsionalizmu*. Kyiv: Lybid. [in Ukrainian].
6. Klymchuk, M. M. (2001). Poniattia «intelihentsiia» v radianskii istorychnii literaturi. *Ukraina XX st.: kultura, ideolohiia, polityka* (Vol. 4, pp. 360–374). Kyiv. [in Ukrainian].
7. Kremen, V. H. (2010). *Filosofiia natsionalnoi idei: Liudyna. Osvita. Sotsium*. Kyiv: Hramota. [in Ukrainian].
8. Kudelko, S. M. (2000). Sensibilizatsiia: opyt rasshireniia terminologicheskogo arsenalu istoricheskoi nauki. *Katehorialnyi aparat istorychnoi nauky* (Vol. 4, pp. 4–8). Kharkiv: TMTs «SD». [in Russian].
9. Lysiak-Rudnytskyi, I. (1994). *Istorychni ese: v 2-kh t.* (Vol. 1). (M. Badik, Trans.). Kyiv: Osnovy. [in Ukrainian].
10. Lysiak-Rudnytskyi, I. (1994). *Istorychni ese: v 2-kh t.* (Vol. 2). (M. Badik, Trans.). Kyiv: Osnovy. [in Ukrainian].
11. Maiboroda, O. (1998). Ukrainaska elita: z narodom chy sama po sobi. *Vitchyzna*, 11–12, 2–8. [in Ukrainian].
12. Smolii, V., Kulchytskyi, S., & Maiboroda, O. (1997). *Malyi slovnyk istorii Ukrainy*. Kyiv. [in Ukrainian].
13. Malaniuk, Ye. (1959). *Malorosiistvo*. New-York: Vydannia «Visnyka» OChOSU. [in Ukrainian].
14. Nash, H. (1921). *Fatalna pomyłka revoliutsii*. Praha. [in Ukrainian]; Popova, T. N. (2000). Istoriograficheskaia nauka: problemy samonazvaniia. *Katehorialnyi aparat istorychnoi nauky* (Vol. 4, pp. 20–33). Kharkiv: TMTs «SD». [in Russian].

15. Rudnytskyi, S. (n.d.). *Do osnov ukraïnskoho natsionalizmu*. Ukrainskyi skytalets. [in Ukrainian].
16. Stetsiuk, H. (1937). Natsiia i revoliutsiia. *Almanakh «Novoho chasu»* (pp. 79–85). Lviv. [in Ukrainian].
17. Teliachyi, Yu. V. (2001). Poniattia «intelihentsiia» v istorychnii i dovidkovii literaturi. *Naukovi pratsi Kamianets-Podilskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu: istorychni nauky* (Vol. 7 (9), pp. 91–98). Kamianets-Podilskyi: Oium. [in Ukrainian].
18. Teliachyi, Yu. V. (2014). *Ukrainska literaturno-mystetska intelihentsiia v natsionalno-kulturnomu vidrozhenni (1917–1921 rr.)*. Ternopil: TzOV «Terno-hraf». [in Ukrainian].
19. Ukrainske natsionalno-kulturne vidrozhennia. Retrieved from <http://uchebnikfree.com/page/istkulturi/ist/ist-7--idz-ax237--nf-14.html>. [in Ukrainian].
20. Shapoval, M. (1936). *Sotsiolohiia ukraïnskoho vidrozhennia*. Praha. [in Ukrainian].

Teliachy Yuriy (Kyiv)

State Service of Education Quality in Ukraine,
Department of Control in the Field of Higher Education,
Vocational Education and Education of Adults, Director of the Department,
Doctor of Historical Sciences, Professor.

Ukrainian national-cultural revival in 1917–1921: to methodological context of the issue

Methodological approaches to the characteristic of the process of Ukrainian national-cultural revival during the years of revolution (1917–1921) have been characterized in the article. Society's readiness to the state building at the edge of 1927 has been determined; the content of the notions «national-cultural revival», «intelligentsia», «revolution», «culture» has been specified. The course of Ukrainian culture in 1917–1921 is treated as the process, which took place in the context of national-cultural revival. The process of intensification of cultural creative activity of Ukrainian intelligentsia has been proved. It is found out that Ukrainian national-cultural revival became an important component of political life, state building in 1917–1921.

Key words: *Ukrainian national-cultural revival, revolution of 1917–1921, nation, intelligentsia, culture.*

Даниленко Віктор (м. Київ)

Доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент НАН України,
завідувач відділом історії України
другої половини ХХ століття
Інституту історії України НАН України
УДК 94(477)-057.16«196/198»

НАЙМАНІ РОБІТНИКИ В СОЦІАЛЬНІЙ СТРУКТУРІ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ (1960–1980 рр.)

З урахуванням останніх досягнень історичної науки проаналізовано в історичному плані загальні закономірності й основні тенденції змін у соціальній структурі населення України у 1960–1980-ті рр. Основна увага приділена місцю і ролі найманих працівників у соціальних трансформаціях. Вияснено політичні й соціально-економічні підстави виділення найманих працівників в окремий соціальний прошарок. Висвітлена політика КПРС, спрямована на ліквідацію залишків приватної та колективної власності, утвердження єдиної, державної власності, поступове, але неухильне відсторонення робітників і селян від засобів виробництва і перетворення їх на найману робочу силу. Хоча за формальними ознаками радянські робітники і селяни залишалися власниками засобів виробництва, на практиці вони такими не були. Вони перетворилися у найманих робітників, які, водночас, не несли на собі класичних марксистських ознак класу пролетарів.

Ключові слова: *радянська економіка, державна власність, приватна власність, колгоспно-кооперативна власність, робітники, селяни, колгоспники, кустарі, наймані робітники.*

Після соціалістичної революції в Росії приватна форма власності була замінена на державну. Хоча певний час ці форми власності в різних пропорціях співіснували в радянській історії. З часом індивідуальна та колективна форми приватної власності поступово все більше і більше витіснялися з легальної економіки. У 1960–1980-ті рр. відбулася остаточна їх ліквідація.

До 1961 р. радянський режим офіційно визначався як «диктатура пролетаріату». Робітничий клас визнавався «провідною силою радянського суспільства», «правлячим класом» і «власником засобів виробництва». Буржуазія, вважалось, зникла і в країні залишилися два класи: робітники і селяни. У 1961 р. радянська держава була проголошена загальнонародною.

Всі ці посили носили суто ідеологічний, пропагандистський характер, вони не мали підґрунтя ні у сфері науки, ні у сфері реальної соціальної практики. Сучасні дослідники характеризують радянську економіку як «гібридну планово-бюрократично-ринкову», в якій були задіяні буржуазно-підприємницькі групи і радянська бюрократія з одного боку та робітники і селяни — з іншого [1, с. 16]. Для 1960–1980-х рр. соціально-економічний розвиток країни був позначений тим, що робітники і селяни, попри офіційні декларації, все більше віддалялися від засобів від засобів виробництва і продуктів своєї праці.

Для зміцнення комуністичного режиму в СРСР час від часу здійснювалися кроки перевірені часом і досвідом, що, як спортсменові допінг, мали активізувати оживити економіку. Здебільшого йшлося про запровадження елементів «ринкового соціалізму». І в 1960-ті рр. такі спроби робилися. В 1961 р. у прийнятій XXII з'їздом програми Комуністичної партії зазначалося: «У комуністичному будівництві необхідно повністю використати товарно-грошові відносини у відповідності з новим змістом, властивим їм у період соціалізму. Велику роль при цьому відіграє застосування таких інструментів розвитку економіки, як господарський розрахунок, гроші, ціна, собівартість, прибуток, торгівля, кредит, фінанси» [2, с. 89]. Зазначене положення було суголосним думці Й. Сталіна, висловлений ним в «Економічних проблемах соціалізму в СРСР» у 1952 р.

У жовтні 1965 р. ЦК КПРС і Рада міністрів СРСР прийняли постанову «Про удосконалення планування і посилення економічного стимулювання промислового виробництва». У ній передбачалося «оцінювати результати діяльності підприємств за одержаним прибутком (рентабельності виробництва)». Рентабельність уже прямо пов'язувалася із зростанням прибутку, а не із зменшенням витрат на випуск одиниці продукції. У названій постанові, крім державних і кооперативних підприємств, з'явилися ще невизначені «торгові і постачальницькі збутові організації», яким дозволялося передавати залишки виробів, що зібралися на комісійних началах, тобто не за діючими державними цінами. Підприємствам надавалася певна економічна самостійність, що створювало більш сприятливі умови для розширення і зміцнення приватної власності через зміцнення ринкових механізмів товарно-грошового обігу, через подальшу децентралізацію управління і планування шляхом запровадження моделей госпрозрахунку і самофінансування на підприємствах.

За такого підходу просто не могли не виникнути і набрати масового характеру підпільні комерційні структури. Підпільні тому, що з кінця 1930-х рр. і до кінця 1980-х рр. легальне приватне підприємництво було в СРСР, як відомо, «кримінально карним діянням». Приватного капіталу офіційно не існувало, а приватні підприємці вважалися кримінальними

злочинцями. У 1961 р. в країні була введена смертна кара за економічні злочини. Водночас інформація про рівень і спосіб життя номенклатури і вищого чиновництва, попри різні джерела його забезпечення, з метою підтримання соціальної стабільності радянського суспільства трималася у таємниці від населення. А справи щодо економічних злочинів у країні розглядалися нерідко на закритих процесах.

У 1970-ті рр. тіньова економіка зімкнулася з партійно-державною номенклатурою, представники якої нерідко обмінювали свій капітал адміністративних можливостей на споживчі можливості «тіньовиків». При цьому робоча сила в країні все більше набувала ознак товару. Робітники економічно залежали від чиновників. Ця залежність була запрограмована системою оплати праці за її продуктом, яка включала як договірну заробітну плату, так і погодинну, оскільки вони були засновані на тарифно-кваліфікаційній системі.

Договірна форма оплати праці передбачала, що розмір основної заробітної плати визначався обсягом виконаної роботи, який відображався у договірному наряді. При договірній формі робітник не звільнявся від обов'язку виконувати встановлену норму робочого часу. Але при такій формі зарплати дотримання норми робочого часу залишалось тільки елементом дисципліни праці, здатним впливати на розмір оплати праці лише опосередковано (через систему преміювання: невиконання норми робочого часу могло бути підставою для позбавлення премії повністю або частково).

Загалом же проблема полягала в тому, що система оплати праці поєднувала функцію розподілу заробітної плати з функцією управління. Адміністрації підприємств, а відповідно і вся управлінська система партійного контролю, використовували договірну заробітну плату для підпорядкування собі робітників, контролю за ними, залежності, розподіляючи вигідні і невигідні роботи між покірними і непокірними, лояльними і нелояльними робітниками. Управлінські функції, роздача посад, кваліфікаційні комісії перетворювалися при договірній оплаті праці на економічні важелі підпорядкування робітників і дистанцювання їх від засобів виробництва.

У 1960–1980-ті рр. в Україні, як і загалом в СРСР, постійно збільшувалися відрахування на суспільні витрати: утримання держави, безкоштовну освіту, медицину, культурно-побутові потреби, на страхування і т.п. Суспільні і державні витрати зростали швидше, ніж продуктивність праці. Тому у працюючих вилучався не лише весь вироблений додатковий продукт, а й значна частина необхідного для відтворення робочої сили.

Оскільки зарплата радянських робітників і службовців була невідповідною вкладеній праці, то їм давали ще можливість отримувати

виплати і пільги з суспільних фондів споживання. Питома вага останніх у середньомісячній зарплаті зросла з 1960 р. до 1980 р. від 13% до 38% [3, с. 350; 4, с. 241]. Роль суспільних фондів споживання, на думку комуністичних ідеологів, у міру переростання соціалізму в комунізм повинна постійно зростати, щоб у перспективі служити єдиним джерелом «задоволення потреб усіх членів суспільства» [5, с. 301]. Однак на практиці суспільні фонди споживання, при всій пропагандистській риториці, виявилися нежиттєздатними. Малоефективними виявилися й фонди матеріального заохочення, створені на підприємствах у ході реформи Косигіна. Найбільші можливості у користування суспільними фондами споживання мав партійно-державний апарат — номенклатура. Їй належали найбільші привілеї і пільги: спеціальні медичні заклади, спеціальні радгоспи, закриті цехи, комбінати, салони, магазини, житло покращеного планування, безкоштовні державні дачі, закриті будинки відпочинку, престижні школи і виші, путівки в кращі санаторії, престижні закордонні відрядження і т. і.

Тривалий час в країні співіснували, як зазначалося, індивідуальна, колективна та державна форми власності. У 1960–1980-ті рр., відповідно до програми КПРС (1961 р.), все більшу роль у житті радянського суспільства повинна була відігравати «державна власність». Країна продовжувала керуватися сталінськими ідеями «поступового перетворення колгоспної власності в загальнонародну» [6, с. 222]. Тож поступово індивідуальна та колективна форми приватної власності все більше витіснялися.

Все більше втрачали свої змістові ознаки колективні сільські господарства — колгоспи, як формально кооперативна форма власності. Земля колгоспам не належала, а згідно Конституції СРСР 1977 р. знаходилася у них у безстроковому користуванні. Колгоспи не були самостійними і в розподілі своїх прибутків. Перш ніж розподіляти їх між своїми членами вони повинні були покрити всі виробничі й адміністративно-управлінські витрати, виконати свої обов'язки перед державою як по лінії сільськогосподарського податку і кредитування, так і по лінії хлібозаготівель, повернення насінневої позики і т. п., а також створити суспільні фонди накопичення для розширеного відтворення. Колгоспи тривалий час не мали права на гарантовану оплату праці колгоспників і на державні дотації.

Крім колгоспів, на селі діяли ще кооперативні спілки у сфері заготівлі сільськогосподарської сировини і сільськогосподарських продуктів та їх реалізації через свою торгову мережу (споживкооперація). Працювали також поодинокі артілі, які займалися виробництвом промислових предметів споживання і деяких деталей для кінцевої продукції державних промислових підприємств.

Співвідношення між двома господарськими укладами — державним і кооперативним було не співмірним. Кооперативний дуже швидко втрачав свої первісні ознаки. Партія і держава всіляко підтримували один із них і нівелювали, обезправлювали інший. Уже в 1960-ті роки в країні було фактично знищено дрібнотоварне виробництво. Зокрема, майже повністю були ліквідовані підсобні господарства колгоспників. Перед з'їздом «будівників комунізму» 1961 р. і відразу після нього була проведена акція з усупільнення тварин, які знаходилися в особистих господарствах колгоспників. Вони добровільно-примусово передавалися колгоспам. Одночасно відбулося урізання розмірів присадибних земельних ділянок. Були також здійснені заходи щодо укрупнення колгоспів, перетворення частини з них у радгоспи, обмеження колгоспних ринків. Поряд з цим на селі розгорнулося будівництво міжколгоспних, колгоспно-радгоспних та радгоспно-промислових підприємств для переробки сільськогосподарської сировини, консервування овочів, виробництва цегли тощо. В результаті змінювався характер виробничих відносин на селі, статус учасників виробничих процесів.

Серйозні зміни відбувалися у промисловій кооперації. У 1960 р. її залишки були ліквідовані, підприємства передано різним міністерствам і відомствам та перетворено на державні [7, с. 16]. Залишалися хіба що поодинокі риболовецькі та мисливські артілі. У 1962 р. відповідно до урядової постанови «Про подальше покращення побутового обслуговування населення» були ліквідовані побутові підприємства артілей інвалідів, а їх майно також передано державним органам, частина — споживчій кооперації [8, с. 131]. Тож уже на середину 1960-х рр. промислова кооперація в Україні, як і загалом в СРСР, перестала існувати, товарне виробництво міських дрібних виробників було остаточно ліквідовано. І в цьому сенсі країна продовжувала розвиватися за сталінським планом, визначеним у його «Економічних проблемах соціалізму в СРСР», відповідно до якого «замість двох основних виробничих секторів, державного і колгоспного, з'явиться один всеосяжний виробничий сектор з правом розпоряджатися всією споживчою продукцією країни» [6, с. 164].

Паралельно із зазначеними процесами в країні у 1960–1980-ті рр. інтенсивно формувалася тіньовий сектор економіки. Поширювалися підпільні цехи з виробництвом дефіцитних товарів, складалася система поширення і реалізації товарів «з-під прилавка», поза системою державної торгівлі і розподілу. Нагромаджувався непідконтрольний державі промисловий і торговий капітал. Його представниками у суспільному просторі були так звані цеховики, бариги, спекулянти, фарцовщики, валютчики та ін. У тіньовому секторі радянської економіки на кінець 1970-х рр. було зайнято 18–20% всієї робочої сили [9, с. 93].

Поступово тіньова економіка все більше і більше втягувала в орбіту своїх впливів і партійно-державний апарат. Розгорталися глибинні процеси їх зрощування, бо «тіньовикам» необхідно було закупляти сировину, машини, обладнання, збувати підпільну продукцію в системі державної торгівлі, тому підкуплялись працівники планових органів, органів постачання, ОБХСС, правоохоронних, партійних органів, виконавчих органів Рад. Як засвідчує сучасний дослідник радянської підпільної економіки К. Скоркін, на початок 1970-х рр. тіньовий сектор опанував рівень партійно-радянського керівництва районної і міської ланки [10, с. 310–311]. В наступні роки він все більше проникав у середовище функціонерів вищої ланки. Таким чином партійно-державна бюрократія СРСР стала перетворюватися в специфічну соціальну верству з явними буржуазними ознаками.

Косигінські реформи 1965–1966 рр. були фактичною спробою тіньової економіки посилити «капіталізацію» СРСР, розширити межі свого впливу. З їх початком кількість підпільних цехів значно зросла. Побоюючись втратити владу, вище партійно-радянське керівництво швидко згорнуло реформи. Однак і в період «застою» процес нагромадження сил підпільного капіталу продовжувався. Ціна на радянську нафту різко зросла після арабо-ізраїльської війни 1973 року (в чотири рази). А після іранської революції 1979 р. вона ще подвоїлась. Тож база для тіньового сектору радянської економіки теж суттєво зміцніла. У партійно-державному апараті посилювалась корупція, хабарництво. До 1986 р. тільки зареєстровані в кримінальній практиці випадки хабарництва зросли в СРСР порівняно з серединою 1950-х рр. у 25 разів. За деякими оцінками третина попиту населення країни на послуги задовольнялися тіньовою економікою. Тіньовий капітал на середину 1980-х рр. складав у СРСР 500 млрд. руб.

У процесі зростання тіньового капіталу зростав «клас радянської буржуазії». Він усе більше набував рис реального власника багатств країни. На кінець 1980-х рр. в СРСР налічувалося 100 тис. підпільних мільйонерів, в тому числі в Києві приблизно 150, а в республіці — від 2 до 3,5 тис. [11]. Вони представляли партійно-державну бюрократію СРСР та тіньову економіку. Партійний і державно-адміністративний апарат спільно з тіньовиками повністю розпоряджались державною власністю, передусім засобами виробництва і державним бюджетом, тобто уособлювали державний капіталізм.

В результаті обуржуазнення радянського суспільства в 1960-му збільшувалася в обсягах особиста власність громадян. Не лише обраних, а й певною мірою пересічних. Йшлося про житло, меблі, побутову техніку, книги, одяг, транспортні засоби і т. п. Це був позитив, і зумовлювався він

зовнішніми обставинами — зростанням життєвого рівня населення і цивілізованих країнах, а також внутрішніми — пропагандою соціалістичного способу життя, соціалістичних цінностей, доведенні «вищості їх від буржуазних». Та й тиск тіньового сектору економіки давався взнаки. Хоча радянський режим намагався ретельно слідкувати за тим, щоб предмети особистої власності використовувалися лише на задоволення життєвих потреб людини і не перетворювалися на засоби виробництва, не ставали засобами «експлуатації однієї людини іншою».

Апогеєм торжества номенклатурно-державної форми приватної власності стали 1970–1980-ті рр., коли за законом ніякі засоби виробництва не мали носити індивідуальний чи колективний характер. Володіння окремими елементарними засобами праці допускалося, але без використання найманої праці. Існували певні обмеження на обсяг як у вартісному, так і в фізичному вимірі особистої власності. Зокрема, розмірі земельної присадибної ділянки, розмірі дачної ділянки, масштабі дачного будинку та ін. До того ж житло і земельні ділянки розподілялися на роботі; на автомобілі, гаражі доводилося записуватися в багаторічні черги; імпортні товари діставалися за «сірими» схемами, а вибір в магазині був мінімальним.

Зміни у сфері власності обумовлювали й зміни в соціальному статусі учасників виробничого процесу. Ще з кінця 1950-х рр. у країні, як зазначалося, наростала тенденція до ліквідації селянина-власника, господаря і перетворення його у найманого робітника, радянського пролетаря. На початку 1970-х рр. робоча сила в сільському господарстві України становила близько 8 млн осіб, в тому числі 5,1 млн працювали в колгоспах, понад мільйон у радгоспах і 1,8 млн на присадибних ділянках. При цьому щороку робоча сила на селі внаслідок міграцій в міста чи за межі республіки зменшувалася на 200–250 тис. осіб. Загалом протягом 1960-х першої половини 1980-х рр. питома вага сільських жителів у складі всього населення України знизилася більш як на 16%. За цей час з українського села виїхало 4,6 млн осіб. «Розселянювання» селян і перехід їх до стану робітників, іншої групи найманих працівників, зумовлювалося відсутністю можливості реально користуватися землею та власними правами. При цьому правляча партія і держава регламентували практично усі сторони життя селян (відправлення релігійних культів, насадження нової обрядовості, навчання і виховання дітей та ін.).

Змінювалися виробничі відносини в колгоспній системі. Трудодні, як оплата праці в колгоспах, зберігалися, відповідно зберігалися можливості колгоспному начальству маніпулювати обліком як завгодно. Зарплату видавали натуроплатою, а з 1959 р. був запроваджений гарантований мінімум з грошовою оплатою праці. При цьому частина оплати видава-

лася як щомісячний аванс, а в кінці року відбувався остаточний розрахунок. Колгоспник працював протягом доби більше, ніж робітник радгоспу. Його робочий день не був нормований, а робочий день робітника радгоспу становив лише 7 годин, як у промисловості. Крім того, зарплата робітників радгоспів була постійна, а в колгоспах — ні.

З 1966 р. в колгоспах замість трудоднів була введена гарантована оплата праці колгоспників, включаючи право на додаткову оплату і премію. В результаті був скорочений розрив у рівнях оплати праці колгоспників і робітників радгоспів. Колгоспники отримали право на пенсію, соціальне страхування. З 1970 р. розпочалася видача паспортів колгоспникам і, відповідно, активізувалася їх масова міграція в міста. У 1974 р. було прийнято нове «Положення про паспортну систему в СРСР», що давало право одержувати паспорта всім громадянам країни з 16-річного віку, включаючи і жителів села, колгоспників. Повна паспортизація розпочалася 1 січня 1976 р. і закінчилася 31 грудня 1981 р. Мільйони селян одержали паспорти, могли вільно пересуватися країною. З цим селяни-колгоспники практично втрачали права на свою частку у кооперативній (колгоспній) власності. Колгоспи втратили власне кооперативну природу.

Звужувався й сектор колгоспного виробництва. На початку 1960-х рр. у керівництві КПРС дуже активно обговорювалося питання про поступове перетворення усіх колгоспів у радгоспи. За радянською теорією радгоспи розглядалися як найвища форма організації сільського господарства, сільськогосподарські фабрики з націоналізованими засобами виробництва та найманою робочою силою. Хоча радянське виробництво загалом було більш збитковим, ніж колгоспне, однак для держави більш вигідне, як трохи продуктивніше і більш товарне. До того ж, держава платила радгоспам на третину нижчі заготівельні ціни, ніж колгоспам. З 1950 до 1974 р. кількість радгоспів в Україні зросла з 902 до 1674. Земельна площа радгоспів протягом 1960–1980 рр. зросла майже вдвічі і становила четверту частину всіх сільськогосподарських угідь УРСР. За цей час значно зросла чисельність працівників радгоспів: керівників і спеціалістів у 3,5 рази, робітників — в 1,6 рази [12, с. 79–80].

У 1970–1980-ті рр. були вжиті заходи на зближення сільськогосподарського виробництва з переробною і харчовою промисловістю. З кінця 1970-х рр. у країні стали створюватися «виробничі об'єднання», які об'єднували колгоспи, радгоспи, підприємства харчової промисловості. У 1982 р. у країні виникли агропромислові комплекси (АПК). Колгоспи, радгоспи, машинобудівні і хімічні виробництва, які працювали для потреб сільського господарства, підприємства з переробки сільськогосподарської сировини, розташовані на одній території, були об'єднані в регіональні АПК. Ця реорганізація повинна була, на думку компартійного

керівництва, забезпечити об'єднання та інтеграцію сільськогосподарських підприємств і організацій, покликаних їх обслуговувати.

Таким чином відбувалося згортання колгоспної форми власності і зменшення її обсягів, посилювалась тенденція до перетворення селянина-колгоспника, власника (хоча й формального) частини колгоспної власності у сільськогосподарського робітника, поденщика, який відробляв на полі або на фермі лише певний визначений час і життя якого реально все менше залежало від результатів його праці.

Зменшення чисельності колгоспного селянства і збільшення кількості аграрних робітників у структурі сільського населення наближало його до соціально однорідної маси найманих робітників. Вони не були власниками засобів виробництва ні в місті, ні на селі і опинилися за визначенням окремих дослідників «за межею повного зубожіння» [13, с. 81–83].

Між тим, у період правління М. Хрущова було змінено соціальний статус колгоспного селянства у публічному просторі. Ненадійний союзник робітничого класу, клас, який «постійно й у великій кількості міг породжувати капіталістичні елементи, капіталізм» одержав ймення «активного будівника комунізму». Селяни проголошувалися «повноправними членами радянського суспільства». В подальшому такі їх функції тільки розширювалися.

У житті сільських і міських жителів України, як зазначалося, постійно зменшувалася роль особистих підсобних господарств. У 1955 р. держава удвічі зменшила розміри присадибного господарства. У 1956 р. М. Хрущов запропонував, щоб селяни продавали своїх корів колгоспам, а молоко одержували на трудовні. На практиці у селян корів нерідко просто забирали і вони не отримували ні молока, ні грошей. У 1959 р. було встановлено грошовий податок з громадян, які тримали худобу в містах, а влітку 1959 р. взагалі заборонено утримання худоби в містах і робітничих селищах.

Після 1961 р. були вжиті заходи для подальшого обмеження економічних можливостей особистих підсобних господарств сільських і міських жителів України. У травні 1963 р. Президія Верховної Ради УРСР прийняла укази «Про норми утримання худоби в особистій власності громадян, які не є членами колгоспів» та «Про грошовий податок з громадян — власників худоби, які не займаються суспільно корисною працею, та з громадян, що утримують худобу з метою особистого збагачення». Поголов'я корів в особистому подвір'ї селян скоротилося порівняно з 1958 р. більш ніж удвічі — з 22 млн до 10 млн голів [14].

Подальше «звільнення» селян від власності і перетворення їх разом з робітниками у звичайну найману робочу силу пригальмували серйозні продовольчі труднощі, які склалися в країні на початку 1960-х років.

У містах України тоді виник гострий дефіцит продуктів харчування, включно з хлібобулочними, м'ясними виробами та іншими продовольчими товарами масового попиту. У 1962 р. в країні було підвищено роздрібні ціни на м'ясо (на 30%) і масло (на 25%), що спричинило масові протести населення. З 1963 р. Радянський Союз почав закупляти зерно за кордоном. Україні в складі СРСР перетворилася із виробника на споживача закордонного зерна.

На початку листопада 1964 р., тобто одразу після звільнення М. Хрущова, Президія ЦК Компартії України розглянула питання про зняття обмежень особистого підсобного господарства колгоспників, робітників і службовців. У прийнятій постанові передбачалося відновити розміри присадибних ділянок і норм утримання худоби, які існували в колгоспах до внесення змін у статут сільськогосподарської артілі, не допускати зменшення присадибної ділянки колгоспного двору, якщо розмір садиби не перевищував граничної норми, встановленої статутом [15, арк. 213–215]. Тоді ж відповідні документи ухвалила Президія Верховної Ради УРСР.

В середині 1960-х рр. в СРСР були проведені згадані реформи (Косигіна–Лібермана) спрямовані на зміну механізму управління і застосування елементів економічних методів господарювання на селі. Зокрема, березневий пленум ЦК КПРС 1965 р. передбачав скасування обмежень стосовно особистих підсобних господарств. Робилися спроби заохочувати колгоспників і робітників радгоспів до подальшого розвитку власних господарств.

Тож до початку 1970-х рр. особисті підсобні господарства ще займали доволі помітну питому вагу у загальному обсязі виробленої продукції. Їм належала вирішальна роль у забезпеченні сільських родин продуктами та допоміжна у постачанні сировини для промисловості.

Так, у 1970 р. особисті підсобні господарства колгоспників України, займаючи лише 5,8% земельних угідь, забезпечили майже три чверті загального виробництва картоплі, третину — молока, овочів, м'яса, майже 62% яєць. У підсобних господарствах населення було зосереджено 38% поголів'я свиней [16, арк. 17–23]. Особисті і підсобні господарства, таким чином виступали як додаткове джерело прибутків, одержуваних через продаж продуктів. Завдяки їм сільські родини мали можливість підтримувати певний рівень матеріального добробуту навіть за низьких заробітків у громадському господарстві.

У 1977 р. і в 1981 р. було вжито низку заходів, спрямованих на підтримку приватного сектору. У два рази було збільшено земельну площу присадибної ділянки, знято обмеження на поголів'я домашньої худоби, колгоспникам було дозволено брати кредит для облаштування своїх

господарств та ін. При цьому вести особисте господарство на селі було і далі складно. Багато господарств відчували дефіцит пасовищ і випасів, кормів для худоби. Нерідко одним із джерел їх утримання були крадіжки з колгоспних полів і ферм.

Праця в особистому підсобному господарстві і одночасно робота в колгоспі вели не тільки до фізичного перевантаження, а й до роздвоєності особистості селянина. Для нього особисте господарство було ближчим і ріднішим. Для радянської системи приватний сектор залишався чужим і неприродним. Ідеологічні догми, що диктували «вищість» державної форми власності, залишався незмінним

У 1970–1980-ті рр. особисті підсобні господарства мали уже допоміжне значення не лише у виробництві промислової сировини, а й у випуску продовольчої продукції. Основним джерелом доходів колгоспних сімей стали громадські господарства. Підсобні господарства давали у 1984 р. лише четверту частину доходів власникам, решту в структурі доходів становили доходи від громадського господарства [17].

Однак усі реформи, і в промисловості, і в сільському господарстві, не торкалися відносин власності і проводилися в межах адміністративно-командної системи. Селяни-колгоспники були уже фактично відділені від колгоспних засобів виробництва. При виході з колгоспу, виїзді з села, вони не могли і не одержували свою частку колективної власності. Зміцнення ж інституту підсобного господарства в нових умовах сигналізувало про перспективу формування власно ринкових виробничих відносин на селі.

Реформи Косигіна–Лібермана, допуск елементів ринкових відносин в радянську економіку — це була чергова спроба врятувати її від катастрофи. Водночас вони відображали складні трансформаційні процеси в робітничо-селянському середовищі. З одного боку реформи фактично означали завершення процесу перетворення основної маси робітників і колгоспників у найману робочу силу, з іншого — посилення тенденцій до зростання прошарку власників засобів виробництва і розподілу матеріальних благ. До партійно-державної номенклатури долучалася робітнича аристократія та певною мірою приватні сільські виробники.

Розвиток радянської економіки в 1960–1980-ті рр. в умовах адміністративно-командної системи призвів до корінних змін у соціальній структурі українського суспільства. У 1985 р. чисельність робітників в Україні становила 60% усіх зайнятих у народному господарстві. Кількість колгоспників зменшилася з 6,4 млн осіб у 1960 р. до 3,9 млн. осіб у 1985 р. Водночас зросла кількість службовців, чиновників, адміністраторів-управлінців, як у місті, так і на селі. Якщо на початку 1960-х рр. сільськогосподарські підрозділи райвиконкомів налічували близько

20 працівників, то створені у 1982 р. РАПО — до 60. Майже кожен п'ятий з них ніколи не працював не лише на землі, а й взагалі у сільському господарстві [18, с. 488].

В умовах ринкової економіки наймані працівники не мають прямого стосунку до власності, засобів виробництва. Вона їм не належить. Не мали прямого стосунку до власності і робітники та селяни при соціалізмі, оскільки між ними і так званою «загально-народною» власністю стояв посередник — влада, номенклатурно-владний прошарок, дійсний, а не декларований, власник. Капітал, земля залишалися в руках держави, а державу й уособлював державний апарат, виступаючи в ролі збірного образу капіталіста. Наймані службовці виконували всі суспільні функції капіталіста. Таким чином, хоча капіталісти як клас зникли, капіталістичні відносини не були знищені, вони збереглися, і в «соціалістичних» умовах були доведені до крайнощів, до вищого рівня. Це був стан державного капіталізму, в якому на зміну індивідуальній приватній власності прийшла номенклатурно-державна.

У процесі обуржуазнення суспільства відбувалася його пролетаризації. В ньому сформувалися і функціонували дві виразні соціальні групи, верстви, соціальні прошарки: партійно-радянська номенклатура, поєднана з «тіншовиками», і наймані працівники, що включали і робітників, і селян, і інтелігенцію. Номенклатура в радянському суспільстві була фактично пануючим класом, який однак не володів усіма необхідними класовими ознаками, що відповідали б канонам марксизму. Не відповідала їм повною мірою і форма власності, якою реально володіла й розпоряджалася номенклатура і від якої були відсторонені наймані працівники. Останні теж не несли на собі класичних марксистських ознак класу пролетарів. Тому радянська реальність продовжувала комуфлюватись комуністичними ідеологами й пропагандистами у формулі: робітничий клас — провідна сила радянського суспільства, колгоспне селянство і народна інтелігенція.

Джерела та література

1. *Попович З.О.* Особливості соціально-класової структури радянського суспільства, витоків та характеру протестного руху в СРСР // Наука та наукознавство. — 2015. — №4.
2. Програма КПСС. — М.: Политиздат, 1971.
3. Народное хозяйство СССР. 1922–1972 годы. Юбилейный статистический ежегодник / ЦСУ СССР. — М.: Статистика, 1972.
4. Народное хозяйство СССР в 1980 году. — М.: Статистика, 1981.
5. Труд и заработная плата в СССР. Изд. 2-е. — М.: Экономика, 1989.
6. *Сталин И.* Экономические проблемы социализма в СССР // Сочинения. — Т. 16. — М.: Изд-во «Писатель», 1997.

7. Семчик В.И. Кооперация и права. — К.: Наукова думка, 1991.
8. Постанова «Про подальше покращення побутового обслуговування населення» // ЗП УССР. — 1962. — № 10. — Ст. 131.
9. Ілларионова Е.В., Фомина А.С., Гуськов С.А. и др. История российского предпринимательства. — М.: МЭСИ, 2003.
10. Катасонов В.Ю. Экономика Сталина / Отв. Ред. О.А. Платонов. — М.: Институт русской цивилизации, 2014.
11. Вечірній Київ. — 1990. — 26 червня.
12. Крачковський Б. Радгоспи у системі тоталітарного одержавлення сільського господарства України. — Львів, 1994.
13. Крачковський Б. Унітаризм і аграрний загін робітників України: гіперболізм в теорії і реалії. — К., 1998.
14. Плющ Микола. Проблеми розвитку аграрного сектора (друга половина 1940-х — перша половина 1960-х рр.) // Україна ХХ століття: політика, ідеологія, культура. — Вип. 16. — К.: Інститут історії України НАН України, 2011. — С. 71–82.
15. Російський центр зберігання і вивчення документів новітньої історії, ф. 7, оп. 94, спр. 978.
16. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 27, оп. 22, спр. 5992.
17. Народное хозяйство СССР в 1984 году. — М.: Финансы и статистика, 1985.
18. Історія українського селянства. Нариси в 2-х томах. — Т. 2. — К.: Наукова думка, 2006.

References

1. Popovych, Z.O. (2015). Osoblyvosti sotsialno-klasovoi struktury radianskoho suspilstva, vytokiv ta kharakteru protestnoho rukhu v SRSR. *Nauka ta naukoznavstvo — Science and science*, 4. [in Ukrainian].
2. (1971). *Prohrama KPSS*. Moscow: Politizdat. [in Russian].
3. (1972). *Narodnoe khoziaistvo SSSR. 1922–1972 hody. Yubileinyi statystycheskyi ezhehodnyk*. Moscow: Statistika. [in Russian].
4. (1981). *Narodnoe khoziaistvo SSSR v 1980 hodu*. Moscow: Statistika. [in Russian].
5. (1989). *Trud i zarabotnaia plata v SSSR*. Moscow: Ekonomika. [in Russian].
6. Stalin, J. (1997). Ekonomicheskie problemy sotsyalizma v SSSR. *Sochinenyia*, (Vol. 16). Moscow: Pisatel. [in Russian].
7. Semchyk, V.I. (1991). *Kooperatsyia i prava*. Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
8. (1962). Postanova «Pro podalshe pokrashchennia pobutovoho obsluhovuvannia naselennia». *ZP USSR*, 10, st. 131. [in Ukrainian].
9. Illaryonova, E.V., Fomyina, A.S. & Huskov, S.A. (2003). *Istoriya rossyiskoho predprinimatelstva*. Moscow: MESY. [in Russian].
10. Katasonov, V. Iu. (2014). *Ekonomika Stalina*. Moscow: Institut russkoi tsyvilizatsii. [in Russian].
11. (1990). *Vechirnyi Kyiv — Evening Kyiv*, 26 chervnia. [in Ukrainian].
12. Krachkovskiy, B. (1994). *Radhospy u systemi totalitarnoho oderzhavleniia silskoho hospodarstva Ukrainy*. Lviv. [in Ukrainian].
13. Krachkovskiy, B. (1998). *Unitaryzm i ahrarnyi zahin robotnykiv Ukrainy: hiperbolizm v teorii i realii*. Kyiv. [in Ukrainian].
14. Pliushch, Mykola. (2011). Problemy rozvytku ahrarnoho sektora (druga polovyna 1940-kh — persha polovyna 1960-kh rr.). *Ukraina XX stolittia: polityka, ideolohiia, kultura* (Vol.16), p. 71–82. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [in Ukrainian].

15. Rosiiskyi tsentr zberihannia i vyvchennia dokumentiv novitnoi istorii, f. 7, op. 94, spr. 978. [Russian Center for Storage and Study of Documents of Modern History, fund 7, description 94, file 978].

16. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchekh orhaniv vldy ta upravlinnia Ukrainy, f. 27, op. 22, spr. 5992. [Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine, fund 27, description 22, file 5992].

17. (1985). *Narodnoe khoziaistvo SSSR v 1984 roku*. Moscow: Finansy i statistika. [in Russian].

18. (2006). *Istoriia ukrainskoho selianstva. Narysy v 2-kh tomakh* (Vol. 2). Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].

Danylenko Viktor (Kyiv)

Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Ukraine,
Head of the Department of Ukrainian History in the Second Half
of the 20th Century at the Institute of History of Ukraine at the
National Academy of Sciences of Ukraine, Doctor of Historical Sciences, Professor

Employed workers in the social structure population of Ukraine (1960–1980)

Taking into account the latest achievements of historical science, general principles and tendencies of changes in the social structure of the population of Ukraine in the 1960s and 1980s are analysed. The main focus is the place and role of hired employees in social transformations. The political and socio-economic basis for the allocation of employees to a separate social layer have been clarified. The policy of the CPSU, aimed at eliminating the remnants of private and collective property, the establishment of a single state property, the gradual but steady removal of workers and peasants from the means of production and their transformation into hired labour. Although, while officially Soviet workers and peasants remained the owners of the means of production, in practice they were not. They became wage workers who, at the same time, did not bear the classic Marxist features of the proletarian class.

Key words: *Soviet economy, state property, private property, collective farm-cooperative property, workers, peasants, collective farmers, artisans, hired workers.*

Крупина Віктор (м. Київ)

Кандидат історичних наук, старший науковий співробітник
відділу історії України другої половини ХХ ст.
Інституту історії України НАН України
УДК 94 (477) [37.004.12+008:316.752] 35.08 “1965/1985”

**ОЧІЛЬНИКИ МІСЦЕВИХ ОРГАНІВ ПАРТІЙНОЇ
І РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ УРСР: СОЦІАЛЬНА ХАРАКТЕРИТИКА
(1965–1985 рр.)**

Стаття присвячена дослідженню соціальних характеристик перших секретарів місцевих комітетів Комуністичної партії України та голів місцевих виконкомів Української РСР у 1965–1985 рр. На підставі аналізу статистичних звітів про склад і змінюваність вказаних посадовців з'ясовано, що еволюція їхніх соціальних характеристик відбувалася у напрямі певного збільшення кількості українців, незначного розширення присутності жінок на керівних посадах, певному «старінню» кадрів. Керівництво ставало більш освіченим, до влади прийшло нове покоління членів КПУ, збільшувався трудовий досвід місцевих лідерів.

Ключові слова: перший секретар, голова виконкому, номенклатура, соціальна історія.

Дослідження політичної історії УРСР/СРСР, що тривалий час відбувалося в інституційному ключі на фоні безликих «народних мас», з початку 1990-х рр. перелаштовується на соціальний аспект історії. Колишні «гвинтики» «ожили» й вивчення радянського минулого набуло нового ракурсу. У цьому контексті політична історія наповнилася конкретними діями з їхньою суб'єктивною волею, що впливала на хід історії. Радянська система — це люди, що діяли від її імені, тож дослідження керівництва України радянської доби сприятиме розумінню причин як живучості, так і краху радянської системи.

Соціальний портрет перших секретарів місцевих комітетів КПУ та голів місцевих виконкомів УРСР ще не стало об'єктом наукової уваги. Вочевидь, загальний портрет управлінців вищої ланки брежнєвської доби у цілому вірно відобразили Г. Кривчик і С. Серьогін. Вони вказали, що пріоритет при призначенні на керівні посади мали особи робітничого або селянського походження, з вищою освітою промислового або сільсько-господарського профілю, зазвичай з вищою партійно-політичною осві-

тою; спостерігалася тенденція до збільшення середнього віку очільників регіональних і місцевих партійних комітетів [1, с. 440–443].

Основним джерелом виявлення динаміки змін основних соціальних характеристик стали статистичні звіти про склад і змінюваність перших секретарів місцевих партійних комітетів та очільників місцевих виконкомів, що вони на початку року узагальнювалися у відділі організаційно-партійної роботи. Упродовж розглядуваного періоду кількість облікових параметрів дещо зменшилася. Для визначення змін соціокультурних характеристик місцевих партійних і радянських лідерів ми обрали показники національного та гендерного складу, освіти та партстажу, галузевого досвіду та стажу роботи на конкретній посаді, що за сукупністю дозволяють визначити тенденцію змін керівництва упродовж «брежнєвського застою».

Станом на початок 1965 р. * з 571 посади секретарів були вакантні три, а серед 590 очільників виконкомів вакансій не було. Скорочення номенклатури посад також сприяло покращенню роботи кадрових служб, а формування резерву кадрів дозволяло оперативно знаходити кандидатуру на заміну.

У національному складі місцевих керівників відбулися незначні зміни і полягали вони у збільшенні кількості українців та зменшенні кількості росіян, що було відхиленням від неартикульованого орієнтиру — національного складу республіки **. Як і раніше, господарями начальницьких кабінетів були майже винятково чоловіки. Хоча кількість жінок у відносному вимірі (особливо серед голів виконкомів) зросла майже удвічі, їхня присутність на керівних посадах була радше винятком (див. табл. 1). Попри значну увагу партії до висування жінок на керівну роботу, справа практично не покращувалася і ця турбота була по суті декларативною. «Віджартовуються, що може б краще чоловіка, жінка — це жінка. Це не серйозна справа», — дорікав регіональним керівникам перший секретар ЦК КПУ П. Шелест на нараді 17 листопада 1965 р. [2, арк. 10]. Лідер республіки журих підлеглих, проте рішучих заходів не вживав, хоча за бажання, спираючись на принцип «демократичного централізму», збільшити присутність жінок на керівних посадах було не складно. Відносний паритет чоловіків і жінок (або й навіть незначне домінування останніх) спостерігався на відповідальних посадах або серед заступників [3, с. 98]. Наприклад, на посадах секретарів місцевих комітетів, які займалися

---

* Для перших секретарів місцевих партійних комітетів дані на 20 січня, для голів місцевих виконкомів — на 1 квітня.

** За даними перепису населення 1979 р. в УРСР налічувалося 73,6% українців, 21,1% росіян.

питаннями ідеологічної роботи у 1984 році жінок налічувалося 55% [4, арк. 38]. У 1984 р. жінок серед перших секретарів не було лише у Тернопільській області.

Табл. 1. Національний і гендерний склад перших секретарів місцевих партійних комітетів і голів місцевих виконкомів УРСР (1965–1985 рр.) [5, арк. 2], [6, арк. 2], [7, арк. 1, 28], [8, арк. 21], [9, арк. 28], [10, арк. 27], [11, арк. 178].

		Перші секретарі місцевих партійних комітетів і голови місцевих виконкомів						
		Дані	1965 р.			1985 р.		
			Секретарі	Голови	Разом	Секретарі	Голови	Разом
По штату	Абс.	571	590	1161	699	740	1439	
	Відн., %	100	100	100	100	100	100	
Фактично	Абс.	568	590	1158	691	739	1430	
	Відн., %	99	100	99	99	100	99	
Національність	Українці	Абс.	414	429	843	544	601	1145
		Відн., %	73	73	73	79	81	80
	Росіяни	Абс.	147	150	297	135	122	257
		Відн., %	26	25	26	19	17	18
	Білоруси	Абс.	3	5	8	6	4	10
		Відн., %	0,5	1	1	1	0	1
	Інші	Абс.	4	6	10	6	12	18
		Відн., %	0,5	1	1	1	2	1
Гендерний склад	Чоловіки	Абс.	557	566	1123	655	682	1337
		Відн., %	98	96	97	95	92	93
	Жінки	Абс.	11	24	35	36	57	93
		Відн., %	2	4	3	5	8	7

Значні зміни відбулися у вікових характеристиках. Станом на початок 1965 р. корпус місцевих очільників був збалансованим колективом людей близьких облікових вікових груп. Через 20 років очільники постарішали, причому партійні — суттєво. Динаміка вікових змін у перших секретарів парткомів і очільників виконкомів відрізняється, маючи більш збалансований характер у останніх (див. табл. 2). З 1976 по 1984 рр. середній вік перших секретарів зріс з 44,6 до 47,4 років [4, арк. 39]. Серед перших секретарів місцевих парткомів пенсіонерами були очільники Верхньодніпровського райкому партії Дніпропетровської області В. Стрельцов (63 р.), Сумського міськкому М. Лушпа (64 р.), Городищенського райкому Черкаської обл. А. Москаленко (65 р.) та інші [4, арк. 39].

Табл. 2. Склад перших секретарів місцевих партійних комітетів і голів місцевих виконкомів УРСР за віком (1965–1985 рр.).

	Перші секретарі місцевих партійних комітетів і голови місцевих виконкомів						
	Дані	1965 р.			1985 р.		
		Секретарі	Голови	Разом	Секретарі	Голови	Разом
		568	590	1158	691	739	1430
До 30 рр.	Абс.	4	2	6			0
	Відн., %	1	0	1			0
31-35 рр.	Абс.	62	54	116	10	32	42
	Відн., %	11	9	10	1	4	3
36-40 рр.	Абс.	171	155	326	53	127	180
	Відн., %	30	26	28	8	17	13
41-45 рр.	Абс.	178	203	381	176	243	419
	Відн., %	31	35	33	25	33	29
46-50 рр.	Абс.	113	105	218	297	252	549
	Відн., %	20	18	19	43	34	38
51-55 рр.	Абс.	32	63	95	89	48	137
	Відн., %	6	11	8	13	7	10
56-60 рр.	Абс.	8	8	16	47	36	83
	Відн., %	1	1	1	7	5	6
Понад 60 р.	Абс.			0	19	1	20
	Відн., %			0	3	0	1

Керівні і відповідальні кадри Радянського Союзу обов'язково мусили належати до КПРС/КПУ. Вступ до лав партії розглядався як свідчення політичної зрілості особи та вияву довіри до неї. Важливого значення надавали і партійному стажу — в службових характеристиках обов'язково вказували рік вступу. Зміни в статистичних звітах про склад і змінюваність кадрів змушують уніфікувати роки вступу до лав КПУ станом на 1985 рік, коли обліковували з 10-річним кроком, тоді як до цього крок був 5-річний. Так, у 1965 р. кожен третій керівник отримав партквиток у 1941–1945 рр. За уніфікації партстажу на 10-річний крок виявимо, що більшість керівників як у 1965, так і 1985 рр. мали за плечима 20–29 років партстажу. Водночас цікаво, що ця група суттєво збільшила відрив від наступної вікової категорії обліку — 10–19 років партстажу (див. табл. 3). Партійний стаж складав собою ніби період випробувань людини на різних ділянках і дорученнях, доручених партією, упродовж якого здійснювався відбір найкращих для вертикального просування.

Табл. 3. Партійний стаж склад перших секретарів місцевих партійних комітетів і голів місцевих виконкомів УРСР (1965–1985 рр.)

Парт-стаж, років	Рік вступу до КПУ	Перші секретарі місцевих партійних комітетів і голови місцевих виконкомів							
			1965 р.			Рік вступу	1985 р.		
			Секретарі	Голови	Разом		Секретарі	Голови	Разом
						1930–40 рр.	1 0	0 0	1 0
40–44	1921–25	Абс.	0	1	1	1941–45 рр.	6	2	8
		Відн., %	0	0	0		1	0	1
31–39	1926–34	Абс.	9	8	17	1946–55 рр.	89	47	136
		Відн., %	1	1	1		13	6	10
20–30	1935–45	Абс.	263	277	540	1956–65 рр.	424	363	787
		Відн., %	46	47	47		61	49	55
10–19	1946–55	Абс.	241	252	493	1966–75 рр.	167	297	464
		Відн., %	43	43	43		24	40	32
9 і менше	1956 р. і пізніше	Абс.	55	52	107	1976–81 рр.	4	30	34
		Відн., %	10	9	9		1	4	2

Проблема освітнього рівня керівних кадрів у період «брежнєвського» застою набуло особливої актуальності. Управлінці ставали дедалі більше ідеологічно підготовленими та політично лояльними, проте цих якостей вже не вистачало для керівника в епоху глобальної НТР. Для ефективного управління і гідної відповіді капіталістичним країнам у конкуренції необхідні були кваліфіковані працівники. Небезпідставно вважалося, що компетентність забезпечить вища освіта.

Зростання рівня освіченості для громадян СРСР було характерним для всього повоєнного періоду. Формальні показники наявності вищої освіти у керівників різного рівня почали стрімко покращуватися у період «хрущовської відлиги», а на кінець «застою» мали ідеальний вигляд. Як слушно зауважила Ю. Кузьменко, якщо у 1960-х рр. керівна посада передувала отриманню вищої освіти, то у другій половині 1980-х рр. освіта передувала отриманню посади [12, с. 71].

Про неймовірне сприяння високопосадовцям в отриманні заочної освіти яскраво свідчить навчальна траєкторія колишнього першого секретаря Донецького міськкому партії А. Кубишкіна. У 1950 р. він екстерном вступив на історичний факультет Донецького педагогічного інституту, а 1952 за заявою був переведений на стаціонар. За час навчання на стаціонарі А. Кубишкіну, як свідчить його трудова книжка, вдавалося одночасно працювати гірничим майстром на шахті, помічником началь-

ника гірничого цеху, викладачем і завідувачем вечірнього відділення Донецького гірничого технікуму. У 1962 р. як секретар Калінінського райкому партії м. Донецьк він написав заяву про зарахування його на другий курс загальнонаукового факультету Донецького педінституту, а через півроку став вже студентом третього курсу. За кілька днів по тому він був переведений на третій курс Донецького політехнічного інституту, за півтора роки навчання в якому він спромігся здати 58 іспитів і заліків, 30 контрольних робіт, пройти переддипломну практику, захистити диплом на «відмінно» у спеціально для нього створеній Державній екзаменаційній комісії. Як не дивно, такому успішному поступу в навчанні зовсім не заважала робота другим секретарем міськкому партії з регулярними засіданнями, зборами, кампаніями тощо. Зрештою, розгляд цієї справи, яка, до речі, відбулася на підставі скарги, закінчилася звільненням А. Кубишкіна. Ураховуючи, що він «глибоко визнав свої помилки, дає їм правильну оцінку» тому, попри підстави для партійного стягнення, А. Кубишкін був звільнений за заявою. У 1974 р. він працював асистентом кафедри шахтного будівництва Донецького політехнічного інституту [13, арк. 19–23]. Вочевидь, що переміщення з одного вишу до іншого, як і здача сесій, відбувалися з порушенням різних нормативно-правових актів, що стали можливими завдяки належності до місцевого партійного керівництва. Вражаючи успіхи у навчанні та здобуту кваліфікацію, якість отриманої освіти, таким чином, слід поставити під сумнів.

Однак розгляд отриманої у вищій школі спеціальності наштовхує на цікаві висновки. Аналіз фаху доволі чисельної групи осіб, які здобули «іншу» спеціальність дозволяє скоригувати відсоток власників диплому про вищу освіту. Як було обґрунтовано нами раніше, ця графа статистичних звітів могла включати фахівців «необлікованих» спеціальностей, напр. бібліотекара, проте в основному позначала людей з партійно-політичною освітою [14, с. 329–330]. З урахуванням цього нюансу, у 1965 р. вищу освіту насправді мали менше 60% секретарів та понад 40% голів виконкомів. За умов отримання усіма управліннями повноцінної (не партійно-політичної) вищої освіти графа «інші спеціальності» у 1985 р. правдиво відображала кількість осіб зі справді рідкісною спеціальністю, а в графі про наявність вищої партійно-політичної освіти відображала справді тих, хто її мав незалежно від базової вищої освіти (див. табл. 4).

Серед найчисельніших спеціальностей у порядку зменшення перебували інженерно-технічні, сільськогосподарські та педагогічні. Особливої уваги надавали двом першим. На початку 1980-х рр. спеціалісти промисловості і сільського господарства за сукупністю складали бл. 90% всіх очільників місцевих партійних і радянських органів [4, с. 101]. Звертає на себе увагу по суті одинична присутність журналістів, юристів

та представників інших повноцінних професій. Попри трикратне збільшення кількості економістів, їх питома вага залишалася украй низькою для вирішення актуальних завдань поживавлення економіки.

Табл. 4. Склад перших секретарів місцевих партійних комітетів і голів місцевих виконкомів УРСР за освітою і спеціальністю (1965–1985 рр.)

		1965 р.			Разом	1985 р.		
		Дані	Секретарі	Голови		Секретарі	Голови	Разом
Освіта	Вища	Абс.	524	506	1030	691	739	1430
		Відн., %	92	86	89	100	100	100
	Неповна вища	Абс.	35	62*	97	0	0	
		Відн., %	6	10	9			
	Середня	Абс.	9	22**	31	0	0	
		Відн., %	2	4	3			
Спеціальності	Інженерно-технічна	Абс.	148	103	242	286	345	631
		Відн., %	26	17	22	41	47	44
	Сільськогосподарська	Абс.	95	73	168	232	247	479
		Відн., %	17	12	15	34	33	33
	Педагоги	Абс.	73	91	164	49	40	89
		Відн., %	13	15	14	7	5	6
	Інші спеціальності з вищою освітою	Абс.	199	252	451	44	31	83
		Відн., %	35	42	44	6	4	6
	Економісти	Абс.	12	16	28	76	72	148
		Відн., %	2	2	3	11	10	10
	Журналісти, юристи, лікарі та ін.	Абс.	4	20	24	4	4	8
		Відн., %	1	3	2	1	1	1
		Вища парт. політична		225	273		442	

Важливе значення для оцінки ділових якостей управлінських кадрів має стаж роботи, який засвідчує досвід, а також передбачає наявність певних навичок, спеціальних знань і умінь, та, за замовчуванням, передбачає компетентність. Статистичні звіти вимірювали стаж роботи у двох площинах — «у даній галузі» та «по займаній посаді».

* Дані про спеціальність 29 осіб у звіті не розкриті.

** У т.ч. 6 осіб із загальною середньою освітою.

Сумарні показники загального галузевого стажу керівників місцевих партійних і радянських органів влади у 1965 р. демонструють їх відносно збалансований склад кадрів за досвідом роботи у партійній та радянській галузях. Диференційований розгляд засвідчує різні, часом протилежні, показники досвіду праці: дуже досвідчені кадри у партійній галузі та малодосвідчені у радянській. Покращення сумарних показників у 1985 р. у напрямку збалансованості груп обліку, органічного поєднання досвідчених працівників і «новобранців», знову ж таки, у галузевому вимірі відрізняється. У партійному апараті зростає чисельність ще більш досвідчених, з понад 10-річним стажем, тоді як кількість недосвідчених зменшується, що є проявом з одного боку, підвищення вимогливості до керівних кадрів, запровадження формальних чи неформальних вимог до тривалості стажу роботи для керівників, а з іншого — застою, адже прихід нових людей, «свіжої крові» уповільнювався. У радянському апараті за збереження ієрархії груп досвіду стало більше кадрів зі значним загальним стажем (див. табл. 5). Тобто упродовж розглядуваного періоду зменшилися показники міжгалузевих ротацій, приходу нових людей на керівні посади без певного галузевого досвіду.

Табл. 5. Склад перших секретарів місцевих партійних комітетів і голів місцевих виконкомів УРСР за стажем керівної і відповідальної роботи в даній галузі (1965–1985 рр.)

Стаж	Перші секретарі місцевих партійних комітетів і голови місцевих виконкомів						
	1965 р.				1985 р.		
	Дані	Секретарі	Голови	Разом	Секретарі	Голови	Разом
До 5 р.	Абс.	183	420	603	109	334	443
	Відн., %	32	71	52	16	45	31
5–10 рр.	Абс.	163	117	280	189	277	466
	Відн., %	29	20	24	27	38	33
Понад 10 р.	Абс.	222	53	275	393	128	521
	Відн., %	39	9	24	57	17	36

Суттєві зміни у 1965–1985 рр. відбулися у показниках стажу роботи очільників першого секретаря місцевого парткому та голови місцевого виконкому на займаних посадах, причому вони характерні як для сумарних, так і галузевих даних. Йдеться про суттєве збільшення терміну перебування управлінців на конкретних керівних посадах. «Наша партія послідовно здійснює лєнінський принцип поєднання старих досвідчених кадрів з висуванням молодих, здібних працівників. Повага і довір'я до кадрів повністю виправдовують себе, дають добрі наслідки», — ствер-

джував перший секретар ЦК КПУ П. Шелест на зборах активу Київської обласної парторганізації 18 квітня 1968 р. [15, арк. 46]. Дійсно, така тенденція мала місце, проте вона не була визначальною. Якщо у 1965 р. місцеві лідери працювали на займаних посадах зазвичай недовго, менше одного року, то у 1985 р. найбільше керівників обіймали конкретні посади від 5 до 10 років, а в партійній сфері чимало працювали й довше. Відносно високий, порівняно з партійною сферою, показник новобранців на радянських посадах пояснюється, на нашу думку, другорядним статусом цієї вертикалі управління, що слугувала своєрідним випробувальним полем для перевірки управлінських здібностей перспективної кандидатури, або ж місцем почесного заслання для осіб, що провинилися. Загалом, конфігурація груп обліку набула збалансованого характеру, поєднанням досвідчених і «новобранців», з тенденцією до застою у партійній вертикалі влади (див. табл. 6).

Табл. 6. Склад перших секретарів місцевих партійних комітетів і голів місцевих виконкомів УРСР за стажем по займаній посаді (1965–1985 рр.).

Стаж	Перші секретарі місцевих партійних комітетів і голови місцевих виконкомів						
	1965 р.				1985 р.		
	Дані	секретарі	голови	Разом	секретарі	голови	Разом
Менше 1 року	Абс.	447	303	750	54	144	198
	Відн., %	79	51	65	8	20	14
1-3 рр.	Абс.	90	229	319	174	195	369
	Відн., %	16	39	28	25	26	26
3-5 рр.	Абс.	23	41	64	133	120	253
	Відн., %	4	7	5	19	16	18
5-10 рр.	Абс.	6	15	21	197	223	420
	Відн., %	1	3	2	29	30	29
Понад 10 р.	Абс.	2	2	4	133	57	190
	Відн., %	0	0	0	19	8	13

Цікаво, що озираючись на свою службову біографію, колишній очільник Донецького обкому, голова Президії Верховної Ради УРСР та очільник уряду УРСР О. Ляшко виявив певну трирічну циклічність свого кар'єрного зростання. Він припустив, що «три роки роботи людини на одній посаді — це той строк, що дозволяє вищим органам з більшим ступенем об'єктивності оцінити її знання, досвід, працездатність, ініціативність і ухвалювати рішення про доцільність висунення цієї людини на вищу посаду» [16, с. 5].

Отже, упродовж 1965–1985 рр. відбулися зміни в соціокультурних характеристиках перших секретарів місцевих партійних комітетів і голів місцевих виконкомів УРСР. З огляду на цілковитий контроль ЦК КПУ над кадровою політикою завдяки інституту номенклатури, загальна тенденція цих змін була визначені «згори» та супроводжувалася відповідними підрозділами ЦК.

Загальна тенденція кадрових змін на посадах перших секретарів місцевих партійних комітетів і голів місцевих виконкомів УРСР полягала стабільному прогресуючому поповненні їх лав українцями та статистичному збільшенні кількості жінок на вказаних посадах. Абсолютного показника сягнули освітні характеристики — на 1985 р. усі місцеві партійні та радянські керівники мали вищу освіту, а значне домінування спеціалістів з базовою інженерно-технічною чи сільськогосподарською освітою, ставка на технократів при мінімальній присутності журналістів, юристів, економістів відображали недооцінку радянським керівництвом важливості гуманітарної складової суспільного розвитку.

Суголосну динаміку збільшення демонстрували показники тривалості партійного стажу, галузевого стажу та тривалості роботи на займаній посаді. У сукупності вони засвідчують вимогу до довшого періоду членства у КПУ як часу перевірки «активної лояльності», що винагороджувався кооптацією до керівних органів місцевого масштабу для відповідальності роботи. Красномовним є і суттєве збільшення строку перебування на конкретній керівній посаді, особливо для партійного керівництва. П'ять, десять і більше років на одній посаді — це і є прояв застою кадрів, відсутності демократичних механізмів оновлення, дії номенклатурного механізму відбору кадрів тощо. Зазвичай досвід як сума практичних знань і навичок сприяє професіоналізмові, оптимізує управління, проте в радянських умовах керівний досвід обертався формалізмом, уникненням відповідальності, налагодженням неформальних відносин та забезпеченням від погіршення кар'єрної траєкторії. Набутий досвід управлінців дозволяв їм нейтралізувати потенційно негативний вплив системи на своє становище, разом з тим обертаючись руйнацією системи, що вона без суб'єктивного інтересу її акторів була нежиттєздатна.

Джерела та література

1. *Кривчик Г.Г., Серьогін С.М.* Радянська система управління на останніх етапах існування (1965 — липень 1990 рр.) // Історія державної служби в Україні: у 5 т. / [О.Г. Аркуша, О.В. Бойко, Є.І. Бородин та ін.; відп. ред. Т.В. Мотренко, В.А. Смолій; редкол.: С.В. Кульчицький (кер. авт. кол.) та ін.]; Голов. упр. держ. служби України, Ін-т історії НАН України. — К.: Ніка-Центр, 2009. — Т. 2. — С.435–469.

2. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГОУ), ф. 1, оп. 31, спр. 2631.
3. Горбул А.Д. Научные основы кадровой политики КПСС. — К.: Выща школа, 1989. — 171 с.
4. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 32, спр. 2115.
5. Тут і далі таблиці складені за: ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 67, спр. 672.
6. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 67, спр. 673.
7. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 67, спр. 676.
8. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 67, спр. 1226.
9. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 67, спр. 1227.
10. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 67, спр. 1228.
11. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 67, спр. 1247.
12. Кузьменко Ю.В. Партийно-радянська номенклатура в умовах суспільно-політичних трансформацій в Українській РСР (1985–1991 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Ю.В. Кузьменко. — Чернігів, 2012. — 372 с.
13. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 32, спр. 868.
14. Крупина В. Между «традицией» и «модернизацией»: украинская номенклатура в 1946–1964 гг. // Pamięć i sprawiedliwość. — № 2 (30). — 2017. — С. 319–339.
15. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 32, спр. 3895.
16. Ляшко А.П. Груз памяти: Трилогия: Воспоминания. — Кн. третья: На ступенях власти. Часть вторая. — К., 2001. — 392 с.

References

1. Kryvchyk, H.H., & Serohin, S.M. (2009). Radianska systema upravlinnia na ostannikh etapakh isnuvannia (1965 — lypen 1990 rr.). In S.V. Kulchytskyi (Ed.), *Istoriia derzhavnoi sluzhby v Ukraini: u 5 t.* (Vol. 2, pp. 435–469). Kyiv: Nika-Tsentr. [in Ukrainian].
2. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy, f. 1, op. 31, spr. 2631 [Central State Archives of Public Organizations of Ukraine, fund 1, description 31, file 2631].
3. Horbul, A.D. (1989). *Nauchnye osnovy kadrovoi polytyky KPSS*. Kyiv: Vyshcha shkola. [in Russian].
4. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy, f. 1, op. 32, spr. 2115 [Central State Archives of Public Organizations of Ukraine, fund 1, description 32, file 2115].
5. Here and below the tables are compiled for: Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy, f. 1, op. 67, spr. 672 [Central State Archives of Public Organizations of Ukraine, fund 1, description 67, file 672].
6. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy, f. 1, op. 67, spr. 673 [Central State Archives of Public Organizations of Ukraine, fund 1, description 67, file 673].
7. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy, f. 1, op. 67, spr. 676 [Central State Archives of Public Organizations of Ukraine, fund 1, description 67, file 676].
8. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy, f. 1, op. 67, spr. 1226 [Central State Archives of Public Organizations of Ukraine, fund 1, description 67, file 1226].
9. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy, f. 1, op. 67, spr. 1227 [Central State Archives of Public Organizations of Ukraine, fund 1, description 67, file 1227].
10. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy, f. 1, op. 67, spr. 1228 [Central State Archives of Public Organizations of Ukraine, fund 1, description 67, file 1228].
11. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy, f. 1, op. 67, spr. 1247 [Central State Archives of Public Organizations of Ukraine, fund 1, description 67, file 1247].

12. Kuzmenko, Yu. V. (2012). *Partiino-radianska nomenklatura v umovakh suspilno-politychnykh transformatsii v Ukrainskii RSR (1985–1991 rr.)*. [Party-Soviet nomenclature in the conditions of social and political transformations in the Ukrainian SSR (1985–1991)] (*Candidates thesis*). Chernihiv. [in Ukrainian].

13. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy, f. 1, op. 32, spr. 868 [Central State Archives of Public Organizations of Ukraine, fund 1, description 32, file 868].

14. Krupyna, V. (2017). Mezhdru «tradytsyeyi» y «modernyzatsyeyi»: ukraynskaia nomenklatura v 1946–1964 hh. *Pamięć i sprawiedliwość — Memory and Justice*, № 2 (30), 319–339. [in Russian].

15. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy, f. 1, op. 32, spr. 3895 [Central State Archives of Public Organizations of Ukraine, fund 1, description 32, file 3895].

16. Liashko, A.P. (2001). *Hruz pamiaty: Trylohyia: Vospomynanyia*. (Vol. 3:) *Na stupeniakh vlasty*. (Part two). Kyiv. [in Russian].

Krupyna Viktor (Kyiv)

Candidate of Historical Sciences, Senior Fellow

Department of History of Ukraine in the second half of the 20th century

Institute of History of Ukraine of NAS of Ukraine

Social characteristic of the heads of local party and soviet committees of Ukrainian SSR (1965–1985)

The article is devoted to social characteristic of first secretaries of local committees of Communist party of Ukraine and heads of local executive committees of Ukraine in 1965–1985. These officials were local leaders and defined many important life aspects in cities and districts so their characteristic is necessary for better understanding of model of government. This issue has a little historiography tradition that has to be investigated with relevant archive sources. On the base of the annual reports about composition and rotation of these officials as a source of information author analyzed indexes of national and gender compositions, age, party experience and labor standing, education.

It is noted that national composition of first secretaries of local committees of Communist party of Ukraine and heads of local executive committees showed domination of Ukrainians. Russian were the second national group in power. Gender composition demonstrated that men occupied overwhelming majority of position. In 1965–1985 indexes of age changed and these officials got more old. Indexes of Communist party membership that was a necessary condition for appointment did not change very much. Most of local leaders had about 20–29 years of membership in Communist party of Ukraine. Almost all of these officials gained high education. There were about 40% (in 1965) and 80% (in 1985) former engineers and agriculturalists among first secretaries of local committees of Communist party of Ukraine and heads of local executive committees. Many officials had diplomas of some universities or pedagogical institutes.

Key words: *First Secretary, Head of Executive Committee, Nomenclature, Social History.*

Бажан Олег (м. Київ)

Кандидат історичних наук, доцент,
старший науковий співробітник відділу
історії державного терору радянської доби
Інституту історії України НАН України
УДК 94(477:437) «1968»

ПЕТРО ШЕЛЕСТ І ЧЕХОСЛОВАЦЬКА КРИЗА 1968 РОКУ

У статті проаналізовано ставлення першого секретаря ЦК Компартії України П. Ю. Шелеста щодо «Празької весни», висвітлено його позицію у ході засідань політбюро ЦК КПРС, під час міжнародних переговорів, на яких розглядалися події у Чехословаччині в 1968 році.

Ключові слова: *Петро Шелест, «Празька весна».*

Програма суспільно-політичних реформ, спрямованих на побудову «соціалізму з людським обличчям», підтримка її широкими верствами чехословацького суспільства, викликала занепокоєння Кремля. Стурбованість діями реформаторів у сусідній державі спостерігалася і серед партійного керівництва Української РСР. «На січневому Пленумі ЦК КПЧ А. Новотний був звільнений від обов'язків першого секретаря ЦК. Він залишився поки що президентом країни. Першим секретарем ЦК КПЧ був вибраний А. Дубчек, його до пуття ніхто з керівництва ЦК КПРС не знає. З цього питання у нас виникла певна стурбованість, навіть тривога», — емоційно відреагував на сторінках щоденника П. Шелест на події у Чехословаччині.

Політичний скептицизм, упереджене ставлення до ідей, дій, програм, гасел Александра Дубчека та його соратників поглибилися у Петра Шелеста під час відвідин Праги наприкінці лютого 1968 року у складі делегації КПРС з нагоди святкування 20-річчя утворення Чехословацької республіки: «У Празі відчувається якийсь політичний парадокс: 20-річчя утворення Чехословацької Республіки і перемоги над реакцією. І в той же час явно відчувається, що наростає реакція правоопортуністичних елементів. Контрреволюція набирає силу в Чехословаччині. Заходи щодо святкування 20-річчя чехословацької революції, як її іменують самі чехословацькі керівники, зовні проходили спокійно, навіть чинно. А. Дубчек на урочистому засіданні зробив досить оптимістичну, навіть пихату доповідь... Наївність А. Дубчека була в тому, що він не розумівся і не бачив усієї політичної складності й обстановки. Ніхто поки що відкрито

проти існуючих законів і порядків не виступав. Але таємно діяла “повзуча контрреволюція”. Увесь “хід дій”, відчувалося, направляли досвідчена рука ЦРУ та розвідоргани ФРН. На жаль, наша розвідка була слабо вкорінена. Засоби масової інформації, правоопортуністичні елементи прославляли А. Дубчека як “великого реформатора” і поборника демократії і в той же час використовували його як сліпу зброю в боротьбі проти КПЧ і порядку в країні... Пішла атака на КПЧ, чехословацький уряд, його політику, на органи державної безпеки, органи МВС, прокуратуру, армію» [8, с. 250].

Особисте негативне ставлення до реформаторської політики КПЧ П. Шелест висловлював як на сторінках щоденника, так і під час публічних виступів. У статусі члена вищого політичного керівництва СРСР П. Ю. Шелест приймав участь майже у всіх нарадах і конференціях, присвячених «чехословацьким подіям». На засіданні політбюро ЦК КПРС 21 березня 1968 р., на якому обговорювались ідеологічні протиріччя у відносинах між КПРС та КПЧ, П. Шелест підтримав наміри Л. Брежнєва щодо застосування засобів психологічного тиску на А. Дубчека, який своїми вчинками «наносить серйозний удар по соціалістичному табору» [6, с. 59–60]. Осуд політичних реформ в Чехословаччині простежувався у доповіді очільника КПУ, озвученій 25 березня 1968 року на партійних зборах київського заводу «Арсенал». Новозміни в Чехословаччині він охарактеризував як прояв «необмеженої демократії». Загострення політичної ситуації у ЧСРСР пояснював «активізацією ревізійністських, сіоністських, антисоціалістичних сил в країні» та бажанням деяких керівників КПЧ проводити «свою специфічну політику, яка відповідає чехословацьким умовам» [1, ф. 1, оп. 25, спр. 97, арк. 35–36]. Промова П. Шелеста перед близько сорока літераторами під час теплохідної прогулянки по Дніпру 31 травня 1968 року виконувала більше функцію ідеологічної обробки представників секретаріату та правління Спілки радянських письменників України, ніж довірливу розмову про політичну ситуацію у сусідній країні. Секретар ЦК КПУ по ідеології Федір Овчаренко, присутній на неформальній зустрічі, занотував у своєму блокноті стислий виклад думок П. Шелеста стосовно «чехословацького питання»: «Міжнародний стан — дуже складний. Йде ідеологічна боротьба. Ми виходимо в ідеологічній боротьбі з класових інтересів. Прикладом ускладнень є Чехословаччина. В ЧСРСР працює центр запрошення військ США та ФРН». Ми мусимо виявити пильність» [7, с. 216]. Негативна риторика щодо політичних реформ у Чехословаччині превалювала і в інших публічних висловлюваннях П. Шелеста у процесі комунікації з громадськістю.

Скасування цензури у чехословацьких ЗМІ, прийняття пленумом ЦК КПЧ «Програми дій», яка гарантувала свободу слова, зібрань, асоціацій

та передбачала посилення орієнтації економіки на споживача, відхід з посади президента ЧССР лояльного до СРСР А. Новотного стали предметом обговорення спеціального пленуму ЦК КПРС 9–10 квітня 1968 року. Учасники пленуму не приховували свого роздратування від зняття заборон в Чехословаччині на ведення внутріпартійної дискусії, створення незалежних політичних партій, активність антирадянських сил в сусідній соціалістичній країні. Зі свого боку член політбюро ЦК КПРС П. Шелест поскаржився на негативний вплив чехословацьких подій на суспільно-політичне життя в Українській РСР: «Незважаючи на погану інформацію в нашій пресі... все-таки різними шляхами розповзаються серед народу, партії факти про події в Чехословаччині. Мова йде про долю соціалізму в одній з соціалістичних країн, про долю соціалістичного табору. Необхідно більш активно використовувати і вишукувати здорові сили в Чехословаччині. При цьому повинні потурбуватися наші органи і потрібно цю роботу вести активно. І по лінії військовій також потрібно прийняти заходи» [9, 1994. — № 6. — С. 11]. Думку П. Шелеста про ймовірний силовий сценарій вирішення чехословацької кризи підтримав голова КДБ СРСР Ю. Андропов, який у своєму виступі на пленумі зауважив: «по лінії військовій нам потрібні також вжити конкретні заходи, у всякому разі розробляти хоча б їх» [9, 1994. — № 6. — С. 12].

В одному з інформаційних листів, направлених навесні 1968 р. до ЦК КПРС, керівник республіканської партійної організації наголошував на тому, що перетворення в Чехословаччині є значним фактором впливу на внутрішньополітичні процеси в Україні: «Найбільш широко вказані події коментуються у прикордонних із ЧССР областях республіки, де населення має можливість прослуховувати чехословацькі радіотелевізійні передачі і куди безпосередньо з ЧССР по пошті та по каналу приватного в'їзду проникають різноманітні друковані матеріали, в тому числі видання, в окремих номерах яких опубліковані наклепницькі та антирадянські матеріали» [1, ф. 1, оп. 25, спр. 1, арк. 166].

Усвідомлюючи «загрозу завоюванням соціалізму» з боку «чехословацьких ревізіоністів», вище політичне керівництво республіки прагнуло створити цільний заслін впливу демократичного руху у ЧССР на українське суспільство. З метою припинення шляхів проникнення в Україну об'єктивної інформації про політичні процеси у Чехословаччині (партійні органи Закарпатської, Івано-Франківської, Львівської, Тернопільської областей вживали заходи для попередження розповсюдження газети «Нове життя», журналів «Дукля» та «Дружно вперед», які висвітлювали життя українців ЧССР, проблеми легалізації греко-католицької церкви на Пряшівщині, знайомили читачів з ідеями лідерів «Празької весни» [1, ф. 1, оп. 25, спр. 1, арк. 166]. На прохання партійної еліти Західної України

відділ пропаганди і агітації ЦК КПУ у травні 1968 р. звернувся до відділу пропаганди ЦК КПРС з пропозицією розглянути питання про доцільність обмеження надходження чехословацьких періодичних видань у масштабах СРСР [1, ф. 1, оп. 25, спр. 1, арк. 101].

У контексті агітаційно-пропагандистської роботи на тлі подій у Чехословаччині важливу роль вище партійне керівництво України відводило також обміну між порідненими областями УРСР та ЧСНР учасниками художньої самодіяльності, спортсменами, ветеранами Другої світової війни. По лінії Українського товариства дружби та культурних зв'язків із зарубіжними країнами передбачалося регулярно направляти Культурному союзу українських трудящих ЧСНР кінофільми, літературу, виставки про досягнення Радянського Союзу у галузі економіки та культури. У листі до ЦК КПРС від 17 червня 1968 р. П. Шелест просив дозволу створити у м. Овруч Житомирської області на громадських засадах музей Яна Налепки (1912–1943 рр.) і бойової співдружності радянських та чехословацьких партизан у роки Другої світової війни [1, ф. 1, оп. 25, спр. 1, арк. 194].

Розробляючи програми візитів українських офіційних делегацій на рівні партійних, комсомольських органів до ЧСНР, партійно-державний апарат республіки одночасно прагнув всілякими засобами звести нанівець неформальне спілкування між громадянами УРСР та Чехословаччини. У розпал «Празької весни» за обмеження туристичних поїздок до Чехословаччини послідовно виступав Закарпатський обком КПУ. На початку серпня 1968 р. згідно з розпорядженням Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти СРСР було припинено обмін між радянськими та чехословацькими студентами [1, ф. 1, оп. 25, спр. 31, арк. 137].

«Празька весна» та ситуація на чехословацько-радянському кордоні були одними з головних тем доповідних записок першого секретаря ЦК КПУ до Москви упродовж 1968 року. Петром Шелестом було налагоджено систематичне інформування Кремля про політичні реформи А. Дубчека і його соратників, які прагнули побудувати в Чехословаччині «соціалізм з людським обличчям». «Листи до ЦК КПРС про ситуацію у Чехословаччині» за підписом П. Шелеста містили в собі інформацію, отриману по каналам посольства СРСР в Празі, Комітету державної безпеки при Раді міністрів УРСР, партійно-державних установ, а також у ході неформальних зустрічей чехословацької та української політичних еліт.

За згоди Кремля Петро Шелест спільно з першим секретарем Закарпатського обкому КПУ Юрієм Ільницьким на кордоні України зі Словаччиною налагодили регулярні рандеву з одним із вищих керівників КПЧ Василем Біляком. Українець за національністю (родом з Пряшів-

щини) Василь Біляк у січні 1968 р. став першим секретарем ЦК Компартії Словаччини, а в квітні 1968 р. — членом політбюро ЦК Компартії Чехословаччини. Реформаторські плани А. Дубчека ортодоксальний комуніст сприймав як загрозу втрати політичної монополії КПЧ. Василь Біляк разом з іншими партфункціонерами складав ядро консолідації неосталіністських консерваторів в апараті КПЧ. Він відрізнявся прорадянською орієнтацією та користувався приязню Леоніда Брежнєва. Генеральний секретар ЦК КПРС високо цінував позицію В. Біляка, так як на думку Леоніда Ілліча у партійного керівника Словаччини «відчувалася дійсно тривога за стан справ, за розвиток подій. Він наприклад говорив, що події розвиваються в такому напрямку, що це загрожує Комуністичній партії Чехословаччини і соціалістичним завоюванням, що підняли голову всі не комуністичні партії» [9, 1994. — № 6. — С. 14]. Василь Біляк охоче комунікував з високопосадовцями Української РСР щоб донести свій погляд на «Празьку весну» та заручитися підтримкою Києва та Москви. У свою чергу Кремль та радянські спецслужби прагнули за допомогою напрацьованих заздалегідь міжпартійних контактів отримувати і перепроверити різнопланову інформацію, яка стосувалася перебігу чехословацької кризи 1968 року.

У середині квітня 1968 р. перший секретар Закарпатського обкому Юрій Ільницький та голова КДБ при Раді міністрів УРСР Віталій Нікітченко повідомили Петра Шелеста, що з ним бажають зустрітися партійні функціонери зі Словаччини В. Біляк та А. Костелянський. Сепаратні зустрічі з керівництвом Словаччини з санкції Леоніда Брежнєва відбулися через місяць під прикриттям святкування з нагоди передачі естафети дружби на кордоні з Чехословаччиною. Співробітник управління КДБ по Закарпатській області Йосип Леган, пригадував, як отримав вказівку від начальства виїхати на урядову дачу в карпатське село Кам'яниця Ужгородського району та організувати «приховане розміщення» і харчування керівників Словаччини. До гостьового будинку завчасно були доставлені апаратура для прихованого запису конфіденційних розмов, добірні продукти харчування, відкомандировані шеф-кухар ресторану «Верховина», офіціанти з ресторану «Київ» і столової облвиконкому, лікар з санітарно-епідеміологічної станції. Утаємничена аудієнція П. Шелеста зі словацькими партійними лідерами В. Біляком та першим секретарем Східнославацького крайкому КПЧ А. Косцелянським відбулася в Карпатах, в ніч з 23 на 24 травня 1968 року. Вранці перший секретар ЦК КПУ зустрівся зі словацькими гостями уже офіційно в приміщенні Закарпатського обкому партії. Після завершення урочистого мітингу на центральній площі Ужгорода Петро Шелест мав тривалу розмову по ВЧ з Леонідом Брежнєвим, у ході якої озвучив усі питання неофіційно-довірливого характеру, які

прагнув донести В. Біляк генсеку ЦК КПРС. Переповів зміст приватної бесіди з Василем Біляком Петро Шелест в ході засідання політбюро ЦК КПРС 27 травня 1968 року, присвяченому підсумкам поїздки голови Ради міністрів СРСР М. Косигіна до Чехословаччини: «Якщо протягом місяця не буде наведений порядок в країні, то ми всі полетимо. Полетить і наш “апостол” [А. Дубчек — О. Б.]... нам разом, словакам і росіянам, очевидно, прийдеться ще раз звільнити Чехословаччину. Він просив, якщо буде складна ситуація, а він цього не виключає, щоб можливо було їх сім'ям переїхати до Ужгорода... що потрібно боротися за соціалістичну Чехословаччину... Я розмовляв багато з А. Дубчеком, кажу йому: “Саша (а сам плачу) вертайся в Братиславу. Не за те, ти взявся, Саша”» [6, с. 123].

Упродовж червня 1968 р, коли Кремль обирав між політичними та військовими методами розв'язання чехословацької кризи, Петро Шелест уважно стежив за фестивалем «Дні української культури в ЧСРР», опікувався питаннями, пов'язаними з перевезенням військ на територію Чехословаччини, які були задіяні у спільних маневрах країн Організації Варшавського договору. Завітав до Мукачевого, щоб поспостерігати за танковими навчаннями потужного військового підрозділу поблизу кордону зі Словаччиною та поспілкуватися з військовослужбовцями та цивільним населенням на тему «Празької весни» [8, с. 259].

У той самий час Компартія Чехословаччини готувалася до літніх конференцій та наступного з'їзду партії. В умовах нової політичної ситуації, наприкінці червня 1968 р. низка чехословацьких газет опублікувало маніфест «Дві тисячі слів звернені робітникам, селянам, службовцям, науковцям, митцям та всім іншим» за підписом шестидесяти інтелектуалів, в якому піддавався критиці стиль керівництва КПУ й містилися заклики підтримати реформаторське крило партії в боротьбі з консерваторами: «Компартія готується до з'їзду, який має обрати новий ЦК. Вимагатимемо, щоб він був кращий, ніж старий. <...> Треба вимагати відставки осіб, які зловживають своєю владою, завдали шкоди громадському майну, діяли нечесно і жорстоко. Треба придумувати способи змусити їх піти. Наприклад: публічна критика, резолюції, демонстрації, збір подарунків для них при виході на пенсію, демонстративні бригади праці, страйки, бойкот їх дверей. Однак треба відкинути грубі, незаконні і нечесні прийоми боротьби, тому що вони могли б використовувати їх для впливу на Олександра Дубчека» [11, с. 460–465].

Публікацію відозви було сприйнято в Москві як ідеологічну диверсію. Серед найвищого партійного апарату вкотре розгорнулися палкі дискусії щодо доцільності військового втручання в чехословацькі справи, пред'явлення ультиматуму команді А. Дубчека за оприлюднення мані-

фесту «2000 слів». 2 липня 1968 р. Петра Шелеста було запрошено на засідання політбюро ЦК КПРС, на якому планувалось заслухати інформацію посла СРСР С. Червоненка та головного редактора центральної газети ЦК КПРС «Правда» М. Зімяніна, які щойно повернулися з Чехословаччини. У своєму виступі посол СРСР в ЧСРР Степан Червоненко доводив необхідність політико-дипломатичного тиску на керівництво Чехословаччини та запропонував зорієнтуватися на пошуку «здорових сил в КПЧ», які призупинять процес повзучої контрреволюції в країні. Розповідь Михайла Зімяніна стосувалась байдужості і небажання А. Дубчека вживати рішучі заходи щодо припинення діяльності опозиції [6, с. 151–153]. Заслухавши виступи С. Червоненка та М. Зімяніна, Політбюро ЦК КПРС перейшло до обговорення форм і методів впливу на норовливу Прагу. Чи не найрадикальнішу позицію під час обміну думок зайняв Петро Шелест. Він зауважив, що сприятливий момент для ефективного втручання у чехословацькі справи був змарнований під час зустрічі керівників країн Організації Варшавського договору у Дрездені 23 березня 1968 р.: «Тоді ще в керівництві МЗС, КДБ та інших органів були здорові сили, і кадри ще не зазнали розкладання і контрреволюції не виступала так виразно, як вона виступає нині. Потрібно було Дубчека звільнити ще тоді». Шелест був єдиним з членів Політбюро ЦК КПРС, який назвав помилковим визначення ситуації, поданої послом СРСР в Чехословаччині як «складної, нестійкої». Шелест вважав, що «ситуація просто небезпечна для існування соціалізму, для існування партії» [6, с. 155]. Прихильник жорсткої лінії у зовнішній політиці СРСР перший секретар ЦК КПУ разом з іншими високо посадовцями радянської держави М. Підгорним, Ю. Андроповим, А. Пельше, В. Мжаванадзе, наполягав на подовженні перебування радянських військ у Чехословаччині, які в останній декаді червня 1968 р. брали участь у навчаннях держав-учасниць Варшавського договору на території центральноєвропейської країни [9, 1994. — № 6. — С. 14]¹.

Чергові нападки Петра Шелеста на ідеали «Празької весни» прозвучали у його промові 17 липня 1968 р. на пленумі ЦК КПРС, присвяченому результатам зустрічі у Варшаві делегацій комуністичних та робітничих

---

¹ Зауважимо, що Петро Шелест у власному щоденнику стверджував протилежну думку, яку зафіксовано у робочих записках засідання політбюро ЦК КПРС від 2 липня 1968 р.: «5 липня (1968 р.) Залишати війська в Чехословаччині після маневрів нерозумно, тим паче враховуючи їх незначну кількість. Та й праві елементи можуть використати проти нас перебування військ після маневрів» (Петро Шелест: «Справжній суд історії ще попереду». Спогади, щоденники, документи, матеріали. Упоряд.: В. Баран, О. Мандебура, Ю. Шаповал, Г. Юдинкова; за ред. Ю. Шаповала. — К.: Генеза, 2004. — С. 264).

партій соціалістичних країн. Перший секретар ЦК КПУ вкотре наголосив на «серйозній правоопортуністичній небезпеці в братській комуністичній партії та наростанні антисоціалістичних, контрреволюційних сил в соціалістичній Чехословаччині». Нищівної критики зазнали політичні лідери КПЧ: «...керівники Компартії Чехословаччини на словах визнають наявність серйозної небезпеки, в той самий час не ведуть з нею рішучої боротьби. Чому? Можливо вони такі безхребетні, м'якотілі ліберали? Нічого подібного! Дубчек, Черник та деякі інші керівники Компартії Чехословаччини ні перед ким не зупинялися в боротьбі проти так званих "консерваторів", хоча вони ніякої загрози нікому не представляли». Прозвучали з вуст П. Шелеста нарікання на адресу ЦК КПЧ за зняття цензурних обмежень та втрату контролю над пресою, радіо, телебаченням: «найсильніші важелі ідеологічного впливу знаходяться в руках опортуністичних і антисоціалістичних елементів, які активно використовують їх для політичного терору, обману робітничого класу, придушенню здорових сил в партії». Петро Юхимович піддав осуду програмні документи «Празької весни». Так «Програма дій КПЧ» на переконання члена політбюро ЦК КПРС була «відступом від марксистсько-ленінського розуміння керівної ролі партії», а маніфест «"2000 слів" — махрова контрреволюційна платформа, що закликає до анархії та зміни соціалістичного ладу». Наприкінці промови П. Шелест висловив впевненість, що «Радянський Союз і його друзі по Варшавському договору не дозволять контрреволюції розшматувати Комуністичну партію і народ Чехословаччини» [8, с. 791–796].

Підготовка вторгнення військ СРСР та країн-сателітів до Чехословаччини з метою зміни політичного керівництва країни та припинення суспільно-політичних реформ (операція «Дунай») у середині липня 1968 року перебувала в самому розпалі. Кремль потребував правового обґрунтування застосування силових методів для ліквідації загрози виходу ЧССР з «соціалістичного табору» та військового союзу з СРСР. Формальним приводом для інтервенції мав стати лист «здорових сил» — прорадянських членів Президії ЦК Компартії Чехословаччини, з проханням ввести війська Варшавського договору. На тверде переконання Л. Брежнева подібний лист-звернення мав підготувати член політбюро ЦК Компартії Чехословаччини, антиреформатор Василь Біляк. Генсек та радянські спецслужби вважали, що найбільш прийнятною кандидатурою для контакту і продуктивної розмови з В. Біляком щодо активізації його діяльності по збору підписів членів ЦК КПЧ під зверненням про допомогу Москви, є ніхто інший, як Петро Шелест.

20 липня 1968 р. Петру Шелесту передзвонив Леонід Брежнев і наказав негайно летіти до Угорщини для конспіративної зустрічі з Василем

Біляком на дачі керівника Угорської соціалістичної робітничої партії Яноша Кадара на озері Балатон. «Треба себе там поводити обережно, непомітно, щоб не привернути увагу інших чехословаків. При зустрічі з Василем — дій самостійно, орієнтуйся на обстановку і настрої В. Біляка», — надоумлював П. Шелеста Леонід Брежнев. Опівдні з Москви до Києва вилетів спеціальний військово-транспортний літак, на якому перебували оперативні співробітники Комітету держбезпеки з апаратурою для прихованого запису. Приймавши на борт П. Шелеста та його помічника А. Пахаренка, літак надвечір вилетів з Бориспільського аеропорту. В Угорщині літак приземлився на летовищі Південної групи військ Радянської армії. Петра Шелеста зустрічали представники військово-територіального формування і повпред ЦК Угорської соціалістичної робітничої партії. Пасажири спецрейсу полишили аеродром не на машинах посольства СРСР, а на автомобілях наданих керівником Угорщини Яношом Кадаром, щоб не привертати зайвої уваги. Зустріч з Я. Кадаром відбулася у приміщенні ЦК Угорської соціалістичної робітничої партії, на якій було обговорено усі нюанси поїздки Шелеста на Балатон для перемовин з В. Біляком. «Розмістися, — давав конкретні поради П. Шелесту Я. Кадар, — на моїй дачі: це буде добрим прикриттям. Ви мій гість. Що стосується зустрічі з Біляком, то ви повинні самі орієнтуватися. Він знає, що повинні прилетіти до Будапешта, і що ви повинні бути на Балатоні, але коли і де повинна відбутися зустріч, йому це невідомо. Все це потрібно організувати на місці після приїзду на Балатон» [8, с. 269].

Після протокольної зустрічі у кабінеті Я. Кадара та відвідин радянського посольства Петро Юхимович проти ночі вирушив до найбільшого в Центральній Європі озера, розташованого на заході Угорщини. Зустріч П. Шелеста з В. Біляком відбулася у ніч на 21 липня 1968 р. за всіма правилами конспірації. Спочатку Шелест через свого зв'язкового (завідувача відділу міжнародних відносин ЦК УСРП) непомітно повідомив В. Біляка про час і місце для конфіденційної бесіди. Затим Біляк вислав свою людину у «розвідку» щоб розшукати у темряві першого секретаря ЦК КПУ. Зустрівшись на березі озера, Шелест умовив Біляка продовжити спілкування в приміщенні дачі Кадара. Розмова точилася з 23.00 до 5 години ранку, яку на магнітофонну плівку записали співробітники радянських органів державної безпеки. Наприкінці зустрічі П. Шелест зажадав від Біляка звернення групи «партійних і державних діячів» Чехословаччини до уряду СРСР і інших країн Варшавського договору «про надання інтернаціональної допомоги». «Ми даємо повну гарантію, що лист не буде оприлюднений, також і його автори», — запевнив партійного керівника з Словаччини емісар Кремля. Попри певні вагання, В. Біляк таки погодився на пропозиції вищого партійного керівництва

СРСР: «Ви зрозумійте нас, нам соромно: не зробивши нічого у своїй країні» [6, с. 180–181].

Після нетривалого відпочинку на Балатоні, Петро Шелест прибув до Будапешта, щоб поінформувати Я. Кадара про результати таємних перемовин з В. Біляком, а потім вилетів до Москви. По прильоту Петро Юхимович відразу вирушив на квартиру Леоніда Брежнєва на Кутузовському проспекті, так як генсек волів отримати важливу новину з перших вуст. Брежнєв уважно вислухав Шелеста, пригостив коньяком і подякував: «Ти Петро, справжній друг і товариш» [8, с. 270].

На засіданні Політбюро ЦК КПРС 22 липня 1968 р. було заслухано звіт П. Шелеста про його поїздку до Будапешта і на озеро Балатон та прийнято рішення про вивезення з Чехословаччини усіх радянських громадян (за винятком дипломатичного корпусу) під приводом начебто гонінь туристів з СРСР. Члени партійного ареопагу прийняли також ухвалу про можливу двосторонню зустріч з чехословацьким керівництвом на їхній території. Голові КДБ СРСР Ю. Андропову та першому секретарю ЦК КПУ П. Шелесту було доручено опрацювати питання про місце проведення таких переговорів.

Після повернення до Києва, Шелест продовжив опікуватися «чехословацькими справами». 23 липня 1968 р. він провів нараду із секретарями ЦК КПУ, на якій було вирішено упродовж 2–3 днів здійснити вивезення з Чехословаччини співробітників республіканських відомств та установ, туристів та екскурсантів. У зв'язку з розпочатими у прикордонній зоні з Чехословаччиною військових навчань, Шелест вживав заходи для забезпечення населення товарами першої необхідності. Крім того, перший секретар ЦК КПУ особисто переймався відправкою 7 тисяч автомашин Прикарпатському та Одеському військовим округам, які за місяць до вторгнення до Чехословаччини терміново доукомплектовувалися за рахунок мобілізованих резервістів. Із завидною регулярністю П. Шелест (що два дні) доповідав у Москву про ситуацію на чехословацько-радянському кордоні, види й способи неформальної комунікації радянських військових з президентом ЧССР Л. Свободою, зміст розмов першого секретаря Закарпатського обкому КПУ Ю. Ільницького зі словацькими партфункціонерами [8, с. 273].

А тим часом Прага і Москва обговорювали конкретне місце переговорів між чехословацькою і радянською делегацією. Оточенням А. Дубчека були запропоновані місто Кошице або населений пункт в Радянському Союзі, який знаходився не так далеко від чехословацького кордону — Київ або Львів. Згодом точкою зустрічі двох вищих партійних органів (Політбюро з радянської сторони і Президії ЦК КПЧ — з чехословацької) буде визначено прикордонне містечко і залізнична станція на

південному сході Словаччини Чиерна-над-Тисою. Вибір місця неподалік «радянських воріт» — найзахіднішого міста Української РСР Чопа обстоював перший секретар Закарпатського обкому КПУ Юрій Ільницький. 24 липня 1968 р. на оглядини великої прикордонної вузлової станції через яку відбувалися основні транспортні перевезення між ЧССР та СРСР прибув Петро Шелест. У ході телефонної розмови 25 липня 1968 р. партійний керівник Української РСР та голова КДБ СРСР Ю. Андропов, остаточно зупинились на варіанті Чиерна-над-Тисою. Вже наступного дня Петро Шелест прибув до Москви, щоб взяти участь у засіданні політбюро ЦК КПРС. На розгляд вищого органу правлячої партії були представлені повністю підготовлені документи для військової інвазії — «Заява до радянського народу», «Декларація Президії ЦК КПЧ і Уряду Чехословацької соціалістичної республіки», «Звернення до громадян ЧССР», «Звернення до Чехословацької Народної Армії». При обговоренні позиції радянського керівництва на майбутній зустрічі в Чиєрні-над-Тисою розгорілася палка полеміка. Тональність дискусії задав перший секретар ЦК КПУ Петро Шелест: «Мені здається, що деякі питання не потрібно порушувати: суб'єктивізм, культ особи і таке інше. Для чого їх витягувати, для чого їм давати можливість учепитися?». Думку П. Шелеста підтримав голова Президії Верховної ради СРСР М. Підгорний і розкритикував підготовлений відділом ЦК КПРС по зв'язкам із комуністичними і робітничими партіями соціалістичних країн проект рішення за підсумками майбутньої наради: «Я переконаний, що в такому плані, в такому вигляді, як представлений матеріал, він не підходить... Потрібно наголосити на головних питаннях: над чим працює партія в області промисловості, сільського господарства, культури і т. д... Потрібно обов'язково сказати, над чим працює наша партія після XXIII з'їзду КПРС, які ми маємо успіхи, що ми не такі слабаки, не таке вже село, не консерватори» [9, 1995. — № 1. — С. 37].

Радянсько-чехословацьким переговорам в Чиєрні-над-Тисою Політбюро ЦК КПРС приділяло велику увагу. За короткий період часу співробітниками відділу ЦК КПРС по зв'язкам із комуністичними і робітничими партіями соціалістичних країн підготовлено багатосторінковий виступ Леоніда Брежнєва. Для обґрунтування промови керівника радянської делегації тривалістю 2,5 години були залучені сотні різноманітних документів з грифами «Таємно», «особлива папка», «літер «К»» [4]. Доповідь з додатками складала пухкеньку теку в декілька сотень сторінок. Інші учасники переговорів отримали «Пам'ятку для конфіденційних бесід», в якій у стислій формі були викладені основні вимоги до керівників Чехословащини: заборона політичних організацій, які виступають з критикою соціалізму; забезпечення контролю КПЧ за засобами

масової інформації; відновлення керівної ролі компартії в чехословацькому суспільстві; відставка представників реформаторського крила в лавах КПЧ. В інструкції для делегації ЦК КПРС зауважувалось: «Тільки проведення цих заходів не на словах, а на ділі дозволить нам — соціалістичним країнам — не вдаватися до крайніх заходів. У протилежному випадку, і ми говоримо вам з усією відвертістю, у нас не залишається іншого виходу, як вдатися до крайніх заходів» [9, 1995. — № 1. — С. 37].

27 липня 1968 р. майже весь склад Політбюро ЦК КПРС вилетів на військовий аеродром Мукачєвого. Далі автомобілями до залізничного вузла Чоп. У прикордонному місті члени делегації ЦК КПРС та технічний персонал розмістилися в поїзді по закріплених вагонах. Уранці 28 липня урядовий потяг вирушив на радянський прикордонний роз'їзд. Прикметно, що керівник компартії України прибув на прикордонний полустанок Пост-Блок в окремому ешелоні (складався з трьох вагонів, в тому числі з вагоном-рестораном), який встав поряд з урядовим потягом з Москви. Дехто з апарату ЦК КПРС потрактував вчинок Петра Шелеста як прояв самостійності української частини делегації [4]². Однак як член вищого партійного органу П. Шелест під час переговорів всіляко демонстрував єдність з ЦК КПРС і її зовнішньополітичною позицією.

У Кремлі розраховували, що перемови в Чирні-над-Тисою будуть тривати всього один день, тому розміщення радянської делегації було здійснено у спартанський спосіб — у залізничних вагонах в необлаштованому місці, 800 метрах від прикордонної полоси, посеред плантацій тютюну. Проте переговори пішли не за сценарієм. 29 липня партійний потяг перетнув кордон. Зустріч двох «братніх» партій відбулася в маленькому клубі залізничної станції Чирні-над-Тисою. Спочатку з чотирьохгодинною промовою виступив Леонід Брежнєв. Він звинуватив провідних діячів «Празької весни» та чеських журналістів у потаканні західному

---

² Про курйози польового політичного побуту в ході переговорів в Чирні-над-Тисою йдеться і на сторінках щоденника П. Шелеста: «... 28 липня... виїхали на наш прикордонний роз'їзд, розставили потяги, зробили відповідні розриви для пропуску поїздів у Чехословаччину. Організували зв'язок, охорону. Почали жити в польових умовах. Місце стояння трішки облагородили, проклали доріжки до вагонів, обладнали загальні місця. Людей з технічним персоналом, медициною, охороною набралось дуже багато. Усі почали виконувати свої обов'язки. Правда, були і такі, що почали з човнів лов риби в Тисі. Добре, що я у свій «склад» із трьох вагонів захопив вагон-ресторан з повним набором продуктів харчування: хоч підготовув москвичів» (Петро Шелест: «Справжній суд історії ще попереду». Спогади, щоденники, документи, матеріали. Упоряд.: В. Баран, О. Мандєбура, Ю. Шаповал, Г. Юдинкова; за ред. Ю. Шаповала. — К.: Генеза, 2004. — С. 274).

імперіалізму. У відповідь Александр Дубчек у спокійному роз'яснювальному тоні відкинув звинувачення і запросив до дискусії усіх членів чехословацької делегації. Промосковські сили в керівництві Чехословаччини Василь Біляк, Алоїс Індра та інші консерватори неочікувано для радянської сторони не наважились виступити проти реформаторського крила в КПЧ. На захист політичних реформ А. Дубчека виступив президент ЧССР Людвіг Свобода. Таким чином, запланованого Кремлем масованого тиску, який би призвів до зміни поглядів чехословацького керівництва не сталося. У ході полеміки намітився компроміс. Було вирішено продовжити дискусії наступного дня.

30 липня спецпотяг з радянською делегацією знову перетнув радянсько-чехословацький кордон. Складні перемовини у Чирні-над-Тисою поновилися. Найбільш наступально в ході дискусій вів себе Петро Шелест. Його як керівника сусідньої з Чехословаччиною радянської республіки турбував вплив «Празької весни» на національний рух в Україні, відновлення прав, проживаючих в Словаччині української національної меншини, відродження на території Пряшівщини забороненої в СРСР Української греко-католицької церкви. Обурення у першого секретаря ЦК КПУ викликали непоодинокі випадки надходження через спільний кордон у Закарпатську область ревізійної літератури та листівок. Невдоволення Петра Шелеста викликала кампанія у чехословацьких ЗМІ про зміни кордонів із Радянським Союзом і повернення Закарпаття Чехословаччині. Під час промови Петро Шелест процитував висловлення американського політолога Генрі Кіссенджера, про те, що ЧССР нібито повинна стати незагоєною раною Організації Варшавського договору і закликав чехословацьке керівництво про це пам'ятати і особливо голову Національного фронту Франтішека Крігеля, який займав найрадикальніші реформаторські погляди в ЦК КПЧ. Крігель не стримався і запитав: «А чому мені? І взагалі чому ви Шелест, весь час на мене дивитесь?». У залі клубу на мить запала мертва тиша. Слово взяв Дубчек і заявив, що промова Шелеста є образливою для президії КПЧ. Після інциденту переговори у повному складі припинилися і далі продовжились між окремими членами делегацій [6, с. 194].

Секретар ЦК КПРС Михайло Суслов, який у той день перебрав на себе обов'язки голови радянської делегації внаслідок хвороби Л. Брежнєва, порекомендував П. Шелесту вибачитись перед чехами і словаками за свій різкий виступ. Перший секретар ЦК КПУ категорично відмовився. Тоді М. Суслов запропонував іншу «форму примирення» — увечері піти до чехословацької делегації на «кухоль пива». Налагодженню ділових міжпартійних стосунків сприяла й приватна розмова Дубчека з Брежнєвим, коли чехословацький лідер прийшов провідати хворого генсека в

його салон-вагоні. Після вечери-«примирення» радянська делегація повернулася на свою територію.

31 липня нарада за участі двох вищих партійних органів КПРС і КПЧ у клубі залізничників чехословацької прикордонної станції Чіерна-над-Тисою носила закритий характер. Результатом переговорів стало коротке комюніке, в якому містилися фраза про «колективну відповідальність у справі захисту соціалізму». Керівництво Чехословаччини запевнило радянську делегацію приборкати незалежні ЗМІ та підтвердило прихильність соціалістичному вибору [9, 1995. — № 1. — С. 38]. Сторони домовилися не розривати стосунків і пообіцяли зустрітися на багатосторонньому форумі в Братиславі.

Переговори в Чієрні-над-Тисою відкрили шлях для Братиславської наради, покликаної колективно за участі інших соціалістичних закріпити досягнуті домовленості, які носили усний і недоговірний характер. Вище партійне керівництво СРСР було незадоволене підсумками зустрічі на радянсько-чехословацькому кордоні з високопоставленими партфункціонерами ЧСРСР і тому не збавляло темпів у підготовці до інтервенції в центральноевропейську країну. У питаннях застосування силових методів Кремль волів опиратися на довгоочікуваний лист-запрошення від «здорових сил» Чехословаччини. У реалізації делікатної проблеми значна роль відводилася Петру Шелесту. 2 серпня 1968 р. напередодні зустрічі лідерів КПРС, Болгарської комуністичної партії, Польської об'єднаної робітничої партії, Соціалістичної єдиної партії Німеччини, Угорської соціалістичної робітничої партії та Комуністичної партії Чехословаччини у Братиславі пізно увечері Петро Шелест утаємничено зустрівся з Василем Біляком. Петро Юхимович нагадав партійному босу Словаччини, що від нього та його колег-однодумців політбюро ЦК КПРС чекає обіцяного листа. Василь Біляк запевнив, що не відмовляється від виконання свого зобов'язання, але просив почекати до наступного дня.

3 серпня 1968 р. у столиці Словаччини опівдні за московським часом відкрилося загальне пленарне засідання делегацій шести соціалістичних країн. Поза основної програми Братиславського форуму у стилі детективного роману о 20-тій годині в громадському туалеті Василь Біляк через співробітника КДБ передав Петру Шелесту конверт, в якому був довгоочікуваний лист. У зверненні, яке стало формальним приводом для введення військ Варшавського договору в Чехословаччину, висловлювалася необхідність навести в країні порядок «усіма доступними способами». За першої нагоди Петро Шелест передав листа Леоніду Брежнєву. Генсек подякував і сказав: «Спасибі тобі, Петре, ми цього не забудемо» [8, с. 279].

Після завершення Братиславського форуму у першій декаді серпня 1968 року Петро Шелест виїхав до Криму на відпочинок. Проте провести

відпустку біля Чорного моря йому не вдалося. Аналіз подій в Чехословаччині, загроза розстановки сил в керівництві КПЧ не на користь опозиційних до А. Дубчека кіл спонукав Л. Брежнєва, О. Косигіна, М. Суслова, М. Підгорного, А. Пельше, Г. Воронова, П. Шелеста полишити південні дачі і прибути 16 серпня 1968 року до Москви. У Кремлі пізно увечері Політбюро ЦК КПРС затвердив послання генерального секретаря ЦК КПРС Л. Брежнєва лідеру КПЧ А. Дубчеку, в якому містився перелік зобов'язань, не виконаних чехословацьким керівництвом після зустрічі в Чиєрні-над-Тисою. День по тому, на засіданні Політбюро ЦК КПРС під головуванням Л. Брежнєва розпочалося обговорення конкретних питань, які стосувались безпосередньо підготовки окупації Чехословаччини. 18 серпня 1968 р. у Кремлі відбулася екстрена зустріч глав п'яти держав Організації Варшавського договору за участі усіх членів Політбюро ЦК КПРС. Учасники зустрічі зійшлися на тому, що з боку КПРС та інших братніх партій вичерпані всі політичні засоби впливу на керівництво КПЧ, щоб спонукати його до відсічі «правим, антисоціалістичним силам». 19 серпня Петро Шелест з іншими членами Політбюро ЦК КПРС взяв участь в обговоренні деталей майбутньої військової операції, а потім відбув до Києва. У ніч проти 21 серпня 1968 року Петро Шелест залишився на роботі, в будівлі ЦК Компартії України, щоб стежити за розгортанням операції «Дунай», в ході якої об'єднані збройні сили Варшавського договору вторглися на територію Чехословаччини.

Щоденникові записи Петра Шелеста останньої декади серпня 1968 року доводять, що керівник республіканської партійної організації продовжував тримати руку на пульсі «чехословацьких подій». З початком доби 21 серпня 1968 року перший секретар ЦК КПУ відстежував просування радянських військ територією Чехословаччини, а упродовж дня вивчав реакцію міжнародної спільноти на військову акцію. Наступного дня після вторгнення Петро Шелест опікувався розміщенням на території Закарпаття таємно вивезених з ЧССР лідерів «Празької весни» А. Дубчека, О. Черніка, Й. Сморковського, Б. Шимона та ін., а після того 25–27 серпня у Москві як член Політбюро ЦК КПРС, вів зі згаданими політичними заручниками переговори щодо формування нового керівного органу в Чехословаччині — «Революційного робітничо-селянського уряду».

Водночас партійний бос приділяв значну увагу проведенню в Українській РСР потужної політико-ідеологічної кампанії, завдання якої полягало як найефективніше «використати партійно-господарський актив, досвідчених лекторів, політінформаторів і агітаторів для роз'яснення серед трудящих необхідності вжитих заходів для збереження соціалістичних завоювань в Чехословаччині». Масштабна інформаційно-пояснювальна робота під егідою міськкомів, райкомів, обкомів Компартії

Україні розпочалася в перші години військової інвазії. У Кіровоградській області на 28 серпня 1968 р. на тему «чехословацької кризи» було проведено 1082 зібрань трудових колективів, 148 мітингів, 586 партійних зборів, у роботі яких взяло участь більше ніж 260 тис. осіб [1, ф. 1, оп. 25, спр. 5, арк. 42, 45]. У західних областях УРСР упродовж 23–26 серпня до роботи по роз'ясненню доцільності і своєчасності інтернаціональної допомоги чехословацькому народу було залучено 3 тис. лекторів-міжнародників [1, ф. 1, оп. 25, спр. 5, арк. 42, 45].

Незважаючи на численні повідомлення засобів масової інформації про повну й безумовну підтримку введення військ з боку трудових колективів, окремих громадян вище політичне керівництво республіки зіткнулось з проблемою поширення панічних настроїв серед жителів України. Факт окупації Чехословаччини викликав у переважної частини українського соціуму занепокоєння та невпевненість у завтрашньому дні. Стривоженість населення Української РСР перш за все відобразилось у сфері торгівлі. Про панічні настрої серед населення наприкінці серпня–вересня 1968 р., які виражалися у скуповуванні товарів першої необхідності інформували Петра Шелеста обласні комітети Компартії України. Факти посиленої закупівлі солі, гасу, сірників, взуття, цукру, швейних виробів спостерігалися в західних областях України. Ажіотаж на продовольчому ринку спостерігався і в столичному регіоні. В інформаційному повідомленні Білоцерківського райкому Компартії України від 2 вересня 1968 р. відзначалося: «Окремі верстви населення піддалися паніці, особливо у зв'язку з проведенням бойової тривоги у Білоцерківському гарнізоні і часткової мобілізації військовозобов'язаних. Унаслідок цього в магазинах створилися великі черги за товарами першої необхідності і виникли труднощі із забезпеченням населення хлібом, макаронними виробами, сіллю, милом та іншими товарами. Про ненормальне зростання попиту на продукти першої необхідності свідчать наступні дані, а саме: в період з 21 по 31 серпня в середньому щоденно продавалося: солі — 17 тонн, а в звичайних умовах — 2,5 тонни; мила — відповідно 15 т і 200 кг; макаронних виробів — до 6 т і 1 т; сірників — 14 ящиків і 1 ящик; масла — 1,8 т і 200 кг; хліба — 27 т і 17 т; гасу — 12–14 т і 5 т. Всього за період із 21 по 31 серпня продано: солі — 173 т, мила господарського — 147 т, макаронних виробів — 66 т, сірників — 146 ящиків по 3000 шт. коробок, цукру — 125 т, масла тваринного — 18,8 т, гасу — 119 т» [5, с. 107]. Ліквідувати зростання попиту на деякі продукти першої необхідності керівництву республіки вдалося лише в середині осені 1968 року.

Під час радянської інтервенції в Чехословаччину першому секретарю ЦК КПУ довелось зіштовхнутись із наростаючою хвилею протестних настроїв серед населення. Критичні висловлювання щодо втручання

Радянського Союзу у справі Чехословаччини лунали як у бік Кремля, так і на адресу Петра Шелеста, який виправдовував введення військ до центральноєвропейської країни. 21 серпня 1968 року коли радянські війська просувалися вглиб території ЧССР у приймальню ЦК КПУ зателефонував юнак, який назвався студентом Київського державного університету ім. Т.Г. Шевченка і заявив: «Передайте тов. Шелесту, що ми не віримо в справедливість матеріалів, викладених у “Правді” з приводу Чехословаччини. Ми молодь країни, зробимо те, що зробила молодь Чехословаччини. Ми не згодні з тим, що наші війська вдерлися до Чехословаччини» [8, с. 285]. Інший непоштивий випадок на адресу П. Шелеста стався у першій декаді вересня 1968 року, після зустрічі зі студентами та професорсько-викладацьким складом Київського університету, на якій зайшла мова про доцільність силової акції країн Варшавського договору в ЧССР. Як відзначив перший секретар ЦК КПУ у своєму щоденнику: «На другий день після зустрічі я отримав листа лайливого, образливого змісту на свою адресу. Чому я, мовляв, лізу до студентів, що я про Чехословаччину говорив неправду, а по Союзу і республіці прикрасив стан справ. Тон записки був не лише зухвалий, але й образливий не тільки для мене особисто, але й для нашої системи. Мені було до болю прикро, неприємно — я чимало часу знаходився під враженням цієї зухвалості. Записка була написана українською мовою, у віршованій формі. Підпис: “Студенти слухали тебе”» [8, с. 291].

Ідеї «Празької весни» не просто політизували суспільство, а й послужили дієвим чинником подальшого розвитку опозиційного руху в Україні. Документи радянських спецслужб свідчать, що саме у 1968 р., у порівнянні з минулими роками, простежувався процес зростання опозиційних настроїв населення України, який найбільше проявився у виготовленні та розповсюдженні антирадянських листівок, анонімних листів та надписів. Тривала широкомасштабна офіційна пропаганда, зусилля силових структур по нейтралізації вогнищ вільнодумства дещо приглушили протестні настрої в Україні, пов'язані з жорсткою зовнішньою політикою КПРС. Нова хвиля протестів в республіці простежується на початку 1969 р., коли стало відомо про самоспалення 16 січня 1969 р. на площі Святого Вацлава у Празі чеського студента Яна Палаха. Збуренню громадської думки сприяв великий потік листів з Чехословаччини (за підрахунками КДБ при РМ УРСР, з 1 січня по 15 квітня 1969 р. з ЧССР на адресу приватних осіб України було направлено 58490 листів, з яких 614 містили ворожі висловлювання та антирадянські листівки [2, ф. 16, оп. 3 (1974), пор. 4, арк. 262].

Прояви солідарності української молоді з ровесниками з Чехословаччини, які жертвовно захищали гасла «Празької весни» знайшли від-

гомін на сторінках щоденника Петра Шелеста: «Особиста трагедія студента Яна Палаха, який живцем себе спалив, набула політичного забарвлення. А це, у свою чергу, стало приводом до розпалювання антирадянського психозу, і особливо серед молоді Чехословаччини, хвилею вдарило і по деякій частині нашої молоді» [8, с. 294].

Упродовж 1969 р. в Україні мала продовження серія арештів та судових процесів у зв'язку з протестами українських громадян проти вторгнення радянських військ у Чехословаччину. Від імені вигаданого товариства «Симоненкові друзі» [2, ф. 16, оп. 3 (1974), пор. 3, арк. 239, 243] поширював листівки з протестом проти агресії щодо Чехословаччині, русифікації України редактор Черкаського обласного управління друку, колишній помічник першого секретаря обкому партії, росіянин за національністю Михайло Ліхцов [3, спр. 12239-ФПД, т. 1, арк. 189–190; т. 2, арк. 77]. Автора листівок радянським спецслужбам довго розшукувати не довелося. Прикрий випадок, коли один з відповідальних партійних працівників Черкащини виявився прихильником ліберальних реформ в Чехословаччині та незалежної України змусив Петра Шелеста розпорядитися вжити каральних заходів до бунтівливого комуніста без будь-якого розголосу [8, с. 299]. Вироком Черкаського обласного суду від 15 жовтня 1969 р. М. Ліхцов був засуджений до 5 років виправно-трудових таборів суворого режиму [3, спр. 12239-ФПД, т. 1, арк. 189–190; т. 2, арк. 77].

Незважаючи на переслідування та репресії, широкий арсенал пропагандистських засобів, придушити правлячому режиму громадський рух за відродження УГКЦ так і не вдалося. Публічні виступи української інтелігенції проти недоліків радянського ладу співзвучні чеському демократичному рухові будуть зведені нанівець правлячим режимом наприкінці 1960-х — початку 1970-х рр. шляхом ідеологічних чисток наукових та творчих організацій і перманентних політичних репресій проти інакомисльців. Процес мирної та еволюційної трансформації радянського тоталітаризму, розпочатий у ході «хрущовської відлиги» буде остаточно згорнуто на користь «епохи застою». Певна «заслуга» в інерції «відлиги», утвердженні ознак неосталінізму в Україні належить і Петру Шелесту.

В історичній літературі не вщухає інтерес щодо визначення суспільно-політичного та ідеологічного підґрунтя поглядів Петра Шелеста на «Празьку весну». Побутує твердження, що Петро Шелест, формування світогляду якого відбувався у сталінські часи, вороже сприйняв появу плюралістичних думок у країні соціалістичного табору і тому був гарячим прихильником жорсткої лінії у вирішенні «чехословацького питання» [10, с. 146]. Схильність Петра Шелеста до крайніх дій і заходів декотрі дослідники пояснюють тим, що Чехословаччина була важливим факто-

ром впливу на внутрішньополітичні процеси, що мали місце в Українській РСР [5, с. 70].

Тривають дискусії щодо визначення ролі Петра Шелеста в реалізації заходів із придушення спроб реформування комуністичного режиму в Чехословаччині. Насичені негативним ставленням до реформаторської політики КПЧ публічні висловлювання першого секретаря ЦК КПУ П. Шелеста на засіданнях політбюро ЦК КПРС, під час міжнародних переговорів безперечно мали вплив на процес ухвалення вищим партійно-державним керівництвом рішення про окупацію Чехословаччини. Нехтування П. Шелестом принципу невтручання у внутрішні справи суверенної держави, на думку його сина Віталія, базувалось на переконанні батька, що «Чехословаччина входила в нашу [тобто «радянську» — *О.Б.*] комунальну квартиру».

Прикметно, що у часи горбачовської «перебудови» Петро Шелест всіляко прагнув відмежуватися від колективного рішення вищого партійного керівництва СРСР щодо вторгнення радянських військ у Чехословаччину. У мемуарах та інтерв'ю він намагався довести, що саме нерішучість генерального секретаря ЦК КПРС Леоніда Брежнєва призвела до втрати можливості мирним шляхом «відкоригувати» політико-правові перетворення в Чехословаччині в 1968 році. При цьому він всіляко підкреслював про свою «політичну місію» у врегулюванні «чехословацької кризи». «Озброївши» політбюро ЦК КПРС реальним аргументом («запрошувальним листом»), який виправдовував радянську інтервенцію в Чехословаччину, Петро Шелест з плином часу цілком резонно став вважати себе одним з головних персонажів, причетних до найтрагічнішої події повоєнної епохи. Беручи участь в роботі політбюро ЦК КПРС, він активно впливав на формування рішення вищого політичного керівництва країни щодо збройного втручання у справи суверенної центрально-європейської держави, докладав чимало зусиль для творення негативної громадської думки серед населення Української РСР стосовно ідей «Празької весни».

Джерела та література

1. Центральний державний архів громадських об'єднань України.
2. Галузевий державний архів Служби безпеки України.
3. Галузевий державний архів Служби безпеки України (м. Черкаси).
4. *Александров В.* Полевой политический быт. К 50-летию «Пражской весны» 1968 года (Из неопубликованного сборника рассказов «От вождем до бомжей» [Электронный ресурс] / В. Александров // Бельские просторы. — 2018. — № 7. — Режим доступа: <http://xn--80alhdjhdcxhy5hl.xn--p1ai/content/polevoy-politicheskiy-byt>
5. *Дмитрук В.І.* Україна не мовчала. Реакція українського суспільства на події 1968 року в Чехословаччині / В.І. Дмитрук. — К.: Інститут історії України НАН України, 2004. — 314 с.

6. Латыш М.В. «Пражская весна» 1968 г. и реакция Кремля / М.В. Латыш. — М., 1998. — 381 с.
7. Овчаренко Ф.Д. Спогади / Ф.Д. Овчаренко. — К.: Оріяни, 2000. — 456 с.
8. Петро Шелест: «Справжній суд історії ще попереду». Спогади, щоденники, документи, матеріали / Шелест Петро; упоряд.: В. Баран, О. Мандебура, Ю. Шаповал, Г. Юдинкова; за ред. Ю. Шаповала. — К.: Генеза, 2004. — 808 с.
9. Пихоя Р.Г. Чехословакия, 1968 год. Взгляд из Москвы. По документам ЦК КПСС / Р.Г. Пихоя // Новая и новейшая история. — 1994. — № 6. — С. 3–20; 1995. — № 1. — С. 34–48.
10. Чорний В.О. П. Ю. Шелест і події у Чехословаччині 1968 року / В.О. Чорний // Гілея: науковий вісник. — Вип. 58 (№ 3). — К., 2012. — С. 144–148.
11. Z dějin českého myšlení o literatuře 3. 1958–1969. Antologie k Dějinám české literatury 1945–1989. — Praha, 2003. — 529 s.

References

1. Tsentral'nyi derzhavnyi arkhiv hromads'kykh ob'iednan' Ukrainy. [Central State Archives of Public Organization of Ukraine].
2. Haluzevyi derzhavnyi arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy. [Secretal state archive of the Security Service of Ukraine].
3. Haluzevyi derzhavnyi arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy, Cherkasy. [Secretal state archive of the Security Service of Ukraine, Cherkasy].
4. Aleksandrov, V. (2018). Polevoy politicheskii byt. K 50-letiyu «Prazhskoy vesny» 1968 goda (Iz neopublikovannogo sbornika rasskazov «Ot vozhdem do bomzhey». *Bel'skiye prostory — Belsky open spaces*, 7. Retrieved from: <http://xn--80alhdjhdxcxy5hl.xn--p1ai/content/polevoy-politicheskii-byt> [in Russian].
5. Dmytruk, V. I. (2004). *Ukraina ne movchala. Reaktsiia ukrainskoho suspilstva na podii 1968 roku v Chekhoslovachchyni*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [in Ukrainian].
6. Latysh, M. V. (1998). «Prazhskaya vesna» 1968 g. i reaktsiya Kremlya. Moskva. [in Russian].
7. Ovcharenko, F. D. (2000). *Spohady*. Kyiv: Oriiany. [in Ukrainian].
8. Shapoval, Yu. (Ed.). (2003). *Petro Shelest: «Spravzhnii sud istorii shche poperedu». Spohady, shchodennyky, dokumenty, materialy*. Kyiv: Heneza. [in Ukrainian].
9. Pikhoya, R. G. (1994, 1995). Chekhoslovakiya, 1968 god. Vzglyad iz Moskvy. Po dokumentam TsK KPSS. *Novaya i noveyshaya istoriya — New and recent history*, 1994, № 6, P. 3–20; 1995, № 1, P. 34–48. [in Russian].
10. Chornyi, V. O. (2012). P. Yu. Shelest i podiyi u Chekhoslovachchyni 1968 roku / V. O. Chornyy. *Hileya: naukovyi visnyk. — Gilea: scientific bulletin*, 58 (№ 3), 144–148. [in Ukrainian].
11. (2003). *Z dějin českého myšlení o literatuře 3. 1958–1969. Antologie k Dějinám české literatury 1945–1989*. Praha. [in Czech].

Bazhan Oleg (Kyiv)

Senior Research Fellow of the Department of Regional Studies
at the Institute of History of Ukraine at the National Academy of Sciences of Ukraine,
Candidate of Historical Sciences

Petro Shelest and the czechoslovak crisis of 1968

The article analyzes the attitude of the First Secretary of the Central Committee of the Communist Party of Ukraine P. Yu. Shelest towards the «Prague Spring», highlights his position during meetings of the Politburo of the CPSU Central Committee, during international negotiations on events in Czechoslovakia in 1968.

Key words: Peter Shelest, «Prague Spring».

Бондарчук Петро (м. Київ)

Доктор історичних наук,
провідний науковий співробітник
відділу історії України другої половини XX ст.
Інституту історії України НАН України
УДК 286 (477) «1940–1980»

П'ЯТИДЕСЯТНИКИ В РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ (середина 1940-х — середина 1980-х років)

У статті висвітлено релігійне життя п'ятидесятників у контексті тодішніх суспільно-політичних реалій. Автор розглянув віровчення п'ятидесятників, генезу п'ятидесятницьких течій і їх поширення в УРСР. Проаналізовано релігійну політику радянської влади в повоєнний період, хрущовську добу, період «застою», становище п'ятидесятників у радянській державі, внутрішньо-конфесійні процеси. Розглянуто релігійну мережу п'ятидесятників і зміни, що відбувалися в ній впродовж кількох десятиліть, кількісний склад вірян, релігійну та соціальну поведінку п'ятидесятників.

Ключові слова: *п'ятидесятники, віруючі, релігійні громади, релігійна політика, радянська влада.*

Характерною рисою релігійного життя населення України є його багатоконфесійність. Релігійне різноманіття стало причиною поширення плюралістичного світогляду, що перешкоджав насадженню тоталітарних принципів у свідомості українського народу. З-поміж релігійних течій пізнього протестантизму в Україні були п'ятидесятницькі, щодо яких у радянський період розповсюджувалося багато міфів і неправдивої інформації. У цій праці здійснена спроба неупереджено глянути на діяльність цієї конфесії, відобразити буття п'ятидесятників у всій його неоднорідності, тісному зв'язку з радянськими суспільно-політичними реаліями.

Українські науковці здійснили дослідження низки сфер релігійного життя п'ятидесятників в УРСР. Перші дослідження з'явилися ще в радянський період і належали філософам-релігієзнавцям. Серед них варто відзначити роботи В. Мельник (Любашенко), в яких порушено чимало соціорелігійних проблем. У середині 1980-х вийшла друком її монографія «Еволюція сучасного п'ятидесятництва» [1]. У ній авторка із-поміж інших питань аналізувала питання поширення п'ятидесятництва в Україні, становище ХВС у 1970–1980-х роках, зміни в буденній релігійній свідомості п'ятидесятників на той період, релігійно-екстремістські прояви

тощо. На час своєї публікації це була одна з найгрунтовніших праць із питань релігійності українських п'ятидесятників. Частина матеріалів з цієї праці була поміщена у брошурі В. Мельник «П'ятидесятництво: нові тенденції» [2], опублікованій кілька років пізніше. У період горбачовської перебудови авторка дещо переосмислює п'ятидесятництво. І в наступній монографії — «Молодежь в пятидесятничестве: поиски идеала» [3] — уникає багатьох атеїстичних антирелігійних штампів.

Діяльність п'ятидесятників, їхні погляди та настрої розглядали й інші радянські автори. Зокрема, варто відзначити брошури «Антисупільні повчання і діяльність п'ятидесятників» Ю. Терещенка [4], «П'ятидесятники та їх віра» Ф. Гаркавенка (Федоренка) [5] та інші праці.

Після здобуття Україною незалежності до проблеми дослідження релігійного життя п'ятидесятників підключилися також історики. З'явилася низка статей. З-поміж сучасних авторів найбільше уваги цій проблемі присвятила Т. Грушова (Т. Грушева), яка дослідила проблеми взаємин радянської держави та п'ятидесятницьких течій у своїй кандидатській дисертації [6] та чисельних публікаціях.

Існують також дослідження, що стосуються окремих п'ятидесятницьких течій. Зокрема, діяльності євангельських християн святих сіоністів присвячена монографія Р. Скакуна «Будівничі нового Єрусалиму» [7], книга польської дослідниці Ю. Хмелевської [8] та захищена ще в радянський період кандидатська дисертація Б. Камейші [9] та ін.

В основі віровчення п'ятидесятників (течії пізнього протестантизму) лежить біблійний сюжет про сходження Святого Духа на апостолів на п'ятдесятий день після воскресіння Христа. Звідси походить і назва течії. П'ятидесятники наголошують на можливості отримання хрещення Святим Духом, у результаті якого людина отримує його плоди і дари. Серед них (9 дарів) передують дари говоріння іншомовами (глосолалії) та зміцнення вірою. П'ятидесятники виконують обряди хрещення та хлібопереломлення. Їхня обрядовість певною мірою нагадувала баптистську. Значну увагу вони приділяють містичному спілкуванню з Богом. При цьому важливе місце відводиться Святому Духові. П'ятидесятники вірять, що людина, яка угодна Богові, може стати знаряддям Святого Духа, який сходить на неї.

Значне місце у віровченні п'ятидесятництва належить проповіді близького другого пришестя, кінця світу та тисячолітнього правління Христа. Адже релігійні організації п'ятидесятників були не лише екстатичними, а й хіліастичними (хіліазм від грецьк. слова *chilias* — тисяча, або міленаризм від лат. слова *mille i annus* — тисяча років, віра у встановлення тисячолітнього царства під верховенством Христа, що буде передувати кінцю світу). Варто відзначити, що існує два типи міленаризму.

Прихильники першого (постміленаристи) вважають, що пришествя Христа відбудеться після (post) тисячоліття золотого віку. Прихильники другого типу (преміленаристи, багаточисельніший) вважають, що пришествя Христа буде до (prae) його тисячолітнього царства. Із преміленаризмом у п'ятидесятників тісно перепліталися есхатологічні погляди (есхатологія — богословська теорія про кінцеву долю людства і Всесвіту; від грецьких слів *eschatos* — останній, крайній і *logos* — слово, вчення).

У п'ятидесятництві існує багато напрямків. Вони поділяють загальну концепцію хрещення Святим Духом і про його дари, однак привносять у догматичну систему свої доповнення. Останні залежать від віровчень, які сповідувалися раніше, уподобань засновників течій тощо.

В УРСР діяли такі напрямки п'ятидесятників: християни євангельської віри (ХЄВ), яких ще називали «воронаєвцями» (за псевдонімом засновника течії); християни віри євангельської (ХВЄ); євангельські християни в душі апостольським (ЄХДА, інша назва — «смородинці» — походить від прізвища їхнього лідера); євангельські християни п'ятидесятники-сіоністи (ЄХПС); євангельські християни святі сіоністи (ЄХСС); суботствующі п'ятидесятники (СП) та ін. Найвпливовішими і найчисельнішими були ХЄВ і ХВЄ. Вплив інших напрямків був незначний.

Організатором першої громади ХЄВ, що з'явилася 1921 року, був Іван Воронаєв (справжнє прізвище та ім'я — Микита Черкасов). 1926 року воронаєвці проводять 1-й, а 1927 — 2-й Всеукраїнські з'їзди. Останній також був проголошений 1-м Всесоюзним з'їздом Союзу ХЄВ. Цей з'їзд висловив лояльність до радянської влади. На 1930 рік, за деякими даними, в Україні проживало понад 17 тис. осіб — членів 350 воронаєвських громад. Пізніше починається їх переслідування і вони йдуть у глибоке підпілля. Був репресований І. Воронаєв та інші лідери. У період війни керівний центр був перенесений з Одеси до Дніпропетровської області [10, с. 65–66]. Під час війни громади відновили свою діяльність [11, арк. 124; 10, с. 66]. Пізніше більшість із них увійшли в Союз ЄХБ.

Для віровчення воронаєвців, як і більшості християнських конфесій, притаманні тринітаріанські ідеї (тобто визнання водного хрещення за формулою «В ім'я Отця, Сина і Святого Духа»). Серед особливостей: акцент на говорінні іншомовами, визнанні пророцтв. Під час здійснення обряду хлібопереломлення вони здійснювали омовіння ніг. Воронаєвці також здійснювали суворі багатоденні пости, готуючись до молитви [6, арк. 66–67].

Течія християн віри євангельської (ХВЄ) з'явилася в Західній Україні в 1920-х роках. Поширенню п'ятидесятництва там сприяли реемігранти, які були на заробітках у США. До кінця 1920-х років відбулося об'єднання п'ятидесятницьких громад у Польщі і був утворений Всепольський

союз християн віри євангельської — п'ятидесятників, який очолив Артур Бергольд. Він проіснував до початку Другої світової війни. На кінець свого існування він налічував понад 300 громад з 25 тисячами членів, більшість яких становили українці [10, с. 63–64]. Сучасна українська дослідниця п'ятидесятництва Т. Грушова зазначає, що християни віри євангельської у своїй віросповідній практиці акцентували увагу на хрещенні Святим Духом. Говоріння на інших мовах (глосолалії) для них не було обов'язковим. Не визнавали за необхідне вони й обряд омовіння ніг [6, арк. 71]. ХЄВ і ХВС були найбільшими п'ятидесятницькими течіями на українських теренах.

Поява течії євангельських християн святих сіоністів (ЄХСС) була пов'язана з Іваном Мурашком. Перед першою світовою війною він мігрував до Америки, де став баптистом. Після війни Мурашко повернувся і почав проповідувати баптизм, а потім — п'ятидесятництво. Пізніше проголосивши себе людиною, яку Бог позбавив мови під час молитви, він блукав поліськими селами із грифельною дошкою, на якій були записані його пророцтва про кінець світу та заклики до покаяння. Інколи він розмовляв «на іншомовах» перед групами людей, відзначаючи, що Бог позбавив його мови за гріхи людей, проте дав можливість проповідувати на «іншомовах». Він називав себе апостолом, єпископом і пророком. Його соратницею стала колишня баптистка О. Кирильчук, з якою він одружився. Після цього дійства Мурашко заговорив. 1932 року в с. Воскодави Ровенської області він на з'їзді своїх послідовників у промові виклав принципи нової віри: виконання заповідей Мойсеєвих, святкування суботи, заборона їсти свинину та голити бороди. Він оголосив також, що Бог потребує «кривавої жертви», оскільки світу загрожує знищення. Із цією метою О. Кирильчук було нанесено 13 ран. Нова релігійна течія отримала назву євангельських християн святих сіоністів. Було призначено 12 апостолів та 10 їхніх учнів. Мурашко перебрав на себе функції «Іллі-пророка», а Кирильчук — пророчиці. На початку 1935 року ним була проголошена ідея — зібрати разом своїх послідовників, побудувати «царство Христове» та дочекатися другого пришествя Христа. Мурашківці почали з'їжджатися під місто Сарни (Волинського воєводства). Нове поселення отримало назву Нового Єрусалиму. Однак негаразди призвели до того, що багато мурашківців почали залишати поселення, а сам Мурашко у 1938 році виїхав до Аргентини [12, с. 11–14]. Новий Єрусалим перестав існувати, а послідовники І. Мурашка не виявляли особливої активності.

Слід відзначити, що сучасна дослідниця Є. Лебедюк вважає, що ідейним натхненником у тандемі була О. Кирильчук, а І. Мурашко — лише виконавцем. Вона відзначає, що О. Кирильчук була тією доленосною

особою, завдяки якій було створено цю релігійну організацію [13, с. 196]. На наш погляд, цей тандем нагадував чимось тандем у ЄХПС Л. Мельник — П. Коченкова. У ньому теж низка дослідників, переважно російських, пальму першості віддають останній. Та й початок духовного шляху І. Мурашка був близький до Л. Мельника: баптизм, потім — п'ятидесятництво, пізніше створення нової п'ятидесятницької течії.

У повоєнний період мурашківці на чолі з новими апостолами та пророкама активізували свою діяльність. Тоді було створено вісім громад (сіонів), що налічували 300–400 чоловік, 6 з них діяли в Білорусії, а 2 — в Ровенській області України. Пізніше вони стали виникати в інших регіонах. Основну масу мурашківців становили селяни, однак деякі мали кваліфікації штукатурів, столярів тощо [12, с. 17–18]. У західноукраїнських областях особливу активність проявила Любов Ушенко. Вона називала себе матір'ю слави, оголосила себе керівником всіх організацій мурашківців Західної України та Західної Білорусії. Вона лякала одновірців кінцем світу, Страшним Судом і була ініціаторкою ідеї побудови «царства Божого». На цей раз мурашківці з Л. Ушенко своїм місцем поселення обрали Молдову [12, с. 15–17]. У радянський період багато євангельських християн святих сіоністів зазнали репресій. Попри негаразди, вони вистояли.

Євангельські християни святі сіоністи (ЄХСС), на відміну від інших п'ятидесятницьких течій, вважали, що майбутнє тисячолітнє царство Христа буде на землі, а саме в Єрусалимі на горі Сіон. Проте Сіон виступав для них як релігійно-господарське об'єднання, яке можна було створити в будь-якому місці для очікування пришествя Христа, який мав вознести їх на Єрусалимський Сіон [6, арк. 73]. Мурашківці, як і інші п'ятидесятницькі течії, визнавали хрещення Святим Духом і «розмовляли іншомовами». Впродовж годин вони стояли на колінах, вимолюючи прощення гріхів. Однак на відміну від традиційних п'ятидесятників, для швидшого досягнення сходження Духа Святого під час своїх колективних молитов вони влаштовували специфічні танці, за що їх називали сіоністами-скакунами. Їхній релігійній практиці властиві були й пости: трьохдодові (коли зовсім нічого не їли, не пили і не розмовляли), десяти, двадцяти, сорокаденні (коли дозволялось їсти раз на добу пісну їжу) [12, с. 23–25; 14, арк. 17; 15, арк. 19]. Під час своїх богослужбових хлібопереломлень вони у вино, яке вживали, додавали краплі крові. Молитовні зібрання починалися в п'ятницю ввечері, тривали з перервами впродовж суботи, і закінчувалися в неділю. Субота й неділя були святковими днями, у ці дні заборонялося працювати.

У повоєнний період мурашківці були противниками колективізації [12, с. 35–36], вступу в шлюб із людьми інших віросповідань [12, с. 29]

тощо. Цікаво, що ця течія, на противагу іншим невеликим релігійним організаціям, не була обділена увагою дослідників, ні в радянський час, ні нині.

Течія суботствующих п'ятидесятників (СП) утворилася у 1920-х роках під впливом американської місіонерської організації «Церква Бога» на території Західної України, що перебувала тоді в складі Польщі. Центром течії до війни було м. Кременець. В основу свого віросповідання ставили три духовних благословіння — навернення, освячення й хрещення Духом Святим. Очікували тисячолітнього приходу Христа. Суботствующі п'ятидесятники також відзначали суботу. Останнє було зумовлено тим, що в цю течію ввійшло багато колишніх адвентистів. Більшість їхніх груп знаходилися на Закарпатті та Волині.

З-поміж інших течій в п'ятидесятництві були євангельські християни у дусі апостольським (ЄХДА). Початок цієї течії пов'язують із діяльністю американського проповідника Сміта на початку ХХ століття на території Фінляндії, що на той час перебувала в складі Російської імперії. Згодом нова конфесія розповсюдилася в Петербурзі й інших регіонах Росії. Вони визнавали унітаріанське водне хрещення лише «в ім'я Ісуса Христа», вважали, що в Ісусі Христі на землю прийшов Отець, Син і Святий Дух. Тому їх також називали ісусівцями, євангельськими християнами-єдинобожцями, єдинственниками. Наголоси в проповіді робилися на отриманні хрещення Духом Святим зі знаменням іншомов. Вони також дотримувалися суботи. Лідерами новозаснованої течії були А. Іванов та М. Смородін. У 1920-х роках внаслідок еміграції деяких членів цієї течії в Західну Україну групи ЄХДА виникають на Волині. Керівниками і проповідниками тут були Ігнат Козачук і Микола Смородін. Від прізвища їхнього лідера походить інша їх назва — смородинці. Після війни частина громад ЄХДА ввійшла в Союз ЄХБ, а частина отрималася.

Течія євангельських християн п'ятидесятників-сіоністів (ЄХПС) виникла 1922 року в Хмельницькій області. Її керівниками та організаторами були Леон Мельник (раніше католик, а потім член громади п'ятидесятників-воронаєвців) і Пелагея Коченкова. Під час одного із зібрань п'ятидесятників Л. Мельник заявив своїм єдиновірцям, що Дух Святий сказав йому, що він повинен вивести свій народ в Палестину на гору Сіон. Це «одкровення» стало початком нової релігійної течії [11, арк. 126]. Мельник розгорнув бурхливу пропаганду про переселення п'ятидесятників у Палестину, щоб там очікувати нового пришествя Христа. За короткий термін це вчення, завдяки вірі не лише в рай небесний, а й земний, розповсюдилось як серед п'ятидесятників-воронаєвців, так і серед віруючих, що належали до інших течій [11, арк. 126–127]. Групи п'ятидесятників-сіоністів діяли не лише в УРСР, а й

у деяких регіонах РРФСР. Ставлення до радянської влади з боку прибічників цієї течії було переважно антагоністичним. Вони були противниками служби в Радянській армії, негативно ставилися до користування радянськими документами тощо. У радянський час діяльність цієї течії була заборонена, а більшість її керівників було репресовано. Сам Л. Мельник за свою релігійну діяльність був засуджений тричі — двічі до війни, а третій раз — 1958 року (тоді засуджений до 25 років позбавлення волі). Проте попри тиск влади, групи п'ятидесятників-сіоністів збереглися до нинішнього часу.

У Дніпропетровській області після війни існувала група п'ятидесятників-доскональців. Однією з її особливостей було те, що члени групи заперечували шлюбні зв'язки. Протягом 1957–1958 років деяких активістів цієї групи було засуджено на тривалі терміни ув'язнення, і діяльність громади припинилася, хоча окремі її члени здійснювали спільні молитви ще у кінці 1960-х років [16, арк. 33]. Інша невелика група п'ятидесятників — дівичі (дівственники, незайманці) — походила з п'ятидесятників-воронаєвців, однак вони були противниками сім'ї, посилаючись на одкровення Іоанна Богослова, 14:4,5 [17, с. 131–132]. З огляду на нечисленність цих груп чиновники вважали, що вони зникнуть із плином часу. Як бачимо, різних п'ятидесятницьких течій в Україні було чимало.

У роки війни державне керівництво СРСР на чолі з Й. Сталіним під тиском низки внутрішніх і зовнішньополітичних обставин пішло на деякі поступки стосовно Церкви та релігії. Це, однак, не означало, що радянська держава відмовилася від поборювання релігії. Відтак, повоєнні поступки в релігійній сфері були черговим тактичним кроком комуністичної влади.

Становище релігії і Церкви, на боротьбу з якими у передвоєнні роки спрямовувалася міць радянського режиму, значно покращується. Жорстка антирелігійна боротьба поступається місцем більш виваженій та менш активній критиці релігії і примиренському ставленню до існування церковних інституцій і духовенства. Кардинальні зміни курсу уряду в церковній політиці зумовлювалися низкою важливих обставин, що виникли під час Другої світової війни.

Під час війни та після неї влада зробила низку зусиль для уніфікації та централізації близьких релігійних течій із метою покращити контроль над ними. Зокрема, 1945 року радянські органи запропонували керівникам п'ятидесятників влитися в Союз із ВР ЄХБ на основі Серпневої угоди (ще раніше — 1944 року — об'єдналися баптисти й євангелісти СРСР). Із боку п'ятидесятників документ був підписаний А. Бідашом, Д. Пономарчуком (репрезентували ХЄВ) та І. Паньком і С. Вашковичем (репрезентували ХВЄ).

Очолила об'єднання Всесоюзна рада євангельських християн-баптистів (ВР ЄХБ), яка мала бути лояльною до радянської влади. Вона мала свій друкований орган — журнал «Братский вестник». Слід відзначити, що не всі громади ХЄВ та ХВЄ об'єдналися із баптистами та євангелістами.

1947 року на основі Серпневої угоди з ЄХБ також об'єдналися євангельські християни в дусі апостольським («єдинственники»). Роком раніше на конференції в Ужгороді до Союзу ЄХБ приєдналися 25 громад і груп вільних християн (дарбистів). Пізніше до Союзу ЄХБ влилися близько 70 громад «Союзу церков Христових», що перебували на території Західної України та Західної Білорусії [18, с. 119], а 1963 року — братські меноніти [19, с. 23]. Таке об'єднання (інколи різних за своїм віровченням конфесій) дозволяло, на думку владних органів, краще контролювати ці релігійні організації.

Чимало членів п'ятидесятницьких громад були незадоволені об'єднанням із баптистами та євангелістами в складі Союзу ЄХБ. П'ятидесятницький пастор В. Франчук вказує, що за об'єднанням євангельських християн і баптистів стояв «жорсткий тиск Ради в справах релігій [неправильно названо орган. — П. Б.], як на одну, так і на іншу сторону, тому що ні ті, ні інші не відчували надто великого бажання до таких об'єднань, адже віронавчальна база не була однаковою» [20, с. 294]. Рада в справах релігійних культур при РМ СРСР (РСРК) відмовила у затвердженні відновленого 1942 року Союзу християн віри євангельської [18, с. 119], не залишаючи п'ятидесятникам можливості для легального функціонування їхніх громад поза Союзом євангельських християн-баптистів.

Входження до складу Союзу ЄХБ п'ятидесятників, які тривалий час конкурували з баптистами та євангелістами, не сприяло загальній єдності. У Серпневій згоді 1945 року («Згода про об'єднання ХВЄ і ЄХБ в один союз»), яка мала регулювати процес об'єднання, було записано, що незнайома мова без тлумачення є безплідним даром, тому від спілкування незнайомими мовами варто утримуватися під час громадських зібрань. Пересічні п'ятидесятники сприйняли це болюче, тому прийняті до громад ЄХБ, вони часто створювали конфліктні ситуації [18, с. 119]. Це злиття різних течій виявилось нежиттєздатним і могло функціонувати лише в радянській дійсності.

У кінці 1940-х і 1950-х років і пізніше спостерігався відтік п'ятидесятників із легальних громад ЄХБ до нелегальних п'ятидесятницьких. Про цю тенденцію на Волині згадує Ю. Вільховий [21, с. 186]. Радянський дослідник О. Москаленко відзначав, що лише на Дніпропетровщині з Союзу ЄХБ вийшли близько 38% п'ятидесятників, тих, що вступили в нього після Серпневої наради [22, с. 72]. Частка, як бачимо, була немала.

Вже 1948 року в Дніпродзержинську Дніпропетровської області відбувся нелегальний з'їзд п'ятидесятників, яким керував А. Бідаш. На ньому було ухвалено рішення порушити клопотання перед радянським урядом про відновлення Союзу п'ятидесятників. Учасники цього з'їзду були заарештовані й засуджені [10, с. 66–67]. Влада в такий спосіб демонструвала, що на ідеї створення союзу п'ятидесятників поставлено крапку.

У боротьбі з нелегальними релігійними об'єднаннями влада вдавалася до депортації їх членів. Протягом 1944–1953 років із регіону Західного Білоруського й Українського Полісся углиб СРСР було вислано 10 тис. баптистів і п'ятидесятників із родинами [6, арк. 88].

Процес приєднання п'ятидесятницьких громад до Союзу ЄХБ, контрольований радянською владою, був доволі успішний. За офіційними даними, як зазначає дослідниця п'ятидесятництва Т. Грушова, лише 1945 року до громад ЄХБ приєдналося 15 тис. п'ятидесятників [6, арк. 124]. Протягом 1946–1949 років, за інформацією ВР ЄХБ, — 18 078 осіб (366 громад). Проте дані РСРК і ВР ЄХБ суперечливі. На 1 січня 1947 року кількість груп п'ятидесятників, що влилися до ЄХБ, за даними ВР ЄХБ, — 300, а за даними уповноваженого РСРК — лише 191 [6, арк. 127]. Таке розходження у цифрах засвідчує, що в документах цих органів фігурувала не завжди вірна інформація.

Ю. Вільховий і Б. Год пишуть, що на 1 січня 1947 року в УРСР було зареєстровано 626 громад ХЄВ, а на 1 червня цього ж року — 500 громад, в які входили 2,5 тис. віруючих. На 1 січня 1947 року існувало 441 зареєстрованих громад, які злилися із Союзом ЄХБ разом із 20419 віруючими [23, с. 148].

За офіційними даними, мережа нелегальних п'ятидесятницьких громад на початок 1950 року нараховувала 151 громаду (4886 осіб) [14, арк. 16]. Розгалуження п'ятидесятницьких громад і кількість їхніх членів у різних регіонах України показує подана нижче таблиця [14, арк. 16]:

Таблиця 1

Назви областей	Кількість громад і груп	Кількість членів
1	2	3
Вінницька	29	990
Ровенська	14	773
Волинська	8	697
Житомирська	17	589
Сталінська	13	498
Станіславська	9	232
Кіровоградська	10	152

1	2	3
Кам'янець-Подільська	6	152
Ізмаїльська	9	135
Київська	7	151
Львівська	7	157
Чернігівська	7	114
Одеська	4	88
Дніпропетровська	5	45
Дрогобицька	2	60
Сумська	1	30
Миколаївська	3	23
Всього	151	4886

Але відразу ж зауважимо: дані, поміщені в таблиці 1 — це кількість тих громад і вірян, про існування яких було відомо радянській владі. Вказана кількість неповна, адже приналежні до цих груп віруючі конспірувалися і не повідомляли жодної інформації про себе [14, арк. 16]. Тому цифри, що їх подавали різні органи, дуже різнилися. За даними ВР ЄХБ, на 1951 рік поза Союзом ЄХБ діяли 222 п'ятидесятницькі громади (7244 особи) [6, арк. 127]. Ця інформація, на нашу думку, точніше відображає реальне становище.

Соціальна поведінка п'ятидесятників дещо відрізнялася від більшості громадян України. Зокрема, деякі п'ятидесятники відмовлялися брати участь у виборах до Верховної Ради СРСР та місцевих рад. Наприклад, 1950 року так вчинила невелика частина п'ятидесятників із м. Тростянець та селища Ладижин Тростянецького району Вінницької області [14, арк. 208]. Проте серед п'ятидесятників відмова від голосування не набула широкого масштабу.

У повоєнний період частина п'ятидесятників також не визнавала радянських законів про обов'язкову військову повинність і відмовлялися служити в радянській армії зі зброєю в руках [14, арк. 15]. Такі дії викликали жорсткі репресії з боку радянської влади.

Чимало п'ятидесятників, переслідувані за свою релігійну діяльність, свою нелюбов до влади переносили й на радянські школи, в яких вони бачили джерело атеїзму. Тому у цей період у сім'ях п'ятидесятників ми спостерігаємо тенденції до отримання мінімального рівня освіти. Проте під тиском влади вони змушені були відмовлятися від відкрито вираженої опозиції щодо радянських шкіл.

Зі зміною найвищого керівництва відбулися спроби посилити атеїстичну пропаганду та антирелігійну боротьбу. Влітку 1954 року в компартійних друкованих органах — газеті «Правда», журналах «Коммунист», «Партийная жизнь» та інших партійних виданнях було опубліковано

відповідні статті. 7 липня 1954 року було прийнято постанову ЦК КПРС «Про великі недоліки в науково-атеїстичній пропаганді і заходи для її поліпшення». Вона зобов'язувала партійні та державні органи розгорнути активну науково-атеїстичну пропаганду [24, с. 98; 25, с. 74; 26, с. 63]. Цей документ різко контрастував із попередньою повоєнною політикою в релігійній сфері.

Однак позаяк антирелігійна діяльність відрізнялася від попередньої повоєнної і викликала гостре невдоволення в широких мас населення, то партійне керівництво вирішило, що наразі час для проведення активної антирелігійної діяльності ще не настав. Воно повернеться до цього питання через кілька років.

На кінець 1950-х — першу половину 1960-х років припадає проведення активної антирелігійна політики, яка значною мірою призвела до послаблення релігійної активності вірян, особливо тих, що проживали в містах. Постанова ЦК КПРС від 4 жовтня 1958 року «Про недоліки науково-атеїстичної пропаганди» поклала остаточний кінець «ліберальному» ставленню влади до релігійних організацій. У ній наголошувалося, що релігія є одним із найбільших пережитків класових формацій у свідомості людей, а звільнення від її впливу ставало найвідповідальнішим завданням партійної ідеологічної роботи. Цей документ в різкій формі критикував попередню діяльність державних органів щодо Церкви та духовенства [27, с. 97]. Антирелігійній боротьбі приділили увагу постанова ЦК КПРС «Про заходи з ліквідації порушень духовенством законодавства про культу» від 13 січня 1960 року [28, с. 371] та відповідна постанова ЦК КПУ від 19 березня 1960 року. Зачепив релігійну сферу й XXII з'їзд КПРС, що відбувся 1961 року. Партійна програма, ухвалена ним, містила положення, що Комуністична партія ставить собі за мету виховання всього населення в дусі наукового комунізму. А складовою роботи з комуністичного виховання була боротьба із «забобонами і передсудами» [24, с. 136–137].

Особливо активні (виражено антизаконні) заходи проводилися проти протестантських релігійних течій закритого типу, особливо нелегальних, насамперед п'ятидесятників та свідків Єгови. Так, п'ятидесятників звинувачували у релігійних жертвоприношеннях, зокрема власних дітей, тощо. Таку інформацію подавали у радянській періодиці й атеїстичних брошурах.

Ось як оцінюється політика М. Хрущова щодо членів невеликих протестантських течій в Україні в книзі О. Опаріна, представника течії адвентистів сьомого дня: «На відміну від Сталіна, за Хрущова не розстрілювали віруючих, та попри це, здійснювалася ще огидніша робота з дискредитації віруючих. Їм висувалися страшні звинувачення в убивстві

дітей, статевих збоченнях, дармоїдстві, шпигунстві, зрештою їх оголошували психічно хворими, відсилали на примусове лікування до психіатричних клінік. Мало того, в батьків-християн забирали малолітніх дітей на перевиховання... Над віруючими влаштовувалися показові народні суди, де їх піддавали публічному висміюванню й образам, а для багатьох ці суди завершувалися і тюрмою» [29, с. 58].

Український дослідник Б. Шапарь, характеризуючи антирелігійну кампанію, що відбувалася на межі 1950–1960-х років, зазначав: «Спрямована на усунення видимих проявів релігійності, вона супроводжувалася закриттям молитовних будинків, порушенням конституційних прав віруючих громадян, іноді відкритим знущанням з їхніх почуттів. Відомчі інструкції ставлять поза законом цілі напрями в протестантизмі, <...> у масовій свідомості формується вельми негативний вигляд сектанта — людини обмеженої, лицемірної, підступної і непорядної, готової на тяжкі злочини. Багато газет змагаються у галасливості фраз, і дедалі гучніше лунають заклики “не панькатись із сектантами”, посилити заходи адміністративного впливу до їхніх лідерів» [30, с. 29]. Водночас, стверджує Б. Шапарь, напружувалась атмосфера в середовищі віруючих, що належали до невеликих релігійних течій. Створювався сприятливий ґрунт для ідеї неприйняття «світу» як ворожого віруючим; позиції найбільш консервативних релігійних лідерів посилювалися [30, с. 29–30]. Внаслідок витіснення багатьох релігійних форм у підпілля релігійна сфера ставала менш контрольованою.

До червня 1956 року було відновлено керівний центр п'ятидесятників у м. П'ятихатки Дніпропетровської області. У липні цього ж року керівний центр виробив нову «Систему догматів віровчення християн віри євангельської», а 15–20 серпня 1956 року у Харкові було проведено з'їзд представників п'ятидесятницьких громад усіх областей. Тоді ж і було порушене питання про ставлення п'ятидесятників до служби в радянській армії. Вирішили, що це справа сумління кожного вірянина [22, с. 72–73]. Учасники цього нелегального з'їзду ухвалили звернутися із проханням про відновлення легальної діяльності Союзу. Вони дістали позитивну відповідь і навіть передали необхідний для реєстрації документ до Ради справах релігійних культів. Проте «релігійна відлига» закінчилася дуже скоро. Згідно зі списками, переданими до Москви, розпочалися судові процеси над керівниками й активістами п'ятидесятницьких громад [10, с. 66–67].

На кінець 1956 року, за неповними даними радянських органів, в УРСР діяли близько 600 п'ятидесятницьких нелегальних груп, в які входило понад 12 тис. осіб [23, с. 149]. На початок 1962 року радянські органи мали інформацію про існування 560 п'ятидесятницьких нелегальних

груп (14 470 осіб) [31, арк. 18]. Влада намагалася обмежити їх вплив на населення.

Складна ситуація спостерігалася в дрібних п'ятидесятницьких об'єднаннях: євангельських християн у дусі апостольським (ЄХДА), євангельських християн п'ятидесятників-сіоністів (ЄХПС), євангельських християн святих-сіоністів (ЄХСС), суботствуючих п'ятидесятників (СП). Частина ЄХДА приєдналася до Союзу ЄХБ, а частина продовжувала діяти нелегально. Їхні нечисельні групи розпадалися. На 1962 рік в Україні було зафіксовано одну групу ЄХДА чисельністю 32 особи (інший документ дає інші дані — 2 групи, 155 вірян [31, арк. 18]). Деякі релігійні групи були так законспіровані, що радянські органи не мали уявлення про масштаб їхньої діяльності. Уповноважений РСРК у звіті за 1962 рік згадував про діяльність однієї групи ЄХПС (кількість — 16 осіб), тоді як у 1960-х роках лише у Хмельницькій області, на думку деяких дослідників, проживала 1 тис. віруючих ЄХПС. Крім того, вони діяли в Тернопільській (більше половини складу течії), Харківській, Луганській, Дніпропетровській та інших регіонах. Глибока законспірованість характерна і для інших п'ятидесятницьких течій. Якщо 1950 року ЄХСС були виявлені в Ровенській, Кам'янець-Подільській та інших областях, то 1962-го в Україні радянські органи повідомляли лише про 4 групи ЄХСС (14 осіб) [6, арк. 118–119]. Звернімо увагу, що в датованих два роки раніше документах (на 1 січня 1960 р.) згадувалися 4 діючі громади мурашківців (ЄХСС, 81 особа) [32, арк. 69], а в тих, які стосувалися 1955 року, зазначалося, що мурашківці мали 11 груп (Волинська та Ровенська області) [33, арк. 112]. Це, зокрема, свідчить, що чиновники не сильно переймалися достовірністю інформації про невеликі релігійні течії.

Суботствуючі п'ятидесятники діяли у Закарпатті (більше половини складу течії), Волині, Дніпропетровщині. Дані про їхній склад також суперечливі. Уповноважений РСРК повідомляв, що 1955 року в Закарпатті було 17 груп СП (до 200 осіб), а 1962 року заявляв про 3 групи СП, що діяли в Україні, чисельністю 23 особи. Водночас лише група СП у Кривому Розі нараховувала 44 особи [6, арк. 120]. У документі за 1964 рік повідомлялося про 400–500 осіб суботствуючих п'ятидесятників у Закарпатті [34, арк. 2]. Прикладом їхньої діяльності може служити громада із с. Кострина Закарпатської області. У селі їх називали салавістами (перекручене від англ. save — рятувати). У 1930-х роках деякі з членів громади підтримували зв'язки з односельчанами-емігрантами із США й отримували звідти релігійну літературу. Вони визнавали три види хрещення (водне, огненне та хрещення Святим Духом). Віруючі, які входили в цю громаду, здійснювали обряд хрещення Святим Духом на колективних моліннях, після багатоденного посту, що мало сприяти його сходженню і

здатності розмовляти на «іншомовах» [35, с. 140]. Звичайно, що такі обряди були сповнені містицизму.

Попри релігійні переслідування частина п'ятидесятників продовжувала відмовлятися служити в армії тощо. Зокрема, упродовж 1955–1959 років за відмову від несення військової служби військовими трибуналами було засуджено 5 п'ятидесятників із Березнівського району Ровенської області [36, арк. 2].

Деякі з п'ятидесятників продовжували ігнорувати вибори до органів влади. Проте серед п'ятидесятників відмова від голосування не набула широкого масштабу. Наприклад, 1954 року в с. Машів Любомльського району (Волинь) із групи п'ятидесятників у складі 70 осіб лише 14 віруючих не взяли участь у виборах до Верховної Ради, 1957 року в П'ятихатському районі Дніпропетровської області відмовилися від голосування 2 особи [6, арк. 110]. Відмова п'ятидесятників була переважно пов'язана з позицією лідерів громад.

Окремі віруючі, що належали до окремих п'ятидесятницьких течій, у досліджуваній період відмовлялися від радянських документів. Зокрема, 1960 року в одному з населених пунктів 6 суботствующих п'ятидесятників пішли до паспортного столу й заявили про відмову від паспортів, позаяк на своїх фотографіях бачать диявола [6, арк. 120].

Під тиском влади п'ятидесятники також змушені були відмовлятися від відкрито вираженої опозиції щодо радянських шкіл, в яких здійснювалося атеїстичне виховання. На початок 1960-х років дітей не пускали до школи лише найфанатичніше налаштовані батьки. Основна маса п'ятидесятників були гнучкими в цьому питанні, дотримуючись принципу «Нехай школа вчить дітей, а виховувати їх ми будемо самі». Тому вони не перешкоджали дітям вчитися, хоча багато з них були проти членства своїх дітей у дитячих громадських організаціях, проти відвідування ними кінотеатрів, перегляду телебачення тощо [37, с. 284–285].

Спостерігалися поміж п'ятидесятників і випадки заборони своїм дітям вступати до піонерської організації. Зокрема, у Полянській середній школі Березнівського району Ровенської області близько 30 дітей із сімей п'ятидесятників через вплив батьків відмовлялися ставати піонерами, брати участь у гуртках та відвідувати клуб. Окремі діти, коли вчителі наполягали на цьому, піднімали крик та навіть падали на підлогу, впадали в істеричний стан. Така поведінка дітей нерідко була зумовлена залякуваннями з боку дорослих. Зокрема, 1959 року М. Удодик, з'явившись у школу, у присутності учнів зняв зі свого сина піонерський галстук і сказав йому: «Якщо ти будеш носити піонерський галстук, то я тебе на ньому повішу» [36, арк. 3]. Однак такі випадки не були поширені.

Після усунення від влади М. Хрущова в 1964 році влада послабила своє втручання в суто церковну сферу. Антирелігійні тенденції, що вияв-

лялися у кінці 1950-х — на початку 1960-х років, набули м'якших форм. У грудні 1964 року Верховний Суд СРСР за участю КДБ провів спеціальну нараду з питань порушення «соціалістичної законності» щодо віруючих. Доручення вивчити відповідні кримінальні справи 1962–1964 років отримали голови верховних судів союзних республік. У січні 1965 року Президія Верховної Ради СРСР ухвалила постанову «Про деякі факти порушення соціалістичної законності щодо віруючих» [38, с. 101]. А 13 серпня 1965 року аналогічну постанову прийняла Президія Верховної Ради УРСР [39, арк. 13], що стало поштовхом до дії і для місцевих рад.

У радянському законодавстві відбулися деякі зміни. Було конкретизовано відповідальність за порушення законів в релігійній сфері. Радянське керівництво прагнуло прикрити законом всі антицерковні дії. Коли ж вони були явно антизаконні, то відповідальність покладалася на конкретних посадових осіб. Однак навіть після змін у вищому владному ешелоні продовжували спостерігатися порушення законодавства з боку місцевої влади.

У другій половині 1960-х років і пізніше відбувалися сприятливі процеси і для легалізації п'ятидесятництва. 1968 року була дозволена реєстрація п'ятидесятницьких церков незалежно від ВР ЄХБ [10, с. 66–67; 40, с. 243]. 1969 року Рада в справах релігій зробила спеціальне пояснення, в якому рекомендувала місцевим органам не чинити перепон на шляху об'єднання віруючих-п'ятидесятників із зареєстрованими громадами ЄХБ, а в окремих випадках реєструвати п'ятидесятницькі громади на автономних засадах у разі їхньої відмови від окремих п'ятидесятницьких обрядів та за умови виконання радянського законодавства [41, с. 140]. Це дозволило частині п'ятидесятницьких громад вийти з підпілля.

Загалом кількість нелегальних п'ятидесятницьких громад та кількість віруючих, що належали до них, була великою. На 1969 рік в УРСР діяло 580 груп ХВС [42, арк. 78]. А на 1970-й, за неповними офіційними даними, нараховувалося близько 14 тис. віруючих ХВС, що належали до нелегальних підпільних громад [43, арк. 16]. Лише у Вінницькій області, згідно з документами Ради в справах релігій, на початок 1976 року діяло 39 громад п'ятидесятників (2050 осіб) [44, арк. 4–7]. За іншими даними, їх було більше і вони включали 2867 осіб [44, арк. 9–10]. Проте реальна цифра кількості п'ятидесятників була значно вища, ніж офіційні дані.

На Україну припадала більша частина п'ятидесятницьких громад, що діяли в СРСР. Журнал «Наука и религия» за листопад 1987 року повідомляв, що 1986 року в Радянському Союзі функціонувало 843 громади п'ятидесятників [45, с. 33]. Загалом п'ятидесятницькі громади в СРСР в той період об'єднували 40628 осіб [45, с. 34].

Оскільки п'ятидесятництво, на відміну від інших релігійних течій, не втрачало своїх позицій у релігійному житті країни, а навіть зміцнювало їх, важливо простежити соціально-демографічну характеристику вірян. Це ілюструють дані по Вінницькій, Донецькій, і Львівській областях за 1977 рік (див. таблицю 2) [46, арк. 4, 12, 28, 41]:

Таблиця 2

	ХВС		
	Вінницька	Донецька	Львівська
Кількість хрещених:	6	16	18
чоловіків	2	6	6
жінок	4	10	12
Вік: 18–30 років	1	5	4
31–40 років	–	–	2
41–50 років	5	1	1
старші 50 років	–	10	11
Освіта: вища	–	–	–
середня	–	3	2
н/середня	–	1	6
початкова і малописьменні	6	10	9
неписьменні	–	2	1
Соціальне становище:			
робітники	1	2	5
колгоспники	1	–	1
службовці	–	3	–
учні	–	–	–
пенсіонери	4	5	8
домогосподарки	–	6	4
утриманці			
Хрестилися із сімей віруючих,			
що належали до цієї конфесії	–	16	16
віруючих інших конфесій	6	–	2
невіруючих	–	–	–

Як показують дані таблиці 2, серед нових членів п'ятидесятницьких громад чоловіків було менше, ніж жінок. Значну частку становили віруючі, старші за 50 років. Рівень освіченості неофітів був низький. Переважали люди з початковою освітою. Вагомий відсоток серед новохрещених становили домогосподарки. Особи із сімей віруючих, що належали до цієї конфесії, становили більшість охрещених.

У п'ятидесятницьких громадах значно важливішу роль, порівняно з іншими християнськими течіями, відігравали жінки. Вони не лише

виконували функції пророчиць, тлумачиць «іншомов», а й були дияконами, благовісниками, роз'їзними місіонерами [3, с. 97]. При громадах утворювалися сестринські ради, різного роду гуртки [47, с. 96], тобто активістська релігійна діяльність жінок виокремлювалася.

П'ятидесятники демонстрували високий рівень відвідування молитовних зібрань. Так, на різдвяних богослужіннях 1978 року у Вінницькій області в шести громадах ХВС були присутні 210 осіб (із них 190 — жінки, 20 — чоловіки, молоді — 15, 5 школярів) [48, арк. 97]. На питання «Як часто ви відвідуєте молитовний будинок?» (соціологічні опитування Інституту суспільних наук АН УРСР) 17% із 446 опитаних п'ятидесятників зазначили — раз на місяць, 25% — раз на два тижні, 22% — при нагоді [1, с. 88–89; 2, с. 19]. Загалом серед членів протестантських об'єднань закритого типу був і нижчий рівень формального ставлення до участі в богослужіннях. Замкнутість п'ятидесятницьких громад дозволяла їх активу контролювати відвідуваність богослужінь.

Процеси перебудови в СРСР сприяли активізації молитовних та інших релігійних зібрань. Так, 8 травня 1988 року п'ятидесятницька молодь, знову-таки без дозволу, провела релігійне зібрання простонеба в Біляївському районі Одеської області, в якому взяли участь віруючі з Вінницької, Волинської, Київської, Миколаївської, Черкаської і Чернівецької областей [49, арк. 23]. Такі зустрічі, хоча і малочисельніші, організовувалися й раніше.

З поміж інших питань, на яких варто зосередити нашу увагу, було обстоювання п'ятидесятниками особливостей їхнього віровчення і культурної практики. Вони для них були дуже важливі і тому п'ятидесятники продовжували боронити їх, незважаючи на тиск із боку влади. Конкретний приклад, що фігурує в архівних документах, — поведінка частини віруючих автономної громади ЄХБ Кіровограда, які обстоювали недоторканість п'ятидесятницьких догм і традицій (як-от глосолалії — говоріння на «іншомовах», омивання ніг, «духовне хрещення» і т. ін.) [50, арк. 194]. Інший приклад — згадувана раніше ситуація в громаді ЄХБ м. Бердичева. Відмова від деяких із п'ятидесятницьких ідей та традицій фактично означала відмову від віри й конфесійної приналежності, а отже, не могла бути прийнятною для більшості п'ятидесятників.

Після отримання дозволу на офіційну реєстрацію багато громад п'ятидесятників, які діяли раніше нелегально, не бажали реєструватися. Уповноважений Ради в справах релігій в Одеській області В. Коновалов зазначав про п'ятидесятників, що свою відмову реєструватися вони пояснювали так: «Ви і так усіх нас знаєте, навіщо нам ще записуватися»; «свобода совісті передбачає, що вірити в бога це особиста справа кожного. Церква в нас відокремлена від держави, тому ми ні перед ким не

повинні звітуватися в тому, що віримо» [51, арк. 90]. Активіст п'ятидесятницької громади із села Дмитрівки Татарбунарського району (Одеська обл.) Т. Димов заявив: «Ми в реєстрації колись були... Від нас вимагали дані про членів, про тих, кого хрестити будемо. Ми такі дані давати не хочемо. Ви бажаєте шляхом реєстрації нав'язати нам православну віру... Загалом коли ми будемо зареєстровані, то нам лише обряди дозволять виконувати, а віри у нас не буде. Обряди ж нас не врятують» [51, арк. 90–91]. Представники одних релігійних течій, відмовляючись від реєстрації, розглядали її як одну із форм боротьби радянської влади з релігією та їхньою течією зокрема; інші вважали, що реєстрація порушує канони Біблії.

Слід зазначити, що формально низка релігійних течій закритого типу, які не були зареєстровані, не вважалися забороненими. У листі Ради в справах РПЦ до головної редакції УРЕ мовилося: «Треба слово “заборонені” замінити: не підлягають реєстрації органами влади. Це тому, що закону, який забороняє ці секти, немає, а осудження окремих осіб (передусім керівників) є результатом конкретних злочинів» [52, арк. 12].

Для п'ятидесятництва, як і для баптизму, характерними були явища релігійного екстремізму і жорсткої опозиції офіційній лінії прорадянського керівництва течії. Приміром, у п'ятидесятництві була випрацьована ідеологічна платформа, яка називалася «Братською бесідою з питання влаштування церков християн віри євангельської». Вона співпадала в низці моментів з тим, що проповідували ідеологи Ради церков ЄХБ. В окремих пунктах п'ятидесятники пішли далі. Зокрема, служба в армії оголошувалася такою, що перебувала в протиріччі з християнським віровченням [53, с. 164]. Такі явища не сприяли лояльності радянської влади до п'ятидесятників.

Позаяк релігійні переконання п'ятидесятників часто вступали в конфлікт з радянською дійсністю, то вони неодноразово притягувалися до адміністративної та кримінальної відповідальності. Лише 1980 року за релігійними мотивами було засуджено 14 п'ятидесятників, представників незареєстрованих громад [54, арк. 12]. Відчуваючи себе незатишно в радянській державі, частина п'ятидесятників зробила спробу емігрувати. Так, влітку 1983 року громадська організація «Християнський комітет захисту прав віруючих у СРСР» надіслав до Асамблеї ВРЦ у Ванкувері свідчення про те, що 25 000 п'ятидесятників висловили бажання виїхати за кордон, однак їм було відмовлено [55, с. 264].

У цей період продовжує спостерігатися відмова частини п'ятидесятників служити в армії. У 1980-х роках у деяких регіонах відмови п'ятидесятників від служби в радянській армії навіть почастишали. Зокрема, упродовж 1983–1986 років у Дубровицькому районі Ровенської області військову присягу відмовилися скласти 24 юнаки [6, арк. 157].

Для кращого розуміння ситуації, що склалася в середовищі п'ятидесятників, простежимо висловлювання вірян, які були противниками служби в радянській армії. Під час опитувань, проведених відділом атеїзму Інституту філософії АН УРСР, п'ятидесятник із с. Лісна Тарновиця (Івано-Франківщина) відповів: «Якщо ворог нападе, хай інші беруть зброю. Християнину інша робота знайдеться» [4, с. 84]. Його одновірець із с. Кострина Закарпатської області зазначив: «Будь-яка влада від бога і начальство від бога. Тому коритися їм треба тільки в добрих ділах. Коли ж начальство робить на шкоду божим заповідям, наприклад, дає зброю в руки, то цим порушується заповідь “не убий”» [4, с. 84–85].

Проте такі погляди характерні далеко не для всіх вірян цього релігійного напрямку. Окремі з них своєю поведінкою не відрізнялися від поведінки більшості радянських громадян. Приміром, п'ятидесятник Щ. з м. Єнакієве неодноразово висловлював свою незгоду з тим, що їхні керівники засуджують службу в радянській армії. Він також схвалював вчинок свого сина, який служив у лавах збройних сил [56, с. 53–54].

Окремі віруючі відмовлялися брати участь у виборах до радянських органів влади за релігійними переконаннями. Наприклад, 1977 року в Донецькій області 7 п'ятидесятників не взяли участь у виборах [57, арк. 73].

Під тиском радянської влади п'ятидесятницькі організації змушені були переглядати свої соціально-політичні установки, що вплинуло на суспільну свідомість пересічних віруючих. До 1980-х років багато п'ятидесятників відмовилися від багатьох антисоціальних установок щодо радянських суспільних цінностей. На запитання (дослідження Інституту суспільних наук АН УРСР) «Чи берете ви участь у виборах у місцеві і центральні Ради народних депутатів?» із 469 опитаних 74% відповіли позитивно, з них 15% раніше не приймали участі, а тепер стали приймати. На запитання «Як ви ставитеся до військового обов'язку?» 80% п'ятидесятників із 480 опитаних дали позитивну відповідь [1, с. 90–91]. Кілька десятиліть тому — у повоєнний період — ці відповіді розглядалися багатьма їхніми одновірцями як віровідступництво.

Слід відзначити, що помірковані погляди на радянські соціальні цінності у середовищі п'ятидесятників насамперед були характерні для членів об'єднань ХСВ–ХВС, ЄХДА і СП. Дуже рідко поміркованість притаманна була вірянам, що входили в громади ЄХПС і ЄХСС [58, с. 24].

П'ятидесятники дедалі частіше проявляли інтерес до нерелігійної літератури, перегляду телепередач тощо. На питання «Яким програмам радіо і телебачення віддасте перевагу?» (соціологічні дослідження Інституту суспільних наук АН УРСР, 1970-ті — початок 1980-х років) із

477 осіб 35% віруючих відповіли: на суспільно-політичні теми, 10% — про міжнародні події, 6% — на природничо-наукові теми, 9% — на атеїстичні теми. На питання «Яка література є у вас вдома?» 16% і 357 відповіли: загальнополітична, 14% — історична, 7% — природничо-наукова, 6% — наукова, 10% — художня [1, с. 92; 2, с. 25]. 3% із 430 опитаних на питання «Чи читали Ви літературу на атеїстичну тему?» відповіли: «Систематично», 12% — «Інколи», 15% — «Хотів би та не знаю де її придбати» [1, с. 93; 2, с. 25]. За соціологічними опитуваннями, що стосувалися середини 1960-х років, частка п'ятидесятників, які ставилися негативно до світської культури та науки була більша. Своє відверте негативне ставлення до світської культури висловили понад 45% п'ятидесятників, хоча до науки вони були прихильнішими [59, с. 103].

Чимало п'ятидесятників не були загалом супротивниками світської культури, а лише тієї, що суперечила їх релігійним принципам або негативно впливала на них. Те, що чимало п'ятидесятників ігнорували саме атеїстичну культуру, а не культуру загалом, підтверджують і бесіди з віруючими. Коли віруючому п'ятидесятникові було поставлено питання: «Чому закордоном ваші одновірці ходять в кіно, театри, на спортивні видовища, активно використовують найновіші засоби масової інформації, а ви їх ігноруєте?» була отримана відповідь: «Закордоном передачі не ті» [60, с. 51].

Слід відзначити, що впродовж 1960–1970-х років освітній рівень членів п'ятидесятницьких громад зріс. Якщо упродовж 1940–1950-х років поміж них домінували переважно люди з мінімальним рівнем освіти, то на початку 1980-х із 485 опитаних п'ятидесятників 65 осіб мали середню, 8 — вищу освіту, (початкову освіту — 43%, неповну середню — 35%). На питання «Яку освіту хочете дати своїм дітям?» 272 (49%) віруючих зазначили, що восьмирічну, 41% бажали дати загальну середню, 6% — середню спеціальну і 3% — вищу [1, с. 81]. Очевидно, що рівень освіти у віруючих протестантів міг бути набагато нижчий, якби не те значення, яке вони надавали вивченню Біблії.

Серед опитаних 989 свідків Єгови, п'ятидесятників та адвентистів сьомого дня, яким ставили питання (соціологічне опитування відділу історії і теорії атеїзму Інституту суспільних наук АН УРСР м. Львова, 1974–1978 роки) «Яку освіту намагаєтеся дати своїм дітям?», 30% висловилися за восьмирічну освіту, 32% — середню загальну, 25% — середню спеціальну, 10% — вищу. І лише 3% не бажали, щоб їхні діти навчалися [61, с. 35]. Як бачимо, більшість віруючих (62%) орієнтувалася на освіту в межах шкільної програми і лише чверть опитаних бажала дати дітям середню спеціальну освіту, а десята частина — вищу.

На період 1970–1980-х років зазнавали значної секуляризації і погляди п'ятидесятників на працю. Традиційні ідеї про працю як свідчення

служіння Богові, засіб майбутнього спасіння, які були доволі поширеними поміж віруючих у повоєнний період, у 1970–1980-х роках поступово у багатьох віруючих відступали на другий план і витіснялись іншими. Приміром, багато п'ятидесятників на запитання про мотиви трудової діяльності відповідали: «Хорошою є та робота, що приносить більше користі людям» або «головне — зміст роботи». Із 403 п'ятидесятників (опитаних співробітниками Інституту суспільних наук АН УРСР), 9%, на запитання «Які мотиви стимулюють Вашу трудову діяльність?», відзначили моральне задоволення від праці, 23% вважали, що робота є сенсом життя [1, с. 92; 2, с. 24].

Упродовж досліджуваного періоду зазнавали змін і погляди багатьох віруючих на мету та сенс життя. Для частини віруючих ця проблема залишалася позарелігійною, хоча релігійна ідеологія їхніх конфесій пропагувала протилежне. У цьому плані ставлення віруючих до суспільних цінностей суттєво розкриває опитування, що стосувалося особистого щастя, проведене серед п'ятидесятників. Із 476 віруючих (соціологічне опитування Академії суспільних наук АН УРСР, 1970 — початок 1980-х років), яким поставили питання «В чому, на Вашу думку, полягає особисте щастя?» 16% відповіли: у тому, щоб допомогти іншим знайти дорогу до Бога, 48% — у вірному служінні Богу [2, с. 24]. Відповідь, що ставила Бога на перше місце, обирали чимало членів релігійних організацій закритого типу і значно менше у відсотковому співвідношенні православних, католиків та іудеїв.

Вагоме значення мала і проблема шлюбу між представниками різних конфесій. Одруження члена протестантських громад закритого типу, особливо нелегальних, з особою, що не була членом громад, засуджувалось або заборонялось (за подібні акти навіть виключали з громади). Доволі консервативними у сфері одружень з інаковіруючими були п'ятидесятники. У 1970-х роках згідно з даними, наведеними в брошурі Є. Гриніва, 80% вступили у шлюб з одновірцями [61, с. 33].

Висока частка одружень з одновірцями не лише свідчить про заборони у шлюбній сфері, про те, що багато віруючих ставилися негативно до одружень з людьми інших віросповідань; вона була й результатом того, що віруючим було легше познайомитися та одружитися з одновірцями, з якими вони часто контактували. Цю думку підтверджують і наведені нижче дані. Упродовж 1974–1978 років соціологічні дослідження буденної релігійної свідомості та життєвої практики віруючих провели співробітники відділу історії і теорії атеїзму Інституту суспільних наук АН УРСР м. Львова, які проанкетували деяких п'ятидесятників. На запитання «Як ви оцінюєте шлюб людей різних віросповідань?» 43 особи відповіли, що схвалюють, 12 — не схвалюють, 39 особам було байдуже і 6 важко було відповісти [61, с. 33].

Серед проблематичних моментів у сім'ї були стосунки між віруючими та невіруючими членами. Траплялися випадки, коли віруючі батьки чи діти стосовно інших невіруючих членів сімей займали відчужену, а то й, навіть, ворожу позицію. П'ятидесятниця із с. Башуки Тернопільської області на питання «А де будуть ваші діти — піонери і комсомольці — після страшного суду?» різко відповіла: «А що мені діти?! Тільки б мені самій врятуватися!» [62, с. 75]. Радянська періодика часто повідомляла про сімейні конфлікти навколо проблеми релігійної віри, і ті утиски, яких зазнавали невіруючі діти з боку віруючих батьків, хоча, звичайно, вона перебільшувала масштаби цих негативів.

Загалом п'ятидесятництво впродовж досліджуваного періоду зазнавало змін. Характеризуючи його особливості в другій половині 1980-х років, В. Мельник у своїй праці «Новий тип віруючого у п'ятидесятництві» пише, що сучасному п'ятидесятництву властиве переосмислення своїх догматів (а не відмова), нова інтерпретація, що у свою чергу веде до поміркованості внутрішньої практики, внутрішнього життя громад та виключення з нього екзальтації. Автор вказує, що нинішнє п'ятидесятництво вільне від «масових психозів», «бузувірства» та «релігійних екстазів», що засвідчує розвиток п'ятидесятницької догматичної системи і зростання релігійно-пізнавальних потреб віруючих [63, с. 18]. П'ятидесятники в УРСР (та СРСР загалом) із часом дедалі більше ставали схожими на вірян, що належали до протестантських деномінацій, що діяли в західних країнах.

Підсумовуючи, зазначимо, що під час війни радянське керівництво змінило свою політику щодо Церкви, що було зумовлено зовнішніми та внутрішніми обставинами. Це був черговий тимчасовий тактичний крок радянської влади. З-поміж низки інших релігійних течій, право на існування отримали громади ХСВ та ХВС, які ввійшли в контрольований радянською владою Союз ЄХБ. У роки правління М. Хрущова відбулися зміни в релігійній сфері. Посилювалася антирелігійна пропаганда, закривалися молитовні будинки. Загнані в підпілля громади виходили з-під контролю радянських органів влади. Прихід до влади Л. Брежнєва сприяв певній лібералізації релігійної політики. Влада у боротьбі з релігією відмовлялася від прямого порушення Конституції на користь більш завуальованих антирелігійних дій. Тиск на громади п'ятидесятників та пересічних вірян послабився.

У п'ятидесятницьких громадах була доволі висока частка осіб з високим рівнем релігійності, значно вищим, ніж у православних та католиків. Більшість вірян складали жінки з невисоким рівнем освіти. Попри несприятливі умови для їхнього релігійного життя, тиск із боку влади, більшість п'ятидесятників залишалися вірні своїм релігійним переконан-

ням. Закриття частини молитовних будинків мало вплинуло на кількісний склад п'ятидесятників. Вони продовжували свою релігійну діяльність через участь у нелегальних громадах і групах.

Впродовж досліджуваного періоду в ставленні до світської культури з боку п'ятидесятників відбулися вагомні зміни в бік наближення до неї. Віруючі дедалі частіше слухали радіо, дивилися телебачення, читали періодику, художню літературу. Одночасно серед п'ятидесятників збільшувалася частка осіб, які бажали отримати середню, середню спеціальну та вищу освіту. Впливало не так послаблення релігійності (позаяк негативне ставлення до світських культурних цінностей було зумовлене насамперед суспільною доктриною релігійних об'єднань, а не віровченням), як поступовий вихід релігійних громад із суспільної ізоляції.

Джерела та література

1. Мельник В.И. Эволюция современного пятидесятничества / В.И. Мельник. — Львів: Вища школа, 1985. — 160 с.
2. Мельник В.И. Пятидесятничество: нові тенденції / В.И. Мельник. — К.: Т-во «Знання УРСР», 1988. — 48 с.
3. Мельник В.И. Молодежь в пятидесятничестве: поиски идеала / В.И. Мельник. — Львов: Свит, 1992. — 200 с.
4. Терещенко Ю. Антисупільні повчання і діяльність п'ятидесятників / Ю. Терещенко. — К.: Політвидав України, 1975. — 104 с.
5. Гаркавенко Ф. П'ятидесятники і їх віра / Ф. Гаркавенко. — К.: Політвидав України, 1966. — 80 с.
6. Грушова Т.В. Радянська держава та секта п'ятидесятників в Україні (початок 1920 — 1991 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07. 00. 01 / Т.В. Грушова; Запорізький держ. ун-т. — Запоріжжя, 2000. — 260 с.
7. Скакун Р. Будівничі нового Єрусалиму: Іван Мурашко і мурашківці / Р. Скакун. — Львів: Вид-во Укр. католицького ун-ту, 2014. — 420 с.
8. Chmielewska J. Święta krew, święty czas, święci ludzie. Historia i mitologia Ewangelicznych Chryścijan Świętych Syjonistów (Muraszkowców) / J. Chmielewska. — Warszawa: Neriton, 2009. — 178 s.
9. Камейша Б.И. Религиозная секта евангельских христиан святых сионистов и ее реакционная сущность: дис. ... канд. ист. наук / Б.И. Камейша; АН БССР. Ин-т искусствоведения, этнографии и фольклора. — Минск, 1971. — 285 л.
10. Церква християн віри евангельської — п'ятидесятників: Віровчення, обряди, історія і сьогодення п'ятидесятників // Релігійна панорама. — № 7. — 2001. — С. 55–75.
11. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 4648, оп. 7, спр. 25.
12. Камейша Б. Кто такие мурашковцы / Б. Камейша. — М.: Беларусь, 1970. — 39 с.
13. Лебедюк Є.Н. Євангельські християни — святі сіоністи / Є.Н. Лебедюк // Вісник Дніпропетровського університету. — 2012. — № 9/2. Філософія. — С. 194–199.
14. Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 1, оп. 24, спр. 12.
15. Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 1, оп. 23, спр. 1640.

16. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 4648, оп. 5, спр. 133.
17. *Сотник О.М.* Сумщина християнська. (Нариси з історії релігійного життя) / О.М. Сотник. — Суми: Козацький вал, 1999. — 140 с.
18. *Савинский С.Н.* История русско-украинского баптизма / С.Н. Савинский. — Одесса: Богомыслие, 1995. — 128 с.
19. *Антонов А.П.* Под прикрытием веры / А.П. Антонов, А.П. Соломка. — Донецк: Донбас, 1985. — 56 с.
20. *Франчук В.И.* Просила Россия дождя у Господа / В.И. Франчук. — Мариуполь, 1999. — 296 с.
21. *Вільховий Ю.* Політика радянських владних структур щодо сектантських громад на Волині (II половина 40-х — 50-ті рр. XX ст.) / Ю. Вільховий // Волинь у новітній історії української державності: Зб. наук. праць / Ін-т політ. і етнонац. досліджень НАН України та ін. — Луцьк: Волинська обласна друкарня, 1999. — С. 184–191.
22. *Москаленко А.Т.* Пятидесятники / А.Т. Москаленко. — Изд. 2-е. — М.: Политиздат, 1973. — 199 с.
23. *Вільховий Ю.В., Год Б.В.* До питання про об'єднання п'ятидесятників із Союзом євангельських християн-баптистів (II пол. 40-х — середина 50-х рр.) / Ю.В. Вільховий, Б.В. Год // Історія України: Маловідомі імена, події, факти: Збірник статей. — Вип. 7. — К.: Вільний край, 1999. — С. 145–151.
24. КПРС і радянська держава про релігію та атеїстичну пропаганду (Збірник документів і матеріалів). — К.: Держполітвидав УРСР, 1962. — 184 с.
25. О религии и церкви: Сборник документов. — М.: Политиздат, 1965. — 128 с.
26. Вопросы идеологической работы: Сборник важнейших решений КПСС (1954–1961). — М.: Госполитиздат, 1961. — 328 с.
27. Держава і церква на Полтавщині за радянської доби. — Полтава, 2002. — 254 с.
28. *Шкаровский М.В.* Русская Православная Церковь при Сталине и Хрущеве (Государственно-церковные отношения в СССР в 1939–1963 годах) / М.В. Шкаровский. — Изд. 3-е, доп. — М.: Изд-во Крутицкого подворья, 2005. — 424 с.
29. *Опарин А.А.* Юбилейный год: Очерки истории адвентизма в Харькове / А.А. Опарин. — Х.: Факт, 2006. — 112 с.
30. *Шапарь В. Б.* Психология религиозных сект / В. Б. Шапарь. — Минск: Харвест, 2004. — 384 с.
31. Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 1, оп. 24, спр. 5488.
32. Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 1, оп. 24, спр. 5205.
33. Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 1, оп. 24, спр. 4038.
34. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 4648, оп. 2., спр. 438.
35. *Келембетова В.Ю.* Побут і релігійні пережитки (Етнографічно-соціологічне дослідження) / В.Ю. Келембетова. — К.: Наукова думка, 1974. — 191 с.
36. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 4648, оп. 2, спр. 295.
37. *Граждан В.Д.* Пятидесятничество и современность / В.Д. Граждан // Вопросы научного атеизма. — Вып. 2. — М., 1966. — С. 270–287.
38. *Пашенко В.* Православ'я в новітній історії України / В. Пашенко. — Ч. 2. — Полтава, 2001. — 736 с.

39. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 4648, оп. 1, спр. 448.
40. Вишиванюк О. Етноконфесійні трансформації в Україні у перші післявоєнні роки (1944–1953) / О. Вишиванюк // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень. — Вип. 28. — К., 2005. — С. 237–245.
41. Барменков А.И. Свобода слова в СССР / А.И. Барменков. — 2-е изд. — М.: Мысль, 1986. — 224 с.
42. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 4648, оп. 5, спр. 128.
43. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 4648, оп. 5, спр. 222.
44. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 4648, оп. 7, спр. 27.
45. Єленський В.Є. Сучасний протестантизм: динаміка, процеси, тенденції / В.Є. Єленський. — К.: Т-во «Знання» УРСР, 1989. — 47 с.
46. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 4648, оп. 7, спр. 51.
47. Клибанов А.И. Религиозное сектантство и современность (социологические и исторические очерки) / А.И. Клибанов. — М.: Наука, 1969. — 272 с.
48. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 4648, оп. 7, спр. 83.
49. Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 1, оп. 25, спр. 3329.
50. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 4648, оп. 7, спр. 49.
51. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 4648, оп. 7, спр. 130.
52. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 4648, оп. 1, спр. 446.
53. Клибанов А.И. Религиозное сектантство в прошлом и настоящем / А.И. Клибанов. — М.: Наука, 1973. — 254 с.
54. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 4648, оп. 7, спр. 148.
55. Эллис Дж. Русская православная церковь: согласие и инакомыслие / Дж. Эллис; пер. с англ. — London: Overseas Publications Interchange, 1990. — 307 с.
56. Солдатенко В.Е. Пятидесятники / В. Е. Солдатенко. — Донецк: Донбасс, 1972. — 67 с.
57. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 4648, оп. 7, спр. 45.
58. Граждан В.Д. Вероучение и мораль пятидесятников / В.Д. Граждан. — М., 1989. — 64 с.
59. Онищенко А.С. Тенденции изменения современного религиозного сознания / А.С. Онищенко // Вопросы научного атеизма. — Вып. 2. — М.: Мысль, 1966. — С. 91–109.
60. Филлист Г.М. Урбанизация и сектантство / Г.М. Филлист. — Минск: Беларусь, 1986. — 128 с.
61. Гринів Є.А. Бруклін на роздоріжжі (Єговізм в умовах кризи релігії) / Є.А. Гринів. — К.: Т-во «Знання» УРСР, 1980. — С. 33.
62. Дулуман Е.К. Современный верующий: Социально-психологический очерк / Е.К. Дулуман, Б.А. Лобовик, В.К. Танчер. — М.: Политиздат, 1970. — С. 75.

63. Мельник В. І. Новий тип віруючого у п'ятидесятництві / В.І. Мельник — К.: Т-во «Знання» УРСР, 1991. — 48 с.

References

1. Mel'nik, V. I. (1985). *Jevoljucija sovremennogo pjatidesjatnichestva*. Lviv: Vyscha shkola. [in Russian].
2. Melnyk, V. I. (1988). *Piatydesiatnytstvo: novi tendentsii*. Kyiv. [in Ukrainian].
3. Mel'nik, V. I. (1992). *Molodezh' v pjatidesjatnichestve: poiski ideala*. L'vov: Svit. [in Russian].
4. Tereshchenko, Yu. (1975). *Antysuspilni povchannia i diialnist piatydesiatnykiv*. Kyiv: Polityvydav Ukrainy. [in Ukrainian].
5. Harkavenko, F. (1966). *Piatydesiatnyky i yikh vira*. Kyiv: Polityvydav Ukrainy. [in Ukrainian].
6. Hrushova, T. V. (2000). *Radianska derzhava ta sekta piatydesiatnykiv v Ukraini (pochatok 1920 — 1991 rr.)* [The Soviet state and the Pentecostal sect in Ukraine (early 1920–1991)]. (*Candidate's thesis*). Zaporizhzhia. [in Ukrainian].
7. Skakun, R. (2014). *Budivnychi novoho Yerusalymu: Ivan Murashko i murashkivtsi*. Lviv: Vyd-vo Ukr. katolytskoho. un-tu. [in Ukrainian].
8. Chmielewska, J. (2009). *Święta krew, święty czas, święci ludzie. Historia i mitologia Ewangelicznych Chryścijan Świętych Syjonistów (Muraszkowców)*. Warszawa: Neriton. [in Polish].
9. Kamejsza, B. I. (1971). *Religioznaja sekta evangel'skih hristian svjatyh sionistov i ee reakcionnaja sushhnost'* [The religious sect of the Gospel Christians of the Holy Zionists and its reactionary essence] (*Candidate's thesis*). Minsk. [in Russian].
10. (2001). Tserkva khrystyian viry yevanhelskoi — piatydesiatnykiv: Virovchennia, obriady, istoriia i sohodennia piatydesiatnykiv. *Relihiina panorama — Religious panorama*, 7, 65–66. [in Ukrainian].
11. Tsentralni Derzhavnyi arkhiv vyshchykh organiv vlady ta upravlinnia Ukrainy, f. 4648, op. 7, spr. 25. [Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine, fund 4648, description 7, file 25].
12. Kamejsza, B. (1970). *Kto takie murashkovcy*. Minsk: Belarus'. [in Russian].
13. Lebediuk, Ye. N. (2012). Yevanhelski khrystyiany — sviati sionisty. *Visnyk Dnipropetrovskoho universytetu*, (9/2 Filosofiia), 194–199. [in Ukrainian].
14. Tsentralni Derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy, f. 1, op. 24, spr. 12. [Central State Archives of Public Organizations of Ukraine, fund 1, description 24, file 12].
15. Tsentralni Derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy, f. 1, op. 23, spr. 1640. [Central State Archives of Public Organizations of Ukraine, fund 1, description 23, file 1640].
16. Tsentralni Derzhavnyi arkhiv vyshchykh organiv vlady ta upravlinnia Ukrainy, f. 4648, op. 5, spr. 133. [Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine, fund 4648, description 5, file 133].
17. Sotnyk, O. M. (1999). *Sumshchyna khrystyianska. (Narysy z istorii relihiinoho zhyttia)*. Sumy: Kozatskyi val. [in Ukrainian].
18. Savinskij, S. N. (1995). *Istorija russko-ukrainskogo baptizma*. Odessa: Bogomyslie. [in Russian].
19. Antonov, A. P. & Solomka, A. P. (1985). *Pod prikrytiem very*. Doneck: Donbas. [in Russian].
20. Franchuk, V. I. (1999). *Prosila Rossija dozhdja u Gospoda*. Mariupol'. [in Russian].

21. Vilkhovyi, Yu. (1999). Polityka radianskykh vladnykh struktur shchodo sektantskykh hromad na Volyni (II polovyna 40-kh — 50-ti rr. XX st.). *Volyn u novitnii istorii ukrainskoi derzhavnosti*. Lutsk: Volynska oblasna drukarnia. [in Ukrainian].
22. Moskalenko, A. T. (1973). *Pjatidesjatniki*. (2-nd ed.). Moskva: Politizdat [in Russian].
23. Vilkhovyi, Yu. V. & Hod, B. V. (1999). Do pytannia pro obiednannia piatydesiatnykiv iz Soюзom yevanhelskykh khrystyian-baptystiv (II pol. 40-kh — seredyna 50-kh rr.). *Istoriia Ukrainy: Malovidomi imena, podii, fakty*, (7), 145–151. [in Ukrainian].
24. (1962). *KPRS i radianska derzhava pro relihiiu ta ateistychnu propahandu (Zb. Dok i materialiv)*. Kyiv: Derzhpolityvydav URSS, 1962. [in Ukrainian].
25. (1965). *O religii i cerkvi: Sb. dok.* Moskva: Politizdat. [in Russian].
26. (1961). *Voprosy ideologicheskoy raboty: Sb. vazhnejshih reshenij KPSS (1954–1961)*. Moskva: Gospolitizdat. [in Russian].
27. (2002). *Derzhava i tserkva na Poltavshchyni za radianskoi doby*. Poltava, 2002. [in Ukrainian].
28. Shkarovskij, M. V. (2005). *Russkaja Pravoslavnaja Cerkov' pri Staline i Hrushcheve (Gosudarstvenno-cerkovnye otноsheniya v SSSR v 1939–1963 godah)*. Moskva: Izd-vo Krutickogo podvor'ja. [in Russian].
29. Oparin, A. A. (2006). *Jubilejnyj god: Oчерki istorii adventizma v Har'kove*. Harkov': Fakt. [in Russian].
30. Shapar', V. B. (2004). *Psihologija religioznych sekt*. Minsk: Harvest. [in Russian].
31. Tsentralnyi Derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy, f. 1, op. 24, spr. 5488. [Central State Archives of Public Organizations of Ukraine, fund 1, description 24, file 5488].
32. Tsentralnyi Derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy, f. 1, op. 24, spr. 5205. [Central State Archives of Public Organizations of Ukraine, fund 1, description 24, file 5205].
33. Tsentralnyi Derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy, f. 1, op. 24, spr. 4038. [Central State Archives of Public Organizations of Ukraine, fund 1, description 24, file 4038].
34. Tsentralnyi Derzhavnyi arkhiv vyshchykh organiv vlady ta upravlinnia Ukrainy, f. 4648, op. 2, spr. 438. [Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine, fund 4648, description 2, file 438].
35. Kelembetova, V. Yu. (1974). *Pobut i relihiini perezhytty (Etnohrafichno-sotsiologichne doslidzhennia)*. Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
36. Tsentralnyi Derzhavnyi arkhiv vyshchykh organiv vlady ta upravlinnia Ukrainy, f. 4648, op. 2, spr. 295. [Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine, fund 4648, description 2, file 295].
37. Grazhdan, V. D. (1996). Pjatidesjatnichestvo i sovremennost'. *Voprosy nauchnogo ateizma*, (2), 270–287. [in Russian].
38. Pashchenko, V. (2001). *Pravoslavia v novitnii istorii Ukrainy (Vol. 2)*. Poltava, 2001. [in Ukrainian].
39. Tsentralnyi Derzhavnyi arkhiv vyshchykh organiv vlady ta upravlinnia Ukrainy, f. 4648, op. 1, spr. 448. [Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine, fund 4648, description 1, file 448].
40. Vyshyvaniuk, O. (2005). Etnokonfesiini trasformatsii v Ukraini u pershi pisliavoienni roky (1944–1953). *Naukovi zapysky in-tu politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzen*, (28), 237–245. [in Ukrainian].
41. Barmenkov, A. I. (1986). *Svoboda slova v SSSR (2nd ed.)*. Moskva: Mysl'. [in Russian].
42. Tsentralnyi Derzhavnyi arkhiv vyshchykh organiv vlady ta upravlinnia Ukrainy, f. 4648, op. 5, spr. 128. [Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine, fund 4648, description 5, file 128].

43. Tsentralnyi Derzhavnyi arkhiv vyshchykh organiv vlady ta upravlinnia Ukrainy, f. 4648, op. 5, spr. 222. [Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine, fund 4648, description 5, file 222].

44. Tsentralnyi Derzhavnyi arkhiv vyshchykh organiv vlady ta upravlinnia Ukrainy, f. 4648, op. 7, spr. 27. [Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine, fund 4648, description 7, file 27].

45. Yelenskyi, V. Ye. (1989). *Suchasnyi protestantyzm: dynamika, protsesy, tendentsii*. Kyiv. [in Ukrainian].

46. Tsentralnyi Derzhavnyi arkhiv vyshchykh organiv vlady ta upravlinnia Ukrainy, f. 4648, op. 7, spr. 51. [Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine, fund 4648, description 7, file 51].

47. Klibanov, A. I. (1969). *Religioznoe sektantstvo i sovremennost' (sociologicheskie i istoricheskie ocherki)*. Moskva: Nauka. [in Russian].

48. Tsentralnyi Derzhavnyi arkhiv vyshchykh organiv vlady ta upravlinnia Ukrainy, f. 4648, op. 7, spr. 83. [Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine, fund 4648, description 7, file 83].

49. Tsentralnyi Derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy, f. 1, op. 25, spr. 3329. [Central State Archives of Public Organizations of Ukraine, fund 1, description 25, file 3329].

50. Tsentralnyi Derzhavnyi arkhiv vyshchykh organiv vlady ta upravlinnia Ukrainy, f. 4648, op. 7, spr. 49. [Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine, fund 4648, description 7, file 49].

51. Tsentralnyi Derzhavnyi arkhiv vyshchykh organiv vlady ta upravlinnia Ukrainy, f. 4648, op. 7, spr. 130. [Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine, fund 4648, description 7, file 130].

52. Tsentralnyi Derzhavnyi arkhiv vyshchykh organiv vlady ta upravlinnia Ukrainy, f. 4648, op. 1, spr. 446. [Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine, fund 4648, description 1, file 446].

53. Klibanov, A. I. (1973). *Religioznoe sektantstvo v proshlom i nastojashchem*. Moskva: Nauka. [in Russian].

54. Tsentralnyi Derzhavnyi arkhiv vyshchykh organiv vlady ta upravlinnia Ukrainy, f. 4648, op. 7, spr. 148. [Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine, fund 4648, description 7, file 148].

55. Jellis, Dzh. (1990). *Russkaja pravoslavnaia cerkov': soglasie i inakomyслиe*. London: Overseas Publications Interchange. [in Russian].

56. Soldatenko, V. E. (1972). *Pjatidesjatniki*. Doneck: Donbass. [in Russian].

57. Tsentralnyi Derzhavnyi arkhiv vyshchykh organiv vlady ta upravlinnia Ukrainy, f. 4648, op. 7, spr. 45. [Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine, fund 4648, description 7, file 45].

58. Grazhdan, V. D. (1989). *Verouchenie i moral' pjatidesjatnikov*. Moskva. [in Russian].

59. Onishchenko, A. S. (1966). Tendencii izmenenija sovremennogo religioznogo soznanija. *Voprosy nauchnogo ateizma*, (2), 91–109. [in Russian].

60. Filist, G. M. (1986). *Urbanizacija i sektantstvo*. Minsk: Belarus'. [in Russian].

61. Hryniv, Ye, A. (1980). *Bruklin na rozdorizhzi (Iehovizm v umovakh kryzy religii)*. Kyiv. [in Ukrainian].

62. Duluman, E. K., Lobovik, B. A. & Tancher, V. K. (1970). *Sovremennyj verujushchij: Social'no-psihologicheskij ocherk*. Moskva: Politizdat. [in Russian].

63. Melnyk, V. I. (1991). *Novyi typ viruiuchoho u pjatydesiatnytstvi*. Kyiv. [in Ukrainian].

Bondarchuk Petro (Kyiv)

Doctor of Historical Sciences (Dr hab. in History),
Leading Research Fellow, Institute of History of Ukraine,
National Academy of Sciences of Ukraine

The pentecostals in Soviet Ukraine (mid-1940s — mid-1980s)

The article examines the religious life of the Pentecostals during the mid-1940s-mid-1980s. The author briefly discusses the main works on Pentecostalism in the USSR, written by Ukrainian and foreign authors, features of Pentecostal doctrine, differences in the doctrine of various Pentecostal movements, their genesis and spreading throughout Ukraine.

The antireligious policy of the Soviet authorities regarding the Pentecostals and its changes in the post-war period, and in the years of Khrushchev's attacks on religion and stagnation are analyzed. The association of Pentecostalism with evangelical Baptist Christians, and the main aspects of the internal confessional life of this current are highlighted. The antireligious actions of the Soviet regime, various forms of persecution, including the closure of houses of worship, violations of the rights of believers, the formation of negative opinion, accusations of mythological "sins," and institution of administrative and criminal proceedings against faithful are considered.

Attention is also paid to the network of Pentecostal organizations in the USSR, the changes that have taken place over the decades, the quantitative composition of believers and their socio-demographic characteristics, their attitude to the Pentecostal communities within the Union of Evangelical Christians-Baptists, conflicts between the Pentecostals and the Baptists. The religious behavior of the believers is considered: their attendance of houses of worship and illegal prayer meetings, participation in worship services on big holidays.

Issues of social isolation, the Pentecostals' attitude to work, marriage with representatives of other denominations, secular cultural values, education, service in the ranks of the Soviet army, and participation in the Soviet authorities elections, etc. were raised. Attention is drawn to the secularization processes that took place in the Pentecostals' environment

Key words: *Pentecostals, believers, religious communities, religious politics, Soviet power.*

Смольницька Мирослава (м. Київ)

Кандидатка історичних наук, старша наукова співробітниця
відділу історії України другої половини ХХ ст.
Інституту історії України НАН України.
УДК 94(477(001.8-058.244«194/198»

КРАЄЗНАВЧИЙ НАРАТИВ: ШЛЯХИ ДОСТУПУ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ДОСЛІДЖЕННЯ СІЛЬСЬКОГО СОЦІУМУ УКРАЇНСЬКОЇ РСР 1940-х — 1980-х РОКІВ

У статті авторка з'ясовує перспективи використання краєзнавчих публікацій для вивчення сільського соціуму України другої половини ХХ ст. Розглянуто ситуацію щодо можливостей відкритого доступу до книг означеного формату у мережі Інтернет. Висвітлено різновиди авторських підходів у написанні краєзнавчих праць. Оцінено їх змістовність як джерела з соціальної історії. Окреслено напрями проблем, які вдається почерпнути у розглянутих виданнях. Актуалізовано увагу на необхідності залучення фахівців до творення комплексних досліджень з історії населених пунктів.

Ключові слова: історіографія, краєзнавство, УРСР, сільський соціум, 1940-ві — 1980-ті роки.

Лінійка краєзнавчої друкованої продукції з популяризації інформації про перебіг історичних подій в окремих адміністративних одиницях (областях, районах, містах, селищах, селах) — різноманітна. Дана тематика представлена і в наукових публікаціях, і в любительських. Форми репрезентації різні: одні здійснюються установами як один з напрямів роботи, інші — реалізуються на громадських засадах. Маркери зростання інтересу до історії рідного краю прослідковуються у кількох напрямках: збільшення чисельності наукових та популярних публікацій з локальної історії; організація різноманітними інституціями (архіви, бібліотеки, музеї, районні адміністрації, сільські ради та ін.) системної роботи з інформування здобутків місцевих дослідників; створення у соціальних мережах спеціалізованих груп з краєзнавчою тематикою, а також поява особистих сайтів краєзнавців-любителів¹.

---

¹ Приміром, вивчаючи практики краєзнавчої роботи навколишніх сіл, що розташовані поряд з місцем моєї малої Батьківщини (с. Гологурів Бориспільського р-ну Київської обл.) виявлено: 1) у с. Вороньків місцеві жителі зібтали матеріали і опублікували книгу «Рушники долі» (2018) [1], один із напрямів історії збереження села

Різновидів здобутків краєзнавчої роботи чимало. Фокус уваги даної статі — публікації з історії сіл України: шляхи доступу, форми презентації населених пунктів, перспективи дослідження сільського соціуму Української РСР періоду 1940-х — 1980-х років.

Зазвичай робота із накопичення, упорядкування та популяризації відомостей про ту чи іншу місцевість відбувається у форматі ситуативного виявлення та поєднання інтересів державних установ, місцевих культурних інституцій та освітніх закладів з колективними чи індивідуальними ініціативами громадськості. Оскільки краєзнавство неприбуткова справа, й до того ж на рівні держави напрям розвитку науки і культури в цілому не в пріоритеті, — вагома заслуга у матеріальній підтримці дослідницьких регіональних проєктів належить місцевій владі та окремим благодійникам. Результативність та якість краєзнавчого пошуку значною мірою обумовлена особистим зацікавленням його учасників.

Попри всі перешкоди, коло дослідників рідного краю поповнюється, створюються цікаві проєкти. Левову частку роботи у ніші популяризації та поширення здобутків краєзнавців, як згадувала вище, виконують культурні інституції. Територіальне розміщення установ, які працюють у цьому напрямі наштовхує на думку, що краєзнавство — перспективна справа у сенсі охоплення ним широких кіл громадськості. Втім, на практиці ситуація не відповідає очікуванням. Доступність немісцевим жителям до малотиражних локальних видань з інших регіонів України нееквівалентна.

здійснюються місцевими шкільними музеями *Детально див.:* Шкільні музеї // <http://voronkiv-school.at.ua/index/0-15> та сільською бібліотекою, співробітники якої організують виставки книг з відповідної тематики, проводять зустрічі з відомими земляками *Детально див.:* Рушники долі // <http://child-library.kiev.ua/index.php/arkhiv/1421-rushniki-doli> 2) у с. Рогозів місцеві активісти працюють над нагромадженням матеріалів і документів з історії села в кількох напрямках: організатор групи у соціальній мережі Facebook «Рогозів. Рогозов. Загадки історії» Володимир Братусь інформує: «*Рогозову в 2025 році виповниться 500 років. До цього часу буде опубліковано кілька книг. В Рогозівській середній школі підготували книгу обсягом сторінок 300. Нині вони значно доповнюють рукопис новими матеріалами. Я особисто зібрав матеріалів сторінок 400 формату А3 з обох сторін*»; 3) сюжети з історії села Старе розміщує на сайті <https://moeselo.in.ua/> Ольга Гордієнко. Пошуки про минуле цієї місцевості вона розпочала із вивчення власного родоводу; 4) відомості про село Сошників та його жителів дізнаємося з книг історика Петра Удовенко «*Родинна історія*» (2014) [2] та «*Сошників в обличчях людей*» (2019) [3]. Інформацію про ці публікації представлено на сайті <http://udovenko.avtor.me/book/374> 5) історію села Проців представлено у книзі «*Богом дарований край*» (2013) [4], окремі фрагменти з книги викладені у відкритому доступі <http://prociv.rada.org.ua/bogom-darovaniy-kraj-14-56-59-25-10-2019/>

Час від часу в інформаційному просторі з'являються повідомлення про вихід чергової краєзнавчої публікації. Нерідко ці книги видаються невеликими тиражами, як приклад, нарис про історію села у Миколаївській області «Моя Галаганівка» (2007, тираж 50 примірників) [5], і розповсюджуються в основному по місцевих бібліотеках. «Сьогодні для Білоцерківського краєзнавства сталася непересічна подія, у видавництві “Яніна” вийшла у світ книга Білоцерківського краєзнавця Анатолія Бондаря “Молодь Білої Церкви 1917–1991 рр.” [6] [...] На жаль лише вийшло 50 примірників цієї книги. Хто зацікавиться нею її можна знайти в бібліотеках міста, один примірник буде в Держархіві Київської області»² — читаємо в одному з дописів у соціальній мережі Facebook. З поширенням доступу суспільства до мережі Інтернет повідомлення подібного формату стали одним з інструментів інформування суспільства про новинки краєзнавчого руху.

Розвиток технологій значно спростило не лише можливості розголосу, а й дистанційного доступу до книг. Низка бібліотек надають змогу читачам користуватися їх фондами онлайн.

Важливу роботу з накопичення різнопланових текстів з історії міст і сіл здійснює Національна історична бібліотека України (далі — НІБУ). Структурування тем на вебресурсі допомагає чітко визначитися з напрямками пошуку³.

Унаслідок опрацювання сайту бібліотеки на предмет виявлення краєзнавчої літератури склались наступні висновки:

- електронний каталог «Історія міст і сіл» дозволяє швидко здійснити пошук за назвами міст, селищ, районів;
- картотека каталогу налічує інформацію про книги, статті у наукових збірниках, розділи у збірках документів та ін.;
- одні з населених пунктів представлені чисельними публікаціями, інші — значно меншим обсягом. Наявність/відсутність праць не є індикатором кількості друкованої інформації про історію тієї чи іншої місцевості, оскільки не всі новинки книг передаються у бібліотеку;
- каталог «Історія міст і сіл» не показує усіх наявних у бібліотеці видань з означеної тематики, частина інформації про книги у фондах бібліотеки відклалася в інших картотеках;

² Інформація з особистого архіву авторки.

³ Веб-сторінка НІБУ містить рубрику «Бібліотекаряю-краєзнавцю». Інформація групується за напрямками: нове в краєзнавчій роботі бібліотек; путівник по краєзнавчих веб-ресурсах; історія міст і сіл України; адміністративно-територіальний устрій України, зміни і доповнення; теорія, методика і практика бібліотечного краєзнавства; книги з історії міст і сіл України.

– фонди бібліотеки можуть бути використані як старт до подальших досліджень.

«Путівник по краєзнавчих веб-ресурсах» НІБУ додатково допомагає локалізувати пошук в певних регіональних межах. Ефект від роботи у цьому напрямі пропонуємо розглянути на прикладі огляду вебресурсів бібліотек Харківщини, в першу чергу, Харківської державної наукової бібліотеки ім. В.Г. Короленка⁴. Наповнення вебсторінки привертає увагу розмаїття тем і різновидів роботи⁵, що розраховані на споживачів різних вікових груп. З фондів вільного доступу книг електронного формату — здебільшого зацифровані праці з історії м. Харків періоду ХІХ — початку ХХ ст.

Інформацію про населені пункти області презентовано на вебсторінці Харківської обласної наукової бібліотеки⁶. Книжкова полиця краєзнавчих праць обласної бібліотеки впродовж десятиліть поповнювалася виданнями і про окремі села, і про цілі райони. Для прикладу: «Дергачівському району 85 років. Сторінки історії, здобутки сьогодення» (Х., 2008) [7], Бондаренко С. «Ізюмщина: краєзнавчий нарис від давнини до сучасності: (до 95-ї річниці заснування Ізюмського району)» (Слов'янськ, 2018) [8], Манченко М.Г. «Історія селища Манченки. Люди. Події. Факти» (Х., 2019) [9] та ін.⁷

Загалом пошук по обласних бібліотеках дозволив виявити, що здобутки краєзнавців у форматі досліджень окремих населених пунктів, чи районів — чисельні. Щоправда, доступ до книг нерівноцінний. Вишезгадані дослідження населених пунктів Харківської області в інформаційному просторі представлені лише анотаціями. Подібна ситуація щодо краєзнавчої літератури непоодинок.

Частково проблема знайомства з книгами краєзнавчого циклу вирішена за умови потрапляння інформації про видання у довідник НІБУ «З історії міст і сіл України»⁸. Його випуски, — з вип. 44 (2017) до вип. 74 (лютий 2020), — розміщені у відкритому доступі. Формат представлення

---

⁴ <https://korolenko.kharkov.com> — Харківська державна наукова бібліотека імені В.Г. Короленка.

⁵ Структура веб-сторінки включає наступні рубрики: краєзнавча діяльність; краєзнавча електронна бібліотека; клуб «Краєзнавець»; Харківщина в інтернеті; тематичні проекти; віртуальні виставки.

⁶ <http://library.kharkov.ua/source/kraeznavcha/?book=995> — Харківська обласна універсальна наукова бібліотека.

⁷ Більше інформації про краєзнавчі книги Харківської області узагальнено на сторінці: Краєзнавча книга Харківщини / Розділ: Історія міст і сіл області, районів м. Харкова: <http://library.kharkov.ua/source/kraeznavcha/?search=5>

⁸ Книги з історії міст і сіл України // <https://nibu.kyiv.ua/pages/bikr/kzimisul/>

книг, що надійшли до фондів бібліотеки і були внесені на сторінки довідника наступний: фото обкладинки, анотація, зміст і фрагменти кількох сторінок (вибірково).

Загальне враження від пошуку краєзнавчої літератури по бібліотечних ресурсах: 1) бібліотеки виконують важливу роль у накопиченні та узагальненні даних з тематики «краєзнавство». Зокрема, спостерігається поживлення роботи зі створення електронних ресурсів та наповнення їх інформацією. Час від часу на рівні обласних бібліотек здійснюються заходи з узагальнення та інформування читачів як про представлення у друкованих виданнях історії регіону [10] так і про відомих місцевих краєзнавців та їх здобутки [11]; 2) попри чисельну палітру краєзнавчих публікацій більшість досліджень локального характеру залишаються маловідомими для широкого загалу читачів; 3) важливу нішу в процесі дистанційного обслуговування читачів шляхом надання доступу до повнотекстових видань, займають електронні бібліотеки. Зокрема, тематика історико-географічного краєзнавства представлена в електронній бібліотеці «Культура України»⁹.

Різновид регіональної електронної бази даних — «Сумський історичний портал». Організатори означеного ресурсу позиціонують його як об'єднання історичних, архівних, краєзнавчих, бібліотечних та інших ресурсів області. І наголошують: *«Власне, йдеться не лише вузько про Сумщину чи прилеглі території сусідніх областей, пов'язаних з нами спільною історичною долею. Мова йде про удоступнення історичних джерел, в першу чергу архівних, широке використання їх людьми в різних куточках світу (адже інтернет-ресурс не може бути тільки обласним чи районним)»*¹⁰.

Інформування громадськості про результати досліджень з проблематики історії міст і сіл відбувається також на сторінках різноманітних збірників (наукових статей, матеріалів конференцій). Чимало з них представлено у мережі Інтернет у форматі відкритого доступу. Виявлення тематичних публікацій у таких виданнях варто здійснювати комплексно. Як варіант: 1) відібрати наукові статті з локальної історії за ключовими словами, приміром на веб-ресурсі Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського¹¹; 2) установити коло журналів, які регулярно вміщують на своїх сторінках публікації з історії міст і сіл; 3) перевірити

---

⁹ <https://elib.nlu.org.ua/catalogue.html?catalogue=112> — Культура України. Електронна бібліотека.

¹⁰ <http://history.sumy.ua/news.html> — Сумський історичний портал.

¹¹ <http://www.nbuv.gov.ua> — Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського.

наявність покажчиків до збірників статей та вебсторінок з архівами публікацій за попередні роки. Детально проаналізувати наявний контент.

Серед видань, що містять регулярні публікації з історії міст і сіл України («Сіверянський літопис»¹², «Народна творчість та етнологія»¹³ та ін.) варто відзначити спеціалізований журнал «Краєзнавство»¹⁴, відроджений з ініціативи Національної спілки краєзнавців України в 1993 р. Родзинка згаданого видання: серед авторів журналу — фахові дослідники; усі пропоновані на розсуд читачів статті пов'язані темою «краєзнавство»; окремі підрозділи відведено для інформування громадськості про краєзнавчі події та новинки. Вельми корисною є рубрика оглядів та рецензій, оскільки за умови малотиражності краєзнавчих видань значно розширює пошуки прикладів якісної літератури означеного формату.

Загалом наукові збірники та різноманітні краєзнавчі зібрання доцільно розглядати: 1) як майданчики для апробації презентації результатів своїх пошуків дослідниками; 2) як проекти з формування кола фахівців, для яких притаманні такі навички як вільне володіння методологічним інструментарієм, орієнтування в сучасній історіографії, розуміння запитів суспільства та наявність стимулів для реагування на численні виклики. Більшість збірників та друкованих підсумків різноманітних зібрань розміщені у мережі Інтернет на правах відкритого доступу.

На жаль, попри вільний доступ, наукові академічні тексти не вельми популярне читиво для пересічних громадян. Деякі аудиторії читачів краще засвоюють такі формати джерел інформації як науково-популярні, енциклопедичні, публіцистичні, розважальні. За цих умов одним із перспективних напрямів поширення знань про минуле, — від історії свого населеного пункту до історії країни в цілому, — можна розцінювати роботу, виконувану краєзнавцями.

Чисельна група людей старшого віку, котрі виховувалися і формували свій світогляд в радянський час, не отримали незаангажованих системних знань з історії України. Звісно ситуація з моменту проголошення незалежності зазнала змін. Були розвінчані численні радянські міфи, досліджено «білі плями», закладено підвалини відродження української історичної пам'яті. Певну роль у подоланні усталених стереотипів за роки незалежності відігравали праці краєзнавців. Адже одним з ефективних способів звільнення від нашарувань пропаганди та переосмислення власного досвіду громадянами України стало перепрочитання і переосмис-

---

¹² <http://www.siver-litopis.cn.ua/arch.htm> — Сіверянський літопис. Всеукраїнський науковий журнал.

¹³ <https://nte.etnolog.org.ua> — Народна творчість та етнологія. Науковий журнал.

¹⁴ http://nsku.org.ua/?page_id=5603 — Краєзнавство. Журнал.

лення подій в історії малої батьківщини чи тієї місцевості з якою пов'язані десятиліття прожитих років.

Публікації краєзнавців вирізняються між собою і обсягом, і форматом, і підходами у структуруванні тексту, підборі джерел. За різновидів специфіки наповнення видань, пріоритетна ознака їх цінності — пропонування авторський нарратив. Слід враховувати, що оцінки споживачів-любителів та фахівців щодо змісту краєзнавчих текстів не завжди збігаються.

Точкою відліку свого знайомства з краєзнавчими публікаціями з позиції любителя рахую шкільні роки. Перші комплексні знання про минуле населених пунктів Бориспільського району отримала з розвідки краєзнавця Андрія Зіля «Історія Бориспільщини (древній період — 1900 рік)» (1992) [12]. Інформацію з цього видання десятиліттями розцінювала як беззаперечну і навіть не піддавала сумнівам можливостей іншого трактування відомостей. На довгі роки відклалося усталене сприйняття, що даних про невелике за розмірами село Гологурів, якому в 2018 р. виповнилося лише 90 років, обмаль і віднайти більше — мало ймовірно.

У наслідок роботи над подоланням власних стереотипів опубліковано статтю «Від Калаурова до Гологурова» [13]. Археологічні пам'ятки, виявлені поблизу с. Гологурів, та звіти науковців, здійснені на підставі археологічних розвідок, як виявилось, збереглися у фондах Національного музею історії України, Бориспільського державного історичного музею, архіві Інституту археології НАН України. Ці знахідки неодноразово використовувалися фахівцями як предмет наукового дослідження [14; 15; 16]. Напрацювання науковців заклали підвалини для формування узагальнень про розвиток подій на території моєї малої батьківщини у минулі століття і навіть тисячоліття.

В цілому полиця краєзнавчої літератури Бориспільщини впродовж останніх кількох десятиліть позначилася змінами. По-перше, збагатилася низкою комплексних тематичних публікацій з історії Бориспільського району [17; 18; 19; 20; 21; 22; 23; 24]. По-друге, намітилися тенденції до створення оригінальних досліджень про окремі села, чи групи сіл. Наразі, одні з них уже опубліковані — книги з історії сіл Проців [4], Вороньків та Жереб'ятин [1], Сошників [2; 3]; інші — на завершальному етапі: про села Гологурів, Кийлів, Рудяків [25]; ще інші — в статусі напрацювання документів та матеріалів (села Гора, Рогозів, Старе) та ін.

Ситуація з реалізацією як узагальнювальних районних проєктів, так і одиничних сільських/ міських характерна для багатьох великих і малих населених пунктів України. Огляд краєзнавчої літератури спонукає до висновків: 1) дослідження з історії населених пунктів різноматичні, за хронологією — одні з них висвітлюють події від найдавніших часів до

сьогодення, інші — мають чіткі хронологічні рамки; 2) наявні численні варіації викладу інформації: уже перший десяток переглянутих праць з історії окремих місцевостей характеризувався розмаїттям авторських підходів і поглядів; 3) якість контенту опублікованих проєктів-презентацій історії окремих населених пунктів відрізняється.

Також спостерігаємо відмінності у підходах, що використовують автори для формування кінцевого образу книг з історії населених пунктів: одні — виключно текстові, інші — доповнені візуальними зображеннями; є тексти без посилань на джерела і літературу, а є такі, що мають добротний науково-довідковий апарат, в т.ч. ретельно фіксовані посилання; одні тексти можна розцінювати як розповіді, інші — як набори сюжетів-фактів з різних джерел, ще інші — мають формат збірок документів.

Втім, якби прозвучало питання: «Яка ж книга найкраща»? Однозначної відповіді, мабуть, не отримали б. Кожне з краєзнавчих видань цінне для жителів конкретної місцевості. З допомогою друкованого тексту відбувається презентація певної громади у публічному просторі. Праці з історії населених пунктів поступово трансформуються у візитну картку громади, мешканці якої виявляють бажання заявити про себе в соціумі. Водночас вони є поштовхом як для активізації краєзнавчої роботи серед земляків, так і спонуканням до підготовки подібних проєктів у жителів сусідніх громад (в межах району).

Науковцям ці видання стануть в пригоді за умови знаходження відповідей на питання щодо суті різноманітних процесів, дані про які хоч і містяться на сторінках архівних документів центральних та обласних архівів, чи в газетній періодиці, але «мовчать» за відсутності їх інтерпретації виконавцями чи очевидцями.

Повертаючись до авторських підходів у презентації конкретних окремих населених пунктів пропонуємо оглянути кілька з них. Критерії, що спонукали до вибірки саме цих видань: актуалізація на проблемі дослідження повсякдення сільського соціуму в 1940-ві — 1980-ті роки; доступність книг, а саме: (1) наявність паперових примірників у бібліотеці Спілки краєзнавців України, і в у власній бібліотеці авторки, (2) присутність повнотекстових електронних варіантів публікацій краєзнавчих видань у мережі Інтернет); варіативність презентації авторських текстів.

Прикладом огляду хронології основних подій в історії населеного пункту від часу заснування (XVII ст.) до сучасності є нарис «Вільне (Вульшка): краєзнавчий вимір кризь віки» (2018) [26]. У книзі міститься численний перелік фактів (здагується також чимало імен селян) з тих чи інших подій, важливих для розвитку цього населеного пункту. Для структурування інформації застосовано проблемно-хронологічний метод. Усі дані підтверджені посиланнями на джерела.

Інший зразок хроніки (обмеженої конкретними роками) — книга «Ретро Град» (2016) [27]. Це видання презентує дослідження з історії розвитку міста Черкаси впродовж 1954–1979 рр. Структура: один рік — один розділ. В кожному з них висвітлюються основні події в країні, проблеми розвитку міста, розмаїття повсякденних практик містян. Корисна для нашого дослідження тому, що авторські інтерпретації дозволяють побачити чимало повсякденних процесів, завуальованих в офіційних новинних повідомленнях радянських ЗМІ. Зокрема, у книзі можна шукати відповіді на питання: чому життя в місті в досліджуваній період розцінювалося як приваблива перспектива у порівнянні з сільською буденністю.

Формат звичних для науковців видань мають збірники документів. Як, приміром, «Батурич: сторінки історії» (2009) [28]. Книга містить історичні джерела з архівосховищ, музеїв та бібліотек Києва, Чернігова, Сум, Батурина, Бахмача, Москви й Санкт-Петербурга. Хронологія охоплює від «Першовитоків міста» до сучасності чи «Нових обривів», як їх назвали автори. Батурич — це приклад населеного пункту, який з містечка в 1960-х рр. було перетворено у селище міського типу.

Збірником документів та спогадів є видання із серії «Затоплений рай»: «Андруші у спогадах та документах» (2018) [29]. Авторський колектив наповнив книгу короткими історичними довідками, спогадами, документами, фотографіями. Тут без прикрас та ідеологічних нашарувань висвітлено низку сюжетів з повсякденного сільського життя з 1920-х рр. до 1970-го р. Спогади у збірнику мають формат самостійних розповідей. Такий підхід, без додаткових запитань, виокреслює коло проблем, які були важливими для представників різних груп сільського соціуму. Перед нами розкривається розмаїття практик які доводилося застосовувати для досягнення мети, присутні пояснення щодо вибору свого життєвого шляху та можливостей/неможливостей бути вільним у своєму виборі.

У цій книзі події 1944–1957 рр. додатково також висвітлені протоколами засідань місцевих органів влади (колгоспу, сільської ради). Відмітимо, з власного досвіду пошукової роботи, що означений пласт джерел не завжди збережено повністю в сільських та районних архівах. Як показує практика, матеріали з історії одного села можуть бути представлені інформативним стосом документів, з іншого — мізером. Але навіть у разі їх наявності, — приміром, зі спостережень бориспільських архівістів, — краєзнавці мало користуються нагодою поповнити інформацію про свій населений пункт документами з подібних архівосховищ.

Наразі спостерігається тенденція до виокремлення цілої групи досліджень, присвячених зниклим в другій половині ХХ століття селам (і затопленим в результаті будівництва ГЕС, і тим, що опинилися в зоні

відчуження після аварії на ЧАЕС). Їх контекст багатовимірний: проблеми повсякдення селян в радянському суспільстві; сприйняття переселенцями значення подій, що спричинилися до вимушеної та невідвотної зміни їх місця проживання; соціальні, екологічні, культурні наслідки за результатами втрати сотень самобутніх населених пунктів України.

Ще одне зі спостережень щодо змісту подачі матеріалу у працях з історії адміністративних одиниць: присутність, поряд з набором хронологічно-тематичних сюжетів з історії досліджуваної місцевості, різнопланових за змістом повідомлень про відомих земляків. Наповнення краєзнавчих видань персоналіями практика водночас і типова, і не шаблонна. Загалом презентації персоналій варіативні: згадування людей різних професій під час висвітлення тих чи інших подій, що відбувалися в означений період; залучення як основної і додаткової інформації спогадів та біографічних даних про відомих уродженців певної місцевості (від кількох найбільш відомих осіб до кількох десятків місцевих жителів).

Так, у хронологічному нарисі з історії Обухівського району періоду другої половини ХХ — початку ХХІ століття «Земля Обухівщини» (2010) [30] згадано чималий перелік прізвищ представників та представниць різних груп суспільства, фахівців та фахівчинь з різних спеціальностей. Інформація про них в радянський час фіксувалася на сторінках місцевої преси та в протоколах районної ради. Поряд з описом трудових буднів жителів району час від часу вміщено дані про зворотну сторону радянського повсякдення: у нарисі вони зазвичай марковані тезою «Із зали суду».

Низкою біографій відомих земляків доповнено тексти районного формату, як, наприклад, у виданнях «Рокитнянщина» (2008) [31], «Бориспільщина — край добра і любові» (2013) [21] та ін. Узагальнені образи згаданих районів Київщини авторські колективи формують шляхом наповнення книг такими структурними елементами як: хронологічні та тематичні розділи (розвиток освіти, культури, історія охорони здоров'я району тощо); вибірки газетних публікацій з важливих подій в районі; основні віхи з історії сільських громад; фотодокументи та ін.

Приклад видання, у якому левову частку тексту складають розповіді та спогади про земляків, колег, знайомих, родичів, друзів — «Рушники долі» (2018) [1]. Якщо оцінювати цю книгу з позиції вірогідності історичних даних про події, що відбувалися в даній місцевості, то варто говорити про наявність у висвітленні основних віх життєпису цього села численних недоопрацювань, і навіть, частково, використання радянської риторики. Натомість оригінальність видання зумовлена упорядкуванням численних різнопланових текстів про десятки мешканців села. Означений підхід дозволяє певним чином побачити уявний портрет сільської гро-

мади періоду другої половини ХХ ст. через призму джерел особистого походження та усних свідчень. Одна зі знахідок цієї книги — публікація на її сторінках уривків спогадів місцевого вчителя І. Григоренка. У своїх розповідях (упорядковані в 1970-ті рр.)¹⁵, зокрема про пережите під час війни, автор зумів уникнути радянських штампів. Порівнюючи згадані спогади з текстами історієписання війни 1941–1945 рр. у викладі активістів сусіднього села Гологурів у ті ж 1970-ті рр., та ще й у купі з виступами, що проголошувалися під час святкувань Дня Перемоги 9 травня [25], звертаєш увагу на мудрість автора у формулюванні висловлювань.

Варто визнати, що присутність радянських штампів на сторінках краєзнавчих видань, опублікованих після 1991 р., непоодиноким практикою. Звісно, їх чисельність поступово зменшувалася. Так, з кінця 1980-х рр. наукові дослідження «білих плям» та маловідомих сторінок історії України дали поштовх для наповнення краєзнавчих текстів інформацією про наслідки злочинів радянської системи: колективізацію, Голодомор, репресії.

Разом з тим проблема переосмислення подій Другої світової війни та повоєнних десятиліть з позиції знешкодження впливу радянської пропаганди ще не вирішена остаточно. Подекуди краєзнавчі видання періоду незалежності наповненні суперечливими текстами: травматичні теми показано через призму спогадів, архівних документів, статистично-біографічних даних постраждалих від радянської системи; натомість повсякденне життя громади повоєнних десятиліть висвітлене мовою офіційних радянських документів. Нав'язана в роки перебування України у складі СРСР парадигма сприйняття минулого виявилася досить живою.

Складність руйнування стереотипів можна спостерігати на прикладі переосмислення українським суспільством подій німецько-радянської війни 1941–1945 рр. Звісно за роки незалежності історіографічний дискурс про Другу світову війну зазнав змін: введено в інформаційний обіг пласти невідомої інформації; змінилися акценти у висвітленні воєнного часу; розвінчано низку радянських міфів. Результати означеного напрямку роботи проявилися і на сторінках краєзнавчої літератури: проблематику фронтової, партизанської, підпільницької героїки доповнено даними про стратегії виживання в умовах окупації, спогадами тих груп суспільства, які в радянський час змушені були мовчати про свій досвід воєнного повсякдення тощо.

---

¹⁵ Рукопис спогадів Григоренка І. (машинний набір) зберігається в Музеї Вороньківської ЗОШ І–ІІІ ст. Бориспільського р-ну Київської обл.

Чи не найскладнішим для краєзнавців, у сенсі переосмислення радянського наративу, є період другої половини 1940-х — 1980-х років. Серед причин — відносно легкий доступ краєзнавців-любителів до радянських текстів (в першу чергу газетних публікацій); гонитва за кількістю подієвих фактів у розрізі вивчення конкретної місцевості без їх критичного осмислення в контексті розвитку країни; нехтування сучасними науковими дослідженнями історії радянського соціуму повоєнного часу. Втім, серед краєзнавців є чимало авторів, що змогли уникнути пасток з перенесення на сторінки сучасних видань пропаганди радянського способу життя.

Варто констатувати, що підходи у висвітленні краєзнавцями історії населених пунктів у 1940-ві — 1980-ті роки застосовувались різні, і наведені у нашій публікації приклади далеко не вичерпують типізації варіантів авторських досліджень.

Окрему увагу (і серед згаданих, і тих, що залишилися поза кадром даної статті) привертають книги «Жукля. З історії села на Чернігівщині» (2009) [32], «Глибочок над гірським Тікичем» (2017) [33]. Їх автори, — Василь Устименко та Іван Нерубайський відзначені Всеукраїнською краєзнавчою премією ім. Дмитра Яворницького. Пропонований у цих виданнях наратив, звісно зі своїм авторським підходом, не є ні сухим переліком фактів, ні відстороненим спогляданням за документами чи розповідями очевидців. Тут спогади свідків тісно вплетені в історію населених пунктів. Селяни є частиною громади в якій проживають, а не пасивні спостерігачі, вони — активні співтворці громадського простору.

На перший погляд, ці книги мають схожі атрибути з іншими краєзнавчими виданнями такого типу: обрання об'єктом — окремого населеного пункту, дотримання хронології, опирання тексту на набір певних джерел (архівні документи, газетні повідомлення, спогади, фото та ін.). Проте, автори зуміли висвітлити факти з історії досліджуваних сіл у такому ракурсі, що вони набули інформативності для широкого загалу, а не лише для представників конкретної громади та їх земляків.

Навіть побіжний огляд бібліографічних покажчиків краєзнавчих видань демонструє, що з року в рік чисельність ініціатив щодо долучення до популяризації історії своєї місцевості шляхом підготовки друкованих видань зростає.

Щоправда, не всі громади усвідомлюють відповідальність у справі відбору джерел та підготовки матеріалів з історії краю. Як приклад, доводилося спостерігати нерівноцінне заповнення сторінок видань, прирізом, інформацією з радянських газет про здобутки працівників села у повоєнні роки при одночасному ігноруванні тих сюжетів радянського повсякдення, якими щодень жили селяни. Означений підхід — згубний,

оскільки спричиняється до втрати в історичній пам'яті громади значного пласта знань про повсякдення земляків у певний хронологічний проміжок.

Вищенаведений приклад, один із ряду аргументів на користь твердження, що запит на автора-популяризатора історії й нині є актуальним. У 2014 р. Сергій Плохій озвучуючи своє розуміння ролі істориків-інтелектуалів в українському суспільстві зазначав *«Ці люди, які вміють писати добре й цікаво, можуть прийти тільки із середовища професіоналів. Учені повинні впливати на суспільство, на формування його пам'яті. Навіть поганий історик — це все-таки історик, вихований відповідно до якихось стандартів знання. Що дужче наші міфологеми наблизяться до наукових стандартів, то міцніші будуть у нас підвалини ідентичності»*¹⁶ [20]. Означене бачення публічності історика є цілком правомірним в першу чергу і для авторства краєзнавчої літератури.

За різновиду позитивних, негативних чи нейтральних оцінок краєзнавчих видань слід зауважити, що вони варті уваги науковців. По-перше, прочитання краєзнавчої літератури з позиції фахівця певного періоду дозволить окреслити коло традиційних помилок і вказати рекомендації щодо їх усунення. По-друге, розмаїття авторських текстів краєзнавців є віддзеркаленням спроб заповнити запити суспільства на науково-популярну літературу. По-третє, джерельне наповнення окремих видань може приємно здивувати набором своїх документів, що стануть у пригоді наукового пошуку. По-четверте, простір міст і сіл України, що презентовані оригінальними друкованими працями, не вичерпаний. Відповідно, варто більш повноцінно долучитися, — стати авторами, упорядниками, рецензентами, науковими редакторами, консультантами, — до процесу творення якісних локальних досліджень.

Дослідження історії рідного краю для науковців — посильна і корисна справа. Вихід за межі свого хронологічного періоду, а в разі підготовки науковцями праць з історії свого населеного пункту це типове явище, ставить перед дослідниками низку викликів. Серед них: 1) опрацювання історіографії та джерел, які виходять за межі тематики власних наукових інтересів; 2) знайомство з науковими пошуками колег, що спеціалізуються на інших періодах; 3) налагодження співпраці з музейниками та архівістами (в районах і на місцях); 4) виявлення і налагодження зв'язків як з відомими в районі краєзнавцями, так і з краєзнавцями-любителями, що працюють з власної ініціативи; 5) розширення

---

¹⁶ Сергій Плохій: «Історики мають перейти від пропаганди місцевих «правд» до написання історії нації, де фігуруватимуть усі регіони, включно із Кримом». Інтерв'ю брала Ольга Ворожбит // <https://m.tyzhden.ua/publication/108399>

комунікації з жителями досліджуваного населеного пункту та формування власного архіву спогадів земляків та фотокопій наданих у користування документів; б) напрацювання досвіду проектного менеджера у разі залучення до видання книги коштів спонсорів (з бюджету сільської ради чи інших благодійників).

Огляд хронологічного періоду 1940-х — 1980-х рр. на сторінках праць краєзнавців, дає підстави для висновків: краєзнавча література (з історії сіл) представлена виданнями, які можуть бути інформативними у дослідженні сільського соціуму; наразі не зникла, і навіть загострилася, потреба посилення взаємодії краєзнавців і фахових дослідників історії, зокрема при висвітленні історії періоду перебування України у складі СРСР.

Джерела та література

1. Рушники доли. Історія сіл Воронькова та Жереб'ятина / Редактор Зиль А.С. — Бориспіль, К.: ПП «Люксар», 2017. — 772 с.
2. *Удовенко Петро Іванович*. Родинна історія / Петро Іванович Удовенко. — К.: ПП «Блудчий М.І.», 2014. — 544.
3. *Удовенко Петро*. Сошників в обличчях людей / Петро Удовенко. — К.: ПП «Блудчий М.І.», 2019. — 432 с.
4. Богом дарований край / Л.І. Чешко. — К.: Скай Хорс, 2013. — 592 с.
5. *Варавенко Галина, Мірошніченко Лариса*. Моя Галаганівка / Галина Варавенко, Лариса Мірошніченко. — Снігурівка: Снігурівська друкарня, 2007. — 112 с.
6. *Бондар Анатолій*. Молодь Білої Церкви 1917–1991 рр. / Анатолій Бондар. — Біла Церква: В-во «Яніна», 2020. — 491 с.
7. Дергачівському району 85 років. Сторінки історії, здобутки сьогодення. — Х.: Золоті сторінки, 2008. — 159 с.
8. *Бондаренко С.* Ізюмщина: краєзнавчий нарис від давнини до сучасності: (до 95-ї річниці заснування Ізюмського району) / С. Бондаренко. — Слов'янськ: Друкарський двір, 2018. — 187 с.
9. *Манченко М.Г.* Історія селища Манченки. Люди. Події. Факти: Кн. 1–2 / М.Г. Манченко. — Харків: Глас; Майдан, 2019. — 279 с.
10. Краєзнавча книга Харківщини 2019: анот. каталог видань / Упр. культури і туризму Харків. облдержадмін., Харків. обл. універс. наук. б-ка; уклад.: Н.І. Грайворонська, Л.М. Конопля. — Харків: ХОУНБ, 2020. — 50 с.
11. Дослідники та краєзнавці Київської області: наук. допом. бібліогр. покажч. / Упр. культури, національностей та релігій Київ. облдержадміністрації, КЗ КОР «Київ. обл. б-ка для дітей»; [уклад. Н.В. Острікова, ред. Л.П. Соляник; наук. ред. та відп. за вип. М.П. Зніщенко]. — Київ: КОБлД, 2017. — 47 с.
12. *Зиль А.С.* Історія Бориспільщини (древній період — 1900 рік) / Андрій Зиль. — Бориспіль, 1992. — 269 с.
13. *Баршитолець М.К., Смольницька М.К.* Від Калаурова до Головурова Скарби Писарської гори. — Вип. 1. — Біла Церква: ТОВ «Білоцерківдрук», 2018. — С. 177–192.
14. *Новицька М.О.* Гаптування в Київській русі (За матеріалами розкопок на території УРСР [Електронний ресурс] / М.О. Новицька // Археологія. — Т. XVIII. —

1965. — С. 24–38. — Режим доступу: https://shron1.chtyvo.org.ua/Novytska_Mariia/Naptuvannia_v_Kyivskii_Rusi.pdf?PHPSESSID=dae472f81dd7a5c2e5b64228ba3fcb6a

15. *Шарафутдінова І.М.* Бронзоліварна майстерня в с. Головурів на Київщині [Електронний ресурс] / І.М. Шарафутдінова // Археологія. — К., 1973. — Вип. 12. — С. 61–70. — Режим доступу: https://shron1.chtyvo.org.ua/Sharafutdinova_IM/Bronzolyvarna_maisternia_z_s_Holovuriv_na_Kyivschyni.pdf?

16. *Кучера М.П.* Давньоруські городища в західній частині Переяславщини [Електронний ресурс] / М.П. Кучера // Археологія. — 1978. — № 25. — С. 21–31. — Режим доступу: https://chtyvo.org.ua/authors/Kuchera_Mykhailo/Davnoruski_horodyscha_v_zakhidnii_chastyni_Pereiaslavschny/

17. Чорна книга Бориспільщини / В.І. Галатенко, А.С. Зиль, М.Я. Корніяка. — Бориспіль: Благодійний фонд І. Бакая, 2001. — 84 с

18. *Йова Н.В., Гойда Т.М.* Історія рідного краю. Бориспільщина від найдавніших часів до кінця ХХ ст.: посібник з історії. — К.: Люксар, 2002. — 144 с.

19. *Зиль А.* Історія Бориспільщини / А.С. Зиль. — Бориспіль, 2002. — 259 с.

20. *Зиль А.* Набат вічної скорботи. 1932–1933 роки на Бориспільщині / Андрій Зиль. — Бориспіль: Люксар, 2008. — 123 с.: іл.

21. Бориспільщина — край добра і любові / А. Зиль, О. Малишевська. — К.: Скай Хорс, 2013. — 512 с.

22. *Стрілько-Тютюн Валентина.* Світло. Нариси з історії освіти Бориспільщини [Текст]: у 2 т. Т. 1 / В.В. Стрілько-Тютюн. — Київ: Дорадо-Друк, 2016. — 519 с.: іл.

23. *Стрілько-Тютюн Валентина Василівна.* Червоний терор. Політичні репресії на Бориспільщині в 1920–1950 роках [Текст] / В.В. Стрілько-Тютюн. — [Дніпро]: [Баланс-клуб], 2017. — 712 с.

24. *Стрілько-Тютюн Валентина.* Три кола пекла [Текст]: (Голодомори 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947 років на Бориспільщині) / В.В. Стрілько-Тютюн. — Київ; Кам'янець-Подільський: Правда Ярославичів, 2019. — 603.

25. *Баришполець М.К., Смольницька М.К.* Пам'ять про Другу світову війну в іменах і подіях: Головурів, Кийлів, Рудяків. Науково-популярне видання / М.К. Баришполець, М.К. Смольницька; Інститут історії України Національної академії наук України. — Бориспіль: Медіа-центр «ТС», 2020. — макет.

26. *Букет Є.В.* Вільне (Вульшка): краєзнавчий вимір крізь віки / Є.В. Букет, В.В. Коцур, Л.М. Коцур. — Переяслав-Хмельницький, 2018. — 187 с.

27. *Юхно Борис.* РЕТРО ГРАД / Борис Юхно. — Черкаси: видавець О.М. Третяков, 2016. — 480 с.

28. Батурин: сторінки історії: Збірник документів і матеріалів / Редколегія: О.Б. Коваленко та ін. Чернігівський державний педагогічний університет ім. Т.Г. Шевченка; НАН України. Інститут історії України та ін. — Чернігів: КП «Видавництво “Чернігівські обереги”», 2009. — 786 с.

29. Затоплений рай: Андруші у спогадах та документах / Булах Г.С., Басак Г.В. та ін.; упоряд. М.К. Михняк. — К.: Український пріоритет, 2018. — 400 с.

30. *Домотенко Ю.К., Шафаренко А.М., Артюшенко О.М.* Земля Обухівщини: нариси з історії Обухівського району / Ю.К. Домотенко, А.М. Шафаренко, О.М. Артюшенко. — Обухів: Обухівська друкарня, 2010. — 336 с.

31. Рокитнянщина: історичний нарис / Упор. Алла Шелест; рец. Тарас Чухліб. — Київ, 2018. — 400 с.

32. *Устименко Василь.* Жукля: з історії села на Чернігівщині / В. Устименко. — К.: Етнос, 2009. — 608 с.

33. *Нерубайський, Іван.* Глибочок над Гірським Тікичем: історія українського села на тлі історії України / Іван Нерубайський. — Київ: КВІЦ, 2017. — 688 с.

References

1. Zyl A.S. (Ed.). (2017). *Rushnyky doli. Istoriiia sil Voronkova ta Zherebiatyna*. Kyiv: PP «Liuksar». [in Ukrainian].
2. Udovenko, Petro Ivanovych. (2014). *Rodynna istoriia*. Kyiv: PP Bludchyi M.I. [in Ukrainian].
3. Udovenko, Petro. (2019). *Soshnykiv v oblychchiakh liudei*. Kyiv: PP Bludchyi M.I. [in Ukrainian].
4. Cheshko, L.I. (2013). *Bohom darovanyi krai*. Kyiv: Skai Khors. [in Ukrainian].
5. Varavenko, Halyna, & Miroshnychenko, Larysa. (2007). *Moia Halahanivka. Snihurivka: Snihurivska drukarnia*. [in Ukrainian].
6. Bondar, Anatolii. (2020). *Molod Biloi Tserkvy 1917–1991 rr. Bila Tserkva: V-vo «Ianina»*. [in Ukrainian].
7. (2008). *Derhachivskomu raionu 85 rokiv. Storinky istorii, zdobutky sohodennia*. Kharkiv: Zoloti storinky. [in Ukrainian].
8. Bondarenko, S. (2018). *Iziumshchyna: kraieznavchyi narys vid davnyiny do suchasnosti: (do 95-yi richnytsi zasnuvannia Iziumskoho raionu)*. Sloviansk: Drukarskyi dvir. [in Ukrainian].
9. Manchenko, M.H. (2019). *Istoriiia selyshcha Manchenky. Liudy. Podii. Fakty*. (Vols. 1–2). Kharkiv: Hlas; Maidan. [in Ukrainian].
10. Hraivoronska, N.I., & Konoplia, L.M. (Comps.) (2020). *Kraieznavcha knyha Kharkivshchyny 2019: anot. katalog vydan*. Kharkiv: KhOUNB. [in Ukrainian].
11. Ostriukova, N.V. (Comps.). (2017). *Doslidnyky ta kraieznavtsi Kyivskoi oblasti: nauk. dopom. bibliohr. pokazhch*. Kyiv: KOBID. [in Ukrainian].
12. Zyl, A.S. (1992). *Istoriiia Boryspilshchyny (drevnii period — 1900 rik)*. Boryspil. [in Ukrainian].
13. Baryshpolets, M.K. & Smolnitska, M.K. (2018). Vid Kalaurova do Holovurova. *Skarby Pysarskoi hory, 1*, 177–192. [in Ukrainian].
14. Novytska, M.O. (1965). Haptuvannia v Kyivskii rusi (Za materialamy rozkopok na terytorii URSS. *Arkheolohiia*, 18, 24–38. Retrieved from https://shron1.chtyvo.org.ua/Novytska_Mariia/Haptuvannia_v_Kyivskii_Rusi.pdf?PHPSESSID=dae472f81dd7a5c2e5b64228ba3fcb6a [in Ukrainian].
15. Sharafutdinova, I.M. (1973). Bronzolyvarna maisternia v s. Holovuriv na Kyivshchyni. *Arkheolohiia*, 12, 61–70. Retrieved from https://shron1.chtyvo.org.ua/Sharafutdinova_IM/Bronzolyvarna_maisternia_z_s_Holovuriv_na_Kyivshchyni.pdf [in Ukrainian].
16. Kuchera, M.P. (1978). Davnoruski horodyscha v zakhidnii chastyni Pereiaslavshchyny. *Arkheolohiia*, 25, 21–31. Retrieved from https://chtyvo.org.ua/authors/Kuchera_Mykhailo/Davnoruski_horodyscha_v_zakhidnii_chastyni_Pereiaslavshchyny/ [in Ukrainian].
17. Halatenko, V.I., Zyl, A.S., & Korniiaka, M.Ia. (2001). *Chorna knyha Boryspilshchyny*. Boryspil: Blahodiinyi fond I. Bakaia. [in Ukrainian].
18. Iova, N.V., & Hoida, T.M. (2002). *Istoriiia ridnoho kraiu. Boryspilshchyna vid naidavnishykh chasiv do kintsia XX st.: posibnyk z istorii*. Kyiv: Liuksar. [in Ukrainian].
19. Zyl, A. (2002). *Istoriiia Boryspilshchyny*. Boryspil. [in Ukrainian].
20. Zyl, A. (2008). *Nabat vichnoi skorboty. 1932–1933 roky na Boryspilshchyni*. Boryspil: Liuksar. [in Ukrainian].
21. Malyshevska, O. (Ed.) (2013). *Boryspilshchyna — krai dobra i liubovi*. Kyiv: Skai Khors. [in Ukrainian].
22. Strilko-Tiutiun, Valentyna. (2016). *Svitlo. Narysy z istorii osvity Boryspilshchyny*. (Vol. 1). Kyiv: Dorado-Druk. [in Ukrainian].

23. Strilko-Tiutiun, Valentyna Vasylivna. (2017). *Chervonyi teror. Politychni represii na Boryspilshchyni v 1920–1950 rokakh*. [Dnipro]: [Balans-klub]. [in Ukrainian].
24. Strilko-Tiutiun, Valentyna. (2019). *Try kola pekla [Tekst]: (Holodomory 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947 rokiv na Boryspilshchyni)*. Kyiv; Kamianets-Podilskyi: Pravda Yaroslavychiv. [in Ukrainian].
25. Baryshpolets, M.K., & Smolnitska, M.K. (2020). *Pamiat pro Druhu svitovu viinu v imenakh i podiakh: Holovuriv, Kyiliv, Rudiakiv. Naukovo-populiarne vydannia*. Boryspil: Media-tsentr «TS». [in Ukrainian].
26. Buket, Ye.V., Kotsur, V.V., & Kotsur, L.M. (2018). *Vilne (Vulshka): kraieznavchyi vymir kriz viky*. Pereiaslav-Khmelnytskyi. [in Ukrainian].
27. Iukhno, Borys. (2016). *RETRO HRAD*. Cherkasy: Vydavets O.M. Tretiakov. [in Ukrainian].
28. Kovalenko, O.B. (Ed.). (2009). *Baturyn: storinky istorii: Zbirnyk dokumentiv i materialiv*. Chernihiv: KP «Vydavnytstvo "Chernihivski oberehy"». [in Ukrainian].
29. Mykhniak, M.K. (Comps.). (2018). *Zatopleni rai: Andrushy u spohadakh ta dokumentakh*. Kyiv: Ukrainyskyi priorytet. [in Ukrainian].
30. Domotenko, Yu.K., Shafarenko, A.M., & Artiushenko, O.M. (2010). *Zemlia Obukhivshchyny: narysy z istorii Obukh. r-nu*. Obukhiv: Obukhiv. druk. [in Ukrainian].
31. Shelest, Alla. (Comps.). (2018). *Rokytianshchyna: istorychni narys*. Kyiv, 2018. [in Ukrainian].
32. Ustymenko, Vasyl. (2009). *Zhuklia: z istorii sela na Chernihivshchyni*. Kyiv: Etnos. [in Ukrainian].
33. Nerubaiskyi, Ivan. (2017). *Hlybochok nad Hirskym Tikychem: istoriia ukrainskoho sela na tli istorii Ukrainy*. Kyiv: KVITs. [in Ukrainian].

Smolnitska Myroslava (Kyv)

Senior Research Fellow of the Department of Ukrainian History in the Second Half of the 220th Century at the Institute of History of Ukraine at the National Academy of Sciences of Ukraine, Candidate of Historical Sciences

Local lore narrative: ways of access and prospects for the study of rural society of the Ukrainian SSR in the 1940s — 1980s.

In the article the author finds out the prospects of using local lore publications to study the rural society of Ukraine in the second half of the twentieth century. The scientist explored the situation regarding the possibilities of open access to books of this format on the Internet. Particular attention was paid to the analysis of the types of authorial approaches in writing local lore publications. Their content as sources from social history was also assessed. The author draws attention to the need to involve specialists in the process of comprehensive study of the history of the native land.

Key words: historiography, local lore, USSR, rural society, 1940s — 1980s.

Денисенко Галина (м. Київ)

Кандидатка історичних наук, старша наукова співробітниця
Центру досліджень історико-культурної спадщини України
відділу історії України другої половини ХХ ст.
Інституту історії України НАН України
denisenko51@gmail.com
УДК 325.455:159.953 (477)

МІСЦЯ ПАМ'ЯТІ: ПРОБЛЕМИ УВІЧНЕННЯ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ

Стаття присвячена дослідженню місць пам'яті, до яких, на думку авторки, слід відносити майдани, поля битв, місця, де відбувалися важливі події, пов'язані з національно-визвольною боротьбою в Україні. Специфічну групу пам'яток історії становлять місця пам'яті воєнної історії, на чому акцентує авторка. Особлива увага приділена дослідженню так званих травматичним місцям — місцям масових убивств і катувань, увічненню місць пам'яті жертв Голодомору-геноциду 1932–1933 рр., політичних репресій, Голокосту. Перетворюючи поховання або місця захоронення жертв політичних репресій, Голодомору-геноциду та Голокосту у місця пам'яті люди хочуть запобігти повторенню подібних злочинів. Акцентована увага на місцях пам'яті, пов'язаних з визначними постатями ХХ-го століття, їх діяльністю по створенню громадсько-політичної організації — Народного Руху України, провісника проголошення незалежності України в 1991 р. Увага приділена подіям Революції гідності 2013–2014 рр., створенню Меморіального комплексу Героїв Небесної сотні — Музею Революції гідності, історичної події, що визначила вектор цивілізаційного розвитку України до Європи.

Ключові слова: пам'ятка, місце пам'яті, Майдан, Революція гідності, меморіальний простір, історична пам'ять, «Звід пам'яток історії та культури України».

Вражаючими за силою впливу на особистість, її переконання, пізнання історичних подій, розширення уявлення про життя і вчинки відомих особистостей у минулому відіграє ресурс культурної спадщини, який включає пам'ятники і монументи, музеї і заповідники, історичні маркери і меморіальні дошки, пам'ятні місця, пов'язані з важливими історичними подіями і постатями. Розширення доступу до цього ресурсу дозволяє не тільки виявляти пам'ятні місця, бажання вивчати історичне минуле, дізнаватися про замовчувані сторінки історії, більш рельєфно і правдиво

доносити знання про події і життя відомих людей, але й зберегати національну культурну спадщину.

У ході роботи над «Зводом пам'яток історії та культури України», грандіозним проектом у галузі культури, започаткованим, але, на жаль, незавершеним, виявляються і досліджуються пам'ятки і місця пам'яті важливих подій в історії українського народу, які дозволяють більш поглиблено дослідити історичне минуле, дізнатися про героїчні і трагічні сторінки історії, жертвовність народу у боротьбі за незалежність і творення власної суверенної держави, зберегти пам'ять про події і постаті далекої і сучасної історії.

На відміну від традиційних засобів інформації про минуле, таких, як шкільні підручники, кіно, радіо, телебачення важливо включати у сферу суспільного знання і масової інформації нові підходи, які розширюють пізнання шляхом візуалізації історії через культурну спадщину, важливу ланку зв'язку минулого із сьогоденням [4, с. 151–152]. У багатьох випадках пам'ятки являються єдиним достовірним джерелом, свого роду документом, який дозволяє відтворити історичний процес, духовне життя суспільства в різні історичні періоди як загалом у країні, так і в кожному окремому регіоні.

У сучасних умовах розвитку історичної науки дослідники залучають до методологічного інструментарію новаторські підходи, завдяки яким можна по-новому інтерпретувати різні сфери життя, формувати пам'ять суспільства, для збереження якої створювати пам'ятники і меморіали, музеї і заповідники, досліджувати і увічнювати місця пам'яті, запроваджувати пам'ятні дні. Студії пам'яті («memory studies») — предмет дослідження істориків, культурологів, географів, антропологів, мистецтвознавців у різних країнах.

Згідно теорії французького історика П'єра Нора, автора концепції «місць пам'яті», місце пам'яті охоплює діапазон від матеріального й конкретного, географічно визначеного об'єкта до абстрактного й інтелектуально сконструйованого, колективна пам'ять концентрується і репрезентується у топографічних, монументальних, символічних і функціональних місцях пам'яті. Місця пам'яті являються не лише географічними пунктами, а визначаються як своєрідні точки зіткнення, в яких формується і коменоризується пам'ять суспільства [6, с. 37–51]. Досліджуючи місця пам'яті, дослідники звертаються не до минулого, а до його репрезентації, закодованої у символах, пам'ятниках, історичному дискурсі. Предметом вивчення стає меморіальний простір або пам'ятний пейзаж, меморіальний пейзаж або культурний ландшафт, які включають місця пам'яті, монументи і меморіали, міську топоніміку.

Зарубіжні дослідники вводять до наукового обігу терміни «пам'ятний пейзаж» або «меморіальний ландшафт» [1, с. 4] і включають до майдан-

чиків пам'яті різні пам'ятні елементи, розташовані у публічному просторі: вуличні знаки, меморіальні дошки, пам'ятники і статуї, фестивали і реконструкції, пам'ятні місця і пейзажі. Всі ці збережені і реконструйовані елементи певною мірою інтерпретують різні версії історичних подій, а також знайомлять з минулим, яке вшановується і стає частиною меморіального простору і публічного сприйняття [2, с. 86–91].

Мета статті — з'ясувати значення вивчення місць пам'яті та їхнє увічнення у сучасній Україні.

Вітчизняні науковці О. Бойко, І. Гирич, В. Гриневич, Я. Грицак, Л. Зашкільняк, Г. Касьянов, А. Киридон, І. Колесник, Л. Нагорна, І. Симоненко, О. Удод, С. Єкельчик, Н. Яковенко та інші приділяють достатню увагу питанням дослідження історичної пам'яті, але поза їхньої уваги залишаються місця пам'яті як історичні об'єкти.

Екстраполюючи термін місця пам'яті на пам'ятки історії, слід відзначити, що в українському законодавстві використовується термін «визначні місця» (зони або ландшафти, природно-антропогенні витвори, що донесли до нашого часу цінність з археологічного, естетичного, етнологічного, історичного, архітектурного, мистецького, наукового чи художнього погляду), які мають локалізуватися у конкретному місці. Як синонім поняттю «визначні місця» використовується також термін «пам'ятні місця» [3, с. 160; 8, с. 22].

При визначенні і наданні місцям пам'яті статусу пам'ятки місцевого або національного значення береться до уваги важливість історичної події для держави взагалі, конкретного регіону, місцевості, наявність певної локалізованої території, де відбувалася зазначена подія. Досить складно і не завжди можна провести розмежувальну лінію між загальнонаціональними і регіональними уявленнями про історичні події. Те, що різні частини України упродовж століть перебували по різні боки державних кордонів, наклало виразний відбиток на регіональну свідомість щодо оцінки історичних подій і діяльності визначних постатей України у регіональному колективному баченні.

На нашу думку, до місць пам'яті слід відносити майдани, поля битв, місця, де відбувалися важливі історичні події. Особливу увагу слід приділяти, так званим, травматичним місцям — місцям масових убивств і катувань, які є місцем трагедії, і в той же час, являються місцем злочину. Перетворюючи поховання або місця захоронення жертв політичних репресій, Голодомору-геноциду та Голокосту у місця пам'яті люди хочуть запобігти повторенню подібних злочинів. Це — кладовище, музей, де події законсервовані за допомогою експозицій, виставок та екскурсій. Дослідження місць пам'яті, які віддзеркалюють історичні, соціальні, політичні події, репрезентують минуле, необхідно для розуміння історичного

процесу, знакових подій для вивчення і увічнення найбільш важливих. Це соціальний процес, який стосується кожної окремої людини, групи, громади по сприйняттю і об'єктивній оцінці подій, які відбуваються у конкретному місці і сприяють прогресивному розвитку суспільства, формуванню національної ідентичності.

Місця пам'яті актуалізуються й відіграють важливу суспільну роль у вихованні патріотизму, роз'ясненні і підтримці моральних принципів та інституцій, на яких тримається кожне суспільство, дозволяють глибше зрозуміти історичні процеси, що відбувалися у минулому, стан суспільства і повсякденне життя кожної людини в екстремальних обставинах. Якщо події відбувалися у період, який можна визначити часовим виміром, передусім події ХХ ст., вони залишилися у пам'яті у вигляді могил, увічнених пам'ятниками і пам'ятними знаками. Про події віддаленого минулого можна дізнатися із джерел, історичних досліджень, спогадів, вони не завжди локалізовані на місцевості, у більшості своїй не відзначені пам'ятними знаками, але їхнє виявлення і дослідження має велике значення для об'єктивного висвітлення історичного минулого, звичаїв і традицій народу

Специфічну групу пам'яток історії становлять місця битв воєнної історії. Визначаючи і надаючи їм статус пам'ятки місцевого або національного значення, необхідно охарактеризувати важливість історичної події для держави, регіону, окремої місцевості, наявність певної локалізованої території, де відбувалася зазначена подія. Досить складно дослідити і уточнити територію, де вона відбувалася, окреслити її межі, що важливо у разі надання об'єкту статусу пам'ятки.

Протягом століть українські землі входили до складу іноземних держав і ставали ареною жорстоких воєнних баталій, які розгорталися на її теренах. Низка воєнних битв на українських землях, де українці демонстрували прагнення до свободи і незалежності, любов до рідної землі і волю до перемоги, увійшли у підручники історії, на місцях подій створені музеї і заповідники, встановлені пам'ятники і меморіали. В той же час, місця битв, важливі історичні події, віддалені хронологічно від сьогодення, у більшості своїй не увічнені. Події історії, які в 2019 р. мали важливі річніці — битва на Ворсклі (Полтавська обл.) 1399 р., Конотопська битва (Сумська обл.) 1659 р., Полтавська битва 1709 р., Акт Злуки УНР і ЗУНР у соборну Україну 22 січня 1919 р., битва біля м. Хуст (Закарпатська обл.) у березні 1939 р. не були відзначені державними інституціями і громадськими організаціями.

Одна з найбільших битв у Східній Європі в епоху Середньовіччя — битва на Ворсклі між військом Великого князівства Литовського і Золотою Ордою завершилася поразкою ВКЛ, але вона знаменувала спільну

боротьбу українців, литовців і білорусів. Через 620 років у XXI ст. поруч з Україною на воєнному, економічному і дипломатичному фронтах наші союзники, які залишаються вірними історичним традиціям. Одним із перших загинув на барикадах у центрі Києва під час Революції гідності 2013–2014 рр. білорус М. Жизневський, посмертно удостоєний звання Героя України. Суттєву підтримку на міжнародній арені надає Україні Литва, надійний партнер і союзник нашої держави під час анексії Криму і російської агресії на Сході України. Столиця Білорусі стала майданчиком, де проходять постійні зустрічі офіційних делегацій з вирішення гуманітарних питань, які зафіксовані Мінськими домовленостями між Німеччиною, Францією, Росією і Україною. В першу чергу, це стосується визволення із полону і повернення на Батьківщину українських військових і заручників, а також припинення воєнних дій, в яких загинуло понад 14 тис військових і мирних громадян [9, с. 199].

Не знайшла гідного відзначення Конотопська битва, яка відбулася 24 червня (8липня) 1659 р. між українським козацьким військом на чолі з гетьманом І. Виговським і російськими військами, в якій російська армія зазнала нищівного розгрому. Реконструкція подій із використанням різноманітних джерел, у тому числі пам'яток історії, сучасних методів дослідження дозволить відтворити одне з найбільш значущих місць пам'яті національного значення. У 2005 р. на «Конотопському полі» в пам'ять загиблих воїнів встановлений хрест висотою 4,3 м. і збудована каплиця [5, с. 517].

Вирішальною подією Північної війни стала битва поблизу Полтави 27 червня 1709 р. Полтавська битва, кульмінація Північної війни, стала тріумфом для російської армії і призвела до краху автономістських устремлінь старшинської опозиції на чолі з гетьманом І. Мазепою. Об'єктивно оцінюючи події трьохсотлітньої давнини, важливо акцентувати увагу на участі українських козаків у бойових діях, прагненні тогочасної української еліти і гетьмана І. Мазепи зберегти автономію Гетьманщини виходом з-під впливу Росії навіть шляхом союзу зі Швецією. Поле Полтавської битви, пам'ятні місця, оборонні споруди, сотні братських могил — це незаперечні факти історії нашої держави, що становлять важливу частину розуміння її розвитку і дозволяють повніше відобразити конкретні події та з'ясувати їхній вплив на загальний історичний процес. На жаль, пам'ятні місця, пов'язані з територією дислокації козацьких військ, розташуванням таборів, найзапекліших епізодів битви за участі козаків, не зафіксовані і не відзначені.

З проголошенням 15 березня 1939 р. незалежності Карпатської України на її захист стали вояки Карпатської Січі, які вели бої з чеськими і пізніше — регулярними частинами угорської армії. Січовики разом з

місцевими гімназистами стримували наступ переважаючих сил ворога в 12 км від міста Хуст, яке було столицею проголошеної держави. На місці, яке через численні втрати з боку січовиків було перейменоване в Червоне Поле, створений Меморіальний парк у пам'ять загиблих захисників України. Повторивши подвиг героїв Крут, українці першими почали боротьбу проти нацистських окупантів і віддали життя за свободу рідної землі у переддень Другої світової війни, яка де-факто для України розпочалася 15 березня 1939 р., що зафіксовано у написі на пам'ятному знаку в с. Колочава Міжгірського району на Закарпатті [9, с. 77–78].

Серед нових національно спрямованих місць пам'яті, покликаних відродити історичну пам'ять суспільства, переважають теми Голодомору, політичних репресій, Голокосту. У ході підготовки «Зводу пам'яток історії та культури України» проводиться робота з пошуку пам'ятних місць поховань жертв Голодомору, відзначення їх пам'ятними знаками. Майже у кожному місті і селі є люди, які пам'ятають місця масових поховань невинних жертв трагедії, яка торкнулася практично кожної української родини і закарбувалася назавжди в генетичній пам'яті нації. Найбільша кількість місць пам'яті, відзначених пам'ятними знаками, присвячені Голодомору-геноциду 1932–1933 рр., коли мільйони українських селян стали жертвами тоталітарного режиму. Важко встановити місце поховань, кількість похованих, оскільки час, накладене табу на дослідження цієї трагедії віддалило нас від неї. Тільки завдяки ентузіастам, а пізніше і науковцям вдалося встановити масштаби нечуваного штучного мору мільйонів людей.

Робота над Зводом активізувала пошук пам'ятних місць поховань жертв Голодомору, які являються важливою ланкою формування суспільної пам'яті, місцем вшанування пам'яті вбитих голодом українців. У Вінницькій області зафіксовано 168 місць пам'яті жертв Голодомору, Кіровоградській — 284, Київській — 130 [10; 11]. Головним чином увічнюється пам'ять про жертви Голодомору-геноциду 1932–1933 рр., і лише поодинокі пам'ятні знаки встановлені на вшанування пам'яті жертв Голодомору 1921–1922 рр. і повоєнного — 1946–1947 рр. Написані сотні наукових досліджень, видані спогади свідків жахливих подій під час штучного Голодомору-геноциду в Україні в 1932–1933 рр., створені музеї і споруджені пам'ятні знаки у місцях поховань убієнних голодом 7 мільйонів українців, але на побутовому рівні ця трагедія не стала такою ж, як Голокост для єврейського народу. Створення брошур про голод у кожній місцевості, мартирологів загиблих, проведення уроків і семінарів пам'яті жертв Голодомору-геноциду, «monument walks» (пам'ятні походи) зі школярами і студентами біля пам'ятних місць — завдання громадських організацій і закладів освіти. Через залучення пам'ятного ресурсу, візуалі-

зацію історії можна більш рельєфно і правдиво донести правду про страшну трагедію ХХ ст.

Друга група щойно виявлених пам'яток — це пам'ятки жертвам політичних репресій. На жаль, мало що можна почерпнути в літературі про місця пам'яті, увічнення жертв «Великого терору» в Україні. Списки пам'ятників жертвам політичних репресій на території колишнього СРСР, складені за підтримки Агентства США з міжнародного розвитку, Фонду Джексона (США) і Фонду Сахарова (США), налічують 1213 позицій, у тому числі в Україні 180 пам'ятників і меморіальних дощок [12]. Вивчення історичних документів, спогадів безпосередніх свідків у зіставленні з різноманітними пам'ятками історії та культури дозволяє не просто дослідити широкий спектр питань, а надати об'єктивну оцінку подіям, які мали місце в Україні в різні історичні періоди, зокрема у період тоталітаризму і тим самим встановити історичну справедливість, відновити пам'ять про жертви «Великого терору». Робота по виявленню і дослідженню історико-культурних об'єктів періоду 1920–1950-х рр. розгорнулася в усіх регіонах України. У Тернопільській області виявлено 38 пам'ятних місця, Вінницькій області — 8, у Запорізькій області — увічнені 22 місця поховань жертв Голодомору 1932–1933 років і політичних репресій, АР Крим — 10 [13, с. 102].

Одним із найбільших злочинів радянської держави на початку Другої світової війни виявилось повне приховування геноциду єврейського населення, знищення людей за національною ознакою. Дослідники історії Голокосту стверджують, що в жодному документі не йшлося про якусь централізовану евакуацію людей, які знаходились у смертельній небезпеці. Радянська пропаганда до трагедії у Бабиному Яру навіть не повідомляла про масові розстріли мирного єврейського населення, більшість якого нічого не підозрювала і з'являлась у призначені пункти цілими родинами з усіма цінними речами. Символом трагедії світового значення став Бабин Яр, де було одномоментно найбільше розстріляно людей. У 1941–1943 рр. на околиці міста, в урочищі Бабин Яр протягом двох років, з 29 вересня 1941 р., щовівторка і щочетверга нацисти проводили масові розстріли мешканців Києва. Тут було вбито близько 40 тис. євреїв [14, с. 80]. На території України нацисти та їх союзники вбили, за різними оцінками, від дев'ятисот тисяч до більш ніж півтора мільйонів євреїв.

У ході підготовки «Зводу пам'яток історії та культури України» виявляються десятки місць розстрілів євреїв, окремі поховання, цвинтарі, місця розміщення гетто у містах і селах України. Один з перших пам'ятник жертвам Голокосту був споруджений в 1991 р. у м. Борщів (Тернопільська область) [15]. На території Запорізької області в 15 з 22 районів і м. Запоріжжі відбувалися масові розстріли євреїв з березня

1942 р. по жовтень 1943 р. В обласному центрі у період окупації від рук нацистів загинуло 44 тис. осіб. У Житомирській області — у Житомирі, Андрушівці, Малині, Романові відзначені місця розстрілів мирного єврейського населення, у Новоград-Волинському — виявлені і відзначені братські поховання мирних громадян, жертв нацистських окупантів, мешканців міста і навколишніх сіл (понад 5 тис.), розстріляних у вересні 1941 р. [15, с. 110–113]. Територіальні громади увічнюють пам'ять про трагедію єврейського населення у роки Другої світової війни створенням музеїв, відзначенням місць пам'яті. Музеї Голокосту діють у Харкові (1996), Дніпрі (2012), Одесі (2009), Музей єврейства міста Бердичева (2016). Велику дослідницьку і просвітницьку роботу проводять Центр дослідження історії та культури східноєвропейського єврейства, Український центр вивчення Голокосту (м. Київ), Меморіальний музей тоталітарних режимів (м. Львів), Музей історії та культури євреїв Буковини (м. Чернівці).

У 1976 р. на місці трагедії у Бабиному Яру споруджено Меморіальний комплекс (скульптори: М. та Б. Лисенки, В. Сухенко, О. Вітрик; архітектори: А. Ігнащенко, М. Іванченко, В. Іванченков), якому в 2010 р. надано статус національного заповідника. Композиційним центром композиції є багатофігурна скульптурна група мирних громадян і військовополонених перед стратою, яку вінчає скульптура жінки зі зв'язаними руками, що нахилилася до дитини, щоб захистити її. Незважаючи на відсутність у композиції образу євреїв він відрізнявся від інших радянських монументів акцентом на трагедії. Навколо монументу встановлені пам'ятні знаки євреям, ромам, оstarбайтерам, військовополоненим, радянським підпільникам, учасникам національно-визвольного руху, завдяки чому він вважався універсальним монументом, який об'єднував всі жертви війни [9, с. 225].

З метою увічнення пам'яті про одну з найтрагічніших сторінок Голокосту — масове убивство євреїв Києва і вшанування жертв злочинів, скоєних нацистами під час окупації столиці України до 75-х роковин трагедії Бабиного Яру постало питання про створення Меморіального комплексу пам'яті Голокосту в Україні. В указі президента України «Про заходи у зв'язку з 75-ми роковинами трагедії Бабиного Яру» акцентувалася увага на створенні Національного історико-меморіального заповідника «Бабин Яр», а також Музею історії Бабиного Яру. Вперше на найвищому урядовому рівні це місце пам'яті прямо пов'язувалося з Голокостом, водночас не замовчувалися інші численні жертви, поховані у братській могилі, зокрема учасники українського національно-визвольного руху, радянські військовополонені, роми, тисячі киян, розстріляних як заручники [9, с. 226].

Останнім часом виникло низка питань щодо концепції створення Меморіального центру жертвам Голокосту «Бабин Яр», про що у зверненні до керівництва держави заявила наукова і культурна громадськість України. Віддаючи належне іноземним спонсорам і меценатам Українська держава визначає свої пріоритети розвитку, власну інтерпретацію минулого, яке не повинно збігатися з історичними оцінками інших держав. Майбутній Меморіальний центр жертвам Голокосту «Бабин Яр» — це пам'ять про трагедію єврейського народу, складову національної пам'яті народів України про трагедії ХХ ст. Історична пам'ять про Бабин Яр належить до історії України, яка постраждала від двох тоталітарних режимів — нацистського і радянського. Бабин Яр — місце вшанування пам'яті жертв Голокосту, яке має стати загальнонаціональним і загальноєвропейським місцем пам'яті про жертви нацистського і радянського режимів, місцем нагадування про драматичні події ХХ ст. Трансформується назва майбутньої споруди в пам'ять про трагічні події у Бабиному Яру від Монументу — комплексу — історико-меморіального заповідника — до Меморіального центру жертвам Голокосту «Бабин Яр». У наступному році виповнюється 80 років страшної трагедії, але ми, на жаль, не маємо ні музею, ні Меморіалу міжнародного значення у Бабиному Яру, пам'ять і уроки якого повинні служити засторогою від небезпеки виникнення тоталітаризму в майбутньому.

Друга половина 20 століття — потужний національно-визвольний рух, який увінчався створенням громадсько-політичної організації — Народного руху України, провісника проголошення незалежності України в 1991 р. Величезний поштовх для цієї боротьби на довгій історичній дистанції дав Установчий з'їзд Руху 30 років тому. Історія НРУ — це найяскравіший феномен боротьби за Українську незалежну державу. Це події, які є не лише уособленням національних прагнень, але й символами народних здобутків, історичної долі, які шанують незалежно від політичних та ідеологічних завдань. Як показують матеріали досліджень на всій території України були створені регіональні осередки Народного руху. Ця подія, як і проголошення незалежності України в 1991 р., стали консенсусними для різних регіонів, різних груп населення, що важливо для формування історичної пам'яті. Місцями пам'яті являються місця зібрань, маніфестацій, мітингів, пов'язані зі створенням і діяльністю НРУ, життям і діяльністю його провідників.

У ході роботи над «Зводом пам'яток історії та культури України» виявлені будинки, місця пам'яті, пов'язані з цими історичними подіями. Це Порохова вежа у Львові, де 7 травня 1989 р. відбулася установча конференція Народного руху України і обрано перший провід та рада Львівської Крайової організації НРУ, будинок у Києві (вул. О. Гон-

чара, 33), де працює Секретаріат НРУ і знаходиться меморіальний кабінет-музей В. Чорновола, відкритий 2012 р. [18]. Потребує відзначення місце проведення Першого Установчого з'їзду НРУ 8–10 вересня 1989 р. у Київському політехнічному інституті, проголошення акту Злуки УНР і ЗУНР 22 січня 1919 р. живим ланцюгом 21 січня 1990 р., який простягнувся від Києва через Львів до Івано-Франківська під національними прапорами [19; 20].

Визначні діячі минулого є певними образами-маркерами національної ідентичності суспільства, які справляють помітний вплив на формування історичної пам'яті, створення національного культурного ландшафту. Перший пам'ятник Герою України В. Чорноволу, який очолив НРУ, було встановлено в 1999 р. у Каневі. 24 березня 2018 р. у Запоріжжі на будівлі кінотеатру «Байда» встановлено меморіальну дошку в пам'ять про установчу конференцію обласного Руху, на якій був присутній В. Чорновол [17]. В 2007 р. відкритий музей-садиба у с. Вільховець Звенигородського р-ну (Черкаська обл.) на батьківщині В. Чорновола [21]. У серпні 2019 р. відзначена пам'ять про громадсько-політичного діяча М. Гориня встановленням меморіальної дошки на будинку у Львові (вул. Шептицьких, 33), в якому він мешкав (1964–2013 рр.) [16]. Народний рух України виконав своє призначення і перейшов із сфери політики у сферу історії та історичної пам'яті. Історичне явище, свідками якого ми були, відходить у минуле, але воно важливе у формування історичної пам'яті українського народу. Ця подія повинна досліджуватися, у тому числі у регіонах, де проходили мітинги, страйки, засновувалися і діяли неформальні організації.

Після горя і страждань, які випали на долю українського народу у ХХ ст., проголошення довгоочікуваної незалежності в 1991 р. українці опинилися перед неочікуваною агресією з боку «братнього» російського народу. Після Євромайдану і загибелі Небесної Сотні під час Революції гідності 2013–2014 рр. Російська Федерація анексувала Крим і розв'язала гібридну війну проти України на Донбасі. Сьома весна війни для захисників Вітчизни — учасників АТО (ООС) — воїнів ЗСУ, Національної гвардії, добровольчих батальйонів, медичних працівників, волонтерів, які ціною свого життя стримують агресора, захищають свободу і цілісність нашої держави. Кожного дня розширюється нова українська географія могил і надгробків, яку майже ніхто тепер не вчить, влучно написала про сучасні події українська дослідниця О. Стяжкіна [22].

В різних куточках України не перестає лунати жалобна народна лемківська пісня «Пливе дика кача...». У містах і селах України увічнюється пам'ять загиблих захисників встановленням пам'ятних знаків на місцях боїв, меморіальними дошками на будівлях, де мешкали, вчилися і

працювали сини і дочки українського народу, які віддали життя за Батьківщину. На часі створення загального Мартирологу загиблих Героїв Небесної сотні, учасників АТО (ООС).

Місцем пам'яті, до якого були прикуті погляди не тільки українців, а й світової спільноти під час Революції гідності (21 листопада 2013 р. — 20 лютого 2014 рр.) став Майдан Незалежності, де вирішувалася доля країни, у смертельному двобої зі старим світом зіткнулися демократія і свобода, незгода з несправедливістю і приниженням людської гідності, прагнення до змін у країні. У мирних акціях протесту і демонстраціях проти свавілля влади і відмови підписання Асоціації України з Європейським Союзом взяли участь тисячі киян і мирних громадян з інших регіонів України. Апогеєм подій стали зимові дні 18, 19 і 20 лютого 2014 р., коли під час мирних протестів загинула велика кількість людей. Майдан і навколишня територія — одне з найважливіших місць пам'яті. З метою увічнення подій Революції гідності 18, 23 листопада 2015 р. Кабінет міністрів України прийняв рішення «Про утворення державного закладу “Меморіальний комплекс Героїв Небесної сотні — Музей Революції Гідності”». Частина території вулиці Інститутської (№ 2, 3, 4, 5; нині — Алея Героїв Небесної сотні) і Майдан Незалежності (№ 18, 19) відведені під Національний меморіальний комплекс Героїв Небесної сотні — Музей Революції гідності, якому 12 квітня 2016 р. надано статус пам'ятки національного значення.

Меморіальне «Місце протестів та масової загибелі громадян під час Революції Гідності» включає 79 складових, у тому числі 59 місць загибелі або смертельного поранення учасників, місця розташування барикад, табору студентів, 6 металевих ліхтарних стовпів, дві споруди зі слідами влучання куль, пам'ятник з бруківки на честь загиблих учасників протесту, стіна банку «Аркада», готель «Україна», фасадні стіни і колонада із слідами куль МЦКМ Федерації профспілок України (колишній Жовтневий палац) [7]. Все, що збереглося від тих подій — матеріальне свідчення участі громадян у мирних протестах і докази злочину влади проти власного народу. «Територія свободи» включає практично весь центр Києва, де відбувалися революційні події — Михайлівська і Європейська площі, низка центральних вулиць, на яких збереглися місця історичних подій, які мають бути позначені маркерами і відзначені.

Ще під час Революції відбулося перейменування частини вулиці Інститутська на алею Героїв Небесної Сотні, на якій загинули учасники мирних протестів. Нова назва свідчить про розрив суспільства зі старим минулим і початком нової політичної історії. Це приклад того, як процеси політичних змін та ідеологічної переорієнтації впливають на міський контекст і публічний простір. Це — звичайний ритуал революції, публічна заява суспільства про кінець минулого режиму.

Існують різні концепції розповіді про події минулого і його учасників. У публічному просторі обговорюється місце, де має бути споруджений Меморіал, який найяскравіше і доступніше буде доносити наступним поколінням пам'ять про Революцію гідності, одну з найбільш героїчних і трагічних подій української історії ХХІ ст. Суспільство зацікавлене у формуванні пам'яті, вихованні історичної свідомості громадян, молодого покоління шляхом публічної інтерпретації правдивого знання про минуле.

Серед конкретних заходів по збереженню історичної пам'яті, формуванню національної ідеї важливим є суспільне і наукове осмислення історичного минулого, трагічних і героїчних сторінок історії, усвідомлення і визначення на законодавчому рівні подій 2013–2014 рр. як Революції гідності, що не дозволить маніпулювати і нівелювати її значення для майбутнього України.

Будівництво музеїв і меморіальних комплексів, збереження і увічнення місць пам'яті важливих історичних подій, вшанування пам'яті про жертви репресій, Голодоморів, Голокосту, учасників Революції гідності 2013–2014 рр., доленосної події ХХІ ст. — пріоритетні завдання гуманітарної політики держави.

Джерела та література

1. *Derek H. Alderman* New Memorial Landscapes in The American South. In Introduction / The Professional Geographer /15 March. 2010:
2. *Derek Alderman* / A Primer of the Geography of Memory: The Site and Situation of Commemoration / Southeastern Geographer, Volume 47, Number 1, 2007.
3. Закон України «Про охорону культурної спадщини» // Правова охорона культурної спадщини. Нормативна база. Зб. документів. — К.: ХІК, 2006. — 576 с.
4. *Киридон А.* Гетеротопії пам'яті: Теоретико-методологічні проблеми студій пам'яті / Алла Киридон. — К.: Ніка-Центр, 2016.
5. Матеріали до багатотомного «Зводу пам'яток історії та культури України». Сумська область. На правах рукопису. — К., 2017. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.history.org.ua/>.
6. *Нора П'єр.* Всемирное торжество памяти // Неприкосновенный запас. Дебаты о политике и культуре. — 2005. — № 2–3 (40–41).
7. Поточний архів Міністерства культури України. Сектор обліку пам'яток та ведення Державного реєстру нерухомих пам'яток. — Протокол засідання Експертної комісії з охорони культурної спадщини від 19 листопада 2019 р.
8. Теоретичні та науково-методичні засади підготовки статей про пам'ятки історії до «Зводу пам'яток історії та культури України». — К.: Ін-т історії України НАН України, 2011.
9. *Денисенко Г.* Культурна спадщина у формуванні історичної пам'яті / Галина Денисенко. — К.: Інститут історії України НАН України, 2018.
10. Пам'ятки історії та культури Вінницької області: словникова частина [Текст] / Упорядники: Ю.А. Зінько, М.Р. Мудраченко та ін. — Вінниця: ДП «Державна картографічна фабрика», 2011. — 400 с.

11. Об'єкти культурної спадщини Запорізької області. Каталог-довідник / Упорядники: фото Дровосєкова О.В., Калмукіди Л.Ю., Савостіна Л.Є. — Запоріжжя: Фенікс, 2012. — 477 с.
12. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.sakharov-center.ru>; Поточний архів ЦДКСУ Інституту історії України НАН України.
13. Денисенко, Г. Місця пам'яті і пам'ятники жертвам «великого терору» / Галина Денисенко // Краєзнавство. — 2012. — №1. — С. 102.
14. Бабин Яр (вересень 1941 — вересень 1943 рр.): документи та матеріали // Український історичний журнал. — 1991. — № 9. — С. 80.
15. Поточний архів НДПОД (нині — Український державний інститут культурної спадщини). — Перелік пам'яток історії та монументального мистецтва по Тернопільській області, пропонувані до занесення до Державного реєстру нерухомих пам'яток України за категорією місцевого значення (проект). — 2007.
16. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://lviv.molbuk.ua.lviv.>politics>
17. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://zoda.gov.ua:news>.
18. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: [https://www.primetour.ua >excursions.>museum.kabinet-museum](https://www.primetour.ua>excursions.>museum.kabinet-museum)
19. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://www.istpravda.com.ua>columns>2019/09/10>
20. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://www.radiosvoboda.org>zvenig>
21. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://zruchno.Travel>ObjectEntity>
22. Стяжкіна О. Допоки фронт стоїть // Deutsche Welle. [Електронний ресурс] / Олена Стяжкіна. — Режим доступу: <https://www.dw.com>олена-стяжкіна>

References

1. Derek H. Alderman New Memorial Landscapes in The American South. In Introduction / The Professional Geographer /15 March. 2010.
2. Derek Alderman / A Primer of the Geography of Memory: The Site and Situation of Commemoration / Southeastern Geographer, Volume 47, Number 1, 2007.
3. (2006). Закон України «Про охорону культурної спадщини», *Pravova okhorona kulturnoi spadshchyny. Normatyvna baza. Zb. dokumentiv*. Kyiv: KhIK. [in Ukrainian].
4. Kurydon, A. (2016). *Heterotopii pamiaty: Teoretyko-metodolohichni problemy studii pamiaty*. Kyiv: Nika-Tsentr. [in Ukrainian].
5. (2017). Materialy do bahatotomnoho «Zvodu pamiatok istorii ta kultury Ukrainy». Sumska oblast. Na pravakh rukopysu. Retrieved from <http://www.history.org.ua/> [in Ukrainian].
6. Nora, Pier. (2005). Vsemyrnoe torzhestvo pamiaty. *Neprikosnovenny zapas — Emergency ration, 2–3 (40–41)*. [in Russian].
7. Potochnyi arkhiv Ministerstva kultury Ukrainy. Sektor obliku pamiatok ta vedennia Derzhavnoho reiestru nerukhomykh pamiatok. — Protokol zasidannia Ekspertnoi komisii z okhorony kulturnoi spadshchyny vid 19 lystopada 2019 r.
8. (2011). *Teoretychni ta naukovo-metodychni zasady pidhotovky statei pro pamiatky istorii do «Zvodu pamiatok istorii ta kultury Ukrainy»*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [in Ukrainian].
9. Denysenko, H. (2018). *Kulturna spadshchyna u formuvanni istorychnoi pamiaty*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [in Ukrainian].
10. Zinko, Iu. A., Mudrachenko, M.R. (Ed.). (2011). *Pamiatky istorii ta kultury Vinnytskoi oblasti: slovnykova chastyna*. Vinnytsia: DP «Derzhavna kartohrafichna fabryka». [in Ukrainian].

11. Drovosiekova, O.V., Kalmukidi, L.Iu., Savostina L.Ie. (Ed.). (2012). *Obiekty kulturnoi spadshchyny Zaporizkoi oblasti. Katalog-dovidnyk*. Zaporizhzhya: Feniks. [in Ukrainian].
12. Retrieved from <http://www.sakharov-center.ru>; Potochnyi arkhiv TsDIKSU Instytutu istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [in Ukrainian].
13. Denysenko, H. (2012). Mistsia pamiaty i pamiatnyky zhertvam «velykoho teroru». *Krayeznavstvo. — Local lore, 1*, 102. [in Ukrainian].
14. (1991). Babyn Yar (veresen 1941 — veresen 1943 rr.): dokumenty ta materialy. *Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal — Ukrainian Historical Journal, 9*, 80. [in Ukrainian].
15. Potochnyi arkhiv NDIPOD (Nyni — Ukrainyskyi derzhavnyi instytut kulturnoi spadshchyny). — Perelik pamiatok istorii ta monumentalnoho mystetstva po Ternopilskii oblasti, proponovanykh do zanesennia do Derzhavnogo reiestru nerukhomykh pamiatok Ukrainy za katehoriieiu mistsevoho znachennia (proekt). — 2007. [in Ukrainian].
16. Retrieved from <https://lviv.molbuk.ua.lviv.>politics> [in Ukrainian].
17. Retrieved from <https://zoda.gov.ua:news>. [in Ukrainian].
18. Retrieved from [https://www.primetour.ua > excursions.> museum.kabinet-museum](https://www.primetour.ua>excursions.>museum.kabinet-museum) [in Ukrainian].
19. Retrieved from [https://www.istpravda.com.ua> columns>2019/09/10](https://www.istpravda.com.ua>columns>2019/09/10) [in Ukrainian].
20. Retrieved from <https://www.radiosvoboda.org>zvenig> [in Ukrainian].
21. Retrieved from <https://zruchno.Travel>ObjectEntity> [in Ukrainian].
22. Stiazhkina, O. Dopoky front stoit. *DeutscheWelle*. Retrieved from <https://www.dw.com>olena-stiazhkina> [in Ukrainian].

Denysenko Halyna (Kyiv)

Senior researcher fellow of the Centre for research of the historical and cultural heritage of the Institute of history of Ukraine NAS of Ukraine, Candidate of historical Sciences

Places of memory: problems of perpetuation in modern Ukraine

The article is devoted to the study of places of memory, which, in the author's opinion, should include squares, battlefields, places where important events related to the national liberation struggle took place in Ukraine. A specific group of historical monuments are places of military memory history, which the author emphasizes. Particular attention is paid to the study of so-called traumatic places — places of mass murder and torture, perpetuation of memorials to the victims of the Holodomor-genocide of 1932–1933, political repression, the Holocaust. By turning the graves or burial places of victims of political repression, Holodomor-genocide and the Holocaust into places of remembrance, people want to prevent the recurrence of such crimes.

Emphasis is placed on places of memory associated with prominent figures of the twentieth century, their activities to create a socio-political organization — the People's Movement of Ukraine, the herald of the proclamation of independence of Ukraine in 1991. Attention is paid to the events of the Revolution of Dignity 2013–2014, creation of the Memorial Complex of Heroes of the Heavenly Hundred — the Museum of the Revolution of Dignity, a historical event that determined the vector of civilizational development of Ukraine to Europe.

Key words: monument, place of memory, Maidan, Revolution of Dignity, memorial space, historical memory, «The Register of the historical and cultural monuments of Ukraine».

Маньковська Руслана (м. Київ)

Докторка історичних наук, доцентка, провідна наукова співробітниця
відділу історії України другої половини ХХ ст.
Інституту історії України НАН України
УДК 069.1(477):93/94-057.875

МУЗЕЙНИЙ КОНЦЕПТ У ВІЗУАЛЬНІЙ КУЛЬТУРІ: ТЕОРЕТИЧНІ РЕФЛЕКСІЇ

У статті висвітлюються проблемні питання щодо формування методологічних засад сучасного міждисциплінарного напрямку візуальних студій, приділено увагу особливостям візуальної культури та важливим завданням інтерпретації візуальних конструкцій, розглянуто та виділено специфіку однієї з її форм — музейної візуальності, де музейний концепт виступає ключовим елементом візуалії, означено місце музейних предметів у дослідницькому полі візуальних джерел, проаналізовано інноваційні практики та візуальні технології в українському музейництві, окреслено соціокультурні можливості музейної візуальності та її вплив на людину.

Ключові слова: візуальна культура, методологічні підходи, принципи, методи, візуальні дослідження, візуальні джерела, музейна візуальність, образ, візуалії, візуальні технології.

У дослідницькому полі соціогуманітаристики з другої половини ХХ ст. помітно актуалізувалися дослідження в міждисциплінарному напрямі візуальних студій (visual studio). Гуманітарії, в умовах трансформаційних процесів, що відбуваються в наукознанні, вибудові нових дослідницьких парадигм, а також під впливом неспинного розвитку інформаційного суспільства, поступово переосмислюють місце і змістові сенси візуальних джерел. Спостерігаються помітні зрушення в означенні джерел: від традиційного, поданого у вигляді лише писемних текстів, до інноваційного, представленого у візуаліях. Науковці, окрім вербальної форми відтворення власних ідей та бачень, залучають зорові образи, вибудовуючи новий напрям досліджень.

Когорта істориків мистецтва, мистецтвознавців, кінокритиків, фахівців масової культури, для яких візуальна інтерпретація була основою професії, значно розширилася представниками інших галузей знань: історії, культурології, музеології, соціології, антропології, філософії, психології та ін. Звернення до зорових структур та спроби їх інтерпретацій вчені, з подачі теоретика візуальних досліджень У. Мітчела, означили «візуальним поворотом» («pictorial turn») в науці.

Нині напрацьована значна історіографічна база з візуальних студій, яку складають праці українських та зарубіжних науковців. Професорка Європейського гуманітарного університету Альміра Усманова вбачає ключовими в формуванні парадигми *visual studies* праці «Суспільство спектаклю» французького філософа Гі Дебора (1967), «Способи бачення» англійського мистецтвознавця Джона Бергера (1972) та «Наглядати і карати: народження в'язниці» французького філософа, теоретика культури Мишеля Фуко (1975), наголошуючи на ролі вивчення візуального світу та візуального досвіду в пізнанні, соціальних відношеннях [22]. Дослідниця з Києва О. Ковалевська пов'язує введення візуальних джерел до дослідницького поля істориків з діяльністю в першій половині ХХ ст. представників школи «Анналів». Нові підходи французьких істориків Марка Блока та Люсьєна Февра в історичній методології позначилися на зміні ставлення науковців до візуальної інформації [10, с. 216]. Згодом ще один французький історик Жан-Клод Шмітт констатує, що зображення залучає суттєво відмінне «мислення наочними образами», ґрунтоване на «баченні» [10, с. 218]. Перед дослідниками постала проблема співвідношення візуального та текстуального, реконструкції та інтерпретації образів, актуальності набуло гасло «Навчитися бачити!» [10, с. 222].

Введення до дослідницького поля візуальної інформації окреслило низку проблем теоретичного та практичного характеру, зокрема формування та удосконалення термінологічного інструментарію, методології досліджень, технологій фіксації та відтворення інформації. Певна річ, що центром теоретико-методологічної лабораторії візуального напряму став міждисциплінарний підхід, який дає можливість висвітлити нові грані візуальних образів, переосмислити їх сенси, віднайти приховані змісти та розкрити їхній джерелознавчий ресурс. Застосовуючи такий підхід своєрідного перехресного дослідження, фахівці крізь призму різних наук синергують актуальні смисли, комплексну аналітику та системні зрушення в наукознанні.

Нині для дослідження візуальних джерел викостовуються теоретико-методологічні досягнення з іконографії, семіотики, психоаналізу, постструктуралізму, соціології. Британський дослідник П. Берк виділяє іконологічний, психоаналітичний, семіотичний (структуралістський) та соціальний наукові підходи. Водночас український науковець Є. Рачков стверджує, що, поєднуючись, ці підходи утворюють комплекс принципів роботи з візуальним матеріалом [19, с. 29]. Зупиняючись на психоаналітичному підході, він наголошує на ключовій ролі підсвідомого у створенні образів, через які дослідник може відтворити підсвідомі бажання і переконання автора [19, с. 33]. Такий підхід дозволяє заглибитися в духовні феномени людини, історичної епохи, конструювати моделі свідо-

мості, ідей, ментальності в часі. Про базові підходи аналізу візуального і візуальності пише російська дослідниця Т. Вдовіна, виділяючи психоаналітичний, соціально-критичний, деконструкціоніський, герменевтичний, семіотичний, структураліський та дискурсивний наукові підходи [5]. До методології візуальних досліджень соціологиня І. Чудовська-Кандиба долучає рефлексивний та критичний підходи [24, с. 117]. У цілому вчені візуального середовища виділяють низку наукових підходів, які демонструють міждисциплінарний характер візуальних студій: психоаналітичний, соціально-критичний, герменевтичний, семіотичний, структуралістський, дискурсивний [9, с. 170].

У зв'язку з використанням інформаційних технологій особливого значення набуває теоретико-методологічне оформлення методу спостереження. Значну увагу йому приділив французький вчений Марк Блок, наголошуючи, що візуальне вивчення історії включає сприйняття неписаних свідчень та писаних документів. Він виокремив опосередковане спостереження, а також показав різницю між дослідником-учасником історичної події та дослідником-спостерігачем за цією подією. Історик наголосив про різноманітність історичних свідчень та їх безкінечність, «все, що пов'язано з діяльністю людини, може давати і дає про неї відомості» [3].

На думку професорки А. Усманової, нагальним для візуальних досліджень є метод інтерпретації, який включає дескрипцію (вербальне відображення візуальних зображень), акрибічну реконструкцію (значення символічних текстів) та соціокультурну інтерпретацію (конструювання нових смислів) [19]. Проблема інтерпретацій є чи не центральною у візуальних дослідженнях. Дослідник Є. Рачков виділяє наступні завдання до інтерпретацій зображень: їх історичний, культурний чи ідеологічний контекст, декодування деталей, формування методологічного підґрунтя [19, с. 38]. Посилаючись на інтерпретативний аналіз візуальних джерел у роботах британської філософині Джиліан Роуз, американських істориків Ервіна Панофські та Релофа Ван Стратена, дослідники з Харкова О. Ковтун та С. Баранова зупиняються на застосуванні контент-аналізу відносно вивчення візуальних джерел. Процес декодування інформації включає всебічні характеристики образу, його стилістичні особливості, тематичний контекст, локалізацію, рівень документальності чи художнього вирішення [12, с. 82–85].

Однією з проблем візуальних студій є визначення змістових сенсів стрижневого поняття «образ», який широко дискутується представниками даного напрямку. Польський соціолог П. Штомпка до образу, який діє на підсвідомість, включає інформацію, знання, емоції, естетичні переживання, цінності [24, с. 97]. Як справедливо зазначає російська науковиця

Л. Мазур, що дослідники використовують цей напівструктурований термін, який будується скоріше на чуттєвому досвіді, аніж на логічних принципах моделювання, та носить суб'єктивний характер [14]. Дослідниця цілком слушно зазначає низку питань, які постають перед науковцями: чи може бути візуальний образ джерелом історичної інформації? які методи вивчення візуальних образів? як співвідносяться мова образів та вербальна мова? як функціонує образ у свідомості, пам'яті та творчій уяві? яке співвідношення історичної реальності та історичних форм візуальної культури?

Звісно, що дослідження візуальних образів пов'язане із механізмом сприйняття глядачем візуалій, який актуалізує не категорії процесу мислення, а задіює чуттєве сприйняття подій, предметів та явищ. У науковій літературі зустрічається термін із галузі психологічних наук «перцептивний» [21], який відображає зв'язок внутрішнього та зовнішнього світу людини через реакції органів чуття. Значення набуває процес бачення, коли автори візуалізації передають певні сенси, які глядач сприймає і осмислює для себе. Візуальна виразність досягається такими актуальними художніми засобами, як метафора, символ, знак, алегорія. Вивченням поняття символічного займалися відомі психоаналітики З. Фрейд та К.Г. Юнг, структуралісти М. Фуко, Дж. Лакан, Ф. де Сюсюр, Р. Барт, Р. Якобсон, С. Трубецкой, дослідник семіотики Ч. Пірс. Засоби виразності, до яких вдається творець образу, народжують ряди асоціацій, а не аналогію з чимось конкретним. Образ не відсилає нас до певних явищ дійсності, а несе в собі досить складну, а іноді і не однозначну метафору.

Візуальні технології спрямовані на чуттєві сприйняття людиною візуального простору. Візуалізація та деконструювання образу розвиває художньо-образне мислення людини, формує її світогляд, однак і впливає на неї, непомітно для людини змінюючи її. Проблему збереження особистої ідентичності людини у візуально-віртуальному просторі досліджує російська науковиця І. Мальковська, застерігаючи від стрімкого натиску безлічі видовищ та образів [15].

Докторка мистецтвознавства з Харкова З. Алфьорова виділяє в розвитку морфології сфери візуального «некласичну фазу» з її деконструкцією смислів та класичних художніх форм, «постнекласичну» у мультимедійному середовищі та «постсинергетичну» з дисипативними (нестійкими) процесами усіх елементів візуалій [1, с. 5–6]. Візуальність в якості дослідження постає частиною повсякденної культури, самою повсякденністю. Для дослідників візуального ключовим є властивість доступу до предмета, або його образної моделі, до зору людини [13].

Можна констатувати, що залучення візуальних джерел актуалізує комплекс специфічних методів дослідження, розсуває кордони інформа-

ційно-комунікаційного середовища науковця. Об'єктом візуальних досліджень є видимі (зорові) форми збереження минулого, які зафіксовані у візуальних джерелах (світлинах, кіно-, аудіо-, відео документах, мистецьких творах, пам'ятках, музейних експозиціях) та вирізняються емоційним сприйняттям. Візуальні дослідження, як новий науковий міждисциплінарний напрям, лише формують власну методологічну базу, у дискусійному полі перебуває низка питань щодо специфіки дифенцій, структурних та функціональних складових.

Визначаючи візуальні студії як напрям наукових досліджень історичного, соціологічного, культурологічного, політологічного та психологічного характеру, науковиця О. Ковалевська як об'єкт напряму розглядає візуальну культуру [9, с. 182]. Це комплексне поняття охоплює історію, історію культури, культурологію, антропологію, соціологію та через зорові образи, а останнім часом здебільшого за допомогою інформаційних технологій, відображає соціокультурні процеси в житті людини та суспільства.

Візуальна культура — це новий міждисциплінарний напрям, що виник на перехресті філософії, теорії культури, мистецтвознавства та соціології, центральною проблемою якого є дослідження культурної логіки «постмодерніського», «мас-медійного», «візуального» повороту. Як домінуюча форма культури вона охоплює різні за засобами вираження та своєю «ідеологією» культурні феномени [6]. Виокремлення в дослідницькому полі напряму візуальної культури, його багатовекторність та міжгалузеві можливості, обумовлено цілковитим поглинанням соціуму візуалізацією з її видовищами, діями, представленнями, феєріями.

Досліджуючи візуальну культуру, необхідно враховувати актуальні тенденції в сучасному культурному процесі, концептуальні підходи до вивчення розвитку культури, специфіку кожного із видів візуалізації, чи то музейної експозиції, фільму, мистецького твору тощо. Згаданий вище вчений У. Мітчел відмічає, що в останні десятиліття значно підвищився інтерес фахівців гуманітарних наук до вивчення візуальної культури. Науковець визначає візуальну реальність як культурний конструкт, який потребує «прочитання» й інтерпретації [18, с. 30]. Візуальну культуру, як семіотичну реконструкцію «історії образів», розглядають зарубіжні теоретики Н. Брайсен, М. Холлі, К. Моксіта. Вчені К. Джексон, Г. Поллок, Ф. Джеймисон, Дж. Вулф характеризують «візуальні дослідження» як соціологію візуальної культури або соціальну теорію візуальності [21].

Директорка Амстердамського інституту культурологічних досліджень, професорка Амстердамського університету Міке Баль у своїй праці «Візуальний есенціалізм і об'єкт візуальних досліджень» візуальну культуру відносить до міждисциплінарного поля, «номінально — це розу-

міння сучасної культури як переважно візуальної за своєю природою або розгляд деякої частини культури як візуальної, ніби її можна ізолювати від усіх інших (навіть лише з дослідницькою метою)» [2, с. 213]. Термін «візуальна культура» М. Баль поєднує з візуальним есенціалізмом [приховані сенси образу — *P. M.*], який проголошує візуальну диференційованість (чистоту) образів, відмінну від інших семіотичних систем.

Візуальна культура, за твердженням М. Баль, є мультисенсорна, де пов'язані афективні, когнітивні та тілесні компоненти. Серед методологічних інструментів дослідження візуальних джерел професорка виділяє метод аналізу, принципи герменевтики, зупиняється на інтерпретації візуального, що відбувається через пильне розглядання з комбінуванням чуттєвого досвіду з пізнавальними та сенсорними реакціями, наголошує на рисах дискусійності та дискурсивності інтерпретацій. Дослідниця означає процес пізнання, як адаптацію нової інформації з відомими моделями [2, с. 248].

Візуальна культура перенесла наукові знання в публічну площину, однак дослідник, залучаючи візуальні форми джерел, встановлює правдивість закладеної в них інформації та за допомогою методів причинно-наслідкового аналізу, індуктивного та дедуктивного узагальнення, типологізації та порівняння формує історичний конструкт події, явища чи факту минулого, або репрезентує футурологічні результати власного дослідження. Зауважимо, що сучасні інформаційні технології та поява новітніх візуальних джерел не виключають для дослідника вирішення питань їх достовірності, коректності викладених фактів, дотримання принципів об'єктивності та раціоналізму під час їхнього аналітично-синтетичного опрацювання.

Традиційно візуальність пов'язують з кіно-, відео-, фотозображеннями, мистецькими творами, також останнім часом додалися реклама, дизайнерські проекти, перфоменси, міське середовище. Виділяючи музейну експозицію як форму візуальної культури, де музейний концепт виступає ключовим елементом візуалій, розглянемо музейну візуальність в контексті окреслених науковцями наукових парадигм натуралізму (реальне відображення), структуралізму (система взаємопов'язаних частин), конструктивізму (моделювання) та феноменології (сприйняття, відчуття).

Візуальні студії є своєрідним викликом для класичних наукових підходів. Музейна експозиція спрямована в значній мірі на синергію пізнавального і чуттєвого. Історичний документ з важливою інформацією на пожовклому папері має візуально зацікавити відвідувача на рівні чуттєвого сприйняття. Вочевидь, що художня візуалізація історичних подій чи фактів, реконструкція та створення образів відомих постатей («візу-

альна антропологія»), атмосфери певної історичної епохи, повсякденного життя різних соціальних груп сприймаються не всіма вченими, як об'єкт наукового дослідження.

Однак в музейництві, яке органічно поєднує історичне документування та образну екстраполяцію, вже сформувалася власна методологічна база та напрацьовані своєрідні візуальні технології. За концептуальними положеннями візуальних студій музейні матеріали, зокрема, документи, світлини, аудіо-, відеозаписи, речові предмети, долучені до наукової джерельної бази. Кожен з видів візуальної інформації передбачає свої специфічні методи опрацювання. Для вивчення музейних візуалій як засобів художньої виразності, дослідниця Д. Загайська пропонує застосовувати культурологічний, соціологічний, семантичний, семіотичний, психологічний, антропологічний, мистецтвознавчий теоретично-практичні підходи [8, с. 66–67].

Такий комплексний підхід із залученням міждисциплінарного теоретико-методологічного інструментарію визначає методику дослідника візуальних джерел. До прикладу, метод спостереження в музейництві пов'язаний з відтворенням подій за візуальною інформацією, яку вдалось відшукати, зібрати, або зафіксувати через конкретні документальні свідчення — музейні предмети — та інтерпретувати через музейний наратив.

Розглядаючи музейні предмети в контексті візуальних досліджень, наголосимо на їхніх основних характеристиках: автентичність, достовірність, наглядність, синкретичність, інформаційність, емоційність, аксіологічність. Окрім того, музейний раритет набуває джерелознавчого змісту з тією особливістю, що носієм інформації є безпосередньо він, а також вся історія його музеєфікації, зокрема шлях потрапляння до музейної колекції, що значно урізноманітнює його джерельну цінність. Дослідник отримує не лише інформацію, яка закладена в реліквії, але й відкриває приховану інформацію. Тобто він інтерпретує і моделює видобуту із джерела інформацію, створює нову історичну реальність. Такий підхід активно застосовується в дослідженнях соціальної історії, повсякденності, інтелектуальної історії, просопографічних публікаціях.

Музей як соціокультурний інститут, динамічно реагує на зміни в сучасному світі. Втім, дослідниця Міке Баль розглядає в контексті візуальних практик сучасний музей як модерністський, з його енциклопедичністю, таксономічною організацією, прозорою риторикою, і називає це візуальним есенціалізмом, наголошуючи на подальшій його трансформації в постмодерністський, коли не розділяється візуальний продукт з його вивченням [2, с. 249]. Музейна експозиція, де історичне минуле, сучасні реалії відтворюються через образи, створені комплексом музейних предметів, є виразним проявом нових тенденцій, що характеризують

візуальну культуру. Завдання музейників забезпечити об'єктивність історичних реконструкцій. Візуальна композиція в музеї, як слушно зауважує дослідниця А. Усманова, включає онтологічний (походження та реалізація концепції), гносеологічний (знання про історичну реальність) та соціологічний (соціокультурний вплив на соціум) аспекти інформації [21].

У музейній практиці візуальне джерело, перш чим потрапити до музейної колекції і стати музейним предметом, проходить спеціальну процедуру відбору, де враховуються його історична цінність, унікальність та стан збереження. Також фіксується історія його створення, належність, умови потрапляння до музею — «легенда пам'ятки». Важливо відзначити змістове наповнення, особливості та експозиційні можливості музейного предмету для реконструкції історичних подій та фактів. Варто зауважити, що загальноприйнята методика формування музейних фондів, коли фондова комісія закладу у складі представників усіх підрозділів музею аналізує, оцінює, співставляє усі властивості пам'ятки, дозволяє забезпечити об'єктивність та високий рівень фаховості в процесі відбору візуальних джерел.

Як візуальна форма реконструйованої історичної реальності, музейна експозиція володіє значним потенціалом через музейні предмети документально відображати події та факти суспільних процесів та явищ, а також життєві ситуації окремої особистості. Безперечно, достовірність конструйованого образу історичної епохи чи світогляду людини в значній мірі залежить від різноманітності музейного матеріалу та фаховості експозиціонерів, де досить важливу роль відіграє робота художника-оформлювача. Завдання музейної візуальності не лише донести певний історичний факт, але й викликати емоційні та чуттєві переживання у відвідувача, торкаючись його свідомості та ментальних рівнів.

Акцентуючи увагу на особливостях інтерпретації музейних візуалізацій, необхідно враховувати низку важливих аспектів. Музей створює тематичну візуальність, обумовлену його профілем та змістом колекцій, яка спрямована на відвідувача, як головного співбесідника. Тому правила створення музейної візуальності передбачають врахування вікових, соціальних, професійних, тепер й інклюзивних, характеристик аудиторії.

Важливим для музейників залишається питання співвідношення подачі вербального та візуального матеріалу. Ще у 1960-х рр. канадський теоретик музейних комунікацій із значним практичним досвідом, директор музею в м. Калгарі Д. Камерон виділив такі особливості комунікативної системи музею, як візуальність та просторовість. Музеолог наголошує, що предметне поле музею має бути зрозумілим для відвідувача. Експозиціонери створюють такий невербальний простір, щоб глядач збаг-

нув мову предметів, побачив і дешифрував інформацію, закодовану в музеаліях. У процес сприйняття експозиції аудиторією задіяний музейний працівник (екскурсовод), а на думку Д. Камерона, це має бути музейний психолог, музейний соціолог, завдання якого «не перевести візуальні висловлювання у вербальну форму, а навчати відвідувачів мові предметів, незалежно від їхнього віку» [Цит. за: 4, с. 22].

Про невербальну мову предметів в музейній експозиції зазначає і професорка зі Львова Л. Вербицька, торкаючись питання про залучення органів чуття людини під час спілкування з музейними предметами та переважання в музеї невербальної мови над акустичною та тактильною. Перебування відвідувача в музейному середовищі, через пізнання, візуальне сприйняття, емпатію активізує в нього розмаїття інтелектуальних, емоційний та чуттєвих каналів. Водночас, науковиця акцентує увагу на нових викликах для музеїв, коли їхня привабливість досягається не стільки змістом експозиції, скільки її вдалим візуальним представленням [4, с. 23–24].

Відвідувач, потрапляючи в музейне середовище, занурюється у тематично-образний візуальний простір. Цей метод в музейництві називається субмерсивний (метод занурення), а музейні візуалії створюються за типом реконструкції, коли застосовуються додаткові предмети для відтворення не лише історичних подій, але й суспільно-культурної атмосфери епохи. Також у музейних практиках використовують такі типи експозиційних візуалій, як транспозиція з фіксацією усіх деталей і взаємозв'язків та стилізація з моделюванням явищ без автентичних музейних експонатів [16, с. 23; 25]. У сучасних музейних практиках напрацьовано різні підходи до створення музейних експозицій. Відомий музейник з Росії Т. Поляков, як перспективні, виділяє образно-сюжетний та художньо-міфологічний методи [17, с. 22].

Відвідувач через візуальні образи конструює зміст інформації, закладеної експозиціонерами, від яких великою мірою залежить налагодження успішної музейної комунікації з глядачем. Серед відомих в Україні та за її межами художників-оформлювачів музейних експозицій, автор багатьох оригінальних тематико-експозиційних концепцій, народний художник України Анатолій Гайдамака. Його підходи вирізняються особливими візуальними акцентами. Як головний художник Національного музею історії України в Другій світовій війні, він створив за допомогою автентичних музейних предметів за образно-реліквійним методом символічну «Дорогу війни», якою проводить відвідувача через усі зали музею. Зокрема, ідею моделювання образу ворога візуально відтворено в образній композиції «Відвоювався», де серед розбитої німецької техніки і спорядження, представлено відому світліну фронтового кінооператора

Семена Стояновського із зображенням вбитого молодого солдата Вермахту. Поряд розміщені листи німецьких жінок і дітей до своїх чоловіків на фронт, в яких розпач і прокляття війни. Музеалії пробуджують співчуття та підсилюють гуманістичні почуття у глядача, акцентують увагу на загальнолюдських цінностях. У відвідувача образ знищеного ворога трансформується в жертву людиноббивчої війни, відгукується огидою до насильства [23, с. 35–36].

Музейна візуальність конструює історичну реальність за допомогою візуальних образів та створює нові змісти і сенси, чим увиразнює проблему формування музейної культури, розвитку здатності бачити та оволодіння певними знаннями, уміннями сприймати і розуміти мову образів та символів у музейній експозиції. Про візуальну мову, яка стає знаками пропорції, оптичної ілюзії, гри світла та тіні, пустоти та обсягів, кольору та масштабу, зазначає дослідник С. Дудка, долучаючи також поняття «форма». Образ для нього наділений ідеєю зміста та формою, що об'єднана виражальними засобами [7, с. 53–54].

Для посилення зацікавленості відвідувачів музеєм експозиціонери впроваджують нові ідеї, оригінальну сюжетно-образну символіку, засоби емоційного відображення й анімації музейних експозицій, доповнюють їх раритетними предметами з відповідною трансформацією логіки побудови всієї композиції та маршрутно-акцентного проведення екскурсійного огляду, використовують різного роду технічні засоби. Музейна візуальність тісно пов'язана з використанням інформаційних технологій. Технічні інновації дозволяють розширити змістове наповнення експозиції, через аудіо- та відео- ефекти підсилити її емоційне сприйняття відвідувачем. Творче поєднання музеалій з сучасними мультимедійними програмами сприяє не лише збільшенню аудиторії відвідувачів, серед яких значна кількість молоді, але значно підвищує ефективність комунікацій з глядачем, дає можливість застосування диференційного підходу та врахування зацікавлень аудиторії.

Отже, візуальні дослідження як сучасний інструмент до творчого конструювання наукового бачення та аналізу, значно збагатили оригінальними складниками джерельну базу вчених та розширили аналітичне тло окремо взятої проблеми. Дослідницький інструментарій візуальних студій певним чином виділяється своєю особливістю, а також, враховуючи інтеграційні процеси в наукознанні, суттєво доповнює джерельну та методологічну складову гуманітарної галузі, розширяє її міждисциплінарні можливості. Візуальні технології змусили по новому подивитися на образ, як на самостійну теоретичну категорію. Музейна візуальність є особливою формою візуальної культури з власною теоретико-методологічною, джерелознавчою, технологічною специфікою. Візуалізація музеа-

лій, яка комплексно представлена музейною експозицією, поєднує об'язну репрезентацію, інтерпретацію символів та емоційно-ментальне сприйняття. Музейний концепт, як невід'ємна складова візуальної культури, отримав нові перспективи теоретичного та практичного вдосконалення.

Джерела та література

1. *Алфьорова З.І.* Дисипативні засади перетворень сфери візуального та аудіо-візуального: морфологічний аспект / З.І. Алфьорова // Міжнародна науково-практична конференція «Актуальні питання мистецтвознавства: виклики XXI століття», присвячена 95-річчю заснування вищої художньої школи Харкова. (13 жовтня 2016 р., ХДАДМ). — Харків, 2016. — 204 с.
2. *Баль М.* Візуальний есенціалізм и об'єкт візуальних досліджень / Перекл. з англ. Я. Левченк / [Електронний ресурс] / М. Баль // Логос. — № 1 [85]. — С. 212–249. — Режим доступу: http://www.logosjournal.ru/arch/23/art_124.pdf.
3. *Блок М.* Апологія історії или ремесло історика. — М.: Наука, 1986 [Електронний ресурс] / М. Блок. — Режим доступу: <http://historic.ru/books/item/f00/s00/z0000028/st003.shtml>
4. *Вербицька Л.* Музейна комунікація в умовах викликів глобалізації / Л. Вербицька // Historical and Cultural Studies. — 2016. — Vol. 3. — № 1. — С. 21–24.
5. *Вдовина Т.В.* Візуальні дослідження: основні методологічні підходи [Електронний ресурс] / Т.В. Вдовина. — Режим доступу: <http://cyberleninka.ru/article/n/vizualnye-issledovaniya-osnovnyemetodologicheskie-podhody>
6. *Дубовая Н.В.* Візуальна культура в аспекте сучасності [Електронний ресурс] / Н.В. Дубовая. — Режим доступу: <https://cyberleninka.ru/article/n/vizualnaya-kultura-kak-sredstvo-sotsializatsii-lichnosti-rebenka/viewer>
7. *Дудка С.* Питання «образу» в інтер'єрному дизайні / С. Дудка // Міжнародна науково-практична конференція «Актуальні питання мистецтвознавства: виклики XXI століття», присвячена 95-річчю заснування вищої художньої школи Харкова. (13 жовтня 2016 р., ХДАДМ). — Харків, 2016. — 204 с.
8. *Загайська Д.Л.* Співвідношення символу та метафори, алегорії, образу, знаку як засобів художньої виразності / Д.Л. Загайська // Міжнародна науково-практична конференція «Актуальні питання мистецтвознавства: виклики XXI століття», присвячена 95-річчю заснування вищої художньої школи Харкова. (13 жовтня 2016 р., ХДАДМ). — Харків, 2016. — 204 с.
9. *Зенкова А.Ю.* Visual studies как интегральная область социально-гуманитарного дискурсанализа / А.Ю. Зенкова // Современные теории дискурса: мультидисциплинарный анализ. — 2006. — № 1.
10. *Ковалевська О.* Візуальні студії / О. Ковалевська // Нариси з соціокультурної історії українського історієписання [за загал. ред. В. Смоля]; НАН України, Ін-т історії України. — К.: Генеза, 2018. — С. 119–183.
11. *Ковалевська О.* Візуальні студії в системі сучасного соціогуманітарного знання [Електронний ресурс] / О. Ковалевська // Історіографічні дослідження в Україні. — 2016. — Вип. 26. — С. 208–237. — Режим доступу: http://resource.history.org.ua/publ/Idvu_2016_26_11
12. *Ковтун О.С., Баранова С.С.* Специфіка аналізу візуальної інформації в дослідженнях соціальної комунікації / О.С. Ковтун, С.С. Баранова // Збірник наукових

праць Хмельницького інституту соціальних технологій університету «Україна». — 2016. — № 12. — С. 82–85.

13. *Крышталева М.К.* Визуальные исследования: генеалогия и культурологический потенциал [Електронний ресурс] / М.К. Крышталева. — Режим доступу: <http://cyberleninka.ru/article/n/vizualnye-issledovaniya-genealogiya-i-kulturologicheskiy-potentsial>

14. *Мазур Л.Н.* «Визуальный поворот» в исторической науке на рубеже XX–XXI вв.: в поисках новых методов исследования [Електронний ресурс] / Л.Н. Мазур // Источниковедение. ru — Режим доступу: http://ivid.ucoz.ru/publ/lappo_150/mazur_ld/16-1-0-144

15. *Мальковская И.А.* Визуальная культура: проблема самоидентичности [Електронний ресурс] / И.А. Мальковская // Гуманитарные науки: теория и методология. — 2008. — № 4. — Режим доступу: <http://cyberleninka.ru/article/n/vizualnaya-kulturaproblema-samoidentichnosti>

16. *Новікова Г.Ю.* Середовищний музей як феномен сучасних креативних індустрій: дис. ... канд. культурології: 26.00.05 / Г.Ю. Новікова. — Харків, 2019. — 236 с.

17. *Поляков Т.П.* Мифология музейного проектирования или «Как делать музей?» / Т.П. Поляков. — М., 2003. — 456 с.

18. *Рабенчук О.* До питання про візуальне як джерело історичних наук / Олег Рабенчук // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика / Відп. ред. В.М. Даниленко. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2012. — Вип. 17. — С. 29–39.

19. *Рачков Є.С.* Методи та підходи візуальної історії: аналіз історіографії / Є.С. Рачков // Харківський історіографічний збірник. — 2015. — Вип. 14. — С. 27–41.

20. *Розин В. М.* Визуальная культура и восприятие: как человек видит и понимает мир / В. М. Розин. — М.: Либроком, 2009. — 272 с.

21. *Усманова А.* Визуальные исследования как исследовательская парадигма [Електронний ресурс] / А. Усманова. — Режим доступу: <http://viscult.ehu.lt/article.php?id=108>

22. *Усманова А.* Визуальная культура — это наша повседневность [Електронний ресурс] / А. Усманова // Европейский гуманитарный университет. — Режим доступу: <https://ru.ehu.lt/novosti/almira-usmanovaa-vizualnaja-kultura-jeto-nasha-povsednevnost/>

23. *Фоміна В.* Деякі методичні засади створення та вдосконалення головної експозиції Меморіального комплексу / В. Фоміна // Військово-історичний меридіан. Спецвипуск: З досвіду роботи Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років» / Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років»; Інститут історії України НАН України. — К., 2013. — 198 с.

24. *Чудовська-Кандиба І.* Візуальне у дослідженнях культури / І. Чудовська-Кандиба // Якісні дослідження в соціологічних практиках: [навчальний посібник] / за ред. Н. Костенко, Л. Скокової. — К.: Інститут соціології НАН України, 2009. — С. 96–119.

25. *Чуклина Т.И.* Метод погружения как актуальный метод построения музейной экспозиции: дис. ... канд. культурологии: 24.00.03 / И.Т. Чуклина. — СПб., 2011. — 182 с.

References

1. Alforova, Z. I. (2016). Dysypatyvni zasady peretvoren sfery vizualnoho ta audio-vizualnoho: morfolohichnyi aspekt. *Aktualni pytannia mystetstvoznavstva: vyklyky XXI stolittia. (13 zhovtnia 2016 r., KhDADM)*. Kharkiv. 204 p. [in Ukrainian].

2. Bal, M. (n. d.). Vizual'nyy essentsializm i ob"yekt vizual'nykh issledovaniy. *Lohos — Logos, № 1 [85]*, p. 212–249. Retrieved from: http://www.logosjournal.ru/arch/23/art_124.pdf [in Russian].
3. Blok, M. (1986). Apologiya istorii ili remeslo istorika. Retrieved from: <http://historic.ru/books/item/f00/s00/z0000028/st003.shtml> [in Russian].
4. Verbytska, L. (2016). Muzeina komunikatsiia v umovakh vyklykiv hlobalizatsii. *Historical and Cultural Studies, vol. 3, № 1*, 21–24. [in Ukrainian].
5. Vdovina, T. V. (n. d.). Vizual'nyye issledovaniya: osnovnyye metodologicheskiye podkhody. Retrieved from: <http://cyberleninka.ru/article/n/vizualnye-issledovaniya-osnovnyemetodologicheskie-podhody> [in Russian].
6. Dubovaia, N. V. (n. d.). Vizualnaia kultura v aspekte sovremennosti. Retrieved from: <https://cyberleninka.ru/article/n/vizualnaya-kultura-kak-sredstvo-sotsializatsii-lichnosti-rebenka/viewer> [in Russian].
7. Dudka, S. (2016). Pytannia «obrazu» v interiernomu dyzaini. Abstracts of Papers 2016: *Aktual'ni pytannya mystetstvoznavstva: vyklyky XXI stolittya*. (pp. 53–54). Kharkiv. [in Ukrainian].
8. Zahaiska, D. L. (2016). Spivvidnoshennia symbolu ta metafory, alehorii, obrazu, znaku yak zasobiv khudozhnoi vyraznosti. Abstracts of Papers 2016: *Aktual'ni pytannya mystetstvoznavstva: vyklyky XXI stolittya*. (pp. 66–67). Kharkiv. [in Ukrainian].
9. Zenkova, A. Yu. (2006). Visual studies kak intehralnaia oblast sotsyalno-humanitarnoho dyskursanalyza. *Sovremennyye teorii diskursa: mul'tidistsiplinarnyy analiz — Modern Discourse Theories: A Multidisciplinary Analysis, 1*, pp. 182. [in Russian].
10. Kovalevska, O. (2018). Vizualni studii. In V. A. Smolii (Ed.), *Narysy z sotsiokulturnoi istorii ukrainskoho istoriiepysannia*. (pp. 119–183). Kyiv: Geneza. [in Ukrainian].
11. Kovalevska, O. (2016). Vizualni studii v systemi suchasnoho sotsiohumanitarnoho znannia. *Istoriografichni doslidzhennia v Ukraini — Historiographical research in Ukraine, 26*, p. 208–237. Retrieved from: http://resource.history.org.ua/publ/Idvu_2016_26_11 [in Ukrainian].
12. Kovtun, O. S., & Baranova, S. S. (2016). Spetsyfika analizu vizualnoi informatsii v doslidzhenniakh sotsialnoi komunikatsii. *Zbirnyk naukovykh prats Khmelnytskoho instytutu sotsialnykh tekhnolohii Universytetu «Ukraina», (12)*, pp. 82–85. [in Ukrainian].
13. Kryshtaleva, M. K. (n. d.). Vizual'nyye issledovaniya: genealogiya i kul'turologicheskyy potentsial. Retrieved from: <http://cyberleninka.ru/article/n/vizualnye-issledovaniya-genealogiya-i-kulturologicheskyy-potentsial> [in Russian].
14. Mazur, L. N. (n. d.). «Vizual'nyy povorot» v istoricheskoy nauke na rubezhe XX–XXI vv.: v poiskakh novykh metodov issledovaniya. *Istochnykovedenye. Ru*. Retrieved from: http://ivid.ucoz.ru/publ/lappo_150/mazur_ld/16-1-0-144 [in Russian].
15. Mal'kovskaya, I. A. (2008). Vizual'naya kul'tura: problema samoidentichnosti. *Gumanitarnyye nauki: teoriya i metodologiya — The humanities: theory and methodology, 4*. Retrieved from: <http://cyberleninka.ru/article/n/vizualnaya-kulturaproblema-samoidentichnosti> [in Russian].
16. Novikova, H. Yu. (2019). *Seredovyshchnyi muzei yak fenomen suchasnykh kreatyvnykh industrii*. [Environmental museum as a phenomenon of modern creative industries] (*Candidate's thesis*). Kharkiv. [in Ukrainian].
17. Polyakov, T. P. (2003). *Mifologiya muzeynogo proyektirovaniya ili «Kak delat' muzey?»*. Moskva. [in Russian].
18. Rabenchuk, O. (2012). Do pytannia pro vizualne yak dzherelo istorychnykh nauk. *Ukraina XX st.: kultura, ideolohiia, polityka, (17)*, pp. 29–39. Kyiv. [in Ukrainian].
19. Rachkov, Ye. S. (2015). Metody ta pidkhody vizualnoi istorii: analiz istoriografii. *Kharkivskyyi istoriografichniy zbirnyk, (14)*, pp. 27–41. [in Ukrainian].

20. Rozin, V. M. (2009). *Vizual'naya kul'tura i vospriyatiye: kak chelovek vidit i ponimayet mir*. Moskva: Librokom. [in Russian].
21. Usmanova, A. (n. d.). Vizual'nyye issledovaniya kak issledovatel'skaya paradigma. Retrieved from: <http://viscult.ehu.lt/article.php?id=108> [in Russian].
22. Usmanova, A. (n. d.). Vizual'naya kul'tura — eto nasha povsednevnost'. *Yevropeyskiy gumanitarnyy universitet*. Retrieved from: <https://ru.ehu.lt/novosti/almira-usmanovaa-vizualnaja-kultura-jeto-nasha-povsednevnost/> [in Russian].
23. Fomina, V. (2013). Deiaki metodychni zasady stvorennia ta vdoskonalennia holovnoi ekspozitsii Memorialnoho kompleksu. *Viiskovo-istorychnyi merydian. Spetsvypusk*, 35–36. [in Ukrainian].
24. Chudovska-Kandyba, I. (2009). Vizualne u doslidzhenniakh kultury. In N. Kostenko, & L. Skokovoi (Ed.), *Yakisni doslidzhennia v sotsiologichnykh praktykakh*. (pp. 96–119). Kyiv: Instytut sotsiologii NANU [in Ukrainian].
25. Chuklina, T. I. (2011). *Metod pogruzheniya kak aktual'nyy metod postroyeniya muzeynoy ekspozitsii*. [The immersion method as an actual method of building a museum exposition]. (Candidate's thesis). Sankt-Peterburg. [in Russian].

Mankovska Ruslana (Kyiv)

Doctor of Historical Sciences, Associate Professor, Leading Research Scientist,
Department of History of Ukraine in the Second Half of the Twentieth Century
Institute of History of Ukraine National Academy of Sciences of Ukraine

Museum concept in visual culture: theoretical reflections

The article highlights the problematic issues of forming the methodological foundations of modern interdisciplinary direction of visual studies. The attention is paid to the peculiarities of visual culture and important tasks of interpretations of visual structures, particularly to the specifics of one of its forms — museum visuality, where the museum concept is a key element. Museum visuality is studied in the context of current scientific paradigms characterized by ontological, epistemological and sociological aspects. The place of museum objects in the research field of visual sources is defined, the source value of which is the information contained in them and the history of their becoming a museum object. Innovative practices and visual technologies in Ukrainian museum activity are analyzed, socio-cultural possibilities of museum visualization and its impact on a person are outlined.

Key words: *visual culture, methodological approaches, principles, methods, visual researches, visual sources, museum visuality, image, visuals, visual technologies.*

Булгакова Оксана (м. Київ)

Кандидатка історичних наук, наукова співробітниця
відділу історії України другої половини ХХ ст.
Інституту історії України НАН України.
УДК 94(477) — 058.237:316.453«1955/64»

ФОРМУВАННЯ НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНИХ КАДРІВ ТА ЇХНЯ КВАЛІФІКАЦІЯ В УКРАЇНІ (середина 1950-х — перша половина 1960-х рр.)

У статті розглядаються особливості комплектування науково-педагогічної інтелігенції у період «хрущовської відлиги». Наукова проблема полягає у тому, що від методів формування професорсько-викладацьких кадрів залежить якість їхньої роботи. Вказується, що джерелом поповнення викладацьких лав були випускники аспірантури, кращі випускники вишів, здібні працівники виробничої сфери. Розглянуто основні проблеми функціонування аспірантури. З'ясовано, що розрахунки на покращення якості кадрів за рахунок конкурсного відбору не виправдалися. Через відсутність ринку праці в СРСР конкурси проводилися формально. Поповнення викладацьких лав працівниками з виробництва відбувалися в обмежених рамках і проблему дефіциту кваліфікованих кадрів не вирішувало. Указано на географічний і відомчий дисбаланс у розподілі професорсько-викладацького складу. Наслідком проблем стала недостатня кваліфікація науково-педагогічної інтелігенції.

Ключові слова: науково-педагогічна інтелігенція, вища школа, «хрущовська відлига», Українська РСР.

Науково-педагогічна інтелігенція, як окрема професійна група, має особливості свого формування. Обставини її підготовки та суспільно-політична атмосфера суттєво впливали на її склад та рівень кваліфікації. Розглянемо шляхи комплектування професорсько-викладацького корпусу та його професійні характеристики у зазначений період.

На відміну від інших соціальних груп та прошарків, інтелігенція як спільнота людей, чия робота пов'язана з розумовою працею, обов'язково мусила мати освіту. Науково-педагогічна інтелігенція повинна була, крім вищої освіти, мати ще й поглиблену спеціалізовану підготовку, що проходила в аспірантурі вишів або наукових установ. Важливо вказати, що до аспірантури вступали також вже викладачі деяких вишів, тому їхній статус не змінювався. У докторантурі наукова і науково-педагогічна інтелігенція покращували свою кваліфікацію, по суті, не змінюючи свого суспільного статусу.

Джерела формування науково-педагогічної інтелігенції у середині 1950-х — першій половині 1960-х рр. полягали в науково-освітній або виробничій сферах. Стати викладачами могли кращі випускники вишів, які поступово готували і захищали дисертації без навчання в аспірантурі. Викладачі вишів комплектувалися з випускників аспірантури, до якої вступали учорашні студенти — вихідці з сімей двох дружніх класів (робітників і селян) та прошарку інтелігенції. Також до аспірантури цілеспрямовано приймали працівників з виробництва, тобто успішних практиків з промисловості, які відрізнялися від випускників вишів як віком, так і життєвим та трудовим досвідом. Нарешті, кращі, досвідчені працівники заводів і фабрик могли безпосередньо перейти на викладацьку роботу або суміщати її з виробничою.

Підготовка кадрів в аспірантурі у повоєнний період проходила складно, адже на те були об'єктивні причини. Вивезення обладнання, бібліотек вишів та академічних установ у 1941 році в тил СРСР, згодом руйнування приміщень, що доповнилися смертю тисяч кваліфікованих наукових і науково-педагогічних кадрів на фронті, їхнє неповернення додому з евакуації спричинили дуже важке становище в освітній сфері.

Довготривала відбудова і важке матеріальне становище не сприяли успішності дисертантів. Станом на 1 січня 1955 р. в аспірантурі науково-дослідних установ УРСР навчалось 858 аспірантів, в аспірантурі вишів міністерств союзного і республіканського підпорядкування (уключаючи інститути удосконалення лікарів) 2365 осіб [1, арк. 38]. «Підбір і підготовка аспірантів проводиться незадовільно: жоден аспірант не захистив кандидатської дисертації», — відзначалося 24 лютого 1953 р. у постанові секретаріату ЦК КПУ «Про роботу кафедри політичної економії Дніпропетровського державного університету ім. 300-річчя возз'єднання України з Росією». За 1945–1953 рр. з 1135 аспірантів вишів та наукових установ м. Київ лише 18% своєчасно захистили дисертацію, ще 35% захистилися через 3–5 років, решта 47% не захистилися узагалі [1, арк. 38]. Із прийнятих за 1953–1957 рр. до Харківського інженерно-економічного інституту 49 аспірантів захистили дисертацію лише 13, без захисту закінчили 20 осіб, а 7 були відраховані за невиконання індивідуальних планів [2, арк. 127]. У 1950-х рр. ситуація покращувалася повільно. Не кращою була ситуація і в інших вишах України.

Набір в аспірантуру вишів, що підпорядковувалися МВО УРСР, у середині 1950-х рр. перебував у незадовільному стані. Попри скорочення на 112 осіб загальної кількості аспірантських місць результати вступу в 1955 р. були невтішними. Замість планованих 470 осіб було зараховано 278 осіб (або 59%). Нестача молодих і перспективних кадрів мала місце як у денній, так і заочній аспірантурі. При плані набору 345 осіб для

навчання в аспірантурі з відривом від виробництва було набрано лише 207 осіб. Не виправдало себе збільшення на 58 місць для аспірантів-заочників: при плані 125 осіб було набрано лише 71, що відповідало показникам 1953 року (67 осіб) [3, арк. 28–31]. Також з року в рік не виконувалися плани набору в аспірантуру ЛДУ: у 1957 р. прийнято лише 70% необхідної кількості, у 1958 р. — 80%, станом на 15 жовтня 1959 р. лише 62%, а випускники здебільшого не захищалися [4, арк. 132]. У КПІ у «1959 р. на 85 місць було подано 78 заяв, а до аспірантури зараховано тільки 63 чоловіки, серед них 38 — з відривом від виробництва» [5]. У 1963 р. аспірантура вишів або наукових установ республіки була заповнена на 97,6%, у 1964 р. — на 91,4% [6, с. 16]. Ситуація була доволі поширена по республіці та пояснювалася об'єктивними і суб'єктивними причинами. При цьому випускники вишів з «червоним» дипломом не мали переваг при вступі в аспірантуру, тобто складали усі три іспити.

Наведені показники характеризують ситуацію з набором в аспірантуру вишів лише одного міністерства — МВО УРСР, створеного у 1955 р. Воно опікувалося 58 вишами зі 134 республіканських узагалі. Крім цього, в Україні існували навчальні заклади, які підпорядковувалися галузевим міністерствам і відомствам — Міністерству шляхів сполучення СРСР, Міністерству зв'язку УРСР, Міністерству морського флоту СРСР, Міністерству сільського господарства СРСР, Центросоюзу УРСР, Міністерству цивільної авіації СРСР, Міністерству культури УРСР, Міністерству освіти УРСР, Міністерству охорони здоров'я УРСР, Міністерству торгівлі УРСР, Раді спортивних товариств і організацій УРСР. На нашу думку, у цих вишах ситуація зі вступною кампанією до аспірантури була не кращою, а аналогічною або гіршою. Причина полягала у тому, що для МВО УРСР навчання і робота університетів, інститутів тощо була прямою повсякденною турботою, а для профільних галузевих міністерств діяльність своїх вишів була лише одним з напрямків щоденної роботи. Тому останні не могли забезпечити ідеальний стан вступної кампанії в свої виші. Недоліки в справі комплектування аспірантур, що мали місце в АН УРСР, підтверджують тезу про проблеми з комплектуванням аспірантур в Українській РСР у середині 1950-х рр. загалом.

Конкурс в аспірантуру в системі АН УРСР відрізнявся суттєвим чином. Кількість охочих вступити була загалом набагато більшою — у 1957 р. при 123 місцях стаціонарної та заочної аспірантури налічувалося 258 осіб, які подали заяви на вступ. Щоправда, зарахували в аспірантуру на кілька осіб менше, аніж передбачали. Причинами цього були незадовільні результати вступних випробувань та деякі порушення умов вступу [7, арк. 28–29].

Низький конкурс в аспірантуру та бажання завідувачів кафедр не залишитися без зміни, годин та зарплати штовхало відповідальних осіб на

порушення правил вступу. Так, деякі виші (Мелітопольський інститут механізації сільського господарства, Харківський автомобільно-дорожній інститут) не вимагали від вступників кваліфікаційних рефератів або опублікованих наукових робіт. Це було відступом від правил вступу. Вочевидь, письмове наукове дослідження слугувало суттєвою перешкодою для охочих вступити. У КДУ ім. Тараса Шевченка суттєві порушення полягали в запізненні рецензування рефератів абітурієнтів. Керівники окремих навчальних закладів дозволяли певним претендентам складати деякі іспити повторно. Недобір абітурієнтів змушував виші продовжувати строки вступної кампанії, проте цією нагодою майже ніхто не користався.

Серед причин такої ситуації автори доповідної записки відділу науки і культури ЦК КПУ, надісланої в ЦК КПУ 20 вересня 1955 р., вбачали бездіяльність (недостатню діяльність) керівництва вишів у справі набору в аспірантуру. Власне, відділ ЦК КПУ дорікав також обкомам партії, які не перевіряли виконання цього завдання і не допомогли вишам. Серед пропозицій називалися наступні: зобов'язати МВО УРСР продовжити терміни вступу і вжити рішучих заходів до залучення в аспірантуру талановитої молоді з числа тих, що працюють на виробництві [3, арк. 28–31].

Якщо оцінювати конкурс в аспірантуру як індикатор привабливості фаху науковця чи викладача, то слід вказати на те, що він міг бути несправжнім. Причини цього, на нашу думку, наступні. У середині 1950-х рр. партія та уряд змушували виші та академічні установи вишукувати молодих і перспективних людей, працівників з виробництва та схиляти їх до вступу до аспірантури. Але не всіх молодих людей це влаштовувало. Якщо для учорашніх випускників вишів навчання в аспірантурі ставало логічним продовженням процесу здобуття високої кваліфікації і проблем не створювало, то для «виробничників» це було проблематично. Вони мали робоче місце, яке в промисловості добре оплачувалося, вони могли мати сім'ю тощо і це стримувало їх поривати з трудовим колективом, рідним містом. До того ж, у тих умовах перспективи написання й успішного захисту кандидатської дисертації були неясні, фінансові стимули туманні. Багато з них вже були у віці. Слід мати на увазі, що для вступу належало скласти три іспити, тобто треба було заздалегідь готуватися, а це було не всім посилено. Отже, цілком закономірно, що не всі достойні, на думку начальства, бажали ставати аспірантами. Вони віддавали перевагу «синиці в руках» перед «журавлем у небі». Припускаємо, що дехто подавав документи «про людське око» аби уникнути докорів чи задовольнити начальство, яке було змушене шукати аспірантів.

Важливо вказати на ще одну цікаву причину вступу в аспірантуру. Після закінчення вишу випускників чекав державний розподіл і багато

хто міг опинитися далеко від рідного краю та батьків. Багато хто не хотів за державним розподілом виїжджати в інші республіки Радянського Союзу аби втікати звідти. Хімік І. Марцин згадував, що після закінчення КПІ він віддавав перевагу виробництву перед науковою кар'єрою. Проте його зупинив синівський обов'язок перед матір'ю, яка зазнала багато горя. Відтак, він вступив до аспірантури АН УРСР [8, с. 367] та залишився поряд з матір'ю, а не був відправлений на далеке підприємство. Тут нас цікавить той момент, що у випускника вишу не було бажання робити наукову кар'єру. Ймовірно, це було тому, що суспільний престиж наукової роботи був низьким. Сюди ж ми відносимо і науково-педагогічну кар'єру, що була тісно пов'язана з науковими дослідженнями. Тобто прагнення стати науковцем чи викладачем не було справжнім мотивом людини, її зробили науково-педагогічною інтелігенцією обставини. Однак це не вказує на її низьку кваліфікацію у майбутньому.

Професіоналізм майбутніх викладачів багато в чому визначала початкова підготовка аспірантів. Краща базова підготовка дозволяла майбутнім кандидатам наук, за умов старання, покращити свою кваліфікацію, набути необхідних ділових якостей. Проте наведені дані свідчать про низький конкурс в аспірантуру вишів, що, ураховуючи державні плани та бажаність (чи навіть обов'язковість) їхнього виконання змушувало керівництво навчальних закладів приймати навіть слабких вступників. Недостатня базова підготовка деяких аспірантів, об'єктивні і суб'єктивні проблеми навчальної сфери визначили низькі показники захисту дисертацій наприкінці 1950-х — на початку 1960-х рр., тобто через 3–5 років після вступу до аспірантури. Тож не дивно, що з таким підходом до зарахування в аспірантуру приймали не найкращих, конкурс проводили формально, а ефективність навчання була незадовільною. Це негативно відбивалося на успішності аспірантів, їхніх можливостях написати і захистити дисертацію.

Так, у 1959 р. атестація аспірантів на вченій раді ХІБІ відбувалася без їхньої присутності [4, арк. 49]. Доцент Фарбер цього ж інституту давав таку характеристику своєму аспіранту 2-го року навчання Дуракову: «Ті цінні якості, які проявив Дураков, дозволяють мати надію, що він подолає великі труднощі, які йому необхідно буде подолати в проведенні експериментальної і теоретичної частини роботи» [4, арк. 49]. Фактично, керівник оцінював свого підлеглого потенційно, а не по факту виконаної роботи за два роки навчання. І це не було винятком. Із 105 випускників аспірантури ЛДУ за 1956–1959 рр. захистили дисертації лише 34 особи (32%) [4, арк. 132]. З 10 докторських і 15 кандидатських дисертацій, передбачених перспективним планом Харківського юридичного інституту на 1959–1965 рр., була захищена лише одна докторська і 10 кандидатських дисертацій [9, арк. 267].

Із захистом дисертації існували проблеми такого роду, як вимоги постійної актуальності робіт. Як заявляв заступник директора Одеського сільгоспінституту Семенов на нараді директорів вишів та їхніх заступників по науковій частині вишів м. Одеса 22 лютого 1958 р., доцент Брацлавець «написав роботу і здав на захист. У цей момент з'являється рішення партії з питань сільського господарства. Брацлавцю повертають роботу на доопрацювання. Він її переробив. Знову виходить нове рішення партії і уряду, роботу знову повертають на переробку. Упродовж всього цього періоду поки робота рухається інстанціями, звісно, багато може бути рішень партії та уряду і щоразу Брацлавець мусить переробляти роботу. Експертна комісія дає своє позитивне рішення. Коли ж робота поступає до ВАКу, там заявляють, що це вже не та робота, яку він захищав. Винен Брацлавець в цьому чи ні? Давайте поглянемо правді у вічі» [10, арк. 198]. Тобто Семенов критикував бюрократію, політичні практики Радянського Союзу, що змушувала науковців постійно актуалізувати у своїх роботах останні рішення партії та уряду.

Згаданий Семенов на тій самій нараді вказував на ще одну важливу суб'єктивну проблему при захисті дисертацій: «...хіба це секрет для нас, що у низці розділів науки існують монополісти-вчені і коли ви представляєте вашу докторську роботу на захист, то такий монополіст, що розпоряджається долями людей, свідомо ставить перешкоди цим працям за рахунок того, що якщо він один, то він помітний, він фігура (постать), а якщо таких фігур буде 5–8, то це його не задовольняє, навіщо ж пропускати?» [10, арк. 200]. Саме так він пояснював відмову багатьох науковців, які мають великий досвід роботи та багато публікацій, захищати докторську дисертацію. Зокрема, є підстави вважати протидію В. Голобуцькому з боку професора КДУ А. Введенського у 1949 р. боязню останнього втратити «науково-педагогічний комфорт» [11, с. 113].

Отже, попри актуальну потребу в висококваліфікованих кадрах у вишах УРСР існували численні перешкоди для підготовки і захисту кваліфікаційних робіт. Ці перешкоди поділяються на об'єктивні та суб'єктивні. До перших з них відносяться такі, як брак або слабкість матеріальної чи лабораторно-дослідної баз, нестача приладів, загалом важкі матеріально-фінансові та побутові умови функціонування українських вишів, що стримувало проведення дослідів, публікацію результатів дослідження тощо. Іноді аспіранти власним коштом мусили купувати піддослідних тварин, що було дуже обтяжливо в умовах важкого становища населення. Вони були характерними для всього Радянського Союзу. До суб'єктивних причин, які заважали збільшенню кількості захистів дисертацій, відносяться недостатня престижність викладацької праці. Не завжди талановита молодь йшла в аспірантуру за покликом душі, або взагалі

не йшла, адже це не давало швидких матеріальних переваг. По-друге, захист був досить бюрократизованою справою, присутній розгляд справи аспіранта та процедура оформлення захисту у ВАК могли тривати рік або й більше, що оберталось додатковим фізичним і психологічним навантаженням на здобувача. По-третє, мала місце суб'єктивна воля окремих науковців, що штучно стримували і перешкоджали захищати докторські дисертації колегам. Саме про таких «вчених-монополістів» говорив Семенов з Одеського сільгоспінституту.

Певні проблеми існували в справі розподілу аспірантів після закінчення навчання. Як свідчать документи, у середині 1950-х рр. при значному відсотку викладачів без наукового ступеня деякі успішні аспіранти мали труднощі з працевлаштуванням. Тобто, керівництво окремих кафедр та факультетів не було зацікавлене в прийманні їх на роботу, адже це означало б позбавлення робочого місця інших викладачів, тих, які не мали захищеної дисертації. Відповідно, виші могли стримувати набір аспірантів, які в майбутньому склали б конкуренцію наявним кадрам. Тут наявні якісь неформальні зв'язки, таємні домовленості, що заважали наповненню кафедр висококваліфікованими спеціалістами. Тобто через штучні перешкоди талановита молодь, ніби передбачаючи проблеми з працевлаштуванням після закінчення аспірантури, йшла на виробництво.

Ті, хто незадовільно завершив навчання в аспірантурі, відправлялися на роботу в середню школу або на виробництво. Були проблеми з працевлаштуванням навіть кваліфікованих кадрів. Так, у 1955 р. з 227 випускників аспірантури вишів, що підпорядковувалися МВО, лише 198 (або 87%) осіб написали або захистили дисертації. Їх належало розподілити до тих чи інших вищих навчальних закладів чи наукових установ. За два місяці до закінчення навчання майже 30% не отримали призначення, з яких більшість складала саме гуманітарії — 25 філологів, 5 — філософів, 4 — історики КППС та ін. [3, арк. 4–6]. У 1959/1960 н. р. до вишів МВССО направлені на науково-педагогічну роботу 143 випускники аспірантури, їх призначали на посади асистентів та наукових співробітників. У такий спосіб було поповнено склад викладачів нових і регіональних вишів (Запорізький машинобудівний інститут, Український заочний політехнічний інститут та ін.) [12, арк. 6].

Проблеми з аспірантурою залишалися і надалі. Доповідна записка «Про стан прийому до аспірантури по кафедрах суспільних наук у вищих учбових закладах УРСР» констатувала підвищення якості добору кандидатів, збільшення кількості охочих навчатися в ній. Проте вимагалось проведення роз'яснювальної роботи. Кількість заяв на місце була 2–3. Однак деякі виші не виконали плани набору по суспільних науках — ДДУ, Київський інженерно-будівельний інститут. Зустрічалися випадки,

коли приймали людей, які не мали відповідної освіти (філологів, асистентів кафедри тощо). Реферати деяких були на низькому рівні [9, арк. 275–276]. Вимога керівництва поліпшити «роз'яснювальну роботу серед працівників учбових закладів і наукових установ» означала наявність інших, пріоритетних завдань або проблем у вишах, що мали більшу актуальність.

20 серпня 1956 р. ЦК КПРС і Рада міністрів СРСР прийняли постанову «Про заходи по покращенню підготовки і атестації наукових і педагогічних кадрів», яка, окрім конкретних заходів, демонструвала стан підготовки науково-викладацьких кадрів. Влада відзначала певні успіхи в справі підготовки наукових і педагогічних кадрів, проте, констатуючи зростання ролі науки, вказувала, що «існуючий порядок підготовки наукових і педагогічних кадрів через аспірантуру і докторантуру не відповідає вимогам подальшого розвитку науки і завданням технічного прогресу» [13, арк. 5, 8]. Вказані тут недоліки підготовки полягали у низькій якості дисертацій, недостатня вимогливість вчених рад, безпідставне засекречення деяких досліджень, непідготовленість багатьох молодих кандидатів наук до самостійної дослідницької і педагогічної діяльності тощо. У постанові зазначалося, що готується недостатня кількість аспірантів з точних природничих наук, тоді як у деяких гуманітарних науках був надлишок аспірантів. По суті, це була оцінка не лише системи підготовки науково-педагогічних кадрів, але й кадрів власне інтелігенції, яка не відповідала вимогам Компартії, що відбувалося через її низьку кваліфікацію. Інтелігенція, що поставала конформістською, не справлялася із завданнями, покладеними на неї, допускала формалізм, лакування дійсності тощо.

Постанова запроваджувала нові правила приймання в аспірантуру. Відтепер, туди мали приймати лише осіб, які мали досвід практичної роботи не менше 2-х років за профілем обраної наукової спеціальності, і проявили здібності до наукової діяльності. Цікаво те, що якщо в аспірантуру вишів спеціалісти з виробництва не хотіли йти, то кількість «виробничників» у стаціонарній аспірантурі АН УРСР перевищувала випускників вишів останнього року в 4 рази, а в заочну — всі аспіранти прийшли саме з виробництва [14, арк. 28–34].

Вступ до аспірантури одразу після закінчення вишу був винятком і лише за такими теоретичними спеціальностями, як математика, теоретична фізика та ін. Всі вступники мусили складати іспити та представити письмовий реферат або опубліковану працю з обраної спеціальності. Термін навчання в очній аспірантурі складав три роки. Аспіранти забезпечувалися стипендією, яка для вступників з виробництва не могла бути меншою за отримувану зарплату, до вступу, але не вище 1000 руб. (у

цінах до 1961 р.). «Ті, хто закінчив аспірантуру і захистив кандидатські дисертації мають переважне право займати вакантні посади в науково-дослідницьких установах, лабораторіях, вищих навчальних закладах і виробничих лабораторіях», — вказувалось у постанові [15, арк. 61–63].

У Радянському Союзі вважали, що люди, знайомі з практикою, краще освоють теорію справи. Саме тому було взято курс на приймання до аспірантури та студентських лав людей з 2-х річним трудовим стажем. Поступово саме люди з виробничим досвідом стали основним контингентом аспірантур. Так, у ЛДУ у 1959 р. таких прийнято 80% від усіх аспірантів [4, арк. 123]. Насправді, вимоги приймати до аспірантури працівників з виробництва не давали гарантію, що такі кадри будуть якіснішими, тому що вони знайомі з практикою, а опанування теорією перетворить їх на фахівців високого класу. Ми схильні поставити ці розрахунки радянських чиновників під сумнів. Так, на початку 1960 р. постанова ЦК КПУ встановлювала пільгові умови вступу до вищих і середніх спеціальних навчальних закладів «працюючої молоді». Коли у лютому 1963 р. у ЦК КПУ проаналізували виконання цієї постанови, виявилось, що тут існує багато недоліків. Серед таких «виробничих стипендіатів» (тобто тих, хто рекомендувався підприємством на навчання і отримував від нього стипендію) було близько 20–30% невідстаючих, 33% таких абітурієнтів отримали незадовільні оцінки на вступних іспитах. Очевидно, що причиною низької успішності була тимчасова перерва в освіті.

За аналогією, перерва після вишівської освіти також була не на користь потенційним аспірантам. З одного боку, вони застосовували свої знання на практиці, закріплювали їх, але з іншого — переставали вчитися, поповнювати і розширювати свої знання шляхом самоосвіти. Не так просто їм було скласти іноземну мову як вступний іспит до аспірантури.

Отже, аспірантура була місцем підготовки науково-педагогічної інтелігенції, яка надавала додаткові знання і кваліфікацію здібним випускникам вишів та працівникам з виробництва. Важливо зазначити, що не всі випускники аспірантури ставали викладачами, тому що частина йшла працювати у науково-дослідні і науково-конструкторські установи, лабораторії, бюро. Наведений матеріал свідчить про наявність проблем у комплектуванні аспірантур як вишів, так і академічних інститутів, недоліках підготовки, невисокому рівні захисту дисертацій. Підготовка впливала на рівень кваліфікації науково-педагогічної інтелігенції, яка ставала домінуючим ядром кількісно інтелігенції у 1960–1970-х рр.

Покращення кадрового складу науково-педагогічної інтелігенції передбачало не лише забезпечення якісної підготовки для молодих викладачів, але й заходи підвищення кваліфікації вже наявних працівників

вищої школи. Потрібно було стимулювати професорсько-викладацький склад до роботи над собою з метою покращення як справжніх, так і формальних характеристик. З цією метою було оновлено нормативно-правову базу конкурсів при прийомі на роботу в виші*. 19 лютого 1953 року було прийнято постанову Ради міністрів СРСР «Про заходи для покращення підготовки професорсько-викладацьких кадрів для вищих учбових закладів СРСР», згідно якої було затверджено положення про проведення конкурсів на заміщення штатних посад професорсько-викладацького складу вищих навчальних закладів. Так, передбачалося обов'язкове обрання за конкурсом на штатні посади завідувачів кафедр, професорів, доцентів, викладачів і асистентів у виш строком на 5 років [16, арк. 61]. Обрану за конкурсом особу керівництво її попередньої роботи було зобов'язано відпустити з роботи на нове місце. Директор мав право звільняти від вступних випробувань здібних кандидатів, але при цьому вони мали одразу складати кандмінімуми і навчалися лише 2 роки. Інструкція Мінкульту СРСР від 8 лютого 1954 р. «Про порядок проведення конкурсів на заміщення штатних посад завідувачів кафедр, професорів, доцентів, викладачів та асистентів у вищих навчальних закладах» надавала останнє слово у справі обрання вченій раді вишу.

Ця постанова не торкалася педагогічних інститутів, де конкурсна система стала діяти у 1957 р. У 1959 р. постанова ЦК КПРС і Ради міністрів СРСР від 20 серпня «Про заходи по поліпшенню підготовки і атестації наукових та науково-педагогічних кадрів» внесла зміни в чинні правила комплектування педагогічних колективів вишів та порядок підготовки науково-педагогічних кадрів через аспірантуру і докторантуру. «Такі заходи, — підсумовує О. Сергійчук, — сприяли залученню до науково-педагогічної діяльності в вузах кращих працівників науки і виробництва» [17, с. 65]. Такій конкурсній системі відбору кадрів певний час навіть заздрили в АН УРСР, де конкурси були запроваджені з 1957 р.

Джерела свідчать, що розрахунки з якісного оновлення і покращення професорсько-викладацького складу, що поклалися саме на конкурси, не виправдалися. Конкурси давали широкі можливості для зловживань і не гарантували принципості і прозорості відбору. Як констатували автори доповідної записки відділу науки і культури ЦК КПУ, надісланої в ЦК КПУ 20 вересня 1955 р., мали місце випадки, коли у результаті проведення конкурсів «викладачами вузів обирались особи, які не мають достатньої кваліфікації, в той же час по цих спеціальностях є аспіранти, які не одержали призначень». І це при тому, що «на кафедрах вузів

---

* Конкурси при прийомі на роботу у виші існували ще з початку 1920-х рр., періодично звужуючи або розширюючи коло посад, що заміщалися конкурентно.

Української РСР понад 60% викладачів не мають вчених ступенів і звань...» [3, арк. 7]. Випускників могли направляти у виші лише на вакантні посади, проте такі були не завжди. Випускники аспірантури не мали досвіду роботи. По-друге, допускалися порушення правил відбору, коли самі виші, зацікавлені в кращих кадрах, переманювали викладачів, порушували правила проведення конкурсу, ігноруючи, наприклад, нестачу документів тощо.

За даними зі 127 вишів УРСР, у 106 з них при підготовці до 1952/1953 н.р. було оголошено конкурс на 1689 науково-педагогічних посад, у т.ч. на посади завідувачів кафедр 357. При цьому, за підсумками конкурсу було заміщено 978 посад, у т.ч. 161 завідувач кафедри. Тобто, заміщено було лише 58,5% посад професорсько-викладацького складу [18, арк. 1–2]. При цьому, найкраще було заміщено посади старших викладачів (100%), викладачів та асистентів (86%), завідувачів кафедр (45%), доцентів-кандидатів — лише 41%, а докторів-професорів — 16% [18, арк. 2]. З-за меж республіки було кооптовано 101 особу, а з виробництва — 165 осіб [18, арк. 2]. Через відсутність кандидатів, які б відповідали умовам, конкурс провалився у Мелітопольському, Станіславському та Миколаївському педінститутах, Львівському інституті прикладного і декоративного мистецтва. Станом на 1 вересня 1952 р. лише 57 вишів УРСР були повністю укомплектовані професорсько-викладацьким складом [18, арк. 6].

У 1957 р. відділ науки і культури ЦК КПУ здійснив аналіз проведення конкурсів вишів за попередні роки. Виявилось, що їх проведення створило певні проблеми для вишів, адже вони не завжди відбувалися успішно, що змушувало оголошувати конкурси повторно. Викладачі переходили до інших вишів, і тим самим змушували керівництво проводити позапланові конкурси там, звідки вони йшли. У 1957 р. був проведений конкурс на заміщення понад 20 посад на 8 кафедрах Одеського електротехнічного інституту. Як писав у ЦК КПУ секретар Одеського обкому Компартії М. Максименко 20 червня 1957 р., «Конкурс закінчився, майже всі посади заповнені, однак кафедри не поповнились новими висококваліфікованими спеціалістами» [19, арк. 35]. За 4 роки у ХДУ за конкурсом було заміщено 152 посади. З них з інших установ та організацій прийшло лише 4 особи [19, арк. 35]. У Харківській сільськогосподарській інститут ім. В.В. Докучаєва у 1957 р. з 54 осіб зі сторони прийшло 3 викладачі [19, арк. 46].

«Довідка про перевірку вузів м. Дніпропетровська» (жовтень 1959 р.) з сумом констатувала, що «конкурси ще не перетворилися на справжній громадський огляд і товаристський суд наукової продукції і учбово-виховної роботи тих викладачів, які рекомендуються для обрання на ту чи

іншу посаду, обговорення їх роботи майже не проводиться» [4, арк. 15]. Серед зауважень до організації конкурсу перевіряльники називали відсутність рецензій і відгуків на наукову продукцію викладачів, видача кафедрами і партійними організаціями установ всім без винятку викладачам ідеальних характеристик тощо [4, арк. 15–16]. У тому ж 1959 р. «Довідка про наслідки перевірки роботи вузів м. Харкова» (жовтень 1959 р.) теж рясніла численними подібними зауваженнями щодо організації конкурентного відбору. Зокрема, критикувався ХІБІ, де конкурс проводився формально: «в протоколах засідань конкурсних комісій значиться лише прізвища тих осіб, що подали заяви, і тих, що рекомендуються для обрання, ніяких висновків по особам, яким відмовили в обранні, немає. В особистих справах переважної більшості науковців, які пройшли конкурс, відсутні належні документи (протокол конкурсного обрання, характеристика, автобіографія, анкета по кадрах, список наукових праць), тому не можна встановити, чому та чи інша особа була обрана по конкурсу» [4, арк. 53]. Траплялося, що обиралися викладачі пенсійного віку або люди з низьким науковим потенціалом.

Аналогічне становище (щодо відсутності конкурсу) мало місце у ЛДУ, де в 1959 р. у конкурсі на заміщення 70 посад взяло участь 67 працівників університету, тож фактично ніякого принципового відбору не відбулося. За 1958–1959 рр. у Львівський поліграфічний інститут завдяки конкурсу не прийшов жоден викладач зі сторони [4, арк. 126]. Так само незадовільно оцінював ефективність конкурсів для поповнення кадрів якісними викладачами ректор КДУ І. Швець: «...ми проводимо, хоч у нас більш-менш задовільно з професорсько-викладацьким складом, конкурси, але на жаль ці конкурси майже нічого не дають. Ми тільки перекидаємо з одного вузу в інший і то в межах одного міста» [20, арк. 68].

Причиною такого низького рівня оновлення кадрового складу кафедр була відсутність житла, на що неодноразово вказували доповідачі [19, арк. 38, 46]. Наприклад, Харківський бібліотечний інститут безрезультатність конкурсу пояснював відсутністю житлової площі. Разом з тим, конкурси давали можливість вишам у законному і цивілізованому порядку позбуватися небажаних чи безвідповідальних викладачів. Щоправда, останні майже одразу ж працевлаштовувалися до інших вишів.

Тобто конкурсна система приймання на роботу в виші своє завдання не виконала — суттєвого покращення якісного складу науково-педагогічної інтелігенції не відбулося. Загалом, на нашу думку, ця ініціатива була приречена на провал тому, що в Радянському Союзі існувала важлива специфіка. Полягала вона в тому, що по-перше, не було достатньої кількості робочої сили (кваліфікованих викладачів), тобто існував їх дефіцит. По-друге, не було в СРСР ринку праці як такого, тобто

держава була монополістом-працедавцем. Альтернативи не було, існував розподіл кадрів. Система трудових книжок та ретельного партійного обліку для працівників звужувала їхню свободу розпоряджатися своєю робочою силою, викладачу було важко самостійно покинути роботу. Фактично ж, регіональні виші втрачали тих нечисленних кваліфікованих кадрів, яких вони мали. Стоячи перед альтернативою забезпечувати реальний конкурсний відбір, проявляти принциповість у пошуку кращих кадрів, проте ризикувати і ставати перед загрозою неуккомплектування кадрами на навчальний рік, та з іншого боку, зниженням вимогливості, але заповненням вакансій керівництво вишів обирало другий варіант. Навіть за рахунок усіх, у т.ч. гірших за формальними показниками кадрів. Саме керівництво вказувало на штучні регулятивні можливості директорів вишів. Як заявляв секретар ЦК КПУ С. Червоненко у 1959 р., «Непідготовлену проблему треба відкласти, непідготовлений конкурс треба відкласти. Це все в руках розумного директора, який хоче відповідати за цю справу. Якщо він знайшов людину, яка достойна бути на певному місці, оголошуйте конкурс» [20, арк. 134]. Конкурси були фальшиві, вони не запобігали потенційному суб'єктивному впливові керівництва вишів, а безпринципність взагалі підривала ідею конкурсу, даючи мінімальний ефект.

Розглянемо кількісні характеристики науково-педагогічної інтелігенції Радянської України у середині 1950-х — першій половині 1960-х рр. Стабілізація життя дозволила упорядкувати освітню галузь, переформатувати виші, закриваючи одні та відкриваючи інші. Такі зміни впливали на загальну кількість викладачів вишів. Як свідчать статистичні дані, в 1947 р. кількість науково-педагогічних працівників складала 12686 осіб [21, с. 142]. На початок 1952/1953 н. р. у вишах УРСР працювало 13802 викладачі [18, арк. 80]. У 1955 р. їхня кількість у вишах України сягнула 19961 особу [22, с. 625]. У 1957 р. їх чисельність склала вже 22574 особи [22, с. 625], що свідчить про істотне збільшення. У 1959 р. у вишах України налічувалося 23280 викладачів. Основний штатний персонал українських вишів на початок 1962/1963 н. р. складав 26264 особи [23, арк. 184]. На 1 листопада 1963 р. у вишах УРСР працювало 33376 викладачів [24, арк. 21]. На початку 1965/1966 н. р. викладачів вишів налічувалося 33967. При цьому, кількість вишів упродовж зазначеного періоду зменшилася зі 156 до 134.

Розглянемо кваліфікаційні характеристики науково-педагогічної інтелігенції. У 1959 р. з 23280 викладачів докторів наук було 827 осіб (3,6%), а кандидатів наук — 8295 осіб (23,3%), решта викладачів — без наукових ступенів [22, с. 625]. Із загальної кількості всіх науковців у 1960 р. — 46657 осіб, налічувалося докторів наук — 1343, а кандидатів наук —

13622 особи. Вчене звання професора мали — 1308 осіб, доцента — 5892 особи. При цьому необхідно ураховувати, що ця кількість включає і певну кількість наукових співробітників (3 тисячі у 1962 р.), які у вишах виконували суто науково-дослідну роботу і до викладання не залучалися. У 1961/1962 н. р. у вишах республіки працювало 3,6% професорів і докторів наук, 35% доцентів і кандидатів наук до загальної кількості викладачів [25, арк. 11].

Станом на кінець періоду, який розглядається, якісний склад викладачів 130 вишів і 8 філій за науково-педагогічними характеристиками був наступним. Із 3216 завідувачів кафедр майже половину склали кандидати наук, доценти; 24% — доктори наук, професори; 12% — викладачі без наукового ступеня і вченого звання, 5% — кандидати наук без вченого звання і т.д. Загалом, серед 30079 штатних працівників названої кількості вишів (без сумісників, погодинників та зайнятих на 0,5 ставки) налічувалося 66% викладачів без наукового ступеня, 31% кандидатів наук і лише 3% докторів наук. Серед всіх працівників найчисельнішим був загін асистентів (34%), доцентів (26%), викладачів (20%) та ін. [26, арк. 25].

Перспективні вимоги щороку збільшувати кількість докторів наук на 140 осіб, а кандидатів наук на 1200 осіб не виконувалися. Реальний приріст був у 3,5–4 рази менший. З 1509 випускників академічної або вишівської аспірантури у 1963 р. лише 32% захистили дисертацію або подали її до захисту. Щоправда, сумарно кількість кандидатів наук все ж зростала за рахунок випускників минулих років або здобувачів.

На початок 1952/1953 н. р. понад 30 директорів вишів УРСР не мали наукового ступеня і звання. Серед них І. Кобиляцький (Черкаський педагогічний інститут), М. Підпригорщук (Дрогобицький педагогічний інститут), М. Ковальов (Чернігівський учительський інститут) та ін. Більшість з цих 30 осіб працювали на посадах бл. 5 років та вже склали кандидатські іспити або писали дисертацію [18, арк. 26–28]. На початку 1952/1953 н. р. зі 143 директорів вишів було 20 професорів-докторів, 86 доцентів і кандидатів наук, 37 осіб без звання і ступеня [18, арк. 94].

Проте у різних навчальних закладах ситуація була дуже відмінною. У 1959 р. з 433 науково-педагогічних працівників ЛДУ лише 244 особи, або 56% мали наукові ступені і звання. Серед викладачів, які займали доцентські посади, лише 53% кандидатів наук з науковими званнями доцента, а із 139 старших викладачів, викладачів і асистентів лише 3 особи мали наукові ступені кандидата наук. У Львівському політехнічному інституті з 569 працівників професорсько-викладацького складу основне навчальне навантаження виконувалося доцентами 120 осіб, асистентами — 218 осіб і викладачами без наукових ступенів і звань 158 осіб. У ЛДУ з

11 деканів факультетів налічувалося лише 2 доктори наук, професори. З 56 завідувачів кафедр 19 докторів наук, професорів, серед яких 6 осіб пенсійного віку [4, арк. 124]. Ректор КДУ І. Швець 5 січня 1963 р. інформував ЦК КПУ: «Тепер кількість докторів наук складає приблизно 7% від загального числа викладачів і співробітників наукових установ університету, а кількість кандидатів наук — 40% від цього числа. Ці проценти перевищують середній процент докторів і кандидатів наук, запланований МВССО УРСР на двадцятиріччя (1961 р. — 1980 р.)» [23, арк. 16]. Тобто міністерські плани були надто скромними навіть на двадцятиріччя. Але при цьому вони не йшли на зниження вимог. Водночас, у вишах МВО чи МО докторів налічувалось 1%, доцентів — 30% [25, арк. 88].

Поступово відбувалися зміни в складі науково-педагогічної інтелігенції. З року в рік у результаті селекційної роботи відбулися як внутрішні зміни, так і зовнішні. Так, з 1 січня по 1 вересня 1959 р. у вишах МВССО підібрано та заміщено новими працівниками 20 заступників директорів та проректорів. У КДУ завідувачем кафедри економічної географії обрано доктора географічних наук, професора О. Діброву, теоретичної механіки обрано доктора технічних наук, професора А. Наумова та ін. [12, арк. 3–4].

Окрім комплектування науково-педагогічної інтелігенції шляхом випускників вишів та кваліфікованих успішних аспірантів, поповнювали її лави також працівники з виробництва, практики, хто дуже добре володів певним фахом і міг навчити інших. Наприклад, працівники АН УРСР або інженери. До викладацьких лав залучалися кращі представники з виробництва, які мали великий досвід інженерної та керівної роботи у промисловості та будівництві. У 1959 р. були обрані та затверджені МВССО 19 осіб, у тому числі 3 особи професорами, 16 осіб — доцентами. На науково-педагогічну роботу з виробництва на посаду професора були кооптовані головний інженер заводу металокопонування, кандидат технічних наук Д. Лебідь (Дніпропетровський інженерно-будівельний інститут), А. Прокоф'єв (Криворізький гірничорудний інститут) [12, арк. 4–5]. «В результаті конкурсів на науково-педагогічну роботу до вузів Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти УРСР залучено 30 висококваліфікованих спеціалістів з виробництва, які мають великий досвід інженерної та керівної роботи в різних галузях народного господарства» [27, арк. 146]. У «Харківському політехнічному інституті на кафедрі металознавства за сумісництвом працювали: головний металург заводу “Серп і Молот” В.Н. Барков, начальник металознавчого відділу Українського науково-дослідного інституту металів, кандидат технічних наук В.І. Курманов, начальник групи проектування термічних цехів Державного інституту з проектування підприємств автомобільної промисловості

Ю.Л. Ревіс» [28, с. 182]. Спеціалісти з виробництва також поповнили лави викладачів Ждановського металургійного інституту, Харківського інституту інженерів комунального будівництва та ін.

Важливо наголосити, що в умовах, коли у СРСР почали цінувати значення освіти в «холодній війні» з капіталізмом та демографічного росту, відбувалося зростання чисельності студентів. Однак, це не завжди супроводжувалося пропорційним зростанням кількості викладацьких кадрів. Так, з 1955 по 1963 рік кількість студентів виросла на 177%, тоді як викладачів — лише на 167%. При цьому, кількість докторів наук зросла на 141%, а кандидатів — на 144% [24, арк. 117]. Тобто ми можемо зробити висновок, що, по-перше, за формальними показниками далеко не всі викладачі були кваліфікованими кадрами. По-друге, зростало навантаження на викладачів, що негативно позначалося на їхньому професійному зростанні, кількості захищених дисертацій, самоосвіті.

Не дивлячись на те, що кількість науково-педагогічної інтелігенції та формальний рівень її кваліфікації в цілому зростали, кількість докторів наук залишалася недостатньою. Начальник відділу статистики культури Центрального статистичного управління УРСР А. Вихерпу у квітні 1964 р. констатував, що зростання чисельності наукових кадрів (у т.ч. викладачів) у 1960–1963 рр. відбувалося переважно шляхом людей, які не мали наукового ступеня та вченого звання: «У середньому це складало від 70 до 89% до загального числа прийнятих працівників» [24, арк. 22]. Спостерігаються заходи влади, спрямовані на покращення якісних характеристик — збільшення кандидатів і докторів наук у вишах.

24 липня 1963 р. було прийнято постанову ЦК КПУ і Ради міністрів УРСР «Про заходи по дальшому розвитку вищої і середньої спеціальної освіти, поліпшенню підготовки і використання спеціалістів», що зобов'язувала профільне міністерство «розробити й організувати систему підвищення кваліфікації викладачів вузів і технікумів на базі крупних вищих учбових закладів і наукових установ, з залученням до цієї роботи найбільш кваліфікованих наукових і науково-педагогічних кадрів». Тобто влада дбала про підвищення кваліфікації викладачів.

Розглянемо деякі соціальні характеристики викладачів вишів. Україна була поліетнічною республікою. Окрім українців, чиї представники були серед науково-педагогічної інтелігенції УРСР, слід назвати росіян. Наприклад, росіянин кандидат наук Ю. Лопатін працював за сумісництвом у Одеській філії ВЮЗІ, у штаті цього вишу на півставки був кандидат юридичних наук І. Греков та інші. Асистентом кафедри марксизму-ленінізму Львівського сільськогосподарського інституту працював білорус І. Толкачов, в Українському поліграфічному інституті ім. І. Федорова викладала полька К. Кропивницька. Молдованин хімік С. Ставров у

1956 р. працював асистентом ЧДУ. Загалом, серед всіх науковців УРСР станом на початок 1964 р. українці склали 50,7%, росіяни 36,5%, євреї 9,5% [24, арк. 25]. Нагадаємо, що у 1959 р. за даними Всесоюзного перепису населення в Україні проживало 77% українців, 17% росіян, 2% євреїв, 0,9% поляків, 0,7% білорусів, 0,6% молдаван та ін.

Водночас можемо припустити, що кількість викладачів вишів єврейської національності суттєво зменшилася, адже у Радянському Союзі у роки Й. Сталіна проводилась кампанія боротьби з «космополітизмом», удар якої спрямовувався проти євреїв. Вона розпочалася в 1948 р. «В цей час спостерігається велика кількість звільнень з ВНЗ УРСР саме викладачів єврейської національності. Наприклад, у 1949 р. був звільнений доцент М. Штейнберг, який працював у Київському інженерно-будівельному інституті. Зазвичай, у таких випадках звільнення відбувались з “розмитими” поясненнями. Офіційними причинами звільнення з роботи доцента М. Штейнберга стало пасивне ставлення до роботи, відсутність ідейно-виховного направлення, побутова і творча неохайність» [29, с. 100–101]. У порівнянні з попереднім роком на початку 1952/1953 н. р. кількість викладачів єврейської національності зменшилась на 3,5%, при тому, що кількість українців і росіян збільшилась відповідно на 1,5 і 1,2%. Проте і надалі кількість викладачів євреїв у деяких вишах перевищувала кількість кадрів корінної національності й на це вимагалось звернути увагу [18, арк. 9]. Це завдання виконано не було, адже антисемітизм у радянській державі після смерті Сталіна став менш гострим.

Джерела підтверджують наявність антисемітських настроїв серед представників науково-педагогічної інтелігенції. Так, повідомлення про арешт групи «лікарів-шкідників» у січні 1953 р. жваво коментували викладачі вишів Києва, Харкова, Львова і цілком закономірно, що вони «гнівно засуджували» лікарів [30, с. 174–176]. Хоча зафіксовані їхні висловлювання дуже схожі на шаблонні, можливо, прикрашені чи відредатовані партчиновниками для звіту, на нашу думку, доля антисемітизму була присутня і в справжніх, непублічних настроях професорсько-викладацького складу.

Попри свій неофіційний, але формально санкціонований характер антисемітська кампанія так і не призвела до повного очищення вишів УРСР від викладачів цієї національності. У 1955 р. продовжували працювати у Одеській філії ВЮЗІ євреї С. Гольдштейн та Ф. Литвак, в Одеському державному університеті Д. Бельфор і т. д. Необхідність рахуватися з присутністю колег цієї національності, на нашу думку, пояснювалася, по-перше, дефіцитом кваліфікованих кадрів і по-друге, значним педагогічним досвідом указаних осіб. Так, кандидат медичних наук, доцент С. Гольдштейн мав 27 років викладацького стажу, кандидат

історичних наук, доцент Д. Бельфор — 14, старший викладач Ф. Литвак — 7 років [16, арк. 21].

Звісно, серед науково-педагогічної інтелігенції були жінки. Станом на початок 1952/1953 н.р. у вишах УРСР науковцями працювали 4496 жінок, або 32,6% від загальної кількості професорсько-викладацького складу [18, арк. 36]. Так, росіянка Р. Степанова, кандидат юридичних наук, старший викладач у Одеській філії ВЮЗІ, там само старшим викладачем працювала єврейка М. Сойфер [16, арк. 22]. Були жінки на керівних посадах вишів. Так, у 1952 р. З. Івановська була директором Харківського педагогічного інституту іноземних мов, А. Василенко завідувала заочним відділенням Житомирського сільськогосподарського інституту, П. Брякова завідувала кафедрою марксизму-ленізму Херсонського сільськогосподарського інституту, деканом у Одеській консерваторії працювала О. Благовидова, а загалом 63 жінки [18, арк. 41–43]. Тоді ж налічувалося 36 жінок докторів наук-професорів. У 1963 р. частка жінок наукових працівників у вишах становила 34% [24, арк. 25]. Проте необхідно враховувати, що показники докторів чи кандидатів наук, професорів чи доцентів є формальними. Вони не дають повного розуміння якості викладацьких кадрів.

Таким чином, упродовж середини 1950-х — першої половини 1960-х рр. влада намагалася покращити відбір до науково-педагогічної інтелігенції та підвищити рівень її кваліфікації. Ужиті заходи полягали в покращенні відбору до аспірантури, заповнення її складу людьми з дворічним виробничим досвідом та запровадженням конкурсної системи комплектування професорсько-викладацького складу. Вони мали низьку ефективність через державну політику, кадровий дефіцит та матеріальні проблеми вищої освіти.

Кваліфікаційні характеристики науково-педагогічної інтелігенції упродовж хрущовського періоду змінилися у бік покращення, зокрема, за кількістю викладачів з науковим ступенем та вченим званням. Однак темпи зростання студентства були вищими, аніж абсолютне збільшення кількості кваліфікованих кадрів. Дипломовані спеціалісти розміщувалися нерівномірно по республіці: у Волинській та Кіровоградській областях не було жодного доктора наук, по одному налічувалося в Миколаївській, Чернігівській, Сумській областях. Основний контингент (2/3) науково-педагогічної інтелігенції УРСР хрущовського періоду склали викладачі без вченого звання і наукового ступеня.

Джерела та література

1. Центральний Державний архів громадських об'єднань України, ф. 1, оп. 24, спр. 3711, арк. 38.
2. Центральний Державний архів громадських об'єднань України, ф. 1, оп. 71, спр. 221, арк. 127.
3. Центральний Державний архів громадських об'єднань України, ф. 1, оп. 71, спр. 178, арк. 28–31.
4. Центральний Державний архів громадських об'єднань України, ф. 1, оп. 71, спр. 223, арк. 132.
5. 1945–1961: Підготовка фахівців та науково-педагогічних кадрів у повоєнні роки [Електронний ресурс] // Національний технічний університет «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського». — Режим доступу: http://kpi.ua/history-training_1941-1960 (дата звернення: 10.04.2018).
6. *Слюсаренко А.Г.* Партійне керівництво підготовкою наукових кадрів на Україні (1959–1970 рр.) / А.Г. Слюсаренко // Український історичний журнал. — 1971. — № 1. — С. 13–22.
7. Центральний Державний архів громадських об'єднань України, ф. 1, оп. 71, спр. 216, арк. 28–29.
8. *Овчаренко Ф.Д.* Спогади / Ф.Д. Овчаренко; упоряд. В.Г. Буткевич, Н.Ф. Овчаренко. — К.: Оріяни, 2000. — 456 с.
9. Центральний Державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 4621, оп. 1, спр. 399, арк. 267.
10. Центральний Державний архів громадських об'єднань України, ф. 1, оп. 71, спр. 220, арк. 198.
11. *Юсов С.* Історик Володимир Голобуцький (1903–1993 рр.): життя, наукова і педагогічна діяльність / С.Л. Юсов. — К.: Інститут історії України НАН України, 2011. — 350 с.
12. Центральний Державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 4621, оп. 1, спр. 161, арк. 6.
13. Центральний Державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 582, оп. 10, спр. 732, арк. 5, 8.
14. Центральний Державний архів громадських об'єднань України, ф. 1, оп. 71, спр. 216, арк. 28–34.
15. Центральний Державний архів громадських об'єднань України, ф. 1, оп. 71, спр. 191, арк. 61–63.
16. Центральний Державний архів громадських об'єднань України, ф. 1, оп. 71, спр. 170, арк. 61.
17. *Сергійчук О.М.* Вища школа України в умовах лібералізації суспільного життя 1953–1964 рр.: дис. ... канд. іст. наук / О.М. Сергійчук. — Переяслав-Хмельницький, 2002. — 229 с.
18. Центральний Державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 4849, оп. 1, спр. 2414, арк. 1–2.
19. Центральний Державний архів громадських об'єднань України, ф. 1, оп. 71, спр. 209, арк. 35.
20. Центральний Державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 4621, оп. 1, спр. 158, арк. 68.
21. *Синецький А.Я.* Профессорско-преподавательские кадры высшей школы / А.Я. Синецкий. — Москва, 1950. — 185 с.

22. Народне господарство Української РСР в 1959 р. Статистичний щорічник. — К.: Держтехвидав, 1960. — 731 с.

23. Центральний Державний архів громадських об'єднань України, ф. 1, оп. 71, спр. 265, арк. 184.

24. Центральний Державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 582, оп. 10, спр. 1510, арк. 21.

25. Центральний Державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 4621, оп. 1, спр. 278, арк. 11.

26. Центральний Державний архів громадських об'єднань України, ф. 1, оп. 71, спр. 227, арк. 25.

27. Центральний Державний архів громадських об'єднань України, ф. 1, оп. 71, спр. 238, арк. 146.

28. *Онищук О.О.* Система підготовки кадрів науково-технічної інтелігенції через мережу вищих навчальних закладів УРСР у другій половині 1950-х — першій половині 1960-х рр. / О.О. Онищук // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. — 2013. — Вип. XXXVI. — С. 180–186.

29. *Прохоренко О.А.* Вплив політико-ідеологічних кампаній на становище науково-педагогічної інтелігенції єврейської національності в УРСР (1945–1955 рр.) / О.А. Прохоренко // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. — Вип. 17. Серія: Історія: Збірник наукових праць / За заг. ред. П.С. Григорчука. — Вінниця, 2009. — С. 99–101.

30. Политическое руководство Украины. 1938–1989 / Сост. В.Ю. Васильев, Р.Ю. Подкур, Х. Куромия, Ю.И. Шаповал, А. Вайнер. — Москва: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2006. — 544 с.

References

1. Tsentralnyi Derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy, f. 1, op. 24, spr. 3711, ark. 38. [Central State Archives of Public Organizations of Ukraine, fund 1, description 24, file 3711].

2. Tsentralnyi Derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy, f. 1, op. 71, spr. 221, ark. 127. [Central State Archives of Public Organizations of Ukraine, fund 1, description 71, file 221].

3. Tsentralnyi Derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy, f. 1, op. 71, spr. 178, ark. 28–31. [Central State Archives of Public Organizations of Ukraine, fund 1, description 71, file 178].

4. Tsentralnyi Derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy, f. 1, op. 71, spr. 223, ark. 132. [Central State Archives of Public Organizations of Ukraine, fund 1, description 71, file 223].

5. (2018) 1945–1961: Pidgotovka fahivtsiv ta naukovo-pedagogichnyh kadriv u povojenni roky [Elektronnyi resurs]. *Natsionalnyi tehnicnyi universytet «Kyivskiy politehnicnyi instytut imeni Igora Sikorskogo»*. Retrieved from: http://kpi.ua/history-training_1941-1960 (data zvernennya: 10.04.2018). [in Ukrainian].

6. Sliusarenko, A.H. (1971). Partiine kerivnytstvo pidhotovkoiu naukovykh kadriv na Ukraini (1959–1970 rr.). *Ukrains'kyi istoruchnyi zhurnal — Ukrainian Historical Journal*, 1, 13–22. [in Ukrainian].

7. Tsentralnyi Derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy, f. 1, op. 71, spr. 216, ark. 28–29. [Central State Archives of Public Organizations of Ukraine, fund 1, description 71, file 216].

8. Ovcharenko, F.D. (2000). *Spohady*. Kyiv: Oriiany. [in Ukrainian].
9. Tsentralnyi Derzhavnyi arkhiv vyshchych orhaniv vldy ta upravlinnia Ukrainy, f. 4621, op. 1, spr. 399, ark. 267. [Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine, fund 4621, description 1, file 399].
10. Tsentralnyi Derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy, f. 1, op. 71, spr. 220, ark. 198. [Central State Archives of Public Organizations of Ukraine, fund 1, description 71, file 220].
11. Yusov, S. (2011). *Istoryk Volodymyr Holobutskyi (1903–1993 rr.): zhyttia, naukova i pedahohichna diialnist*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [in Ukrainian].
12. Tsentralnyi Derzhavnyi arkhiv vyshchych orhaniv vldy ta upravlinnia Ukrainy, f. 4621, op. 1, spr. 161, ark. 6. [Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine, fund 4621, description 1, file 161].
13. Tsentralnyi Derzhavnyi arkhiv vyshchych orhaniv vldy ta upravlinnia Ukrainy, f. 582, op. 10, spr. 732, ark. 5, 8. [Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine, fund 582, description 10, file 732].
14. Tsentralnyi Derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy, f. 1, op. 71, spr. 216, ark. 28–34. [Central State Archives of Public Organizations of Ukraine, fund 1, description 71, file 216].
15. Tsentralnyi Derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy, f. 1, op. 71, spr. 191, ark. 61–63. [Central State Archives of Public Organizations of Ukraine, fund 1, description 71, file 191].
16. Tsentralnyi Derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy, f. 1, op. 71, spr. 170, ark. 61. [Central State Archives of Public Organizations of Ukraine, fund 1, description 71, file 170].
17. Serhiichuk, O.M. (2002). *Vyshcha shkola Ukrainy v umovakh liberalizatsii suspilnoho zhyttia 1953–1964 rr.* [High school of Ukraine in the conditions of liberalization of public life 1953–1964]. (*Candidate's thesis*). Kyiv. [in Ukrainian].
18. Tsentralnyi Derzhavnyi arkhiv vyshchych orhaniv vldy ta upravlinnia Ukrainy, f. 4849, op. 1, spr. 2414, ark. 1–2. [Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine, fund 4848, description 1, file 2414].
19. Tsentralnyi Derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy, f. 1, op. 71, spr. 209, ark. 35. [Central State Archives of Public Organizations of Ukraine, fund 1, description 71, file 209].
20. Tsentralnyi Derzhavnyi arkhiv vyshchych orhaniv vldy ta upravlinnia Ukrainy, f. 4621, op. 1, spr. 158, ark. 68. [Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine, fund 4621, description 1, file 158].
21. Sinetskii, A.Ya. (1950). *Professorsko-prepodavatelskije kadry vysshiej shkoly*. Moskva. [in Russian].
22. (1960). *Narodne gospodarstvo URSR v 1959 r. Statystychnyi sshorichnyk*. Kyiv: Derzhtehvydav. [in Ukrainian].
23. Tsentralnyi Derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy, f. 1, op. 71, spr. 265, ark. 184. [Central State Archives of Public Organizations of Ukraine, fund 1, description 71, file 265].
24. Tsentralnyi Derzhavnyi arkhiv vyshchych orhaniv vldy ta upravlinnia Ukrainy, f. 582, op. 10, spr. 1510, ark. 21. [Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine, fund 582, description 10, file 1510].
25. Tsentralnyi Derzhavnyi arkhiv vyshchych orhaniv vldy ta upravlinnia Ukrainy, f. 4621, op. 1, spr. 278, ark. 11. [Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine, fund 4621, description 1, file 278].

26. Tsentralnyi Derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy, f. 1, op. 71, spr. 227, ark. 25. [Central State Archives of Public Organizations of Ukraine, fund 1, description 71, file 227].

27. Tsentralnyi Derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy, f. 1, op. 71, spr. 238, ark. 146. [Central State Archives of Public Organizations of Ukraine, fund 1, description 71, file 238].

28. Onyshchuk, O.O. (2013). Systema pidgotovky kadriv naukovo-tehnichnoi intelihentsii cherez merezhu vyshchykh navchalnyh zakladiv URSS u druhii polovyni 1950-kh — pershii polovyni 1960-kh rr. *Naukovi pratsi istorichnogo fakultetu Zaporizkogo natsionalnoho universytetu — Scientific works of the History Faculty of Zaporizhzhya National University*, XXXVI, 180–186. [in Ukrainian].

29. Prokhorenko, O.A. (2009). Vplyv polityko-ideologichnyh kampaniy na stanovyshe naukovo-pedahohichnoi intelihentsii yevreyskoi natsionalnosti v URSS (1945–1955 rr.). *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnoho pedagogichnogo universytetu im. M. Kotsyubynskogo — Scientific notes of Vinnytsia State Pedagogical University named after Mikhail Kotsyubynsky*, 17, 99–101. [in Ukrainian].

30. Vasil'ev, V.Yu., Podkur, R.Yu., Kuromiya, Kh., Shapoval, Yu.I. & Vajner, A. (2006). *Politycheskoe rukovodstvo Ukrainy. 1938–1989*. Moskva: Rossijskaya politycheskaya encyklopediya (ROSSPEN). [in Russian].

Bulgakova Oksana (Kyiv)

Research Fellow of the Department of Ukrainian History in the Second Half of the 20th Century at the Institute of History of Ukraine at the National Academy of Sciences of Ukraine, Candidate of Historical Sciences.

Formation of scientific-pedagogical staff and their qualification in Ukraine in the middle of 1950s — first half of 1960s.

The article is devoted to the special features of formation of scientific and pedagogical intelligentsia of Soviet Ukraine in the middle of 1950s — first half of 1960s. The way of formation of scientific and pedagogical intelligentsia had an impact on way of the functioning of high school.

It is noted that the main sources of formation of teachers were post-graduate students, excellent school-leavers, and capable factory workers. It is analyzed the main problems of post graduated courses. Permanent shortage of post-graduate students existed during the middle of 1950s — first half of 1960s. In 1957 only 70% of post-graduate students from necessary amount were admitted to the L'viv State University. Small competition led to the different violation of rules of admittance by government body. A half of post-graduate students only defended their thesis's. Many objective and subjective problems restricted an amount of skilled lecturers at the higher educational establishments. On the 20th of August 1956 CK CPSU and Soviet of ministers adopted decree «About measures about improvements of training and assessment of academic progress of scientific and pedagogical personnels». It demanded admission to the post graduate courses almost only people who have 2 year of job experience at factory. In my opinion it didn't improve the training at the post graduate courses.

It is shown that estimations on improvement of lecturers quality due to advertise a vacancy and selection were not confirmed because there was a shortage of lecturers in higher educational establishments. Renewal and improvement of the departments with new personnel went very slowly.

It was an imbalance between amount of students and lecturers. Lecturers had a much work to do. At the beginning of 1960s most of the lecturers hadn't academic degree or title. There was geographical and departmental imbalance of lecturers in the Ukrainian SSR. The low quality of scientific and pedagogical personnel's was an outcomes of problems in the educational sector of republic.

Key words: *Scientific and Pedagogical Intelligentsia, High School, «Khrushchev's Thaw», Ukrainian SSR.*

Швидкий Василь (м. Київ)

Кандидат історичних наук, старший науковий співробітник
відділу історії України другої половини ХХ ст.
Інституту історії України НАН України
УДК 94(477)316.624.2 «1960/1990»

У ЗАТІНКУ «ІНТУРИСТУ» (дещо про заборонене з 1960-х — 1980-х років)

Розробка торкається малодосліджених відтінків української історії другої половини ХХ століття. Тематично, але децю приблизно, їх можна означити як «Секс як послуга» та «Фарцування». Вони є мабуть найбільш непроговореними проблемами в царині вивчення соціального життя України означеного періоду, в повсякденні громадян республіки. Дослідницька широта тем дозволяє зачіпати і дотичні проблеми, як-то присутність у цьому дитячого фактору, та культурні явища, як-то порнокультуру. Йтиметься і про структурування складових у такому заробітковому промислі як фарцування.

Ключові слова: повсякдення, проституція, повії, секс як послуга, сексіндустрія, фарцування.

Тут йтиметься про такі незвичні бізнесові явища в структурі радянської повсякденності як проституція (та супутні до неї явища) та фарцування. Лише на перший погляд вони, як елементи радянського економічного відступництва, виглядають окремішно. Насправді, годі й шукати таких подібних за духом видів підробітку в УРСР 1960-х — 1980-х років, спільного у них було предостатньо, аби гармонійно співіснувати на одному соціальному й економічному полі.

Найперше, поштовхом для їхнього існування було непереборне бажання рішучих людей жити краще. А піднесення економічного розвитку країни в 1960-х роках якнайкраще стимулювало й індивідуальні забаганки радянських громадян. Людина почала відокремлюватися від загального «ми» і прагнути до існування особистого «я», вона вже воліла свого затишку, свого статку, свого задоволення, свого смаку. Такі нові бачення повсякдення, бажання мати особистий простір мали відобразитися на грошово-матеріальному забезпеченні особистості. З новими потребами, людина мала відшукати і нові джерела фінансового забезпечення. Підприємливість і нонконформізм — ось головні риси відчайдух, які наважилися зайнятися сексуальними послугами і фарцуванням як бізнесом. Щодо спільності, то додаю — вони існували як мережеві структури (прости-

туція, щоправда, в значнішій мірі), але запорукою їхньої безпеки завжди залишалися індивідуальна розторопність, вибірковість, уважність і прискіпливість до деталей в роботі.

Існування «Інтуристу» як також чіткої мережевої структури чи не найкраще привабило наших піддосліджуваних і значно стимулювало взаємний розвиток. Усі ці три компоненти — проституція, фарцування (або коротко — фарца) й «Інтурист» — були самодостатніми елементами в повсякденному й економічному житті республіки. Проституція і фарца як види підприємницької діяльності відчайдух в УРСР існували самостійним життям, щоправда маючи дуже подібні базові соціальні, культурні й економічні складові. Але саме від часу заснування «Інтуристу» (12 квітня 1929 р.) вони просто поринули, знайшли в ньому дуже природний організм спільний соціальною базою, внутрішніми правилами виживання, цінностями, можливостями надання послуг, отримання фінансового зиску і вибудови власних мереж. Їх ідеально влаштував загальний характер діяльності і усього життя «Інтуристу», що дозволяло повною мірою паразитувати на його державній структурі, матеріальній базі і клієнтурному наповненню. Окрім того, проституція і фарца дуже гармонійно підлаштувалися під сезонність роботи «Інтуристу».

Не розробленість означених проблемних напрямків, зокрема і обмеженість архівних джерел, змусило сформулювати особливий підхід до висвітлення заявлених тем. Відтак, намагаючись повніше розкрити досліджувані явища я інколи свідомо виходжу за тематичні й хронологічні рамки цієї наукової розвідки. Текстова розмаїтість означених тем досягалася шляхом залучення деяких фактів вибраних із особистого досвіду від кінця 1960-х років.

Секс як послуга. Торкаючись тези про походження проституції припускаю певний конфлікт з феміністично налаштованими дослідниками, але все ж викажу свою точку зору на зародження цього бізнесового і культурного явища. Нагадаю, що питання гендерної і соціальної нерівності було поставлено феміністками в 1960-х роках, в часі «сексу-наркотиків-рок-н-ролу», а ще руху гіпі, боротьби із сегрегацією, В'єтнамської війни 1959–1975 років, тотальної світової деколонізації тощо.

Одним із головних закидів феміністок щодо його походження було те, що у створеному за смаками чоловіків світі жінки від самого початку не мали рівних економічних прав і можливостей для рівноправного вибудовування своєї справи, співжиття з чоловіками як з бізнес партнерами. Бо саме жінки, за забавкою чоловіків, мали доглядати родину, їх самих, виконувати ритуальні дії всередині родини тощо. Так, усе це стало вже наслідками такої боротьби. Я наголошую, що твердження про існування таких нерівних стартових умов є дещо перебільшеними. Судіть самі.

Коли селянська община почала розпадатися, право на вихід з неї могли мати і чоловіки, і жінки. Міста, які почали формуватися однаково потребували як чоловічої, так і жіночої робочої сили. Так от жінки, як і чоловіки, могли успішно освоювати обслуговуючі професії, як-то куховарки, прибиральниці, доглядальниці, швачки, прачки тощо. Звісно, для вчорашніх селянок це було незнайомою роботою і потребувало оволодіння певними навичками. Все це вимагало неабияких зусиль і терпіння. Більшість дівчат успішно проходили цей навчальний етап, але були й інші.

Професійні невдачі, неумілість, а інколи і проста лінь спонукали їх до налаштування свого повсякденного благополуччя іншим способом. Вони почали пропонувати чоловікам скористатися жіночими природними тілесними приладами та сексуальними навичками для задоволення природних чоловічих потреб. Усі пазли склалися: є потреба — є пропозиція, є пропозиція — знайдеться і потреба! Таким чином, ситуативний, але насильницький спосіб призвів до окреслення проституції як повноправної обслуговуючої професії. Жінки своїми пропозиціями спонукали до легкого визнання цієї професії в тогочасному соціумі, сформованому за чоловічими смаками і потребами.

Отже, чоловікам можна правомірно закинути, що вони, повноправно не розділяючи опіки над дітьми та побутовим повсякденням родини, нехтували не економічними, а соціальними правами жінок.

Трохи до історіографії. В Україні текстуальна не розробленість теми сексу в повсякденні вражає, як своєю науковою обмеженістю, так і, відповідно, видавничою куцістю. У доступному книжковому мережевому обігу (станом на 2020 рік) мною були вихоплені всього чотири (!) перекладні книжки закордонних авторів. На час свого виходу вони спричинили справжній фурор у колі українських любителів текстової «полунички» і їхні накладі швидко розійшлися, але, на жаль, не викликали професійного зацікавлення в українських науковців-істориків. Така літературно-джерельна обмеженість дозволяє мені загадати про них усіх. Першою я б згадав найпопулярнішу з них, бо вона була призначена для як найширшого вжитку пересічними українцями від 2011 року, вона і стала справжнім популярним довідником із повсякденних сексуальних питань, як-то, «секс і люди з обмеженими можливостями», «стать і орієнтація», «сексуальні дивацтва», «мастурбація в присутності партнера», «оральний секс: ескімо на паличці», і таке інше, і таке подібне. Заявляю відповідально — у цій книзі ви знайдете ВСЕ. Отже, спробуйте ще знайти: Пол Джоанідис «Повна енциклопедія сексу» [1].

Інші три є повноцінними науково-популярними розробками. Отже, Робер Мюшамбле «Орґазм і Захід: історія задоволення від XVI століття

до наших днів» [2]. Читач мандрує від «Пізнання плоті...» і «Плотських задовольень, непростих гріхів», через «Еротизм Просвітництва» до «Ери задоволення (від 1960 до наших днів)», де дізнається про моральне і фізичне задоволення, здобує через розкутість, оголеність, порнографію та секс.

Ну, а для нас, істориків-антропологів настільною книгою залишається «Світанок сексу: доісторичні витоки сучасної сексуальності» [3] від Крістофера Раєна та Касільди Джети. Дійсно, культура дуже змінила людину: загасила основну масу природних рефлексів, пристосувала їх до потреб суспільства й позбавила потенційно шкідливих девіацій. Але, хто знає, можливо те, що зараз здається соромітьким, не вартим прилюдного обговорення чи й узагалі татуйованим, раніше було повсюдним (бо не було обмежень цивілізації), запитують автори.

На сьогодні у вільному продажі ще залишається оригінальна розробка відомого норвезького науковця і правозахисника Дага Ейстейна Ендшю «Секс та релігія. Від балу цноти до благословенної гомосексуальності», в якій проаналізовано величезний масив інформації щодо непростих стосунків між сексом і різноманітними релігіями протягом усієї історії людства й у різних світових культурах, де секс та релігія неминуче і нерозривно пов'язані між собою [4].

Російськомовний друкований контент щодо популярного викладу теми сексуальності і сексу, зокрема, є не лише значно обширнішим, а й науково проробленішим. Годі лишень згадати гуру з цих питань, фундатора і популяризатора теми сексу на радянських обширах, професора Ігоря Кона (1928–2011 рр.). Новаторським вибухом увірвалася в уми радянських читачів його «Полуничка на берізці. Сексуальна культура в Росії» [5], а його численні виступи на телебаченні приковували невідірвану увагу мільйонів зашорених гомосовіткусів. Десятки його праць і на сьогодні залишаються затребуваними, адже підняті ще в 1980-х — 1990-х роках ним теми щодо історії та культури сексу в радянському повсякденні є актуальними в сучасній Україні [6].

А от щодо висвітлення проституції як практичного застосування сексу у формі надання задовільневих послуг годі і говорити, бо у вільному українському доступі на сьогодні є дуже обмежений перелік книжок. Так, в PDF форматі можна замовити вже класичну книжку німецького антрополога, сексолога Івана Блоха (1872–1922 рр.) «Історія проституції» (рос. перекл. 1913, 1994) в російському виданні 2015 року [7]. Не дивлячись, що текст було підготовлено до друку ще 1912 року, автор не лише доступно обґрунтував свій унікальний погляд на тему, він заклав наукові основи вивчення проституції як повноцінного сегменту життя людства, зафундував головні хронологічні, історичні і географічні

напрямки досліджень, і, головне — вибудував основи методології щодо вивчення проституції як культурного явища. Саме він уперше в 1907 році ввів до наукового обігу поняття «сексологія».

Через брак оприлюднених джерел та наукових статейних чи монографічних інтерпретувань я маю звернути окрему увагу на ті тексти, які стали доступні, на жаль, не лише мені за заявленою темою. І відразу про сумніння історика: аби вберегти початківців від посилань на науково сумнівні тексти маю дещо розлогіше про це сказати.

Отже, довгий час на прилавках книгарень затрималася збірка за авторства Антона Шаповала «Історія проституції від Вавилону до Амстердаму: публіцистичне видання» [8]. Але наведені в ній матеріали не мають відповідного оформлення щодо їхнього авторства та походження, а відтак не можуть слугувати джерелом для наукових дослідження. Текст, який має аж трьох наукових рецензентів не містить жодного прямого посилання, обмежившись «Списком використаних джерел», який ніяким чином не підтверджений текстовими посиланнями, бо їх просто немає!

Мене не переконало ані уточнення про публіцистичність видання, ані пояснення, що «Автор бере на себе відповідальність перед колегами по цеху, завдячує всім авторам матеріалів, які він використав в книзі, і просить вибачення в тих з них, з якими не вдалося зв'язатися в процесі видання і попросити дозволу на цитування» [8, с. 10] (sic!). А що, аби оприлюднити посилання, правильно оформити цитування із відкритих джерел треба питати дозволу автора чи видавця? Маячня!

Щодо назви, то правильніше було б, аби автор до означення «Історія проституції від Вавилону до Амстердаму» після двокрапки додав науково коректне і прийнятне для всіх зацікавлених сторін (автор-упорядник–видавець–читач) пояснення, що це «збірка матеріалів та досліджень», і за браком досліджень за темою, ця книга могла слугувати певним тематичним і хронологічним орієнтиром для подальших наукових розробок. Можливо пізніше я ще повернуся до критичного розбору цієї книжки, але зараз точно знаю назву майбутнього допису — «Як не треба писати і як не треба друкувати...».

Російський друкований контент щодо висвітлення проституції є набагато ширший і за тематикою, і за ступенем наукової розробленості. Зокрема, до моєї бібліотечки попала книжка Наталії Ходиревої «Сучасні дебати про проституцію: гендерний підхід» [9]. Це збірка коротких досліджень, переважно тезового викладу (їх аж 232!) із найрізноманітніших проблем існування проституції в сучасному світі та Росії, зокрема. Основоположними у цій тематичній царині можна вважати такі розроблені напрямки, як (1) пострадянська проституція в глобальному масштабі і підходи до її вивчення, (2) методологія і проблеми дослідження

проституції та (3) причини, наслідки і політики стосовно проституції. Наявна тематична обширність, соціологічність і антропологічність дослідження, широке залучення закордонного досвіду слугує авторській версії про існування продажного сексу, де проститутка однозначно трактується як неминуча жертва у світі чоловічих сексуально тваринних забаванок [9, с. 246]. Разом з тим, пропоновані авторкою наукові спрямованості є орієнтиром для дослідження як сучасної проституції, так і етапів її становлення як табуйованого елементу радянського дозвілевого повсякдення 1960-х — 1980-х років. Книжку логічно завершує дуже поважний перелік російсько- та іншомовної літератури за нашою темою, який на час виходу книги (2006 р.) був чи найповнішим з доступних.

Перейдемо до прояснення теми. Щодо означення легітимізації проституції в суспільному житті українства, то вона була і є повноцінною професією з царини послуг. Окрім того, вона містить і несе споживачам унікальні складові. Здійснюючи свої функції вона не лише надає послуги природного фізіологічного задоволення, вона урівноважує психічний стан, привносить в життя відчуття стабільного задоволення, гасить маніакальні прояви, ну і врешті — урізноманітнює сексуальне життя як індивідуумів, так і стабільних подружніх пар. Відтак, споживачів цих послуг варто означати не клієнтами, а — пацієнтами відповідних ескулапок. Посутньо — це справжня швидка психологічна допомога для тих, хто її періодично потребує через природні фізіологічні та психічні потреби. А про психічний стан українства в умовах постійних суспільних і політичних здвигів та повсякденних стресів годі й говорити...

Її приналежність до звичайних професій я визначаю присутністю головного фактору — ситуативна чи тарифна, але невід'ємна грошова оплата. А також, коли сумарний, наприклад, місячний, дохід таких працівниць чи працівників складав значну частину грошових надходжень. Нагадую, що в означений період унормована платня за разову традиційну сексуальну послугу (тобто, лише вагінального проникнення) складала 10 рублів.

Проститутки, повії, розпуста. Усе різноманіття сексуальних задовільневих послуг було таким обширним, що я б не відносив це виключно до сфери інтересів проституції як професії. Візьмемо хоча б для прикладу усім відомих так званих вокзальних повії. Чому так званих? Бо моє означення «вокзальні повії» також стосується чисельної і безликої армії містечкових, генделикових, чи якоїсь іншої локації жриць кохання, для яких засоби для виживання через розкуте сексуальне життя урізноманітнювалися, зокрема, і через чоловічі потреби. З огляду на вищезначене, я їх визначаю не проститутками, а повіями. Бо надання ними сексуальних послуг частіше носило не постійний, а ситуативний харак-

тер. Окрім того, ці послуги задоволення у переважній більшості здійснювалися за щирим взаємним бажанням, а оплата могла бути й речово-матеріальною: дружня допомога в побуті, випивка, закуска, столик у кафе чи романтичний вечір у ресторані, ну, і таке інше.

Найприкметнішими фактами існування означеного явище є реалії життєдіяльності студентських і робітничих гуртожитків. Початок для таких розкутих них був ситуативним, але постійна потреба у цій формі дозвілевого задоволення у студентських угрупованнях, сприятливі гуртожитівські обставини і стабільний клієнтських попит надоумили дівчат мати з цього постійний зиск. Такі обставини не були однозначними, для когось, із більш стійких дівчат вони слугували підказкою, ситуативною орієнтацією на реальний заробіток, а для податливіших (часто лише за натяковим примусом), хтивіших вони ставали реаліями повсякдення. Але все це відбувалося без застосування відвертого примусу і загалом все це виглядало природним елементом одинацького життя в умовах радянських реалій 1960-х — 1980-х років.

Якщо проституція була прямою формою заробляння грошей, то пригоди повій були формою задоволення деяких жінок (навіть з можливістю матеріальної вигоди), і в деяких ситуаціях. Якось у приватній розмові з моїм колегою О.К. було підняте питання про існування професійних ліфтів між проститутками і повіями. Колега наполягав, що особа одного разу втягнута хтиво пригодницьким бажанням чи ситуативними примусовими обставинами у цей промисел стає їхньою заручницею навіть і при зміні життєвих реалій. Проте мої спостереження говорили про інше: проститутка, яка відходили від професії майже ніколи не поверталася до неї у якості повії. А от повії, які відчули смак грошей чи матеріальних вигод не цуралися сексу не лише для задоволення чи по фізіологічно-ситуативній слабкості, вони сміливо переходили на престижніший і гольовне прибутковіший бізнес — до проституції.

От тут і вириває споконвіку сформоване сексуально-шовіністичними здогадками чоловіків питання: може це їм просто подобається? Бо коли виходити із твердження, що будь яка професія окрім іншого може приносити і моральне чи естетичне задоволення, подобатися, аби витратити на неї основний життєвий час, то і наші героїні зі своїм промислом можуть підпадати під ці критерії. Моя давня знайома на моє таке пряме цинічне запитання дала і пряму, з відтінком питальності відповідь: «Якби не подобалося, то я б цим займалася так довго?». Питання аргументованості участі у професії кожна працівниця може пояснити по-своєму, але я впевнений, існує умовний договір між усіма причетними сторонами, і виконується він задля одного — найякіснішої реалізації усіх функцій професії.

Для подальших роздумів для читача хочу навести приклад із особистого життя середини 1980-х років, який може послугувати моделлю для відповіді на таке вищеозначене чоловіче припущення. Познайомився я з Ірою С. на одній із наших студентських гуртожитівських дискотек. Вони проживала поряд, у гуртожитку Київського національного університету, спеціалізувалася на історії КППС, походила із кіровоградської сім'ї місцевої партійної номенклатури. Можу припустити, що вона була народжена з якостями сексоголічки. А сприятливі гуртожитівські обставини розвили хтивість і нестримний потяг до сексуальних втіх. Вони накривали її приступами, інколи виснажували до втрати свідомості (!), але вона завжди боялася приходу спокою, бо тоді до сліз соромилася такого бурхливого вияву своєї тілесної природи. Закінчили ми вузи в тяжкі 90-ті, вчительська зарплатня була мізерною і нерегулярною. Це рокове співпадіння — сексуальної залежності і матеріальної скрути — логічно привели її до заняття проституцією. Починала вона як успішна індивідуалка, потім попала під кримінальну «кришу», але її унікальні професійні вміння тримали значний список постійних клієнтів, що дозволяло їй бути на довільному графіку роботи. Одруження, двійко чарівних дівчаток, толерантне розлучення з небідним чоловіком-італійцем — все це внесло певні зміни в житті Іри. Але закладена природна розкутість і до нині дарує їй приємні сексуальні пригоди за власним розсудом. Як про себе вона каже зараз: «Я вільна художниця!». І тоді, і зараз я з неприхованою повагою ставлюся до неї, бо це жінка, яка своєї щирістю не залишає місця для якихось брудних домислів, не приховує своєї унікальної сексуальної природи навіть під притиском надуманих оточуючим соціумом моральностей, вона просто такою є.

Все це є мабуть прикладом щасливого співпадіння, але моя головна мета як автора є доведення тези, що проституція, надання сексуальних послуг, сексуальна розкутість і секс як елемент дозволевої культури — все це є унормованими складовими нашого повсякдення. А витoki цього закладалися в означені 1960–1980-ті роки.

Частіше ж, через засилля консервативних і клерикальних впливів, в суспільство робляться маячні інформаційні вкиди про апокаліптичність ситуації з існуванням проституції в сучасному соціумі. Вони стосуються існування проституції вже в секс-індустрії, яка, на переконання Наталії Ходиревої, є місцем, де за чоловіком залишено повне право бути твариною, тобто, не мати жодної відповідальності і задовольняти лише функціонування своїх гормонів і оргазмів [9, с. 246].

Проституція, як будь яка інша професія, майже ніколи не залишала вибору своїм найманим працівницям щодо виконання у повному об'ємі своїх «посадових» обов'язків. Пишу «майже» тому, що в таких вишу-

каних сферах дозвільного відпочинку завжди були елітні трудівниці, які своїм зовнішнім виглядом, стараннями, кмітливістю та винахідливістю задовольняли найоригінальніші замовлення клієнтів і приносили значний фінансовий прибуток своєму працедавцю. Відтак, такий керівник у деяких випадках (з гарантією здати працівницею зароблену, але попередньо недомовлену платню) залишав право вибору клієнта і райдеру його забаганок на розгляд такої особливої працівниці. Бо і як будь як мода, мода на типажі також постійно змінювалася у світі задоволення сексуальних забаганок. Стандартними «полуничками» були дівчата із зовнішністю кінозірок та телеведучих. Наприклад, у 1980-х популярними були замовленнями на дівчат із зовнішністю Тат'яни Веденєєвої. Бо після перегляду телепередач «Надобраніч, діти» і «В гостях у казки» без фантазій про секс з «тьотью Танею» в ліжку уже не вкладався жоден чоловік в СРСР.

Але більшість із них мали дотримуватися трудових вимог щодо реалізації професії в повному обсязі, тобто, притримуватися графіку роботи, тарифних розцінок (здача планті «зверху» в «общак» від клієнта віталася) та переліку варіацій сексуальних послуг. Тверда такса передбачала надання стандартних сексуальних послуг — це класичний секс (сюди входив і мінет). Із поширення закордонної порнопродукції на відео (переважно з Німеччини) українські замовники почали вимагати і анального сексу, але він завжди мав додатково обумовлюватися і окремо оплачуватися, бо через певні особистісні забобони не кожна працівниця погоджувалася на це (зокрема, цей вид сексу тримався лише для коханого чи чоловіка, або у розумінні найбільш цнотливих він був крайнім виявом приниження особистості).

Відпочинок кримінальників і чиновників вищого рангу також вимагав оновлення, все частіше замовлялися послуги групового сексу. Він не вітався працівницями, бо контроль за тим, хто і як з них викладається був обмеженим, а рівну платню отримували всі. Від початків, це було додатковим приробітком за бажанням, але через неорганізованість, послаблення особистої безпеки, дівчата все частіше відмовлялися від такого. Тому «кришувальники» почали застосовувати жорсткий примус щодо обов'язковості участі у таких оргіях (навіть існував графік персональної участі усіх найманих працівниць у вигляді чергування), а самі дівчата почали це все називати «суботниками». У цих випадках дівчата мали задовольняти смаки і забаганки своїх клієнтів, які попередньо обумовлювалися з працедавцем. Відтак, у них було дуже мало можливостей, збігів із забаганками клієнтів, аби отримувати задоволення від якихось особистісних сексуальних побажань, їм майже ніколи не мали права на вибір.

Проте існували і вдалі виключення. Попадалися клієнти, які ставилися до дівчат не лише як до проплаченого м'яса, безголосих тіл для

задоволення найболючіших способів плотського задоволення, та і їхня позанормова платня також була привабливою. Крім того, деякі постійні високопоставлені клієнти побоювалися, що такі борделі чи приватні кімнати для зустріч контролюються відповідними службами КДБ. І аби уникнути таких небезпек, а ще й з метою досягнення більшої приватності вони домовлялися з обраними дівчатами про індивідуальні зустрічі поза діючої задовільневої мережі.

Усі ці збіги штовхали дівчат до індивідуальної роботи. Поступово такі сміливиці набирали список клієнтів і у вільний час вже на свій смак і розсуд організовували собі такі «ліві» приробітки. Звісно, така самостійність не лише не віталася, вона жорстко каралася. Адже порушувала чітку систему організації професійних задовільневих послуг, підлеглість усталеним правилам роботи, визнання права працедавця одноосібно вирішувати життя працівниць тощо. Зазвичай, порушниця зазнавала профілактичного побиття охоронцями, але інколи кара була публічною для інших дівчат і могла проявлятися надзвичайною жорстокістю: у кращому випадку — брутальним груповим звалтуванням, а інколи — з проникненням сторонніх предметів...

Отже, проститутки могли працювати і незалежно, бо вони самостійно налагоджували зв'язки всередині готелів «Інтуристу», клієнтську мережу і таке подібне. Але така індивідуальна трудова діяльність мала головний недолік: початківці-працівниці вже були попервах незахищеними. Відтак, дуже швидко опинялися віч-на-віч із фінансовими апетитами кримінальників і працівників міліції, які змагалися за «кришування» такого прибуткового бізнесу. Також проститутки, які обслуговували іноземців і радянське чиновництво, ставали учасницями схем щодо контролю і компротату під егідою КДБ.

З появою прошарку українських скоробагатьків поступово зріс і попитом на сексуальні забаганки, тому свою організованість проституція почала набувати саме до середини 1980-х років. Трохи історії. В цей бізнес *бандерші* (зараз би вони гордо іменувалися сутенерками) ввійшли випадково і їхня робота древня як сама робота жриць кохання. Житлові проблеми, які лише в 1960-х роках для радянських обивателів почали вирішуватися, створювали незручності і для надання секс послуг. Частина замовників вдовольнялася недорогим і швидким сексом навіть у незручних локаціях (напр., в парках). Але для більш вибагливих це було неприйнятним, вони потребували постільного комфорту. Так з'явилися ті, хто мав можливості для організації цього. Зазвичай, ними були одинокі жінки середнього та старшого віку, інколи — змушені до навіть до такого непривабливого способу заробляння прості сумлінні утримувачки сімейного достатку, при дітях і недбайливому чоловікові. Звісно, на час зда-

вання кімнати, жильці виганялися. Отже, попервах, вони були власницями житла, і просто погодинно надавали проституткам ліжко-місце на час обслуговування клієнтів. Користувалися попитом недорогі квартири, а на той частіше — кімнати, недалеко від точок ловлі клієнтів. Постійні працівниці сексу викупували такі зручні місця, проплачуючи їхнім власникам наперед, тим самим гарантувавши собі постійно працюючу точку обслуговування.

Поступово бандерші стали незамінною ланкою бізнесу, адже його нелегальність вимагала і певної конспірації. А хто, як не власниця квартири могла свідчити про форму чи регулярність секс послуг. Коли проститутки затримували, то часто саме від їхніх свідчень і залежали життя і доля відступниць. Тому поступово сформувався прошарок квартирновласниць, які на постійній основі увійшли у схеми функціонування проституції, а відтак — почали вимагати певної грошової винагороди за гарантування нерозголошення щодо надання послуг. Згодом, маючи матеріальну базу для розвитку проституції, вони почали і самі збирати проститутки, організовувати клієнтурні замовлення і вирішувати проблеми з правоохоронцями. Саме від появи бандерш ми можемо говорити про зародження основ функціонування проституції як організованого бізнесу. Проте до середини 1980-х років вони увійшли до сфери впливу правоохоронців та кримінальників, за ними залишалася частка в бізнесі, але вони втратили контроль над його функціонуванням.

Трохи про гендер. В означений період надання сексуальних послуг чоловіками як проститутками виявлено не було. А от з пам'яті особистих споминів можу стверджувати, що принаймні в провінційному побуті такі випадки я зафіксував (чернігівські історії). Але тут однозначно йдеться не про чоловіків-проститутки, а про чоловіків-повій. Означення різниці дивіться вище!

Говорячи про шляхи кадрового наповнення такої професії як проституція в крупних містах України, то моє багатолітнє спілкування і спостереження (звісно, лише з метою професійного зросту) дозволяє вималювати декілька усереднених типажів проститутки 1960–1980-х років. Отже, переважна їх частина була пришлою, віком від 25 до 35 років; студентська невлаштованість в купі з бажанням добре виглядати; матеріальний безвихідь (мала дитина, хвороба батьків тощо) штовхали до здобуття грошового достатку таким способом; працівниці бюджетної сфери, малооплачуваних спеціальностей, яких не вдовольняли зарплатні оклади, але робочий графік залишав їм ще чимало часу для додаткового заробітку; ну і звичайні нероби, які одного разу спробувавши легкий заробіток вже не поверталися до колись набутих професій.

Радянські скоробагачки, чиновники, кримінальники, просто розкуті гультаї і сезонні курортники розглядали існування «Інтуристу» як мож-

ливість отримати послуги від дівчат як би зараз сказали, класу лакшері¹. Щодо зовнішніх переваг в екстер'єрі наших працівниць, то радянських вибагливих замовників більше збуджував вигляд дівчат, які хоча б зовнішніми тілесними ознаками, вбранням, окрасом чи макіяжем нагадували якихось закордонних кінозірок, як-то, на той час, Бріжіт Бардо, Джину Лоллобриджиду, Катрін Деньов чи Мішель Мерсьє. У крайньому випадку згодилися б дівки, які могли виглядати і як тогочасні радянські секс символи, як-то Едіта П'єха чи Мірдза Мартінсоне. Аби цього досягнути, саме відтоді в атрибуті радянського жіноцтва стали з'являтися парики, шиньйони, вставні пасма та вбивчого кольору відбілювачі волосся. А от забаганки іноземців були більш вишуканими, але природними: полюючи на радянську екзотику у світі українських сексуальних розваг, вони уподоблювали дівчат із зовнішністю «русо», тобто слов'янського типу: білолицих, рожевошоких, з початковими ознаками огрядності панянок.

Певним приманюванням до надання сексуальних послуг для молодих дівчат слугували настанови досвідченіших, як-то: «ти все рівно розкуто ставишся до сексу, а тут те ж саме, але вже за непогані гроші». Як тимчасовий, разовий варіант розглядалися послуги, платня за які дозволяла елементарно вдягнутися сільським дівчаткам, винайняти кімнату чи квартиру (цей досвід я особисто зафіксував в Одесі кінця 1970-х — початку 1980-х років).

Не відкидаю я також авантюрну складову. В соціумі завше є певний відсоток жінок і чоловіків, яких принаджують сексуальні пригоди. Коли це не виходить за рамки особистого життя, то подібні уподобання залишаються на смак самих експериментаторів. А от коли інформації про це стають відомими оточуючій громадськості, то такі шукачі пригод відразу отримують статус повій.

Окрім будення, як-то постійні локації і клієнти, схеми і результати приманювання початківців і таке подібне, життя проституції мало і сезонні спалахи. У приморських містах це було пов'язано з термінами початку і кінця курортного сезону.

Регіональні особливості. 1982 рік Газопровід «Уренгой–Помари–Ужгород» кожний відтинок будувала бригада з якоїсь із соцкраї. У суцільному до моєї Звенигородки Тальнівському районі гілку вели будівельники з Польщі. То місцеві розкуті дівчата задля екзотики інколи

---

¹ З англійської: luxury, що перекладається як розкіш, як послуга класу люкс-преміуму. У нашому випадку, це отримання сексуального задоволення не лише через буквальне користування ідеально наданою послугою, це задоволення розпочате з самого обрання послуги, приємності від відчуття володіння нею, від споглядання обраної виконавиці послуги, захват і насолода від її тілесної творчості.

проводили час з тими іноземцями. Така звістка про можливий матеріальний заробіток швидко облітала округу, і наші, звенигородські дівчата саморганізованими групами прибували у п'ятницю ввечері на будмайданчики. Зате опісля вони могли похвастатися футболками з написом «Coca Cola», целофановими торбинками «Colin's» чи навіть паперовими вітрівками з рекламою фірми «Parmalat».

Окрім того, випадки надання сексуальних послуг простежувався і в місцях приватної торгівлі, як-то обслуговування торговців-азербайджанців місцевими повіями. Базари завжди були в полі зору міліції як пристанище кримінальних і упосліджених елементів. Зокрема, там працювали Будинки колгоспників, де селяни-торгівці могли заночувати. Саме там траплялися масштабні пиятики з відповідними наслідками — побиттями, крадіжками тощо. Селяни там могли стикнутися з дещо екзотичним, як для них дозвіллям — доступні неவிбагливі жінки пропонували інтимні послуги як за гроші, так і, так би мовити, натуральним чином — за продукти. Часто під час пиятики велися антирадянські розмови, і коли до інтимних слабостей колгоспників міліція ставилася поблажливо, то усіх причетних до антирадянщини брали «в розробку» [10].

Далекобійники. З часу активної діяльності радянського логістичного підприємства «Совтрансавто» щодо закордонних транспортних перевезень (від початку 1970-х років) з'явилися і дівчата для послуг. Первинно вони з'явилися на далеких точках трас української глибинки (Рівненщина, Тернопільщина, Житомирщина, Харківщина, степові Одещина, Херсонщина чи Миколаївщина), у місцях нічного відстою машин, і, відповідно, відпочинку водіїв. Подібний сюжет добре ілюструє фільм «Плем'я» (реж. Мирослав Слабошпицький, 2014 рік). Відповідно, мотивацією для роботи дівчат із глибинки було не лише складне фінансове становище (часто такими були матері-одиначки), а й пошук нових вражень і пригод для молодих відчайдухів. Головними трасами для промислу були Київ-Чоп, Київ-Одеса, Київ-Сімферополь і Київ-Донецьк.

Діти в сексуальному житті дорослих. Я не приховую, що є переконаним прибічником існування будь якого виду сексуального різнобарв'я в житті сучасного українства. Окрім неприпустимості всього двох речей: (1) відверте психологічне і фізичне насилля над особистістю, яке виходить за рамки прийнятного мазохізму та (2) дії, направлені на особу, яка не може повною мірою досягнути чинене з нею (зокрема, дитина, психічно хворий чи перебування особи в стані тимчасової не контролюваності).

Коли ми обговорюємо факт контакту дорослого й дитини як проституцію чи розпусту, то трактуємо лише дії дорослого, тобто, вчинок як «розтління неповнолітніх». Але при цьому мало хто говорить про пси-

хологічні ризики самої дитина. На мою думку, в цій історії дитина зазнає насилля і стресу за трьома показниками: (1) страх перед вимогами суцелера, (2) обеззброюючий страх перед природним авторитетом старшого, та (3) схвильованість в процесі набуття нового досвіду через природну дитячу цікавість — а як це? Разом з тим, якщо такі контакти все ж відбуваються ненасильницьким способом, без набуття травматичного досвіду, дівчинка через секс як ініціацію осягає свою причетність до такого привабливого й омріяного світу дорослих, і може з гордістю констатувати: «Ну, ось. Тепер я стала дорослою!».

Незнання дитячої сексуальності дорослими часто спричиняє стресові ситуації і стає для самої дитини психологічною травмою. Йдеться про дитячу мастурбацію, яка починає проявлятися у дівчаток від 4–5 років у дитсадівському періоді їхнього життя². Недолугість радянської педагогічної освіти щодо відсутності проговореності татуйованих, але життєво важливих тем, невігластво і безтактність вихователів призводило до того, що, не розуміючи природність й невідворотність такого первинного прояву дівчачої сексуальності як мастурбація, боячись її визнання в дитсадівському повсякденні вихователі своєю жорстокою поведінкою завдавали непоправних прикростей для майбутнього життя дитини.

Непрофесійність проявлялася у публічному приниженні дитини через фізичне покарання (наприклад, биття рушником по руках), з вимогою більше не робити *це*. Але для деяких дітей-відчайдух таке застереження не було авторитетним, бо «не робити це» могло стосуватися також і розкиданих іграшок, надто заплямованого слинявчика чи стусана приятелю в пісочниці. Відтак, таке неконкретизоване покарання переважно не припиняло *цих* задовільневих рухів, але вже назавжди закарбовувало досвід про неправильність таких дій. Але часто страх перед повторним покаранням не приходив і дитина їх продовжувала здійснювати, приносячи ледве відому приємність у своє дитяче життя.

Відмовившись прийняти природність таких сексуальних дитячих дій, але прагнучи знайти винного в чиненому спрямовувало педагогів до пошуку винуватця примітивним способом через найпростіше пояснення: до цього могли бути причетними лише близькі дитини. І в їхній уяві такими розбещувачами могли бути і старший брат, і дідусь, і мама, а найзручніше — батько дівчинки. Відтак, саме така надумана, але усім зрозуміла версія починала гуляти серед колективу педагогів і батьків, а інколи обійстями сіл і невеликих містечок, і своєю жорстокою неспра-

---

² Спитаєте, а що у хлопчиків? Ось тут фіксуємо очевидну антропологічну нелогічність, природа просто дала збій, адже перші тілесні відчуття статевості приходять до хлопчиків лише в 14–15 років. Але менше з тим. Це тема іншого мого дослідження.

ведливістю приносило тяжких страждань звинуваченому. Тогочасна зашореність, забитість радянськістю посадових осіб, які б мали толерантно розбирати події неприємності з дитиною, і сьогодні дається взнаки. Законодавці під будь якими моралізаторськими приводами (згадують і про православні скрепи домострою, і про споконвічну традицію у поглядах на місце жінки і дитини в житті суспільства, сім'ї та іншу маячню) відмовляються розвивати ювенальну юстицію в Україні, гальмують правозахисну діяльність щодо прав дітей тощо. Українські парламентарі і до сьогодні не ратифікували Стамбульську конвенцію, відписану ще 7 листопада 2011 року, яка проголошує захист жінок і дітей від домашнього насильства.

Секс в сім'ї, інтернати. Найбільш татуйованою залишається тема сексуальних контактів між близькими родичами в сім'ї, яка чомусь набула однозначного визначення як сексуального насилля над дітьми. Це явище залишається невід'ємною складовою родинного повсякдення, а політичні, економічні чи культурні зміни в оточуючому світі, які впливають на рівень моральності змінюють лише активність його проявлення. Вимоги моральності в її радянській інтерпретації гатунку 1960–1970-х років намагалися на довгий час законсервувати міжособистісні стосунків, не дозволяли виносити на загальне надто дражливі чи навіть відверто шокуєчі речі. Все це формально мало підпадати під канони «Морального кодексу будівника комунізму», сукупності основних принципів комуністичної моралі, які увійшли до тексту Третьої Програми КПРС, прийнятої ХХІІ з'їздом КПРС в 1961 році. Кодекс складався із дванадцяти пунктів, які призначалися членам та комсомолу, але орієнтація на нього як стандарту суспільних відносин стосувалася кожного громадянина СРСР. У нашому випадку звертаю увагу надто на пункти 7, 8 та 9 в яких декларувалися моральна чистота, простота в особистому житті, взаємоповага в родині, піклування про дітей та таке подібне [11]. Але з «перебудовою» радянського суспільства людська моральність зазнала значних змін, планка оприлюднення ще раніше чогось недозволеного значно понизилася. Відтак, рушилися і канони сімейної утаємниченості, «виносити бруд» вже не стало аж таким проступком.

Реальними осередками випадків участі дітей у сексуальному житті дорослих були дитячі інтернати. Як закриті соціальні осередки, вони за способом життєдіяльності, напрацьованими правилами виживання та співіснування, визначеними цінностями благочестя та засторогами щодо упослідженості стояли в одному ряду з армійськими та тюремними соціальними осередками. Щодо дитячих установ, то головною їхньої рисою, і навіть багатолітнім надбанням була повна закритість внутрішнього життя. Аби реально тримати дисципліну, яка регулювалася неписаними

правилами, покарання чи превентивне приниження через сексуальний притиск були одними із важелів для загального спокою в установі. Практикувалася також статеві ініціація 10–12-річних дівчаток та вступ у повноцінне статеве життя хлопчиків 12–15 років. Користалися цими задоволеннями і працівники самих установ.

Спритні ділки уміло використовували ці можливості для продукування порнографічних фоток. Насамперед, вони за певні гроші попередньо заручалися «не втручанням» в це керівництва установи. Аби умити руки, керівники доручали це довіреним вихователям, а ті в свою чергу вже мали налагодити процес, проте і вони страшилися викриття. І тому відбір кандидатів на фотосесію, безпосередня організація її роботи, усі технічні питання виконувалися спеціальними «смотрящими» — старшими вихованцями, зазвичай над хлопчиками був доросліший хлопець, а за дівчаток відповідала старша вихованка. Відтак, уся відповідальність, покарання в разі викриття лежали на самих же дітях, бо трактувалися як особиста ініціатива з метою заробляння грошей. Ну, а старші просто недогледіли...

Виникне питання, звідки такі подробиці? Це були спомини П.Б., працівника одного із інтернатів м. Києва, де восени 1987 року мені довелося проходити педагогічну практику. Задля справедливості треба сказати, що для радянського обивателя чоловічої статі порнографічні картинки з оголеними дітьми чи статевими пестощами і актами між ними було найбільш бридкими. І неприховано викликали бурхливий осуд серед однодумців по розгляданню. Як казав мені один такий «постраждалий», навіть зоофілічні картинки не викликали такого обурення, як бачення дітей в сексуальних іграшках з дорослими чи між собою. Зізнаюсь, те, що я бачив, тоді також не вкладалося в голову... Але попит формував пропозицію!

«Чекістки». Валюта у гаманці проститутки звісно дозволяла безбідно жити і розважатися. Але радянська система фінансового заохочення запропонувала їм ще один шлях для заробітку. Це так звані чекові рублі, які радянські громадяни могли отоварити в магазинах загальносоюзної мережі «Берізка», в українських реаліях це був «Каштан». Щодо цього то, читач може пригадати кумедну сцену із фільму «Кримінальний талант» (реж. Сергей Ашкеназі, 1988 р.), коли донька головного героя вимагає 200 руб, бо тоді вона зможе обміняти їх на 100 чеківих рублів і купити в «Берізці» омріяні чобітки.

Відповідно, з'явилися і полювальниці на такий вид оплати. Ця тема є найбільш табуованою і, відповідно, малозгадуваною у історичних дослідженнях. У побутовому обігу їх називали чекістками. Навіть оперуючи незначними відомостями я маю розділити чекісток, на тих, які працювали у цивільній сфері, і на тих, хто працював у військовій.

Відомості про існування військових «чекісток» надійшли до загалу під час Афганської війни 1979–1989 років і, як виявилось, такий промисел був відомим і в інших локаціях присутності радянської армії за кордоном. Отже, чекістками в армії були цивільні, вільнонаймані працівниці, які обслуговували військову техніку від заводу-виробника. Наприклад, під час моєї служби в ГСВГ (рос.: Група советских войск в Германии) у 1984 році в нашій авіаційній частині, а саме в ТЕЧ (техніко-експлуатаційна частина) працювали двоє таких (з Полтави та Харкова). Їх називали, «вольнягами» і вони були прикомандированими до нас заводом-виробником авіаційних двигунів КБ «Мікояна». Мене, тоді спраглого, але притомного солдафона вразила як на підбір їхня сексуальна зовнішність, привабливий, якийсь не різкий, а манерний спосіб поведінки. Прапорщик, мій старший колега, швидко розвіяв романтичний окрас моїх спостережень: «Ти що, думаєш вони сюди прибули двигуни ремонтувати? Вони тут за чеки передком працюють!». Ось тоді про чекістську проституцію як форму заробітку я дізнався вперше. Також грошовою винагородою могли слугувати і інші грошові знаки, наприклад німецькі марки.

У цьому всьому грошовому прагматизмі зовнішньо визирали і романтичні обставини. Так, 1985 року мій приятель, товариш по службі в ГСВГ на прізвисько «М.» опісля неодноразової купівлі таких послуг покохав таку дівчину, одружився і залишився на надстрокову службу. Я насправду вірив в його щирі сімейні наміри, а от її... Відтак, якеś нестримне правдолюбство штовхає мене до менш романтичних висновків із цієї історії. Надшвидке їхнє одруження для мене було свідченням лише одного: як вільнонаймана технічна спеціалістка вона могла працювати лише в рамкових датах трьохрічного контракту. А от в якості дружини військовослужбовця, сержанта-надстроковика вона могла вже залишитися на весь п'ятирічний термін перебування свого чоловіка в армії. От вам і мотивація для любові і праці...

Як я вже згадував вище, як явище, як усталена сфера сексуальних послуг «чекістська» проституція найяскравіше проявилася під час Афганської війни 1979–1989 років. У якості вільнонайманних технічних працівниць вони активно вербувалися для різноманітних потреб радянської армії за кордоном. СРСР вже тріщав по швах під натиском внутрішніх протиріч, і частина відчайдух знаходили у співпраці зі збройними силами шанс на виживання, на збагачення.

Військові містечка і гарнізони, зокрема гуртожитки для цивільних працівників і молодшого офіцерського складу, стали епіцентром розвою «чекістської» проституції. Як згадував мій знайомий-«афганець» (1987 р.): «Ми усі знали, що майже з будь якою уподобаною жінкою із містечка можна було “закрутити” роман». Але інколи уся романтика розбивалася

від банальних реалій — частина з того жіноцтва не приховано натякала на плату «чеками», а більш розкуті відкрито вказували таксу саме ними.

Не менш закритою залишається і наступна тема: надання сексуальних послуг медичним персоналом. Незначний сегмент із поля сексуальних послуг складали працівниці військових госпіталів. Делікатність проговореного полягає в тому, що такі послуги були платними лише вибірково, на що вказувала моя знайома О.Ч., колишня працівниця такого госпіталю. Також я спираюсь на спомини мого знайомого С.Г., який свого часу лікував поранення в Афгані (1987 р.), там і стикнувся з таким випадком: сестра-доглядальниця (у нашому випадку жінка середнього віку) не цуралася оплати будь яким грошовим відповідником, а інколи і без нього. Але головне те, що беручи до уваги тяжкість травмування чи хвороби, фізичні здатності потерпілих, пацієнти все ж могли отримати сексуальне задоволення звичним, чи навіть специфічним способом. Отже, якими б аморальними, з погляду радянських стандартів, не виглядали ці твердження, але, на щастя, час усе розставляє по своїм місцям. З даними Катерини Міщенко, в сучасній європейській практиці вже є прецеденти легальності таких послуг: «[...] у Західній Європі з'явилася нова офіційна професія — доторкальниця. Робота доторкальниці полягає в тілесному контакті в найширшому розумінні з інвалідами чи літніми людьми, що перебувають в геріатричних центрах і часто взагалі позбавлені тактильного спілкування» [23, с. 93]. Більш затяті дослідники цього можуть знайти такі приклади і в рубрикаторах відомих порносайтів. Коротко підсумую. Так, проституцію щодо культурної приналежності була *іншою* стосовно радянських моральних уподобань. Але вона була *не чужою*, адже вкладалася (хоча і з боку маргінесу) невід'ємним елементом в радянську культуру повсякдення.

Повернімося до «Інтуристу». За відкритими даними, в 1956 році кількість іноземних гостей СРСР склала майже 500 тис. осіб, в 1965-му — 1,3 млн., в 1975-му — 3,7 млн., а в 1980-му — 5 млн. відвідувачів! Всього в 1956–1985 рр. в СРСР побувало більше 70 млн. осіб із 162 країн усіх континентів.

Виїзний туризм також розвивався швидкими темпами: коли в 1955 р. за кордон виїхало всього 2,5 тис. радянських туристів, то в 1970-му їх чисельність склала 1,8 млн. осіб, а в 1991-му — 10,8 млн. І треба визнати, що якась їхня частина могла бачити приклади продажного сексу на Заході. Блискучим прикладом цього стику може слугувати заборонена для офіційних виступів, але приватно записана на касетних магнітофонах і поширена теренами СРСР забавна сценічна мініатюра авторства Михайла Городинського, начитана у 1982 році колись відомим радянським актором і гумористом Геннадієм Хазановим під заманливою назвою «Ночное», де реалістично й емоційно змальовувалися переживання й

пригоди членів радянської туристичної групи під час відвідин стриптизу. Ці враження привозилися до дому, утаємничено ширилися серед друзів і врешті, формулювали логічне запитання — а що у нас?

ОКОД, сезонність. Коли я у складі ОКОДу³ восени 1987 року ганяв жриць кохання в київському готелі «Либідь», то звернув увагу, що частина наполюханих проституток не була затримана. Більше того, мені було доручено провести їх до виходу, де швейцар з підкресленою чемністю відкрив бокові двері. Наш старший С.Р. на моє питання щодо цього, низьким утаємниченим голосом сказав, що то так треба, бо вони працюють на КДБ! Але для звітності й конспіративності рейд мав пройти відповідно усім вимогам оперативної роботи.

Звісно, найбільше роботи ОКОДу діставалося в місцях найконцентрованішого літнього відпочинку громадян, зокрема в Криму. Особливістю цих територій було те, що проститутки і повії тут промишляли не лише стосовно іноземців. Насиченість тілами радянських відпочивальників влітку створювали ідеальні умови для співпраці: радянський, переважно холостяцький особень, і при грошах зазвичай опісля алкогольного стимулювання все ж ризикував, аби потрапити в пригоду коли «знімав» проститутку чи повію. Але ж скільки опісля було оповідей для друзів...

Окрім того, так би мовити, для додаткової стимуляції еротичного настрою тут можна було придбати і візуальні матеріали пікантного характеру. Так, в Ялті навесні 1980 року було затримано двох вільно подорожуючих туристок з Польщі, які продавали відеокасети з порнографічним фільмом «Мелодії в коханні». При розборі цього інциденту вияснилося, що вже раніше ці туристки продали радянським споживачам колоди порнографічних карт за 65 рублів [12, с. 433–434].

За даними Ігоря Орлова і Олексія Попова перші згадки про діяльність такого загону в Криму відносяться до 1976 року, коли після введення в експлуатацію першої черги готельного комплексу «Ялта» кількість відпочивальників різко зросла. Ініціатива організації ОКОДу в Ялті належала міському комітету комсомолу, а його місія уявлялася організаторам не лише каральною, але й виховною. Адже в ідеальних курортних умовах деякі прибулі комсомольці аж занадто вливалися в атмосферу відпочинкової вседозволеності, і контакти з розкутими жінками були обов'язковим елементом такого дозвілля. Окрім Великої Ялти, члени ОКОДу регулярно здійснювали подібні рейди в Алупці, Гурзуфі, Сімеїзі, Лівадії, а головним здобутком було «припинення несанкціонованих контактів» [12, с. 429].

Головної кадровою складовою проституток і повій були місцеві. А от в курортний сезон вал розкутих жінок, які прибували з метою розважитися,

³ ОКОД. — (рос.) Оперативный комсомольский отряд дружинников.

а при можливості ще й заробити був неабияким. Аби хоч якось стримати цю навалу, влада пішла ідеологічно вивіреном пропагандистським шляхом, кінцевою метою якого було розвінчання привабливості професії жриць кохання, викриття бруду в богемності такого способу життя, смертельних небезпек, тощо. Наприклад, в одному із чисел журналу «Гверезисть і культура» у вигляді начебто біографічного монологу розповідалося про трагічну долю ялтинської проститутки на ім'я Зіронька. Автор цієї публікації вже не міг приховати масштаби розвою проституції, проблему, яка мала глибоке соціальне коріння і полягала не просто в недосконалості радянського виховання. Разом з тим, він не хотів побачити просте стремління дівчини не жити в тому радянському побутовому лайні. У «Монолозі “нічної феї”» безпрограшною страшилкою звучала викривальна інформація про зв'язки організованої валютної проституції в Ялті з діяльністю кримінальних угруповань, а також корумпованих працівників правоохоронних органів та деяких місцевих чиновників [13, с. 28–30].

Нагадаю, що тема існування проституції була татуйованою для будь-якого суспільного обговорення, а матеріали, здогадуюсь, переважно подавалися під грифом «Для службового користування». Однак, час «перебудови» змів усі перепони для оприлюднення. Перші публікації про проституцію в «Московському комсомольці» — статті Євгена Додолева «Нічні мисливиці» (24 жовтня 1986 р.) та «Білий танець» (19 та 21 листопада 1986 р.), спричинили бурю обговорень, ця тема нарешті вийшла із підпілля. А вже починаючи з 1980-х років СРСР став чи не основним постачальником «живого товару» в країни Європи, однією із перших країн стала Югославія.

Відліком, який дозволив висвітлення питання присутності проституції в радянському повсякденні України можна вважати інформації в офіційних газетних рупорах про включення відповідної статті до карно-правового поля радянської держави і УРСР, зокрема, в 1987 році. Ця подія стала своєрідним актом визнання проституції як явища в радянських реаліях.

Опісля тема радо була підтримана і місцевою пресою. Зокрема, у вересні 1987 року цій темі на сторінках газети «Радянський Крим» була присвячена стаття «Веселі гетери півдня». Її автор сміливо описав солодке життя інтуриста на ялтинському відпочинку. Отже, в його ліжку могли опинитися і колишня дружина дипломата, яка ще не відвикла отоварюватися у валютній «Берізці», і продавчиня сімферопольського універмагу, і прибулі в пошуках курортних пригод молодиці з Кемерового чи Чебоксар. У статті також згадується про зв'язок проститутток і повій з фарцувальниками та кримінальними угрупованнями, які частково

їх «кришували» (бо ця відпочинкова мережа контролювалася все ж місцевою міліцією.), про існування притонів і сутенерство [14].

У часи «перебудови» підприємства «Інтуристу» стали активно реалізувати свої послуги за радянські рублі і громадянам СРСР. Відтак, розкуте жіноцтво могло офіційно отримати курортну путівку і легально проживати в одному готелі з іноземцями, що значно спростило момент знайомства і подальшого взаємоприємного проведення часу. У зв'язку з цим один з керівників Держкомінтуристу СРСР навіть запропонував продавати путівки в такі готелі за рублі виключно подружнім парам або особам, які були рекомендовані профспілками підприємств [12, с. 443].

Як декларувалося, проституція не могла існувати в СРСР за визначенням, бо в радянських реаліях були подолані усі соціальні умови функціонування такого ганебного явища [15]. Відтак, проституція як правопорушення не було внесено до правового поля УРСР. Але реалії були іншими, і влада все ж намагалася в якості як не боротьби, то профілактики затримувати таких працівниць та організаторів їхньої праці. Їх притягували за деякими статтями кримінального і адміністративного кодексів, як-то залучення неповнолітніх до надання сексуальних послуг, звідництво (далі фігурувало як сутенерство), утримання притонів, за розповсюдження венеричних захворювань та ведення паразитичного способу життя, утриманство, незаконні валютні операції та ін.

На початок розвалу СРСР проституція стала одним із компонентів його «загнивання», і неминучість її повноправного існування в нових радянських реаліях вимагали хоч якоїсь реакції влади. Звісно, запізнилої і недолугої. До середини 1980-х років ця сфера послуг за динамікою зростання і масштабністю залучення працівниць і територій вже набрала незворотного характеру розвитку. Влада, як завше, запізно відреагувала на це. Спочатку це було зроблено на союзному рівні: 29 травня 1987 року до тексту «Кодексу про адміністративні правопорушення РСФСР» була внесена відповідна стаття.

Це явище також було офіційно визнане в Україні через заборону його функціонування указом Президії Верховної ради УРСР 12 червня 1987 року (№ 4134-11 від 12.06.87.). Відповідно, «Кодекс УРСР про адміністративні правопорушення» доповнився статтею 181-1 «Заняття проституцією». Однак і тут незначне покарання у вигляді попередження чи накладення штрафу у розмірі 100 руб.⁴ при першому притягненні до відповідальності і штраф у 200 руб. у разі повторного притягнення до

---

⁴ Для порівняння, означу, що 100 руб. це була тодішня середня місячна зарплата некваліфікованого працівника.

відповідальності впродовж року виявилися надто м'якими, і кількість розкутого жіноцтва спрагло до проституції невпинно збільшувалася.

Аби читач зорієнтувався щодо відносності суми покарання, то я наведу деякі порівняння. Отже, на кінець 1980-х років найменший оклад складав 60 руб., а для інженера як молодого спеціаліста він був 95 руб. Середня ж плата послуги проститутки в рамках класичного (вагінального+орал) сексу складала 10 руб. Тобто, приблизно за тиждень не напруженої праці проститутка легко заробляла ті ж 100 руб.

З часом, законодавство справедливо переорієнтувалося з покарання індивідуалок, які як могли заробляли приробіток, на засудження самих споживачів послуг, а особливо організованої злочинності. У нашому випадку працівниця сексіндустрії виступає як постраждала. Станом на сьогодні можна констатувати, що існування прикінцевої мети цього явища як факту повномасштабної легалізації має під собою вагомий юридичний ґрунт. Положеннями «Кримінального кодексу України» вони найперше виражаються у захищеності проституток, бо зафіксоване насильство насамперед несе серйозні покарання для збочених клієнтів чи безбашених сутенерів, як-то за статтями «Зґвалтування» (ст. 152) [16, с. 91], «Сексуальне насильство» (ст. 153) [16, с. 92], «Примушування до вступу в статевий зв'язок» (ст. 154) [16, с. 93], а надто — «Статеві зносини з особою, яка не досягла шістнадцятирічного віку» (ст. 155) [16, с. 93] чи «Розбещення неповнолітніх» (ст. 156) [16, с. 93]. Уся суворість правосуддя лягає на плечі сутенерів, вони можуть притягуватися навіть за побічними, але більш серйозними статтями, як-то: «Незаконне позбавлення волі або викрадення людини» (ст. 146) [16, с. 86], «Торгівля людьми» (ст. 149) [16, с. 88] чи «Експлуатація дітей» (ст. 150) [16, с. 89]. Пряма ж їхня відповідальність трактується в статті «Створення або утримання місць розпусти і зводництва» (ст. 302, каральна «вилка» відповідно тяжкості злочину: від штрафу в одну тисячу неоподатковуваних мінімумів доходів громадян (17 тис. грн.) до 10 років позбавлення волі) [16, с. 182], а також у більш жорсткій: «Сутенерство або втягнення особи в заняття проституцією» (ст. 303, каральна «вилка» відповідно тяжкості злочину: від 3 років до 15 (!) років позбавлення волі) [16, с. 182–183].

А що з нашими героїнями? У випадку доведеного факту надання ними сексуальних послуг як проституції нашим працівницям загрожує лише адміністративне покарання. За статтею 181-1 «Заняття проституцією» «Кодексу України про адміністративні правопорушення» вони можуть відбутися попередженням або накладенням штрафу від п'яти (85 грн.) до десяти (170 грн.) неоподатковуваних мінімумів доходів громадян. Ті самі дії, вчинені повторно протягом року після накладення адміністративного стягнення, тягнуть за собою накладення штрафу від восьми

(136 грн.) до п'ятнадцяти (255 грн.) неоподатковуваних мінімумів доходів громадян [17].

Як бачимо, законодавство під наростаючим тиском ліберального суспільному ставлення поблажливо ставиться до покарання за заробіток нужденних в такий спосіб. Як і в 1960-х роках ми повертаємося до бачення проститутки як індивідуальної працівниці без кримінально-організованої надбудови. Так і хочеться заохотити читача до переконання: ну, чому, б це не легалізувати? Особисто я цілком переконаний, що вже ближчим часом ця несправедливість у невизнанні такого способу індивідуальної підприємницької діяльності буде усунута.

Ще трохи про кримські реалії. Беручи до уваги масштаби і значення цієї проблеми для «Інтуристу» загалом і, зокрема, для крупного центру міжнародного туризму і одного із самих популярних курортів республіки, в 1990 році міська влада Ялти прийняла рішення про створення при міському управлінні внутрішній справ спеціальний підрозділ для боротьби з проституцією, профілактики венеричних захворювань і СНІДу. Передбачалося, що він буде укомплектований чотирма співробітниками міліції (старший інспектор і три дільничних інспектори). Окрім того, беручи під увагу локалізацію проституції саме в Ялті, виконком Ялтинської міської ради запропонував Кримському об'єднанню Держкомінтуристу СРСР надати службове приміщення для цього підрозділу в самому епіцентрі розпусти — готелі «Ореанда»! [12, с. 443]. Але ці та інші заходи нагадували гонитву за потягом, що відбуває. Соціальні, політичні і економічні потрясіння початку 1990-х років не залишали часу на боротьбу з такими оскалами капіталізму, у формат якого активно перебувалося радянське суспільство.

Загальну картину щодо діяльності «Інтуристу», його культурних, ідеологічних й економічних складових, знаходимо в монографії Ольги Радченко ««Інтурист» в Україні 1960–1980 років: між червоною пропагандою і твердою валютою». Зокрема, вона нагадує, що якщо головним мотивом подорожей до Радянського Союзу до ери Михайла Горбачова була «екзотика» (адже уявлення західних туристів про СРСР були переважно пронизані стереотипами, як про країну хат, горілки і балалайок) [18, арк. 8], то в кінці 1980-х років — інтерес як до країни «перебудови і гласності» [19, с. 148].

Впродовж 1970-х років Україну відвідало близько 177 тис. туристів із США, більшість з яких (100 тис.) прибула після гельсінської наради 1975 року. Максимальна їх кількість припадала на 1978 рік — 22 тис. 917 осіб. Їх найбільшими разовими, але масовим прибуттями були туристи з круїзних лайнерів. Так, в березні 1979 року в Одесу зайшов круїзний теплохід «Роттердам», в лютому 1987-го в Ялті швартувався аналогічний

крузі «Юніверсал» [20, арк. 5]. Але в цілому, туристичні потоки із США впродовж 1980-х років були не стабільними: через бойкот Олімпіади в Москві мінімальна кількість туристів (4 тис. 481) фіксувалася в 1980 році, максимальна — в 1985-му (19 тис. 840) [21, арк. 5].

Загалом же, це були туристи середнього і старшого віку, за професіями: держслужбовці, юристи, медпрацівники, бізнесмени. Тобто, заможні особи, які могли собі замовити проституток. Аби хоч якось відволікти туристів від такої форми відпочинку, «Інтурист» вдавався до різного. Зокрема, Ольга Радченко наводить цікавий факт [19, с. 148]: групу американців, яка перебувала в Києві 1976 року залучили до споглядання першотравневої демонстрації. Але вони покинули її через 20 хв. визнавши її нудною [22, арк. 22].

Щодо локацій, то валютні проститутки займали стратегічні місця: в ресторанах, у барах, на вході до готелю, у фойє на вході, у відпочинкових зонах на поверхах, найбільші відчайдухи надзвонювали в номери. Контроль місцевих проституток був тотальний і жорсткий — чужих зайд брутально виштовхували, але частіше викликали міліцію. Бо первинний контроль, а правдиво — «кришування» здійснювала саме місцева міліція. На цьому полі дуже виразно прослідковувався конфлікт між МВС і КДБ. Інколи місцеві бандерші могли за платню дозволити працювати пришим проституткам, але лише в разі повної завантаженості своїх дівчат.

Відомими і обивателям, і міліції, і кедебешникам були українські готелі: у Львові «Жорж», в Одесі «Красная», в Ялті «Ореанда» та «Ялта-Інтурист», у Києві «Русь» та «Либідь». Їхньою специфікою було те, що робота в них проституток була чітко структурована, підконтрольна і керована, там не було зайд, за усі ступені надання послуг та їхню якість відповідали конкретні посадовці, як-то швейцари, чергові за поверхами, адміністратори тощо. З особистого досвіду можу зазначити, що пропонування послуг проявлялося через надзвонювання в номер (львівський готель «Львів») та зухвале очікували у фойє поверху і наполегливе пропонування розважитися (харківський готель «Харків»). Така нестриманість і наполегливість дівчат легко пояснювалася: клієнтів було мало, а проституток вдосталь. Відтак, вони відверто боролися за клієнтів, і таким чином стимулювалося освоєння нових місць для промислу та нових способів заробітку.

Від початку 1980-х років в мережі інтуристівської ресторанів, а згодом і в просто дорогих питних закладах почав процвітати й інший прибутковий бізнес, головними рушійницями якого стали проститутки. Це — консумація. Схема «розводу» клієнтів була дуже простою, а головне легальною. Отже, керував усім бармен, завданням дівчат було скласти компанію безтурботному клієнту і спонукати його якнайбільше

замовити саме дорогого алкоголю, барменові махінації з ним (недолив, заміна напоїв дешевшими тощо) приносили значну виручку. Консумантки були зацікавлені в цьому, бо отримували певний відсоток з виторгу.

Трохи про порно. Отже, супутним явищем з царини візуальної творчості є порнокультура. На мою думку, порно називають все те, що несе тілесний, образотворчий, текстовий чи мовний еротизм, але який не вкладається в мінливі суспільні моральності певного часу. Найбільш поширеним проявом порно в культурі є порнографія. В усі часи порно було невід'ємною частиною сексуальної культури людства. Світове мистецтво рясніє тисячами прикладів візуальної еротизації сексу. На моє переконання, порно є самостійним і повноцінним елементом культури повсякдення, найкраще сполучаючись з індустрією сексуальних розваг та послуг.

Щодо українських реалій, то все, що дразнило примітивний сором'язливий погляд радянського обивателя осудно називалося «порнографією», незважаючи, що сюди належали і визнані мистецькі твори. Вже зразковим прикладом цього є історія життя роману Володимира Набокова «Лоліта» (російський переклад було здійснено 1967 року). В СРСР книга була заборонена й побачила світ лише в час «перебудови», вона вийшла в 1989 році у видавництві «Известия», в надзвичайно популярній тоді серії «Библиотека журнала „Иностранная литература“». В Україні смакування текстом роману набуло слабкоприкритого поширення як серед обивателів, так і в середовищі літературних естетів, він передавався «з рук в руки» лише особам, яким довіряли. І за таємничістю це нагадувало подібні конспірологічні практики щодо розповсюдження політичного самвидаву.

Щодо візуалізації цього культурного явища, то тут маємо конкретну історичну подію: свого часу з приватних салонів порнографія у вигляді карток, які зображали голих дівок та сцени злягання вийшла в світ на потребу солдат-окопників під час Першої світової війни. Її розвиток був стрімким і незворотнім, бо базувався на природних людських потребах, найперше на естетичному задоволенні від споглядання краси жіночого тіла. Окрім того, присутність в ранцях воїнів карток з такими зображеннями частково знімала медичну проблему, викликану відсутністю регулярного сексу для солдат та молодших офіцерів. Для самозадоволення слугував дальній кінець окопу... Сексіндустрія почала свою невпинну ходу, бо технічний розвиток як найкраще спонукав до застосування новітніх винаходів: перше фото — перше порно, перші фільми — перше порно.

Найбільшого поширення в СРСР порно у вигляді порнографії з'явилося через тюремні гральні карти із зображеннями голих спокусниць.

Відповідно, в українське чоловіче повсякдення дорослих і підлітків вони прийшли у вигляді сувенірів, привезених «на пам'ять» колишніми зеками. В 1960-ті плакати з голими чи ледве прикритими дівками, які привозили далеkobійники й моряки однозначно обзивалися «порнографією». Але були найзатребуванішими елементами чоловічого дозвілля, при певних матеріальних можливостях таких естетів, вони могли рясно прикрашати холостяцькі квартирки. Інформації про все це активно передавали очевидці-везунчики. Ну, і звісно слугувало стійким заздрощам усім тим, хто не мав можливості оточити себе таким еротичним видовищем. Така «полуничка» сьогодні не забута українськими законодавцями: «Ввезення, виготовлення, збут і розповсюдження порнографічних предметів» (ст. 301) також жорстко карається: каральна «вилка» відповідно тяжкості злочину може бути від штрафу в одну тисячу неоподатковуваних мінімумів доходів громадян (17 тис. грн.) до 5 років позбавлення волі [16, с. 181–182].

Значного поширення кіноеротика набула з появою на теренах УРСР відповідної демонструвальної техніки. Перші побутові відеомагнітофони «Соні», «Філіпс» та «Грундіг» почали з'являтися на закордонних полицях десь від початку 1970-х років. І, звісно, радянські працівники закордонних представництв і дипломати були першими в СРСР їхніми власниками. Прорив у поширенні порнопродукції відбувся на початку 1980-х років, коли стали доступними піратські відео копії відповідних іноземних фільмів на касетах «VHS». Аби задовольнити зростаючу потребу в відеоапаратурі, в 1983 році було розпочато крупносерійний випуск радянського касетного відеомагнітофона «Електроника ВМ-12» під формат «VHS», а в 1984-му він почав поступати до продажу. Це відразу стимулювало до появи підпільної мережі так званих «кухонних» приватних переглядів, коли вечорами збиралася група обраних, надійних глядачів-друзів. Звісно, такі щасливці не могли не поділитися враженнями, і згодом почали приводити і своїх друзів. Поступово все це набувало розголосу, і до середини 1980-х років такі приватні відео перегляди нещадно придушувалися дільничними міліціонерами. Але «полуничну» кіноіндустрію вже було не зупинити: лише в 1988 році до СРСР було ввезено більше 100 тис. відеокасет, їх переважна частина була з порно, а знамениті картаті торби українських «човників» доправляли до України вже тисячі відеомагнітофонів.

Розквіт припадав на часи «перебудови», коли влада прихильно ставилася до будь якої приватної бізнесової ініціативи громадян. Відтак, відео перегляди з квартир українців перенеслися ще й до новостворених віdeosалонів. На той час це був єдиний незаборонений доступ до світової кіно еротики. І товклися там і батьки, і діти. І для обох це був непе-

ревершений досвід: дорослі смакували, тим, що ще не пробували із власними жінками чи дівчатами «в ліжку», а підлітки отримували своєрідну ініціацію у світ дорослого сексуального життя! Мені відомі випадки, коли для обраних «крутили» і відверте кінопорно.

Не можна не згадати і про київські тогочасні реалії. На пам'ять приходить відеосалон, який розміщувався в невеликій, непримітній будівлі в парку, близько в ста метрах від огорожі Верховної Ради. Один з моїх старших приятелів, багаторічний працівник Інституту історії України, що на Грушевського, 4, тобто неподалік цього салону, якось у розмові поділився прецікавим фактом. Цей салон ще залишався працювати аж до початку 1990-х років, і він запевняв, що неодноразово бачив, як туди замість аби законотворити на сесійних засіданнях туди бігали за «полуничною» депутати Верховної ради! А раптом серед них був якийсь «слуга народу» ще не розбещений розтлінними впливами Заходу? Ну, як тут не згадати застережні настанови Жана-Марі К'юбільє, що «[...] Споглядачеві порно жінка видається доступною в принципі; і незалежно від того, слугує це відчуття дороговказом до дій в реальному світі чи ні, ніщо не заважає втішатися доступністю вже зараз, ставлячи себе на місце того, хто володіє жінкою на екрані» [24, с. 92]. А опісля цього, чи таким самим він повертався до своєї зашореної соціалістичної дійсності? Ну, що ж — природне нікому не чуже...

Коротко підсумовуючи секстему, маю сказати, що причини розвою, стимулюючі фактори, напрацьовані правила функціонування як цілісної системи, основні тенденції розвитку, перспективи легітимізації — все це закладалося в кінці 1960-х років. А початковий етап непростого становлення проституції як обслуговуючої професії, сфери індивідуальної підприємницької діяльності, надприбутковий невід'ємний елемент сексіндустрії — все це припало на час горбачовської «перебудови».

Фарцування. Як зазначалося вище, інтуристівські реалії спонукали до розвою ще одного виду підробітку — фарцуванню. У доступних, і з часом усталених трактуваннях читач не знайде повного пояснення цьому явищу, не зрозуміє закономірностей його існування, не побачить усіх дійових осіб, ризиків. У найкращому випадку ця куца схема зводиться лише до виокремлення фарцувальника як особи, яка безпосередньо купує товар у іноземця і безпосередньо перепродує його радянським споживачам. Проте висновки із проведених наукових пошуків дозволяють мені значно розширити перелік учасників і дій, і запропонувати розширену схему, де неодмінними ключовими складовими фарцування хоча і залишалися «іноземець–товар іноземного виробництва–покупець/перекупник–покупець», але соціальну базу я пропоную значно розширити, бо усі нові учасники схеми та їхні дії тим, чи тим чином склали повнішу картину

функціонування фарцування в Україні як підприємництва. Отже, ким вони були?:

(1) Щодо соціальної бази, то найскоріше фарцувальниками ставали відчайдухи устрімлені не лише жагою до заробітку, а насамперед з можливостями до безпосереднього контакту з іноземцями. Це насамперед, були працівники інтуристівських готелів чи інших локацій, в яких неодмінно мали проживати іноземці, а надто: адміністратори, бармени, офіціанти, носії, покоївки, прибиральниці, чергові на поверсі та швейцари. Успіх їхнього промислу мав свої особливості. Я розглядаю період укладу радянського життя з ідеально відлагодженою мережею роботи сексотів (рос.: секретных сотрудников), тобто тих, хто не був штатним співробітником силових відомств (зокрема, КДБ чи МВС), але добровільно чи з примусу працював на них⁵. І найперше ними кишіла система «Інтуристу». Тому вищезгадані працівники аби не потрапитися і зберегти таку престижну роботу-годувальницю часто просто «скидали» товар посередникам, тобто вони інколи безпосередньо його не продавали.

(2). Це ті, хто мав службовий доступ до інтуристівських структур та іноземців безпосередньо. Ними були екскурсоводи, перекладачі, водії екскурсійних автобусів і таксисти. Переважно, вони собі вже могли дозволити безпосередньо не лише купувати, а й перепродувати дефіцитні товари. А іншу частину цього ж товару вони також могли «скидати» перекупникам.

(3) Тепер щодо останніх. Саме перекупники були найчисельнішу ланкою в мережі фарци, й повноцінно відповідали означенню фарцувальник. І пересічні радянські громадяни саме з ними й контактували, аби придбати той, чи той дефіцитний товар. Ними були підприємливі люди різного віку і статі, для яких це був як основний (тоді ми їх називаємо «бариги»), так і додатковий заробіток, зокрема студенти чи працівники державних контор.

(4). Фарцувальниками ставали також і люди поза інтуристівської системи. Це працівники торгівельного і круїзного морського флоту. Але вони вже «ходили» під серйозною статтею «контрабанда». Правда, це їх ніколи не зупиняло робити на цьому бізнес, як підтвердження — багатолітні черги і тисячі бажаючих, аби потрапити для роботи у ці структури. Щодо бізнесових ризиків, то такі працівники аби не потрапитися і зберегти таку престижну роботу-годувальницю також часто просто «скидали»

---

⁵ Разом з тим, були непоодинокими випадки, коли для оперативного контролю найзначніших місць та відслідкування ситуації, наприклад, черговими на поверсі чи адміністраторами працювали штатні працівники КДБ (зокрема, в київському готелі «Либідь», одеському «Красная» та ялтинській «Ореанді»).

товар посередникам, тобто вони інколи безпосередньо його не продавали, а лишали для особистого чи родинного вжитку.

(5). У тісній спайці з фарцувальницьким бізнесом були і працівники дипломатичних, торгівельних і транспортних (напр., «Аерофлоту» чи «Совтрансавто») представництв СРСР за кордоном. Парадоксальним було те, що саме ці структури найприскіпливіше опікувалися КДБ, відтак, при тотальному контролю особистого життя працівників, кедебісти могли поблажливіше ставитися до таких проявів слабкості радянських підданих. Тобто існувало негласне контрольоване послаблення вимог щодо придбання, транспортування і продажу товару працівниками означених організацій. Тому і в СРСР вони та їхні близькі вільно, не боячись могли демонструвати на собі закордонні вбрання, мати круту фото- та музичну техніку і таке подібне. Найяскравішим прикладом життя такої молоді може слугувати фільм Валерія Тодоровського «Стиляги» (РФ, 2008 р.). Разом з тим, з такою системою безпеки в процесі заробітку на роботі і ризиків в реалізації набутого товару я відношу це до прикінцевих правил висвітлених у пунктах 1 та 4.

(6). Фарцуванням займалися і «русо туристо» без «обліко мореле», тобто виїзні радянські туристи, які могли дещо з товару, але обмежено провезти в СРСР із закордонної мандрівки. Найбільш ласими звісно були поїздки до капкраїн, бо той товар був найжаданішим. Але й поїздки до братніх країн соціалістичного табору також завше був прибутковим, а надто до Югославії чи Угорщини. Не дивлячись на чималу протяжність зовнішнього кордону УРСР в республіці відомими осередками фарцування були найперше портові міста (Одеса, Миколаї, Херсон) та курортний Крим. Західний напрям залишався здебільшого задля привозу товарів для особистої разової комерції чи незначних партій товару.

Щодо означення присутності дефініції «фарца», то до неї я б відніс торгівлю товарами виключно іноземного виробництва. Бо торгівля іншими дефіцитними товарами (наприклад, дріжджами) підпадає під означення спекуляція. Цим самим також можна назвати торгівлю іноземними товарами, але не в означених локаціях, а, наприклад, на містечкових базарах віддалених населених пунктів. У радянському законодавстві статті за фарцу не існувало, але якщо такі відчайдухи «попадалися» до рук правоохоронців, то могли отримати термін за спекуляцію, а в гіршому випадку передбачалося більш суворе покарання — за незаконні валютні операції.

Коли ми говоримо про те, що стало приводами «попадання в професію», то їх є декілька. Одним із приводів цим займатися могла слугувала і ситуативна подія, яку я привожу з особистого досвіду мого чернігівського життя. Уявімо собі пересічного молодого працівника про-

мислового підприємства, якому пощастило придбати (через «дістати») чи отримати в подарунок від батьків якусь моднячу і обов'язково імпорту одяжину. З'явившись у ній серед друзів, він відразу був застаний настирливими питаннями: «А де ти взяв?» і мрійними закидами: «І я б собі таку купив... Допоможеш?». І часто саме це було спонукою до початку фарцування, бо при невеликих зарплатнях він вже відчув запах додаткового прибутку.

Проте опинившись в нових обставинах, з новими друзями наш герой наражався на несприйняття його як рівного торговця більш хитрими колегами. Дехто не мав соціальних підстав були в колі таких перекупників, але був затуманений принадами їхнього життя. Звернемося за прикладом до радянського кінематографа. У фільм «Хід конем» (1962 рік, режисерка Тетяна Лукашевич) герой Савелія Крамарова був трактористом, але самозречено прагнув до не доступних йому красот життя крутих фарцувальників, так званої «золотої» молоді, а вони принижуючи показово знущалися з нього. Той світ був ще не готовий прийняти подібних зайд.

Ремаркою відзначу, що фарца як система купівлі-продажу була вигідною і для іноземців. Бо коли їм щось треба було терміново купити, без тяганини із обміном валюти (а курс був завжди не вигідним), то вони просто продавали речі придатним для цього особам (про них зазначено вище) за рублі, і вже на них отоварювалися необхідними товарами.

Коротко підсумовуючи зазначу, що наповнення тексту вищеозначеними матеріалами та авторськими твердженнями виглядають дещо еkleктично. Але це пояснюється лише одним — тематична розмаїтість означених проблем та їхня наукова невичерпність спонукатимуть і мене, і, сподіваюся, моїх послідовників до майбутніх, більш глибоких досліджень, і, відповідно, до нових пошуків, тверджень, висновків.

Джерела та література

1. *Джоанідис, Пол*. Повна енциклопедія сексу / Пол Джоанідис / Перекл. з англ. — К.: КМ Publishing [ТОВ «Видавництво “Країна Мрій”»], 2011. — 944 с., іл.
2. *Мюшамбле, Робер*. Оргазм і Захід: історія задоволення від XVI століття до наших днів / Робер Мюшамбле / Переклад Ірини Славінської. — К.: Темпора, 2011. — 444 с.
3. *Раєн, Крістофер, Джета, Касільда*. Світанок сексу: доісторичні витоки сучасної сексуальності / Крістофер Раєн, Касільда Джета / Переклад Вікторії Наріжної. — К.: Темпора, 2012. — 506 с.
4. *Ендшю, Даг Ейстейн*. Секс та релігія. Від балу цноти до благословенної гомосексуальності / Даг Ейстейн Ендшю / Перекл. з норв. — Львів: Видавництво Анетти Антоненко; Київ: Ніка-Центр, 2017. — 304 с.
5. *Кон І.С.* Клубничка на березке. Сексуальна культура в Росії / Ігорь Кон. — М.: ОГИ, 1997. — 464 с.

6. Кон И.С. Вкус запретного плода. Сексология для всех / Игорь Кон. — М.: Семья и школа, 1997. — 464 с.; Кон И.С. Сексология / Игорь Кон. — М.: Академия, 2004. — 384 с.; Кон, И.С. Секс, общество, культура / Игорь Кон // Иностранная литература. — 1970. — № 1. — С. 243–255; Кон, И.С. Секс и меньшинства: Как гомофобия становится ксенофобией / Игорь Кон // Новое время. — 2006. — № 15. — С. 32–35.

7. [Режим доступа:] <https://www.yakaboo.ua/ua/istorija-prostituticii.html>

8. Шаповал, Антон. Історія проституції від Вавилону до Амстердаму: публіцистичне видання / Антон Шаповал. — К.: Спадщина, 2012. — 240 с.

9. Ходырева Н.В. Современные дебаты о проституции. Гендерный подход / Н.В. Ходырева. — СПб.: Алетейя, 2006. — 276 с.

10. Швидкий, Василь. Місто vs село: подібне та особливе в деяких асоціальних проявах в Україні 1950–1960-х рр. / Василь Швидкий // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей / Відп. ред. В.М. Даниленко, ред.-упоряд. В.П. Швидкий. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2014. — Вип. 19. — С. 97.

11. Моральный кодекс строителя коммунизма [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9C%D0%BE%D1%80%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D1%8B%D0%B9_%D0%BA%D0%BE%D0%B4%D0%B5%D0%BA%D1%81_%D1%81%D1%82%D1%80%D0%BE%D0%B8%D1%82%D0%B5%D0%BB%D1%8F_%D0%BA%D0%BE%D0%BC%D0%BC%D1%83%D0%BD%D0%B8%D0%B7%D0%VC%D0%B0

12. Орлов И.Б., Попов А.Д. Сквозь «железный занавес». See USSR!: иностранные туристы и призраки потемкинских деревень / И.Б. Орлов, А. Д. Попов; Нац. исслед. ун-т — Высшая школа экономики. — М.: Изд. дом Высшей школы экономики, 2018. — С. 433–434.

13. Яременко В. Монолог «ночной феи» / В. Яременко // Трезвость и культура. — № 9. — 1988. — С. 28–30.

14. Советский Крым. — 1987. — 23 сентября.

15. [Режим доступа:] https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D1%80%D0%BE%D1%81%D1%82%D0%B8%D1%82%D1%83%D1%86%D0%B8%D1%8F_%D0%B2_%D0%A1%D0%A1%D0%A0

16. Кримінальний кодекс України: чинне законодавство зі змінами та доповненнями станом на 4 липня 2020 року. — К.: Паливода А.В., 2020. — 292 с.

17. Кодекс України про адміністративні правопорушення: чинне законодавство зі змінами та доповненнями станом на 4 липня 2020 року. — К.: Паливода А. В., 2020. — С. 190.

18. Центральний держаний архів громадських об'єднань України, ф. 1, оп. 25, спр. 434, арк. 8.

19. Радченко О.Н. «Интурист» в Украине 1960–1980 годов: между красной пропагандой и твердой валютой: монография / О.Н. Радченко. — Черкассы: Издательство Чабаненко Ю.А., 2013. — С. 148.

20. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 4672, оп. 1, спр. 661, арк. 5.

21. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 4672, оп. 1, спр. 660, арк. 5.

22. Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 1, оп. 25, спр. 1433, арк. 22.

23. Міщенко, Катерина. Життя у секс-індустріальному суспільстві / Катерина Міщенко // Політична критика: Секс і політика. — [Б. д.]. — № 3. — [Б. м.]. — С. 93.

24. К'юбільє, Жан-Марі. Порногламур / Жан-Марі К'юбільє. — Київ: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2009. — 176 с.

References

1. Dzhoanidys, Pol. (2011). *Povna entsyklopediya seksu*. Kyiv: KM Publishing [TOV «Vydavnytstvo “Krayina Mriy”»]. [in Ukrainian].
2. Myushamble, Rober. (2011). *Orhazm i Zakhid: istoriya zadovolennya vid XVI stolittya do nashykh dnyv*. Kyiv: Tempora. [in Ukrainian].
3. Rayen, Kristofer & Dzheta, Kasil'da. (2012). *Svitanok seksu: doistorychni vytoky suchasnoyi seksual'nosti*. Kyiv: Tempora. [in Ukrainian].
4. Endsh'o, Dag Eysteyn. (2017). *Seks ta relihiya. Vid balu tsnoty do blahoslovennoyi homoseksual'nosti*. L'viv: Vydavnytstvo Anetty Antonenko; Kyiv: Nika-Tsentr. [in Ukrainian].
5. Kon, Igor'. (1997). *Klubnichka na berozke. Seksual'naya kul'tura v Rossii*. Moskva: OGI. [in Russian].
6. Kon, Igor'. (1997). *Vkus zapretnogo ploda. Seksologiya dlya vsekh*. Moskva: Sem'ya i shkola. [in Russian]; Kon, Igor'. (2004). *Seksologiya*. Moskva: Akademiya. [in Russian]; Kon, Igor'. (1970). Seks, obshchestvo, kul'tura. *Inostrannaya literatura — Foreign literature, 1*, p. 243–255. [in Russian]; Kon, Igor'. (2006). Seks i men'shinstva: Kak gomofobiya stanovitsya ksenofobiyei. *Novoye vremya — New time, 15*, p. 32–35. [in Russian].
7. (n. d.). Retrieved from <https://www.yakaboo.ua/ua/istorija-prostituticii.html>
8. Shapoval, Anton. (2012). *Istoriya prostytutsiyi vid Vavylonu do Amsterdamu: publitsychny vydannya*. Kyiv: Spadshchyna. [in Ukrainian].
9. Khodyreva, N. V. (2006). *Sovremennyye debaty o prostitutsii. Gendernyy podkhod*. SPb.: Aleteya. [in Russian].
10. Shwydky, Vasyl'. (2014). Misto vs selo: podibne ta osoblyve v deyakykh asotsial'nykh proyavakh v Ukrayini 1950–1960-kh rr. *Ukrayina XX st.: kul'tura, ideolohiya, polityka. Zbirnyk statey*, (19), p. 97. [in Ukrainian].
11. (n. d.). Moral'nyy kodeks stroitelya kommunizma. Retrieved from: https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9C%D0%BE%D1%80%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D1%8B%D0%B9_%D0%BA%D0%BE%D0%B4%D0%B5%D0%BA%D1%81_%D1%81%D1%82%D1%80%D0%BE%D0%B8%D1%82%D0%B5%D0%BB%D1%8F_%D0%BA%D0%BE%D0%BC%D0%BC%D1%83%D0%BD%D0%B8%D0%B7%D0%BC%D0%B0
12. Orlov, I. B., & Popov, A. D. (2018). *Skvoz' «zheleznyy zanaves»*. See *USSR!: inostrannyye turisty i prizrak potemkinskikh dereven'*. Moskva: Izd. dom Vysshey shkoly ekonomiki, p. 433–434. [in Russian].
13. Yaremenko, V. (1988). Monolog «nochnoy fei». *Trezvost' i kul'tura — Sobriety and culture, 9*, 28–30. [in Russian].
14. (1987). *Sovetskiy Krym — Soviet Crimea*, 23 sentyabrya. [in Russian].
15. (n. d.). Retrieved from: https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D1%80%D0%BE%D1%81%D1%82%D0%B8%D1%82%D1%83%D1%86%D0%B8%D1%8F_%D0%B2_%D0%A1%D0%A1%D0%A1%D0%A0
16. (2020). *Kryminal'nyy kodeks Ukrayiny: chynne zakonodavstvo zi zminamy ta dopovnennyamy stanom na 4 lypnya 2020 roku*. Kyiv: Palyvoda A. V. [in Ukrainian].
17. (2020). *Kodeks Ukrayiny pro administratyvni pravoporushennya: chynne zakonodavstvo zi zminamy ta dopovnennyamy stanom na 4 lypnya 2020 roku*. Kyiv: Palyvoda A. V. [in Ukrainian].
18. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy, f. 1, op. 25, spr. 434. [Central State Archives of Public Organizations of Ukraine, fund 1, description 25, file 434].
19. Radchenko, O. N. (2013). *«Inturist» v Ukraine 1960–1980 godov: mezhdou krasnoy propagandoy i tverdoy valyutoy: monografiya*. Cherkassy: Izdatel'stvo Chabanenko Yu. A. [in Russian].

20. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy, f. 4672, op. 1, spr. 661. [Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine, fund 4672, description 1, file 661].

21. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy, f. 4672, op. 1, spr. 660. [Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine, fund 4672, description 1, file 660].

22. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy, f. 1, op. 25, spr. 1433. [Central State Archives of Public Organizations of Ukraine, fund 1, description 25, file 1433].

23. Mishchenko, Kateryna. (n. d.). Zhyttya u seks-industrial'nomu suspil'stvi. *Politychna krytyka: Seks i polityka*. — *Political Criticism: Sex and Politics*, 3, 93. [in Ukrainian].

24. K'yubil'ye, Zhan-Mari. (2009). *Pornohlamur*. Kyiv: Vydavnytstvo Solomiyi Pavlychko «Osnovy». [in Ukrainian].

Shvydky Wasyl (Kyiv)

Candidate of Historical Sciences (PhD in History), Senior Researcher Fellow,
Institute of History of Ukraine, National Academy of Sciences of Ukraine,
History of Ukraine in the second half of the XXth century Department

In the shadow of «Inturist»

(a few words about forbidden things from the 1960s – to the 1980s)

The article deals with some understudied aspects of Ukrainian history in the second half of the twentieth century. Thematically, if somehow vaguely, they can be described as «sex as a service» and «black marketeering» (fartsuvannia). These are probably the most silenced problems in the fields of Ukrainian social history and cultural studies of everyday life of the Soviet Ukrainian republic. The research breadth of the topics allows us to touch on related issues, such as the presence of the child factor and pornography as a cultural phenomenon. The article also raises the question of structural components in profit-earning black marketeering.

Key words: *everyday life, prostitution, prostitutes, sex as a service, sex industry, black marketeering.*

Довжук Ігор (м. Переяслав)

Професор, доктор історичних наук,
професор кафедри документознавства
Університету Григорія Сковороди в Переяславі
УДК 82:061.2(477.6)(09) «196»

ТВОРЧА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ ДОНБАСУ В ПЕРІОД ЗГОРТАННЯ ПРОЦЕСІВ ЛІБЕРАЛІЗАЦІЇ

У статті розглядається професійна, громадська та правозахисна діяльність творчої інтелігенції Донбасу, передусім літераторів, у 1960-х роках в умовах згортання процесів лібералізації в радянському суспільстві. Показано ставлення влади до творчої інтелігенції загалом у період, коли відбувається глибокий і болісний переворот у суспільній свідомості, критичний аналіз минулого, переоцінюються сталі цінності.

Незважаючи на позиціювання Донецького регіону як промислового центру республіки й акцентування лише його економічних здобутків у розвитку України, представники творчої інтелігенції Донбасу посідали провідне місце в українському національно-демократичному русі. Літераторами зі Сталінської (Донецької) і Луганської областей були організовані неофіційні творчі спілки, правозахисні громадські організації.

Ключові слова: *Донбас, творча інтелігенція, письменники, поети, художники, дисиденти.*

Національно-культурне відродження, яке всіляко пригнічувалось офіційними структурами, відбувалось усупереч усім перешкодам. Завдяки стійкості його учасників та їхньої активної діяльності відбувався процес активного навернення до української національної культури представників різних верств суспільства, визрівало середовище національно свідомих, переконаних у своїй правоті подвижників. Серед них було багато представників творчої інтелігенції. Зерна цього національного пробудження невдовзі дали паростки в їхній творчості. Це знайшло своє відображення у зародженні мистецького нонконформізму.

Через особливість Донецького регіону як стратегічного об'єкта для УРСР тут діяла найбільш розгалужена система органів державної безпеки. З огляду на пильну увагу до творчої діяльності літераторів і митців органів цензури й до громадської — органів держбезпеки активне й відкрито висловлювання своїх ідей унеможлиблювалось. Більш того, митці

зادля активізації своєї діяльності потребували об'єднуватись у групи. Розвиток культурного життя в містах Києві, Одесі, Львові був найвищим, до них здебільшого і була спрямована течія молодих талановитих письменників, художників, акторів, режисерів. Саме тут для мистецької молоді відкривались двері в освітні, культурні заклади, організації та установи. Уже в цих організаціях відбувалось ідейне й творче визрівання дисидентів.

Спочатку шістдесятники здебільшого були лояльними радянськими громадянами, які мали, як на порівняно молодих, досить високий соціальний статус — члени творчих спілок, аспіранти, науковці, їхні твори виставлялися та друкувалися. У цей час письменників і поетів надихали новітні здобутки НТР: розщеплення атома, з'ясування молекулярної структури ДНК, й особливо — польоти в міжпланетний простір. Проте з орбіти планета здавалася такою крихітною і беззахисною, що невдовзі на зміну романтиці нестримного освоєння космосу прийшло тверезе усвідомлення крихкої беззахисності всезагальної гармонії. До того ж віра в людину й любов до людини втілювалися насамперед у безмежно ширій любові до України, вірі в непоборну силу її народу, його провідну місію. Тому у своїх виступах і публікаціях *Іван Світличний* (1929–1992), *Євген Сверстюк* (1927–2014), *Іван Дзюба* (н. 1931) не дуже голосно, але іронічно й дошкульно критично оцінювали методологію соціалістичного реалізму. Поезії *Василя Симоненка* (1935–1963) несли якийсь особливий новітній «шевченківський» дух. Популярність Симоненка та *Івана Драча* (1936–2018) виходила за межі усталеного й викликала роздратування в офіційних колах. Зіткнення шістдесятників із системою було неминучим. Назрівав відкритий конфлікт із режимом. Тим паче, що на той час шістдесятництво вже гуртувалося не тільки довкола приватних «кухонних» осередків, але й в офіційно зареєстрованих громадсько-культурних організаціях. У Києві це був Клуб творчої молоді «Сучасник» (голова в 1959–1963 рр. — Л. Танюк)¹, у Львові — «Пролісок» (на чолі з М. Косовим), імпульсом до створення якого став творчий візит до галицької столиці І. Дзюби, *Миколи Вінграновського* (1936–2004) та І. Драча 1962 р. Тут збиралися, щоб обговорити мистецькі й громадські питання, послухати гарну поезію і музику; клуб організував творчі вечори, вистави, виставки. Лунали гострі думки і «заборонені» слова «Україна», «нація» (замість «УРСР», «радянський народ»), поширювалася «нерекомендо-

---

¹ Танюк Леонід Степанович (1938–2016) — режисер театру і кіно, заслужений діяч мистецтв України (1995 р.), народний артист України (2008 р.).

вана» чи й просто «крамольна» література, зароджувався «самвидав». Але період загальної ейфорії був досить коротким.

У жовтні 1964 р. М.С. Хрущова було відсторонено від влади, на його місце прийшов Л.І. Брежнев. А в серпні–вересні 1965 р. Україною проркотилася хвиля політичних арештів. Серед тих, хто потрапив за ґрати, переважно були шістдесятники: критик І. Світличний, маляр *Опанас Заливаха* (1925–2007), правозахисники *Валентин Мороз* (1936–2019), брати *Горині*² та ін. Почалася ера лицемірства й брехні, доносів і наклепів, закритих судів і публічних покаянь, тюрем і спецбожевільень, а то й фізичних розправ, замаскованих під кримінальні злочини (наприклад, звирячі вбивства художниці *Алли Горської* (1929–1970), композитора *Володимира Івасюка* (1949–1979)). А 4 вересня 1965 р. під час прем'єри фільму С. Параджанова «Тіні забутих предків» у київському кінотеатрі «Україна» І. Дзюба виступив із заявою-протестом проти арештів української інтелігенції. Його підтримали *В'ячеслав Чорновіл* (1937–1999), *Василь Стус* (1938–1985) та ін. Усі відчували: настав час вибору. Або відстоювати свої позиції «до кінця», або «приспосуватись» до нових умов життя, або «демонстративно» замовчати. Саме перед таким вибором постали шістдесятники. Їхня юність закінчилася разом з першими арештами³. Розпочалася жорстока боротьба комуністичного режиму з інтелігентами-гуманістами, яких зазвичай проголошували «буржуазними націоналістами».

Зазначимо, що явище «шістдесятництва» було неоднозначним як за творчими постатями, так і за стильовими течіями та ідейно-естетичними вподобаннями. Тут є і модерністи (Іван Драч, Василь Голобородько (н. 1945), Микола Воробйов (н. 1941)), і неоромантики (Микола Вінграновський), і неонародники (Василь Симоненко, Борис Олійник), і постмодерністи (Василь Стус). Таке розмаїття свідчило про багатство відновлюваної української літератури. Воно не вкладалось у жорсткі рамки «соціалістичного реалізму», загрожувало його існуванню, і тому радянська влада та слухняна критика (Микола Шамота (1916–1984) та ін.) намагалися його дискредитувати, звинувачуючи в «естетизмі», «абстракціонізмі», відірваності від життя тощо.

---

² Горинь Михайло Миколайович (1930–2013) — український правозахисник, дисидент і політв'язень радянських часів; Горинь Богдан Миколайович (н. 1936) — український політичний та громадський діяч, журналіст, мистецтвознавець, політолог, колишній дисидент.

³ Друга хвиля арештів проркотилася 1972 р. Тоді забрали В. Стуса, В. Чорновола, С. Сверстюка, І. Світличного, І. Дзюбу, І. Калинця та ін.

Водночас навіть у межах офіційної імітаційної літератури проби- валися струмені опозиції. З літературного обігу було вилучено роман О. Гончара «Собор» на тій підставі, що в ньому йшлося про потребу відновлення національної пам'яті, про право людини на свободу, засуд- жувалися прояви пристосуванства та національного нігілізму [4]. Суттєві зміни сталися і в поезії *Дмитра Павличка* (н. 1929). З неї поступово витіснялися штампи «соціалістичного реалізму», за якими дійсність роз- колювалася на дві непримиренно ворожі сили, що фарбувалися в конт- растні чорний та білий кольори. Лірика дедалі глибше виповнювалася розмаїттям барв і форм, пізнавала принади яскравої метафори, прой- малася насолодою творчого експерименту. Свідчення цьому — збірка «Гранослов» (1967 р.). Високі морально-етичні критерії поет обгрунто- вував і у великих віршованих формах («Поєдинок», «Вогнище» та ін.), до яких зверталися й інші поети [2, с. 8–9]. Можливо, найповніше в цьому жанрі розкрився талант *Бориса Олійника* (1935–2017). Скромно дебюту- вавши у 60-х роках, він поступово саморозкривався у філософському осмисленні принципових явищ етичного змісту («Дорога», «Рух», «Урок». «Доля» тощо). Особливе місце в його доробку посідає поема-цикл «Сиве сонце моє». З переконливою силою художнього слова тут одухотворя- ється постать матері.

Діаметрально протилежної позиції послідовно дотримувалася *Ліна Костенко* (н. 1930). Вона зуміла показати особистий приклад спротиву офіційній імітаційній літературі. Не подаючи своїх рукописів до видав- ництв і журналів, вона кинула виклик тогочасному суспільному ладові. В її доробку відсутні поетичні акорди про «щасливе життя» під «мудрим керівництвом» компартії. Після збірки «Мандрівки серця» (1961 р.) лише 1977 р. з'явилася її книжка під символічною назвою «Над берегами вічної ріки». Невдовзі в українській літературі сталась особлива подія, пов'язана з публікацією її історичного роману у віршах «Маруся Чурай» (1979 р.). Читача вразила не тільки нова, свіжа інтерпретація відомого сюжету про легендарну співачку часів Хмельниччини, а й потужний спалах історії. Етична глибина образу Марусі Чурай змушує залишити осторонь питання про реальне існування такої козачки-піснярки. Як би там не було, вона живе й житиме як символ поетичного духу українського народу [5, с. 222–224].

В одну неподільну сув'язь поєднував долю давнього і нинішнього Києва *Павло Загребельний* (1924–2009) у романі «Диво» (1968 р.), нама- гався поетапно висвітлити перебіг національного минулого («Первоміст» (1972 р.), «Смерть у Києві» (1973 р.), «Євпраксія» (1975 р.), «Роксолана» (1979 р.), «Я, Богдан» (1984 р.) тощо) [3, с. 194]. Письменники розширяли вікові рамки, зважувалися полемізувати з офіційною історіографією, яка

відмовляла українству в знанні свого справжнього родоводу. Тому брутальній критиці було піддано романи «Мальви»⁴ Романа Іванчука (1929–2016) та «Меч Арея»⁵ Івана Білика (1930–2012).

Незважаючи на те, що громадська діяльність представників творчої інтелігенції на початку 1960-х рр. розгорнулася саме в столиці, головними її ідеологами і провідниками стали представники Донбаського літературно-мистецького середовища. Для повноцінного аналізу їхньої діяльності необхідно проілюструвати громадську позицію і діяльність найякравіших представників течії.

Один з найперших у русі шістдесятників — журналіст і письменник Григорій Гайовий (н. 1937). Хоч і народився Григорій Титович у Чернігівській області, у десятирічній школі навчався в Макіївці Сталінської області. Зрозуміло, що через те, що був сином «ворогу народу», мав критичні погляди на владу. Під час навчання в Київському університеті на факультеті журналістики був знайомий з Борисом Мар'яном, який певним чином вплинув на формування світогляду студентства. Б. Мар'ян був виключений з вишу 1956 р. і ув'язнений у січні 1957 р. на 5 років за виступ на зборах з програмою-мінімумом: усунути від влади привілейовану касту комуністів, дати можливість розвиватися профспілковому й молодіжному рухові тощо. У 1957 р., після другого курсу, Г. Гайовий поїхав на журналістську практику в Макіївку. Тут на вимогу редактора газети «Макеевский рабочий» затаврувати антипартійну групу Маленкова-Кагановича-Молотова відмовив, зазначивши, що вони для нього всі однакові. Унаслідок цього до ЦК пішов «сигнал», що Київський університет погано виховує студентів. До цього додалися свідчення, згідно з якими журналіст хвалив Троцького, покривав антипартійників і критично висловлювався про В. Белінського, К. Маркса, писав глузливі епіграми на викладачів марксизму-ленінізму. Тим часом домагався місця в гуртожитку, де з нього вимагали пояснювальну записку, в якій Гайовий написав правду — і вона фактично стала самодоносом. Після цього був виключений з університету. Григорій Гайовий залишився в Макіївці, де працював кореспондентом газети «Комсомолец Донбасса». Згодом був відновлений в університеті, після закінчення якого в 1961 р. працював у Луганську в молодіжній газеті «Молодогвардієць» (потім — «Молода гвардія») [6, с. 57].

⁴ «Мальви» — перший історичний роман письменника Р. Іванчука, написаний у 1965–1967 рр.; надрукований у 1968 р. Первинна назва — «Яничари», під цією виданий удруге.

⁵ «Меч Арея» — історичний роман українського письменника І. Білика, вперше виданий у 1972 р. У творі описується життя вождя гунів Аттіли (представленого в книжці як київський князь Богдан Гатило).

За «антирадянські погляди», які Г. Гайовий неодноразово виказував, а також нотатки, куди записував анекдоти про М. Хрущова, у 1962 р. був засуджений на п'ять років. Оскільки ніяких конкретних дій, спрямованих на «підрив і ослаблення радянського державного і суспільного ладу», слідство інкримінувати не змогло, а за погляди нібито не судять, то Гайовий уперто не визнавав себе винним. Усе ж через «антирадянські погляди» у щоденнику Луганський обласний суд 20 червня 1962 р. засудив його за ст. 62 і 64 ч. 1 КК УРСР на 5 років ув'язнення в таборах суворого режиму. Покарання відбував у таборі № 7 (Сосновка), потім на ст. Потьма в таборі № 11 «Дубровлагу», що в Мордовії.

Зазначимо, що 60% контингенту таборів становили українці. Були групи литовців, естонців, латишів, євреїв. Завдяки такому складу в'язнів у таборі було своє нелегальне культурне життя: справляли релігійні й національні свята, діяв літературний гурток. Г. Гайовий писав на клаптиках паперу вірші, зокрема, сатиричні, вивіз звідти повість «Зірвані квіти». Після звільнення у 1967 р. майже 20 років не мав можливості працювати за фахом журналіста, ані на «ітеерівській» посаді, а на робітничу не приймали, мотивуючи тим, що мав вищу освіту. Висіла загроза виселення з Києва за звинуваченням у «дармоїдстві». Працював сезонним різнорабом, вантажником, кочегаром.

Тісно пов'язана з Донецьким краєм доля української поетеси, громадської діячки *Галини Гордасевич* (1935–2001). Хоча дитинство і юність поетеси не пов'язані з Донбасом, наприкінці 1954 р., уже маючи судимість за «антирадянську агітацію», Галина Леонідівна завербувалась у м. Сталіно (з 1961 р. м. Донецьк), де в перші роки перебування працювала різнорабом на будівництві, жила в гуртожитку, пішла у вечірню школу, щоб поступити згодом на фізичний факультет політехнічного інституту. З вересня 1963 р. відвідувала літературне об'єднання «Обрій» при газеті «Комсомолец Донбасса», яким керував дитячий поет і перекладач Йосип Курлат (1927–2000). Там познайомилася з Василем Стусом, Василем Захарченком (1936–2018), Володимиром Міщенком (1937–2008), Леонідом Талалаєм (1941–2012), Анатолієм Гарматюком (1936–2006). У тюрмі не написала жодного вірша, а тут вони пішли потоком, після чого Г. Гордасевич зрозуміла, що її покликання — література, а не фізика. Розмовляла із сином українською мовою. Уже за правління Л.І. Брежнєва завдяки провокації органів держбезпеки 1968 р. у видавництві «Донбас» знімають з виробництва підписаний до друку рукопис нової збірки поезій, у київському видавництві «Молодь» знищують верстку наступної книжки. Донецькі письменники влаштовують обструкцію «затятій націоналістці і бандерівці» [6, с. 59].

Особливе місце в формуванні української національної свідомості належить Донецькому критику і літературознавцю *Івану Дзюбі*. Іван

Михайлович народився в родині робітника гірничого кар'єру. З 1949 по 1953 р. навчався в Донецькому педагогічному інституті. Незважаючи на здобутий фах — російська філологія, визначає Донбас як край українського слова, сам переважно пише українською. У 1953–1957 рр. навчається в аспірантурі Інституту літератури АН УРСР. Уже з 1959 р. стає членом Спілки письменників України. Невдовзі І. Дзюбу звільнено з журналу «Вітчизна» за «ідеологічні помилки».

І. Дзюба брав активну участь у роботі Клубу творчої молоді, створеного в Києві в 1960 р. під егідою міського комітету комсомолу. Поступово до роботи Клубу втягнулася молода творча інтелігенція, духовним лідером якої був І. Світличний, інтелектуальними лідерами клубу стали І. Дзюба і Є. Сверстюк.

Саме в період згорання процесів лібералізації в країні в середині 1960-х рр. І. Дзюба складає текст книги, яка стала уособленням ідей шістдесятників «Інтернаціоналізм чи русифікація?». Залишаючись у межах радянської системи, не відступаючи від основних положень офіційної ідеології, Іван Михайлович намагався звернути увагу влади на становище української нації в СРСР. Найсильнішими місцями книги були сюжети, присвячені русифікації, прикладам українофобії, історії російської експансії і великодержавного шовінізму. Книга швидко поширилася в самвидаві, її читали по всій Україні. У середовищі інтелігенції з'явився справжній «культ Дзюби». Сам автор, людина дуже скромна і делікатна, не прагнув і не був готовий до такої популярності й такої ролі. Досить швидко книга «Інтернаціоналізм чи русифікація?» потрапляє за кордон. У 1968 р. видавництво «Сучасність» у Мюнхені вперше видало працю Дзюби книжкою. Потім книга була перекладена кількома мовами і видана в багатьох країнах, що призвело до переслідувань автора.

І. Дзюба неодноразово на засіданнях Спілки письменників висловлював свої політичні погляди, чим викликав невдоволення КДБ. Його виступ на захист української мови в республіці був різко засуджений завідувачем відділу науки і культури ЦК КП України. Так, невдоволення викликало те, що Іван Михайлович закликав письменників «вибороти право у своїх творах писати любо до рідної нації і до рідної культури», також пролунало зауваження в тому, що критик займається відшукуванням нової форми, нехтуючи змістом [6, с. 60–61]. Такі випадки в бік літератора були непоодинокі, що не спиняло його діяльності.

Послідовним і безкомпромісним борцем з русифікацією України був *Олекса (Олексій) Тихий* (1927–1984). Народжений у Сталінській області, Олексій Іванович закінчив філософський факультет Московського державного університету, а до цього навчався в Запорізькому сільгоспінституті й у Дніпропетровському інституті інженерів транспорту. Учителював у школах Запорізької і Сталінської областей.

О. Тихий звернув на себе увагу КДБ ще у 1948 р. через критику єдиного кандидата в депутати, за що був уперше заарештований. Отримав п'ять років ув'язнення, яке згодом було замінене на умовне. Другий арешт відбувся 15 січня 1957 р. за лист до ЦК КПРС із протестом проти окупації Угорщини військами країн Варшавського договору, а також за «антирадянську агітацію» та «наклеп на КПРС і радянську дійсність» 18 травня 1958 р. Сталінським обласним судом засуджений на сім років таборів суворого режиму і п'ять років поразки у правах. Покарання відбував у Мордовії. Після звільнення в 1964 р. став одним з активних учасників дисидентського руху в Україні⁶.

Олекса Тихий випустив ряд статей про русифікацію Донбасу, жалюгідне становище української мови й культури в Донбасі, статті з проблем українського села у відповідь на статтю про сільські проблеми в «Літературній Україні», в якій, віддавши перевагу колективному способу господарювання, пропонував усе-таки надати більше свобод селянину.

Оскільки О. Тихого до роботи за фахом не допускали, працював монтажником, пожежником, випалював цеглу. Працюючи позмінно, мав можливість їздити до друзів по ув'язненню і правозахисників, пізніше поширював самвидав. Декларуванням політичних поглядів О. Тихого стала книга «Роздуми», в якій письменник аналізує причини занепаду української мови на території Донбасу [7]. Цікавість являє і збірка висловлювань видатних людей «Мова народу. Народ». О. Тихий склав словник неправильностей українських говорів Донбасу. Як зауважують колеги Тихого, він був зразковим носієм української літературної мови. Говорив правильно, обдаровуючи співрозмовника лагідною усмішкою. При цьому був людиною залізної волі, рідкісної толерантності, доброзичливості й виняткової терпимості [8, арк. 47].

При дослідженні зародження політичного дисидентства у сфері творчої інтелігенції Донбасу слід звернути увагу на особи *Надії* і *Івана Світличних*, народжених у Луганській області. Іван Олексійович відомий як духовний лідер та ідеолог національно-демократичного руху, що зародився в першій половині 60-х років, поет, перекладач, критик, літературознавець, правозахисник. Він незмінно знаходився в центрі кожної культурної акції. У 1962–1963 рр. став одним із засновників Клубу творчої молоді в Києві, одним з перших установив контакт з українською ді-

---

⁶ Олексій Тихий за правозахисну діяльність у липні 1977 р. засуджений до 10-річного позбавлення волі в таборах суворого режиму і 5-ти років заслання. Покарання відбував у Мордовії. Помер у тюремній лікарні в м. Перм (нині місто в РФ). Перепохований 19 листопада 1984 р. на Байковому цвинтарі в Києві.

спорою на Заході та поширював самвидав. Івана Олексійовича визнавали незаперечним моральним авторитетом у русі.

І. Світличний зробив вагомий внесок як громадський діяч для культурної інтеграції Західної і Східної України, України зі світом. Його поезія виходить за межі творчості шістдесятників, за межі «національної літератури». Він був також першокласним перекладачем, перекладав зі слов'янських мов, французької. Через політичні погляди не уникнув покарання: уперше був заарештований 30 серпня 1965 р., звинувачений за ст. 62, ч. 1 «Антирадянська агітація і пропаганда» КК УРСР. Звільнений 30 квітня 1966 р. Після цього влаштуватися на роботу за фахом не зміг. Вимушений був друкуватися під псевдонімами [9, с. 477].

Громадську позицію І. Світличного розділяла його сестра *Надія Світлична* (1936–2006) — публіцистка, відома правозахисниця. Після закінчення філологічного факультету Харківського університету (відділення української мови й літератури) працювала директором школи робітничої молоді в м. Краснодоні, бібліотекарем. У 1963 р. слідом за братом оселилася в Києві. Хоча її діяльність пов'язана вже з періодом «застою», постать Надії Олексіївни логічно доповнює ряд представників творчої інтелігенції Донбасу, які стали провідниками національної ідеї вже на республіканській арені. У березні 1972 р. проти Н. Світличної органами КДБ порушено кримінальну справу, висунувши звинувачення у зберіганні та розповсюдженні антирадянської літератури. У квітні 1973 р. Київським обласним судом на підставі ст. 62, ч. 1 КК УРСР Н. Світличну визнано винною і позбавлено волі у виправно-трудовах таборах суворого режиму строком на чотири роки. Відбувала покарання в Мордовії. Після звільнення восени 1976 р. Надія Олексіївна надіслала до ЦК КПУ заяву-відмову від радянського громадянства, мотивуючи свій крок жорстокими переслідуваннями радянською владою інакодумців. У жовтні 1978 р. виїхала в Італію, а згодом прибула до США [1, с. 476–477].

Проблему української мови в Україні і, зокрема, у Донбасі піднімав у виступах і листуванні з однодумцями видатний український поет, критик, публіцист *Василь Стус*, який з 1959 по 1963 р. працював літературним редактором газети «Социалистический Донбасс» в м. Сталіно.

Одним з перших в русі опору офіційній владі у Донбасі став *Олексій Різників* (н. 1937) — письменник, мовознавець, просвітянин, громадський діяч. Сім'я дотримувалася національних і релігійних традицій, що вплинуло на світогляд майбутнього громадського діяча, який розгорнув активну діяльність ще наприкінці 50-х років. Критика культу особи Сталіна, окупація Угорщини, бідність народу спонукали його не лише до розмов, а й до дій. На початку липня 1958 р. Олексій Сергійович запропонував своєму приятелю Володимирі Барсукувському скласти листівку. Це

«Обращение к народу» містило цілком зрілі гасла: «Довольно раскалывать мир на два так называемых лагеря! Долой атеистическую пропаганду! Дайте свободу народу! Долой фашистскую диктатуру партии!». Листівку підписали: «Союз борьбы за освобождение народа (СОБОЗОН)». Поширили листівку 7–8 листопада 1958 р. в Кіровограді й Одесі. Кілька листівок поширили їхні друзі. Деякі листівки пильні громадяни позривали і негайно принесли в КДБ. Уже в лютому 1959 р. КДБ натрапив на слід, а у вересні слідчий відділ УКДБ Одеської області порушив кримінальну справу проти О. Різниківіа і В. Барсукувського.

Через кілька днів юнаки зазналися в причетності до листівки, визнали себе винними зауваживши, що зробили це під впливом критики культу особи Сталіна. Слідство тривало три місяці. «Національного моменту» у «злочинній діяльності» не виявили. Військовий трибунал Одеського військового округу визнав доведеною провину О. Різниківіа і В. Барсукувського в проведенні «антирадянської агітації і пропаганди». Суд урахував позитивні характеристики і призначив обом покарання 1,5 року ув'язнення [6, с. 64].

Деякі постаті українського національно-демократичного руху прийшли до своїх переконань, незважаючи на комуністичне виховання в пролетарських родинах Донбасу. Прикладом такої трансформації політичних поглядів можна назвати журналіста *Віталія Никифоровича Шевченка* (1934–2012), народженого в м. Сталіно в родині агронома й лікаря. Його політичне визрівання пройшло в другій половині 60-х років, але ще в 1963 р. були написані дві статті: «Громадою обух сталить» — про єднання всіх національних сил для боротьби проти тоталітарного режиму і «Національна політика в Чехословаччині очима українця». У ній В. Шевченко твердить, що національні меншини в Чехословаччині та Югославії мають можливість розвиватися, тоді як в СРСР і Китаї ведеться політика на їхню асиміляцію і знищення. Обидва тексти потрапили до КДБ, але тільки другий, як ідентифікований за почерком, увійшов до звинувачення.

Віталія Шевченка було заарештовано 14 квітня 1980 р. Його справу розглядав Львівський обласний суд 15–24 грудня 1980 р. Суд, «враховуючи особу звинуваченого», засудив його до семи років таборів і чотирьох років заслання. Термін відбував у 37-му лагпункті таборів суворого режиму в сел. Половинка Пермської області (Урал). Звільнений 5 лютого 1987 р. [10].

Підсумовуючи вищевикладене зазначимо, що загальною атмосферою розглядуваної епохи стало пробудження національної свідомості у сфері творчої інтелігенції, передусім тих, хто займався літературною діяльністю. У країні, де терор став засобом державної політики, сам факт виникнення політичного дисидентства був феноменальним явищем.

Державний терор лише активізував політичний опір, оскільки випробування згуртували та викристалізували його серцевину, зміцнили переконання та завдання українських дисидентів. Дисиденти розворушили суспільство, спричинили конфлікт світоглядів, що було видатним досягненням за умов загальної одноставності.

На тлі всесоюзного дисидентського руху визначальною рисою українського став наголос на позиції, що без забезпечення прав нації неможливе дотримання прав людини. Серед представників творчої інтелігенції України, які з початку 1960-х рр. висунули ряд політичних умов, особливе місце належить представникам Донбасу. Незважаючи на позиціювання Донецького регіону як промислового центру республіки й акцентування лише його економічних здобутків у розвитку України, представники творчої інтелігенції Донбасу посіли провідне місце в українському національно-демократичному русі. Літераторами зі Сталінської (Донецької) і Луганської областей були організовані неофіційні творчі спілки, правозахисні громадські організації.

І хоча літераторами були задіяні найбільш дієві заходи впливу, українським інакодумцям не вдалося добитись поставлених завдань, не отримали вони також належної підтримки соціуму. На противагу конструктивним успіхам опозиції в сусідніх Польщі та Чехії, українці зазнали поразки. Однак завдяки їхнім заявам перед світом укотре було поставлено українську проблему, власним прикладом нерівної боротьби засвідчено її злободенність, нестримне прагнення до самовизначення численної нації.

Джерела та література

1. *Бажан О.Г.* Світлична Надія Олексіївна // *Енциклопедія історії України: У 10 т. / редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. — К.: Наук. думка, 2012. — Т. 9: Прил–С. — 944 с.*
2. *Васильєв В.Ю., Герасимова Г.П.* Павличко Дмитро Васильович // *Енциклопедія історії України: У 10 т. / редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. — К.: Наук. думка, 2011. — Т. 8: Па–Прик. — 520 с.*
3. *Головка В.В.* Загребельний Павло Архипович // *Енциклопедія історії України: У 10 т. / редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. — К.: Наук. думка, 2005. — Т. 3: Е–Й. — 672 с.*
4. *Гончар О.* Собор. — Львів: Апріорі, 2018. — 296 с.
5. *Дзюба І.М.* Костенко Ліна Василівна // *Енциклопедія історії України: У 10 т. / редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. — К.: Наук. думка, 2008. — Т. 5: Кон–Кю. — 568 с.*
6. *Довжук І.В., Сергієнко Г.С.* Творча інтелігенція Донбасу в 50–60-х рр. XX ст.: монографія. — Луганськ: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2012. — 122 с.
7. *Тихий Олекса.* Роздуми. Збірник статей, документів, роздумів / упор. Осип Зінкевич. — Балтимор–Торонто: Смолоскип, 1982. — 82 с.
8. Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України, ф. 590, оп. 1, спр. 146.
9. *Швидкий В.П.* Світличний Іван Олексійович // *Енциклопедія історії України: У 10 т. / редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. — К.: Наук. думка, 2012. — Т. 9: Прил–С. — 944 с.*

10. Шевченко Віталій Ничипорович // Віртуальний музей. Дисидентський рух в Україні: веб-сайт. URL: <http://museum.khpg.org/index.php?id=1114001960> (дата звернення: 26.08.2018).

References

1. Bazhan, O. G. (2012). Svitlychna Nadija Oleksiivna. In V. A. Smolij (Ed.), *Encyklopedija istorii' Ukrainy* (Vol. 9, pp. 476–477). Kyiv: Nauk. dumka. [in Ukrainian].
2. Vasylijev, V. Ju., Gerasymova, G. P. (2011). Pavlychko Dmytro Vasylovych. In V. A. Smolij (Ed.), *Encyklopedija istorii' Ukrainy* (Vol. 8). Kyiv: Nauk. dumka. [in Ukrainian].
3. Golovko, V. V. (2005). Zagrebel'nyj Pavlo Arhypovych. In V. A. Smolij (Ed.), *Encyklopedija istorii' Ukrainy* (Vol. 3). Kyiv: Nauk. dumka. [in Ukrainian].
4. Gonchar, O. (2018). *Sobor*. L'viv: Apriori. [in Ukrainian].
5. Dzjuba, I. M. (2008). Kostenko Lina Vasylivna. In V. A. Smolij (Ed.), *Encyklopedija istorii' Ukrainy* (Vol. 5). Kyiv: Nauk. dumka. [in Ukrainian].
6. Dovzhuk, I. V., & Sergijenko, G. S. (2012). *Tvorcha inteligencija Donbasu v 50–60-h rr. XX st.* Lugans'k: Vyd-vo SNU im. V. Dalja. [in Ukrainian].
7. Tyhyj, Oleksa (1982). *Rozdumy. Zbirnyk statej, dokumentiv, rozdumiv*. In Osyp Zinkevych (Ed.). Baltymor–Toronto: Smoloskyp. [in Ukrainian].
8. Tcentral'nyi derzhavnyi arhiv-muzej literatury i mystectva Ukrainy, f. 590, op. 1, spr. 146. [Central State Archive-Museum of Literature and Art of Ukraine, fund 590, description 1, file 146].
9. Shvydkyj, V. P. (2012). Svitlychnyj Ivan Oleksijovych. In V. A. Smolij (Ed.), *Encyklopedija istorii' Ukrainy*. (Vol. 9). Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
10. Shevchenko Vitalij Nychyporovych. Virtual'nyj muzej. Dysydents'kyj ruh v Ukraini: veb-sajt. URL: <http://museum.khpg.org/index.php?id=1114001960> (data zvernennja: 26.08.2018). [in Ukrainian].

Dovzhuk Igor (Pereyaslav)

Professor, Doctor of Historical Sciences,
professor of Document Science Department
Hryhoriy Skovoroda University in Pereyaslav

Creative intelligence of the Donbas in the period of conversion of liberalization processes

The article discusses the professional, social and human rights activities of the creative intelligentsia of the Donbass, primarily writers, in the 60s of the twentieth century in the context of curtailing the processes of liberalization in Soviet society. The author shows the attitude of the authorities towards the creative intelligentsia at a time when a deep and painful coup in the public mind takes place, a critical analysis of the past, and established values are reassessed.

Despite the positioning of the Donetsk region as the industrial center of the republic and the emphasis only on its economic achievements in the development of Ukraine, representatives of the creative intelligentsia of Donbass took a leading place in the course of the Ukrainian national democratic movement. Literary workers from Stalin (Donetsk) and Lugansk regions organized informal creative unions and human rights non-governmental organizations.

Key words: Donbass, creative intelligentsia, writers, poets, painters, dissidents.

Ковпаненко Наталя (м. Київ)

Кандидатка історичних наук, наукова співробітниця
Центру досліджень історико-культурної спадщини України
Інституту історії України НАН України
УДК 93/94:351.853(477) «1960/1980»

**ЗБЕРЕЖЕННЯ І НАУКОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ АРХІТЕКТУРНО-
МИСТЕЦЬКОЇ СПАДЩИНИ УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ
РОЗВИТКУ ПАМ'ЯТКООХОРОННОЇ СПРАВИ
(друга половина 1960-х — 1980-ті рр.)**

У статті досліджуються особливості збереження і вивчення нерухомої архітектурно-мистецької спадщини у другій половині 1960-х — 1980-х рр. Підкреслюється негативний вплив політико-ідеологічних факторів на охорону пам'яток, поцінування різних груп культурно-художніх об'єктів. Аналізуються причини кризи у збереженні і вивченні пам'яток архітектури і пов'язаних з ними творів монументального мистецтва, деякі заходи, спрямовані на поліпшення їх захисту. Розглянуто стан академічного архітектурознавства та мистецтвознавства, здобутки реставраційної галузі. Висвітлюється роль багатотомного енциклопедичного видання «Звід пам'яток історії та культури України» в актуалізації пам'ятознавчих досліджень.

Ключові слова: *Україна, архітектурно-мистецька спадщина, наукове дослідження і збереження, реставрація, «Звід пам'яток історії та культури України».*

Період другої половини 1960-х — 1980-х років позначений складними і суперечливими тенденціями в охороні нерухомого культурного надбання України. Зміна політичного керівництва СРСР у 1964 р. і пов'язаний з цим короткий період демократизації, активізація міжнародних відносин, зокрема, участь Радянського Союзу у міжнародній кампанії ЮНЕСКО 1963–1964 рр. щодо збереження культурної спадщини, призвели до певної «відлиги» у пам'ятоохоронній справі. Призупинилося масове закриття церков, культурна громадськість отримала можливість публічно критикувати колишню владу, привернути увагу до проблем охорони пам'яток та історичного середовища в умовах індустріальної забудови. Публічні виступи наукової і художньої інтелігенції спричинили розгляд кризового стану збереження культурної спадщини загальносоюзними державними органами та українським урядом, який був змушений прийняти низку постанов, спрямованих на виправлення ситуації [1, с. 32,

33]. Так, у постанові Ради міністрів УРСР від 20 лютого 1967 р. «Про стан і заходи по дальшому поліпшенню охорони та збереження пам'яток архітектури, мистецтва, археології та історії в Українській РСР», серед іншого, йшлося про недоліки у захисті визначних пам'яток архітектури XIV–XVIII ст., зразків дерев'яного народного зодчества, залишків стародавніх міст Півдня України, вказувалося на необхідність проведення архітектурно-археологічних досліджень, визначення охоронних зон пам'яток і відповідних територій, збереження художніх об'єктів в пам'ятках архітектури, зміцнення матеріальної бази реставраційних робіт та ін. [2]. Тоді ж почала відновлюватися державна система державних пам'яток-охоронних органів, що базувалася на відомчому розподілі культурних об'єктів між Міністерством культури (монументальне мистецтво) та Держбудом (архітектура і містобудування).

Знаковою подією стало заснування у грудні 1966 р. Українського товариства охорони пам'ятників історії та культури (УТОПІК), очолюваного до 1990 р. Петром Троньком. Вперше громадськість отримала реальну можливість впливати на охорону національної спадщини, пропагувати наочні свідоцтва української минувшини, зупинити тенденцію до нищення багатьох пам'яток, особливо давньої архітектури. Товариство ініціювало створення низки музеїв і заповідників, проводило науко-пошукові експедиції з метою виявлення і вивчення різноманітних пам'яток, в тому числі архітектури і мистецтва, вкладало значні кошти у їхній ремонт і реставрацію, а також спорудження нових пам'ятників, започаткувало видання часопису «Пам'ятки України» (від 1969 р. виходив як інформаційно-методичний бюлетень), займалося розробленням науково-методологічних засад пам'яток-охоронної діяльності тощо. Активно працювали в УТОПІК мистецтвознавці, архітектори, художники, зокрема, Григорій Логвин, Іван Гончар, Олександр Силін, Іван Ігнаткін, Борис Возницький, Павло Жолтовський, Яким Запаско, Михайло Цапенко, Людмила Міляєва, Віра Свенціцька, Олег Домбровський, Василь Касяян, Галина Кальченко, Михайло Дерегус, Юрій Нельговський, Андрій Карнабіда, Євгеній Тиманович, Леонід Прибега та багато інших.

У 1967 р. Міністерство культури СРСР і АН СРСР затвердили рішення про підготовку багатотомного видання «Звід пам'яток історії та культури народів СРСР по Українській РСР», у зв'язку з чим український уряд доручив Міністерству культури та Держбуду підготовку уточнених списків пам'яток з анотаціями, а також видання спільно з Академією наук та Комітетом по пресі при Раді міністрів УРСР багатотомного каталогу-довідника. Цьому завданню підпорядковувалась нова паспортизація пам'яток історії та культури, що базувалась на нових уніфікованих формах обліку, запроваджених постановою від 17 жовтня 1972 р. Вона тривала до

кінця 1970-х рр., але, як і попередня, не була доведена до кінця. Не вистачало фахівців — істориків, архітекторів, мистецтвознавців, науково розробленої методики, обмеженим було коло архівних джерел, на основі яких складалися паспортні дані про пам'ятки. Багато помилок було допущено при відборі і класифікації мистецьких об'єктів. Наприклад, під державну охорону бралися як пам'ятки історії ановані дошки, паркова тиражована скульптура, пам'ятники з нетривких матеріалів низької естетично-художньої якості та ін. Водночас введення єдиної форми обліку створило умови для фронтальної перевірки стану збереження різних типологічних груп культурних об'єктів, у тому числі художніх, привернуло до них увагу місцевих органів влади і громадськості. Відтепер в уніфікований паспорт на пам'ятку архітектури потрібно було вносити інформацію щодо наявності там живопису, скульптури, ужиткового мистецтва та зазначати загальний стан їхнього збереження. До цього у паспортах архітектурних споруд пов'язані з ними художні твори не фіксувалися. Так, у Києво-Печерському історико-культурному заповіднику мистецькі пам'ятки в інтер'єрах почали обліковувати лише з 1973 р., що утруднювало їхні наукові дослідження [3, с. 73]. Окремо облік пам'яток монументального мистецтва в архітектурних спорудах в Україні не проводився. Суцільну інвентаризацію таких об'єктів, зініційовану державними пам'яткоохоронними органами, розпочали лише у 1988 р. У багатьох церквах і храмах, переважно західних регіонів України (більша частина з яких не перебувала під охороною держави), виявили шедеври українського малярства, скульптури, гравюри XII–XIX ст., досі не відомі науковцям [4, с. 130].

Важливе значення для охорони архітектурної й містобудівної (а відповідно і мистецької) спадщини мали урядові рішення щодо створення реєстру старовинних міст, селищ і сіл України, що мали історичну цінність (1968 р.), списку стародавніх міст та інших населених пунктів з нерухомими пам'ятками історії та культури (1976 р.), заснування історико-культурного заповідника на о. Хортиця та архітектурно-історичного заповідника в Чернігові, організацію музеїв народної архітектури просто неба тощо. В усіх регіонах України були розроблені конкретні заходи по збереженню і відновленню пам'яток, на основі яких Міністерством культури УРСР, Держбудом УРСР разом з УТОПІК було складено перспективні плани їх консервації і реставрації на 1970–1975 рр., що вимагало зміцнення матеріально-технічної бази реставраційних організацій. У 1970 р. на основі Республіканських спеціальних науково-реставраційних майстерень при Держбуді УРСР було створено Українське спеціальне науково-виробниче управління (УСНРВУ) з промисловою базою, науково-дослідними і проектними відділами та спеціальними науково-

реставраційними виробничими майстернями в Луцьку, Львові, Кам'янці-Подільському, Сімферополі, Полтаві, Одесі, Чернігові. У 1980 р. науково-дослідні і проектні підрозділи УСНРВУ реорганізували в інститут «Укр-проектреставрація» з філіями у Львові і Сімферополі. [5, с. 91]. Поряд з державними підприємствами при УТОПК діяло Республіканське спеціальне будівельно-реставраційне управління з дільницями у Вінницькій, Запорізькій, Закарпатській, Кримській, Херсонській областях та в Києві. Міністерству культури УРСР доручалося забезпечити підготовку кадрів фахівців — реставраторів. Загалом, наприкінці 1960-х рр. планувалась широка комплексна програма пропаганди і популяризації вітчизняної історико-культурної спадщини. Хоча на практиці ця програма реалізовувалась непослідовно і не була доведена до кінця, вона «започаткувала новий етап пам'яткоохоронного руху України, запустивши в дію механізми, які визначали її розвиток упродовж двох наступних десятиліть» [6, с. 100].

Посилення на початку 1970-х — «застійних» років ідеологічного диктату КПРС, активізація політичних репресій, придушення національно-культурного відродження 1960-х рр. вкрай негативно позначилися і на охороні культурної спадщини. У жовтні 1972 р. розкритиковано діяльність УТОПК за допомогу державі у збереженні і реставрації пам'яток минулого. Засуджувалися «факти захоплення старовиною, її ідеалізації, некритичного ставлення до архаїчних форм у побуті і звичаях» [7, с. 7]. Істориків Олену Апанович, Олену Компан, археолога Михайла Брайчевського, скульптора Івана Гончара, художника Івана-Валентина Задорожного, мистецтвознавця Григорія Логвина звинуватили у націоналізмі й усунули від наукової і творчої роботи в УТОПК. Діяльність товариства від того часу скеровувалась на відверте пропагування пам'яток «революційної, трудової, бойової слави», «дружби народів СРСР», націлювалась на підбір «ідеологічно витриманих» кадрів. У «кращих» традиціях виконання ленінського плану монументальної пропаганди охорона багатовікових національних скарбів минулого почала підмінюватися цілеспрямованим спорудженням нових численних скульптурних пам'ятників «на честь» подій і персоналій радянської історії на які спрямовувались головні асигнування. Ще у серпні 1966 р. було прийнято «до неухильного виконання» спеціальну постанову «Про порядок проектування та спорудження пам'ятників і монументів», за якою питання про спорудження пам'ятників на території республіки мали вирішуватися ЦК Компартії України і Радою міністрів УРСР за поданням обкомів Компартії України та облвиконкомів. У цьому ж документі чи не вперше з'являється термін «політична скульптура» [8, с. 100]. Із середини 1970-х рр. зменшується кількість відкритих творчих конкурсів в Україні, в тому числі на монументальну скульптуру.

ментальні пам'ятники, що штучно стримувало вільний розвиток мистецтва. У пам'яткоохоронній роботі ввели негласний принцип, за яким кількість пам'яток дожовтневого періоду в Україні не має перевищувати 30 відсотків від загальної кількості облікованих об'єктів [9, с. 144].

Із середини 1960-х рр. стало погіршуватися становище й у сфері академічних досліджень художньої культури, які розвивалися в Україні у тісному зв'язку з пам'яткоохоронною справою. Занепад архітектурної науки почався після ліквідації Академії будівництва і архітектури УРСР. Її провідні наукові установи, в тому числі Інститут теорії та історії архітектури, в якому ще від повоєнних років сформувався колектив висококваліфікованих фахівців у сфері обстеження, фіксації та дослідження архітектурної і значною мірою мистецької спадщини України, у 1964 р. підпорядкували Державному комітету по цивільному будівництву в Москві. У зв'язку з переорієнтацією інституту на розробку проблем сучасної архітектури дослідження історії архітектури стали непрофільними. Було ліквідовано низку підрозділів, у тому числі лабораторію реставрації монументального живопису, а в 1971 р., після виходу друком останньої книги шеститомної «Історії українського мистецтва» (К., 1966–1970), розформовано сектори історії українського мистецтва. Як стверджує М. Дьомін, «в Україні не залишилося вченої ради навіть для навіть для захисту кандидатських дисертацій, що негативно позначилося на підготовці наукових кадрів» [10, с. 7]. Тенденція до занепаду архітектурної науки і її складової — архітектурознавства, у 1970-ті рр. проявилась в різкому зменшенні публікацій, не вдалося підготувати і видати багатотомну «Історію української архітектури». Перебуваючи у московському підпорядкуванні, інститут у 1980-ті рр. все більше обмежувався у фінансуванні, фундаментальні дослідження припинилися. Натомість, на початку 1980-х рр. поживилася його пам'яткоохоронна діяльність, що було пов'язано з розгортанням робіт над «Зводом пам'яток історії і культури». У структурі інституту було створено відповідний сектор, розроблялась, серед іншого, і методика дослідження, інвентаризації та паспортизації історичних сіл України [11, с. 100]. Підкреслимо, що у 1960–1980-ті рр. завдяки науковцям установ Академії архітектури УРСР, серед яких — історики архітектури та мистецтвознавці Юрій Асєєв, Михайло Грицай, Іван Ігнаткін, Григорій Логвин, Юрій Нельговський, Михайло Цапенко, Петро Юрченко та інші дослідники, українська архітектура та її пам'ятки були належно репрезентовані, окрім згаданої «Історії українського мистецтва», у таких фундаментальних багатотомних загальносоюзних виданнях 1960–1980-х рр. як «Загальна історія архітектури» (Л.–М., 1970–1975; відзначена Державною премією СРСР 1979 р.), «Мистецтво країн і народів світу» (М., 1962–1981), «Мистецтво народів СРСР» (1971–1984) та ін.

Негативні процеси відбувалися у мистецтвознавчій науці. На думку історика В. Александровича (можливо, надто категоричну), внаслідок репресій 1930-х рр. історія українського мистецтва так і не розвинулася як повноцінна наукова дисципліна, а у повоєнні десятиліття її розвиток «підтримувався зусиллями поодиноких ентузіастів і переважно в межах власних наукових інтересів» [12, с. 202]. Відсутність в Україні системи виховання кадрів дослідників художньої культури призвела вже наприкінці 1950-х рр. до нестачі фахових мистецтвознавців. Перший факультет теорії та історії мистецтва був відкритий у Київському художньому інституті лише у 1959 р. [13, с. 57, 58]. Труднощі були й з науковими публікаціями, передусім з історії українського стародавнього та середньовічного мистецтва, дослідження яких не заохочувалися, а іноді і заборонялися. Під час кампанії «боротьби з буржуазним націоналізмом» у 1974 р. було ліквідовано заснований 1967 р. Інститутом мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР міжвідомчий збірник «Українське мистецтвознавство». Абсолютна більшість статей, які вміщував єдиний на той час в Україні спеціалізований журнал «Образотворче мистецтво», висвітлювали проблеми сучасної художньої культури, зокрема, монументальної скульптури. Катастрофічна нестача істориків мистецтва далася взнаки і у пам'яткоохоронній сфері, негативно вплинула на підготовку відповідних матеріалів до Зводу.

У 1960–1980-ті рр. велику роботу з врятування й вивчення історико-художніх творів в інтер'єрах релігійних споруд, що продовжували руйнуватися, проводили мистецтвознавці музейних установ України, зокрема, Борис Возницький, Володимир Овсійчук, Людмила Міляєва, Григорій Логвин та інші науковці. У результаті регулярних пошукових експедицій Галичиною було збережено численні шедеври українського старовинного мистецтва, зокрема, скульптури середини XVIII ст. роботи І.-Г. Пінзеля. За безпосередньої участі мистецтвознавця Павла Жолтовського були сформовані цінні колекції сакрального мистецтва у Рівненському і Волинському обласних краєзнавчих музеях, Острозькому історико-культурному заповіднику. За результатами наукових експедицій у Волинському краєзнавчому музеї сформувалася унікальна збірка волинського іконопису й декоративної скульптури XVI–XVIII ст., на основі якої в Луцьку у 1993 р. було відкрито Музей волинської ікони. Незважаючи на несприятливі умови для наукового пошуку, у 1970–1980-ті рр. було підготовлено і видано низку цінних праць з історії мистецтва України доби середньовіччя і раннього Нового часу, серед яких — монографії і статті Юрія Асєєва, Платона Білецького, Бориса Возницького, Олега Домбровського, Михайла Драгана, Павла Жолтовського, Григорія Логвина, Людмили Міляєвої, Володимира Овсійчука, Стефана Таранушенка та деяких інших

дослідників, де висвітлювалися монументальні пам'ятки Х–XVIII ст., в тому числі нововідкриті [14, с. 251, 252].

Зростання інтересу до вітчизняних архітектурно-історичних надбань, розвиток реставраційної бази та збільшення обсягів асигнувань на охорону пам'яток призвели у 1960–1980-ті рр. до збільшення обсягів реставраційних робіт та натурних досліджень на пам'ятках архітектури, переважно визначних. У ці десятиліття були проведені реставрації фортець у Кам'янці-Подільському, Хотині, Судаку, відреставровані та пристосовані під музейні функції замки в Олеську, Луцьку. Чимало визначних пам'яток архітектури різних часів і стилів було відновлено в усіх регіонах країни, а саме: Андріївська церква в Києві, Успенський собор у Каневі, церква Іоанна Предтечі в Керчі, парк «Софіївка» в Умані, ансамблі Троїцько-Іллінського монастиря в Чернігові та Спасо-Преображенського в Новгороді-Сіверському, споруди ханського палацу в Бахчисараї, Святогірського монастиря в Зимне та багато інших. Фаховий рівень української архітектурної реставрації в цей час визначали такі імена як Маріоніла Говденко, Олена Годованюк, Олег Граужис, В. та І. Іваненки, Валентина Корнеєва, Євгенія Лопушинська, Іван Могитич, Віталій Отченашко, Євгенія Пламеницька, Ігор Старосольський, Валентина Шевченко, Ісроель Шмульсон та ін. На зламі 1970-х — 1980-х рр. українська школа реставрації, що сформувалась упродовж 1950-х рр., досягла свого найвищого розвитку. Суттєві зміни відбулися на той час в методології реставраційних робіт. Це проявилось передусім у відході від спроб повернення архітектурним спорудам їх первісного вигляду, на що спрямовувались реставрації 1940–1950-ті рр. На пам'ятках зі складною історією будівництва, численними історичними нашаруваннями (що характерно для фортечних і замкових комплексів, храмів періоду Київської Русі), почали застосовуватися методи консервації та фрагментарної реставрації. Це дозволило зберегти пам'ятки з усіма нашаруваннями, виявити історично цінні фрагменти у структурі споруд [15, с. 14]. Серед численних пам'яткоохоронних заходів початку 1980-х років вирізняють реставрацію Маріїнського палацу в Києві. На основі всебічних досліджень пам'ятки були повністю відновлені інтер'єри споруди XVIII ст., за що авторський колектив був удостоєний у 1983 р. Державної премії Української РСР ім. Т. Г. Шевченка [16, с. 150].

У 1960–1970-ті рр. відбулися помітні зрушення і в збереженні пам'яток традиційної (народної) архітектури, на які у цей період була звернута особлива увага. Зі створенням мережі архітектурно-етнографічних музеїв виникла потреба в охороні не тільки церков і храмів, а й житлових та господарчих будівель. Загалом в системі музеїв просто неба вдалося зберегти і відреставрувати понад 600 пам'яток традиційної

архітектури [15, с. 15]. В цей же час були здійснені реставрації багатьох споруд дерев'яної церковної архітектури, які зберігались у місцях їх зведення — в селах. Метою реставрації пам'яток народної архітектури було їх збереження у максимально можливому первісному вигляді як документів історії, чим і визначалася методика реставраційних робіт. Дослідженням і реставрацією означених пам'яток займалися такі відомі знавці народного зодчества як Григорій Логвин, П. Макушенко, Віктор Самойлович, Петро Юрченко, а також архітектори В. Баранько, Сергій Верговський, А. Данилюк, Іван Могитич, Леонід Прибега, В. Романов, С. Смолінський та багато ін. В ході натурних досліджень і реставрації пам'яток зодчества поглиблювались наукові знання про них, з'ясовувались особливості регіональних архітектурних шкіл.

Комплексні відновлювальні роботи на пам'ятках архітектури часто включали консервацію та реставрацію творів монументального малярства. У 1966 р. на базі вже існуючої лабораторії реставрації монументального живопису в Києві було створено відділ реставрації живопису Спеціального науково-реставраційного управління Держбуду УРСР. Він займався розкриттям і реставрацією не тільки творів монументального, а й станкового живопису та іконостасів у пам'ятках архітектури, а також разом з хімічною лабораторією здійснював розробки технологічних питань реставрації [17, с. 351]. У 1969 р. в Київському художньому інституті було засноване відділення реставрації станкового і монументального живопису, яке від самого початку тісно співпрацювало з кафедрою теорії та історії мистецтва. У 1960-х — на початку 1970-х рр. багаторічні масштабні реставрації монументального малярства здійснювалися, передусім у спорудах, що входили до складу заповідників. У Києво-Печерському державному історико-архітектурному заповіднику у 1970-х рр. виконано консервацію і реставрацію живопису в Троїцькій надбрамній церкві, церкві Зачаття Анни на Дальніх печерах, церкві Всіх святих над Економічною брамою, Трапезній палаті та інших спорудах. Значний внесок у реставрацію названих пам'яток належить таким художникам-реставраторам як Володимир Бабюк, Анатолій Беляй, Петро Войтко, Григорій Честнейший, Аркадій Марампольський, Петро Редько та ін. [18]. Поряд з реставрацією монументального малярства у низці споруд Лаври було відреставровано й іконостаси, зокрема, в церквах Ближніх печер. Під час проведення реставраційних робіт у заповіднику були відкриті невідомі раніше твори, серед яких — унікальний фресковий розпис XII ст. площею 100 кв. м у церкві Спаса на Берестові [19]. Цінні твори давнього мистецтва були виявлені і в інших архітектурних пам'ятках Києва. Так, у 1974–1981 рр. у Михайлівському соборі Видубецького монастиря було відкрито фрески XI ст. і олійний живопис XVII–XIX ст. У 1965–1980 рр.

повністю завершено реставрацію стінописів Кирилівської церкви, в ході якої Інна Дорофієнко, Петро Редько та інші реставратори розкрили фресковий живопис на площі близько 800 кв. м. [20, с. 45–51]. У різні роки в довготривалих відновлювальних та дослідницьких роботах у храмі св. Софії, на основі яких сформувалась сучасна школа українських реставраторів-монументалістів, були задіяні досвідчені художники Володимир Бабюк, Петро Редько, Леонід Тоцький, Анатолій Остапчук, Олексій Лісаневич, Олександр Єрко та ін. У 1987 р. Софійський заповідник одержав «Європейську золоту медаль за збереження історичних пам'яток», яка була присуджена міжнародним журі гамбурзького фонду ФРН за зразкову реставрацію Софійського собору та пам'яток XVIII ст. на його території. Важливі науково-дослідні і реставраційні роботи давньоруських пам'яток були здійснені на Чернігівщині, серед яких — дослідження, розчистка та реставрація живопису в Спасо-Преображенському соборі Чернігова, реставрація Володимиром Бабюком залишків унікальних фресок XI–XII ст. у так званій Юр'євої божниці в Острі (1977–1980 рр.). Багато фрагментів фрескових зображень було вивчено також в ході археологічних досліджень давньоруських пам'яток у давньому Переяславі, Овручі, Білгороді.

Упродовж 1970–1980-х рр. значними реставраційними роботами було охоплено пам'ятки майже на всій території України, у тому числі старовинні церкви і монастирі XIV–XIX ст. Львівської, Закарпатської, Івано-Франківської, Тернопільської та інших областей, де працювали художники-реставратори Галина Друзюк, Валентина Подкопаєва, Я. Мовчан, Н. Присяжна, Л. Скоп, Наталя Сліпченко, Роман Юсим та ін. Було, серед іншого, виконано реставрації таких відомих пам'яток як стінописи у церкві Чесного Хреста та ансамблю церкви Св. Юра в Дрогобичі, живопис Святодухівської церкви в Потеличі (всі — Львівської обл.), розписи церков Успенської в с. Новоселиці і Миколаївської у с. Колодному Закарпатської обл., малярство в інтер'єрі Успенського собору Почаївської лаври Тернопільської обл. та інших творів мистецтва [17, с. 353]. Важливою подією стало занесення у 1990 р. до Списку пам'яток всесвітньої культурної і природної спадщини UNESCO собору Св. Софії та Києво-Печерської лаври. Розвиток наукової реставрації пам'яток мистецтва, розширення мережі спеціальних установ надали можливість для мистецтвознавчого вивчення і введення до наукового обігу низки першорядних художніх об'єктів.

Ухвалення в 1976 і 1978 роках загальносоюзного і республіканського законів про охорону й використання пам'яток історії та культури (прийнятих разом з іншими законодавчими актами в тому числі з метою здобуття Радянським Союзом авторитету на міжнародній арені), попри їх

недосконалість, позитивно вплинуло на збереження культурної спадщини, підвищило увагу до неї як державних органів, так і освіченого населення. У 1979 р. під тиском громадськості перелік пам'яток архітектури республіканського значення збільшився до 1790 охоронних номерів. Розгортання робіт із підготовки Зводу (що стало можливим завдяки ухваленню урядом України у 1982 р. відповідних рішень) прискорило процес взяття під охорону держави сотень цікавих архітектурних ансамблів та споруд [10, с. 7]. Науково-методичне керівництво виданням здійснювали інститути гуманітарного профілю Академії наук УРСР, зокрема, по пам'ятках мистецтва — Інститут мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Т. Рильського. Підготовку розділів про пам'ятки архітектури і містобудування забезпечував Науково-дослідний інститут теорії та історії архітектури і містобудування¹. Наприкінці 1980-х рр. були підготовлені основні матеріали перших томів Зводу по Харківській і Чернігівській областях [21]. Вони уміщували й відомості стосовно художніх пам'яток, щоправда, майже виключно про твори радянської скульптури.

Довідкову інформацію, кресленики і фото понад 2000 об'єктів містобудування і архітектури всіх регіонів України, а також певні відомості щодо наявності в інтер'єрах споруд творів монументального мистецтва, присутня у 4-х томному ілюстрованому каталозі-довіднику «Пам'ятки містобудування та архітектури Української РСР», виданому в Києві у 1984–1986 рр. російською мовою. Трохи пізніше вийшов друком (також російською) каталог-довідник «Пам'ятки історії та культури Української РСР» (К., 1987) — перше видання, що уміщує перелік всіх пам'яток історії, археології, архітектури, монументального мистецтва, які на той час перебували під охороною держави. Загалом робота над Зводом стимулювала виявлення та обстеження об'єктів історико-культурної спадщини України. Якщо у 1984 р. на державному обліку нараховувалося близько 85 тисяч пам'яток, то у 1990 р. — вже близько 125 тисяч, у тому числі містобудування та архітектури — 7155, монументального мистецтва — 8248 [22, с. 217] (тобто творів осібної монументальної скульптури переважно радянського часу, з яких 5015 — пам'ятники В. Леніну). Важливо, що Звід актуалізував низку теоретичних і практичних проблем пам'яткознавства, які потребували нагального розгляду. Поглиблення кризових явищ у радянському суспільстві наприкінці 1980-х рр. негативно вплинуло і на пам'яткоохоронну сферу. Відсутнє скорочення фінансування, зокрема реставраційних заходів, призвело до розпаду науково-дослідних і виробничих колективів, до поступової втрати раніше досягнутого.

¹ Ліквідований у 2007 р.

Отже, процеси, що відбувалися у другій половині 1960-х — 1980-х рр. у сфері збереження й вивчення історико-культурної спадщини в цілому та пам'яток архітектури й монументального мистецтва зокрема, мали суперечливий характер. Серед безперечних здобутків цього періоду — посилення інтересу до національного історико-культурного надбання минулих століть, посилення громадського впливу на охорону пам'яток; подальший розвиток і вдосконалення наукової реставрації архітектури і монументального живопису, проведення значних відновлювальних і науково-пошукових робіт, завдяки яким було відновлено і врятовано цілу низку визначних пам'яток. Дещо поліпшилися форма обліку та умови зберігання творів монументального мистецтва в архітектурних спорудах. Важливе значення для актуалізації культурної спадщини, розвитку пам'яткознавства мало започаткування робіт з підготовки «Зводу пам'яток історії та культури України». Одночасно під політико-ідеологічним пресом тоталітарної системи, яка переживала системну кризу, посилювалися негативні явища в організації наукових досліджень пам'яток, продовжувалося руйнування основної маси архітектурних об'єктів, а разом з ними — творів мистецтва, головна ж увага і кошти держави спрямовувалися на спорудження численних нових пам'ятників, які широко використовувалися в суто пропагандистських цілях.

Джерела та література

1. *Кот С.І.* Історичний досвід та актуальні проблеми збереження пам'яток історії та культури України / С. І. Кот // *Культурна спадщина в контексті «Зводу пам'яток історії та культури України»*. — К.: Інститут історії України, 2015. — С. 7–102.
2. *Збірник постанов і розпоряджень уряду Української Радянської Соціалістичної Республіки*. — 1967. — № 2. — Ст. 17.
3. *Войналович В.А.* Досвід і проблеми охорони пам'яток історії та культури в 60–80-х роках / В.А. Войналович, Ю.З. Данилюк // *Охорона, використання та пропаганда пам'яток історії та культури в Українській РСР*. — Київ, 1989. — Ч. 4.
4. *Сліпченко Н.* Інвентаризація мистецьких творів у пам'ятках архітектури / Н. Сліпченко // *Пам'ятки України: історія та культура*. — 2001. — № 4. — С. 130–133.
5. *Орленко М.І.* Становлення української реставраційної школи / М.І. Орленко // *Сучасні проблеми архітектури і містобудування*. — К., 2016. — Вип. 45. — С. 87–97.
6. *Савчук Б., Палійчук У.* Радянська пам'яткоохоронна політика в Україні у другій половині 1940–1980-х рр.: ідеологічні деформації і культурницький прагматизм / Б. Савчук, У. Палійчук // *Питання історії України*. Зб. наук. пр. кафедри історії України Чернівецького нац. ун-ту імені Юрія Федьковича. — Чернівці, 2014. — Т. 17. — С. 98–103.
7. Завдання організації товариства по виконанню постанови ЦК Компартії України «Про роботу Українського товариства охорони пам'яток історії та культури». — К., 1972.
8. *Збірник постанов і розпоряджень уряду Української Радянської Соціалістичної Республіки*. — 1966. — № 8. — Ст. 82.

9. Кот С. Становлення державної системи охорони пам'яток в Україні / С. Кот // Історико-культурна спадщина України: проблеми дослідження та збереження. — К., 1998. — С. 16–51.
10. Дьомін М. Проблеми дослідження архітектурної спадщини України / М. Дьомін // Архітектурна спадщина України. — Вип. 1: Маловивчені проблеми історії архітектури та містобудування. — К., 1994. — С. 5–10.
11. Дахно В. До 50-ліття Державного науково-дослідного інституту теорії та історії архітектури та містобудування. [Електронний ресурс] / В. Дахно. — Режим доступу: URL:[http // www.alyoshin.ru/Files/publika/dahno/dahno_nditiam.html](http://www.alyoshin.ru/Files/publika/dahno/dahno_nditiam.html)
12. Александрович В. Історіографія історії мистецтва / В. Александрович // Українська історіографія на зламі ХХ і ХХІ століть: Здобутки і проблеми. — Львів, 2004. — 405 с.
13. Криволапов М.О. Про мистецтво та художню критику України ХХ століття: Вибрані статті різних років. Книга 1: Формування та розвиток національної мистецької школи і мистецтвознавчої науки в Україні ХХ століття / М.О. Криволапов. — К.: Видавничий дім А+С, 2006. — 268 с.
14. Ковпаненко Н.Г. Мистецька спадщина України: питання дослідження і збереження / Н. Ковпаненко // Культурна спадщина в контексті «Зводу пам'яток історії та культури України». — К.: Інститут історії України НАН України, 2015. — С. 208–278.
15. Прибега Л. Українська архітектурно-реставраційна школа: історія і сьогодення / Л. Прибега // Українська Академія мистецтва: Дослідницькі та науково-методичні праці. — К., 2003. — Вип. 10. — С. 7–18.
16. Прибега Л. З історії архітектури та реставрації пам'яток архітектури Києва / Л. Прибега // Українська академія мистецтва: Дослідницькі та науково-методичні праці. — К., 2010. — Вип. 17. — С. 143–153.
17. Фурман Р. Збереження творів монументального мистецтва в культових спорудах: історія і сучасність / Р. Фурман // Історико-культурна спадщина України: проблеми дослідження та збереження. — К., 1998. — С. 343–363.
18. Селівачов М. У колі київських реставраторів / М. Селівачов // Актуальні проблеми мистецької практики і мистецтвознавчої науки: зб. наук. пр. (мистецькі обрії) — К., 2013. — Вип. 5. — С. 303–315.
19. Бабюк В., Ясинецький В. Новознайдені фрески ХІІ в. / В. Бабюк, В. Ясинецький // Образотворче мистецтво. — К., 1970. — № 6. — С. 19–20.
20. Дорофиев І.П., Редько П.Я. Раскрытие фресок ХІІ в. в Кирилловской церкви Киева / И.П. Дорофиев, П.Я. Редько // Древнерусское искусство. Монументальная живопись ХІ–ХВІІ вв. [т. 11]. — М.: Наука, 1980. — С. 45–51.
21. Горбик В., Денисенко Г. Звід пам'яток історії та культури України у дослідженні і охороні культурної спадщини: досвід, проблеми, перспективи. — К.: Інститут історії України НАН України, 2012. — 191 с.
22. Акуленко В.І. Охорона пам'яток культури в Україні: 1917–1990. — К.: Вища школа, 1991. — 276 с.

References

1. Kot, S. I. (2015). Istorychnyi dosvid ta aktualni problemy zberezhennia pamiatok istorii ta kultury Ukrainy. *Kulturna spadshchyna v konteksti «Zvodu pamiatok istorii ta kultury Ukrainy»*. (pp. 7–102). Kyiv: Instytut istorii Ukrainy. [in Ukrainian].
2. (1967). *Zbirnyk postanov i rozporiadzhen uriadu Ukrainskoi Radianskoi Sotsialistychnoi Respubliky*. (№ 2, p. 17). [in Ukrainian].

3. Voinalovych, V.A. (1989). Dosvid i problemy okhorony pamiatok istorii ta kultury v 60–80-kh rokakh. *Okhorona, vykorystannia ta propahanda pamiatok istorii ta kultury v Ukrainiskii RSR*. (Vol. 4). Kyiv. [in Ukrainian].

4. Slipchenko, N. (2001). Inventarizatsiia mystetskykh tvoriv u pamiatkakh arkhitektury. *Pamiatky Ukrainy: istoriia ta kultura — Sights of Ukraine: history and culture*, 4, 130–133. [in Ukrainian].

5. Orlenko, M. I. (2016). Stanovlennia ukrainskoi restavratsiinoi shkoly. *Suchasni problemy arkhitektury i mistobuduvannia — Modern problems of architecture and urban planning*, 45, 87–97. [in Ukrainian].

6. Savchuk, B., & Paliichuk, U. (2014). Radianska pamiatkookhoronna polityka v Ukraini u druhiu polovyni 1940–1980-kh rr.: ideolohichni deformatsii i kulturnytskyi prahmatyzm. *Pytannia istorii Ukrainy. Zb. nauk. pr. kafedry istorii Ukrainy Chernivetskoho nats. un-tu imeni Yuriia Fedkovycha*, (17), 98–103. [in Ukrainian].

7. (1972). *Zavdannia orhanizatsii tovarystva po vykonanni postanovy TsK Kompartii Ukrainy «Pro robotu Ukrainiskoho tovarystva okhorony pamiatok istorii ta kultury»*. [in Ukrainian].

8. (1966). *Zbirnyk postanov i rozporiadzhen uriadu Ukrainiskoi Radianskoi Sotsialistychnoi Respubliky*, (8), 82. [in Ukrainian].

9. Kot, S. (1998). Stanovlennia derzhavnoi systemy okhorony pamiatok v Ukraini. *Istoryko-kulturna spadshchyna Ukrainy: problemy doslidzhennia ta zberezhenia*, (pp. 16–51), Kyiv. [in Ukrainian].

10. Domin, M. (1994). Problemy doslidzhennia arkhitekturnoi spadshchyny Ukrainy. *Arkhitekturna spadshchyna Ukrainy*, (1: Malovyvcheni problemy istorii arkhitektury ta mistobuduvannia), 5–10. [in Ukrainian].

11. Dakhno, V. (n. d.). Do 50-littia Derzhavnoho naukovy-doslidnoho instytutu teorii ta istorii arkhitektury ta mistobuduvannia. Retrieved from http://www.alyoshin.ru/Files/publika/dahno/dahno_nditiam.html [in Ukrainian].

12. Aleksandrovych, V. (2004). Istoriohrafii istorii mystetstva. *Ukrainska istoriohrafii na zlami XX i XXI stolit: Zdobutky i problemy*. (405 p.). Lviv. [in Ukrainian].

13. Kryvolapov, M. O. (2006). *Pro mystetstvo ta khudozhniu krytyku Ukrainy XX stolittia: Vybrani statii riznykh rokiv. Knyha 1: Formuvannia ta rozvytok natsionalnoi mystetskoï shkoly i mystetstvoznavchoi nauky v Ukraini XX stolittia*. Kyiv: Vydavnychiy dim A+S. [in Ukrainian].

14. Kovpanenko, N.H. (2015). Mystetska spadshchyna Ukrainy: pytannia doslidzhennia i zberezhenia. *Kulturna spadshchyna v konteksti «Zvodu pamiatok istorii ta kultury Ukrainy»* (pp. 208–278.). Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [in Ukrainian].

15. Prybieha, L. (2003). Ukrainska arkhitekturno-restavratsiina shkola: istoriia i sohodennia. *Ukrainska Akademiia mystetstva: Doslidnytski ta naukovy-metodychni pratsi*, (10), 7–18. [in Ukrainian].

16. Prybieha, L. (2010). Z istorii arkhitektury ta restavratsii pamiatok arkhitektury Kyieva. *Ukrainska akademiia mystetstva: Doslidnytski ta naukovy-metodychni pratsi*, (17). 143–153. [in Ukrainian].

17. Furman, R. (1998). Zberezhenia tvoriv monumentalnoho mystetstva v kultovykh sporudakh: istoriia i suchasnist. *Istoryko-kulturna spadshchyna Ukrainy: problemy doslidzhennia ta zberezhenia*, (pp. 343–363). Kyiv. [in Ukrainian].

18. Selivachov, M. (2013). U koli kyivskykh restavratoriv. *Aktualni problemy mystetskoï praktyky i mystetstvoznavchoi nauky: zb. nauk. pr. (mystetski obrui)*, (5), 303–315. [in Ukrainian].

19. Babiuk, V., & Yasynetskyi, V. (1970). Novoznaideni fresky XII v. *Obrazotvorche mystetstvo — Fine Arts*, 6, (pp. 19–20). [in Ukrainian].

20. Dorofyenko, Y. P., & Redko, P. Ya. (1980). Raskrytie fresok XII v. v Kyrylovskoi tserkvy Kyeva. *Drevnerusskoe yskusstvo. Monumentalnaia zhyvopys XI–XVII vv.* (Vol. 11, pp. 45–51). Moskva: Nauka. [in Russian].

21. Horbyk, V., & Denysenko, H. (2012). *Zvid pamiatok istorii ta kultury Ukrainy u doslidzhenni i okhoroni kulturnoi spadshchyny: dosvid, problemy, perspektyvy.* Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [in Ukrainian].

22. Akulenko, V. I. (1991). *Okhorona pamiatok kultury v Ukraini: 1917–1990.* Kyiv: Vyshcha shkola. [in Ukrainian].

Kovpanenko Natalia (Kyiv)

Research fellow of the Centre for research of the historical and cultural heritage of the institute of History of the NAS of Ukraine, Candidate of Historical Sciences

Preservation and research of the architectural and art heritage of Ukraine in the context of the development of monument protection (second half of the 1960s — 1980s)

The article examines the features of preserving the immovable architectural and art heritage in Ukraine in the second half of the 60's — 80's of the twentieth century. It is substantiated that the processes that took place in the field of monument protection were contradictory. It is noted that after the change of political leadership of the USSR in 1964, under pressure from the scientific and artistic intelligentsia, the Ukrainian government was forced to take measures to improve the crisis in the field of monument protection. A significant event was the formation of the Ukrainian Society for the Protection of Historical and Cultural Monuments, which has done much to preserve and promote the monuments of the past. The importance of the multi-volume «The Register of Ukraine's Historical and Cultural Memorials of the USSR in the Ukrainian SSR» is emphasized, the preparation of which has intensified monument research in Ukraine. As a result of political repression in the early 1970's, work to preserve authentic architectural and art heritage was replaced by the construction of numerous sculptural monuments embodying the political and ideological foundations of the ruling regime. It is noted that separate accounting of art monuments in synthesis with architecture was not conducted in Ukraine. It is stated that in the period under study there is a significant deterioration in the field of academic research of artistic culture, which has developed in close connection with the protection of monuments. Fundamental research of the history of architecture and monumental art was suspended, the relevant departments in scientific institutions were liquidated, which had a negative impact on the state of preservation of artistic heritage. The study of ancient periods of Ukrainian art was not encouraged, there were difficulties with publications. There was also a shortage of professional art critics in Ukraine, and their training began only in 1959. It was established that much work on the preservation and study of works of art in the interiors of religious buildings, which continued to collapse, was carried out by scientists from museum institutions. An indisputable achievement of the period under consideration was the further development and improvement of the scientific restoration of architecture and monumental painting, the discovery of new works of art.

Key words: *Ukraine, artistic heritage, scientific research and preservation, restoration, «The Register of Ukraine's Historical and Cultural Memorials».*

Катаргіна Тетяна (м. Київ)

Кандидатка історичних наук, старша наукова співробітниця
Центру досліджень історико-культурної спадщини України
Інституту історії України НАН України
УДК 908(1-87)351.853

ПАМ'ЯТКИ, ПОВ'ЯЗАНІ З ЖИТТЯМ ТА ДІЯЛЬНІСТЮ УКРАЇНСЬКИХ ВЧЕНИХ ЗА КОРДОНОМ

Стаття присвячена визначенню освітніх та наукових закладів зарубіжних країн як пам'яток історії, пов'язаних з шанованими в Україні історичними особами, які здійснили вагомий внесок у скарбницю української і світової науки та культури. Розглянуто пам'ятки пов'язані з періодом життям видатних науковців, які народилися в Україні, але за різних обставин певний час навчались та працювали в інших країнах. Представлені пам'ятники та пам'ятні знаки, створені українськими скульпторами та встановлені громадськими об'єднаннями української діаспори на відзнаку видатних українських науковців.

Ключові слова: *видатні українські науковці, українська діаспора, українська культурна спадщина за кордоном.*

До пам'яток історії, які складають певну частку культурної спадщини кожної з країн, відносяться будинки, споруди, пам'ятні місця, місця поховань з встановленими на них меморіальними комплексами, історичні ансамблі. Мовчазні свідки історичного минулого представляють для нас велику цінність зважаючи на те, що вони надають історичним подіям конкретики, є зв'язком між минулим і майбутнім й створюють можливість сьогоденним поколінням з абстрактного розуміння історичних подій уявити життя й діяльність попередників в їх культурно-історичному середовищі. Відтворюючи етапи розвитку цивілізації, пам'ятки історії і культури водночас є джерелом історичного пізнання, важливим засобом формування світогляду наших сучасників. Еволюція нерухомих пам'яток яскраво мовить про еволюцію людства.

Значна кількість пам'яток за кордоном, присвячених видатним українцям та історичним подіям, була виявлена і відзначена пам'ятними знаками, увічнена монументами за роки незалежності України разом із представниками української діаспори. Це в основному пам'ятники видатним українцям, пам'ятні знаки на вшанування жертв політичних репресій тоталітаризму та голодоморів.

Мета статті — акцентувати увагу на питанні культурного розмаїття кожної з держав та їх взаємовпливи на розвиток світової історії в цілому. При цьому підкреслимо, що рівень цивілізованості суспільства визначається не тільки сучасними методами і новими технологіями промислового розвитку, а й тим, як соціум зберігає й вшановує культурну спадщину попередніх поколінь. Збереження й створення завжди протистояло варварству і вандалізму. Захист культурного надбання титульних націй в кожній державі невіддільне від дбайливого відношення й підтримки культурних ресурсів всіх народів, які мешкають на її території.

Цінність культурної спадщини полягає в можливості наочно продемонструвати історичні реалії шляхом ознайомлення громадськості з об'єктами — свідками історичного буття й творчої наснаги видатних представників української політичної, культурної еліти. Ступінь важливості вивчення пам'яток, пов'язаних з представниками українського походження за кордоном визначається тим, що знищення протягом ХХ століття нерухомих об'єктів в Україні призвело до втрати цінного автентичного матеріалу, який був пов'язаний з життям і діяльністю провідних діячів української історії. Тому збережені матеріальні об'єкти на теренах зарубіжних країн дають змогу відтворити життєвий шлях багатьох відомих українців.

У роботі суттєва увага приділена визначенню освітніх закладів як пам'яток історії, пов'язаних з шанованими в Україні історичними особами, які здійснили вагомий внесок у скарбницю української і світової науки та культури. Розглядаються пам'ятки, представлені спорудами університетів, наукових закладів, історичними будинками помешкань, які пов'язані з періодом життям видатних науковців, які народилися в Україні, але за різних обставин певний час навчались та працювали в інших країнах. Крім них, розглядаються пам'ятники та пам'ятні знаки, створені українськими скульпторами на відзнаку видатних діячів української науки.

Як свідчать енциклопедичні дані, тільки в дорадянський період понад 500 вихідців з України — представників культурної та наукової еліти — здобули визнання за кордоном. Винахідники, вихідці з України, неодноразово удостоювалися найпрестижнішої міжнародної нагороди — Нобелівської премії. Так у 1908 р. лауреатом цього високого звання в галузі фізіології і медицини став всесвітньо відомий бактеріолог та імунолог Ілля Мечников, а в 1952 р. премію отримав Зельман Ваксман — знаний мікробіолог і біохімік. У 1981 р. світ визнав досягнення американського спеціаліста у сфері органічної та квантової хімії, вихідця з України, Рольда Гофмана. У 1992 р. Нобелівської премії був удостоєний талановитий фізик, уродженець м. Дубровиці, що на Рівненщині, Георгій Шарпак [1].

Користуючись сучасною концепцією збереження культурної спадщини, яка сформувалась у світовій практиці, а також розробками науковців Інституту історії України НАН України щодо методики визначення та систематизації пам'яток [2, с. 1–272], структурний аналіз нерухомих пам'яток доцільно провести за видовою приналежністю.

Значна за кількістю група пам'яток представлена спорудами, в яких розміщувались, або містяться до тепер освітні заклади. Цей сегмент має підрозділи:

- заклади певної держави, в яких навчались, або працювали відомі діячі української науки та культури;
- заклади, створені безпосередньо вихідцями з України внаслідок вимушеної еміграції з країни (університети, академії, коледжі);
- заклади, утворені українською діаспорою (школи, студії)

Освітні заклади західних держав, в яких навчались і викладали представники української науки і культури представлені в більшості країн Європи. Українська політична і військова еліта ще за часів середньовіччя відрізнялась високим рівнем освіти і знанням іноземних мов. В цьому сенсі відзначимо, що вихідці з українських земель навчались у найперших університетах Європи, які були створені в Італії — Болонському і Падуанському. Найстаріший Європейський університет постав у м. Болонья у XII ст. Він пов'язаний з іменем українця Юрія Дрогобича — видатного мислителя, астронома, першого українського автора друкованої книги, медика [3, с. 333]. Після закінчення у 1473 р Ягеллонського університету Ю. Дрогобич (справжнє ім'я Юрій Михайлович Котермак) продовжив освіту в Болонському університеті. В історії цього університету він залишився під іменем Джорджо де Леополі (Юрій зі Львова). В 1481 р., у віці 31 року, він був обраний на посаду ректора університету. На той час ректорів обирали студенти кожного року. Тут ним була написана книга «Прогностична оцінка поточного 1483 року», яка вийшла у 1483 р. в римській типографії [4, с. 466].

Українці також навчались в Падуанському університеті, що був заснований у 1222 р. Після закінчення якого й отримання звання професора, в ньому викладали українці Григорій Керницький, Яків Севський [5].

У Римському колегіумі св. Атанасія в 1698–1701 рр. навчався Феофан Прокопович — видатний церковний діяч української і російської історії, засновник Російської академії наук. Найбільш відомий представник українського духівництва в Росії Феофан Прокопович (1681–1736), був ректором Києво-Могилянської академії, прихильником І. Мазепи. Мав неабиякий вплив на реформи в Росії, які проводив Петро І.

У навчальних закладах Франції, зокрема в університеті Сорбонна отримав освіту Петро Могила, засновник Києво-Могилянської колегії

(з 1701р. — академії) у Києві. З цим навчальним закладом пов'язана значна частина наукового становлення відомого математика, вихідця з України М.В. Остроградського.

Головне місто Австро-Угорщини — Відень — приваблювало багатьох українців Галичини й Волині. З Віденським університетом пов'язане навчання й творчі здобутки цілої плеяди видатних українських науковців, письменників, митців, громадських та політичних діячів. З університетом пов'язаний важливий період творчого життя біохіміка Івана Горбачевського, історика, філолога, поета Івана Франка. Тут вивчав слов'янські мови і літератури український письменник О.С. Маковей, на філософському факультеті навчався Б.С. Лепкий.

З Віденським університетом пов'язані такі значні представники науки, як фізик, математик, перекладач І.П. Пуллой, який навчався тут на філософському факультеті у 1869–1872 рр., а потім протягом кількох років викладав. На будинку, де мешкав І. Пуллой у Відні встановлена меморіальна дошка.

Рік навчання у Відні (1892–1893) був надзвичайно плідним для І. Франка, який отримав стипендію університету. За рік він підготував дослідження, в якому опрацював численні наукові матеріали, відвідував лекції провідних вчених, брав участь у громадсько-політичному житті Відня. 1893 р. захистив дисертацію на тему «Варлаам і Йоасаф, старохристиянський духовний роман і його літературна історія». 1 липня 1893 р. відбулася офіційна церемонія присудження І. Франкові ступеня доктора філософії.

1993 року на фасаді будинку Інституту германістики Віденського університету по вулиці Др. Люгер-Рінг, 1, в якому І. Франко успішно захистив докторську дисертацію, встановили меморіальну дошку, автором якої став український скульптор О. Скобліков [6]. Пам'ятник І. Франкові був встановлений у Відні 1999 року по вул. Постгассе, 1, біля української греко-католицької церкви св. Варвари. Автори пам'ятника: українські скульптори Л. Яремчук, В. Турецький, В. Каменщик. Будинок, де у 1894 р. мешкав Іван Франко у м. Відень, по вулиці Віпплінгерштрассе, 26, відзначений меморіальною дошкою, встановленою діаспорною громадською організацією Українським жіночим союзом і Українським громадянством у 1960 р.

Пам'ятки, пам'ятники та меморіальні знаки на честь І. Франка знаходяться:

- Австрія, м. Відень — 3
- Канада, м. Вінніпег, м. Торонто — 2
- Молдова, м. Кишинів — 1
- Хорватія, м. Ліпик — 1
- Чехія, м. Прага — 1.

Пам'ятник І. Франку у Хорватії (м. Ліпик) було встановлено 2011 р. (1908 року І. Франко перебував на лікуванні у цьому місті). 2011 р. українська громада міста при підтримці українського посольства встановила йому погруддя (скульптор К. Добрянський).

У Чехії (м. Прага) на будинку, де з промовою на з'їзді прогресивної молоді 15 травня 1891 р. виступав Іван Франко, за участі українців Чехії встановлена меморіальна дошка.

Видатний вчений, поет, мислитель відзначений також в країнах Америки. Пам'ятник споруджено у м. Вінніпег за ініціативою Товариства об'єднаних українців Канади. Погруддя І. Франка, встановлене 1984 р. на території закладу для осіб похилого віку ім. Івана Франка (скульптор А. Ігнащенко), подарований товариством «Україна» (голова — В. Бровченко). У м. Торонто 1992 року також було встановлено пам'ятник Іванові Франку, автором якого став український скульптор П. Кулик. Встановлений на території закладу для осіб похилого віку ім. І. Франка.

Серед країн Європи, Польща займає значне місце, пов'язане з історичними подіями та історичними персоналіями української історії та культури. У польському місті Хелм народився й провів дитячі роки майбутній вчений, політичний та громадський діяч, голова Української Народної Республіки Михайло Грушевський. Пам'ятки, пам'ятники та меморіальні знаки Михайлові Грушевському встановлені:

- Польща, м. Варшава, м. Холм — 2
- Австрія, м. Відень — 1
- Грузія, м. Тбілісі — 2
- Російська Федерація, м. Москва (до 2014), м. Казань — 2
- Франція, м. Париж — 3
- Чехія, м. Прага — 1.

На будинку, де 1866 р. народився М. Грушевський (м. Хелм, вул. Г. Сенкевича, 14) українською громадою у 1996 р. встановлена меморіальна дошка. До пам'яток історії, пов'язаних з життям М. Грушевського маємо віднести Тбіліську 1-шу чоловічу гімназію, де він навчався у 1880–1886 рр. (його відразу було зараховано до третього класу). Тут він розпочав займатися письменництвом. 1885 р. надруковано його перше юнацьке оповідання «Бехаль-Джугур» у львівській газеті «Діло». Будинок гімназії, який зберігся до нашого часу став для українців пам'яткою історії, хоча перебування М. Грушевського у гімназії не відзначено пам'ятною дошкою. Меморіальна дошка на честь видатного діяча історії та науки України у м. Тбілісі була встановлена 2007 р. на фасаді української школи ім. Михайла Грушевського.

З діяльністю М. Грушевського як науковця пов'язані історичні будинки в м. Парижі. Навесні 1903 року М. Грушевського було запрошено

«Русской Высшей школой общественных наук» прочитати цикл лекцій з української історії. М. Грушевський назвав тему курсу «Очерк истории украинского (малороссийского) народа». Будинок, де розмішувалась Руська Вища школа громадських наук, де протягом 19 квітня — 4 травня 1904 року М. Грушевський прочитав 18 лекцій з історії України–Руси від найдавніших часів до національного відродження XIX ст. розмішувалась за адресою — вул. Сорбонни, 16. Також зберігся готель «Корнелля» (Hotel «Corneille») у Парижі, де 1904 р. мешкав М. Грушевський (вул. Корнелля, 5). З ім'ям цього видатного діяча пов'язаний паризький будинок, де розміщувався Комітет незалежної України, створений М. Грушевським в еміграції 1919 року за адресою вул. Пуке (rue Rauquet), 28.

У Відні (Австрія) Михайло Грушевський мешкав певний час у 1914, 1919–1924 рр. (будинок по вул. Кьостлер (Кьостлергассе), 10). У цей період М. Грушевський, який ніколи не вважав себе емігрантом, завжди діяв з метою ствердження української нації в світі, сприяв діяльності Комітету незалежної України й створив Український соціологічний інститут. Меморіальну дошку на будинку було встановлено 1996 року.

Пам'ятки, пов'язані з діяльністю М. Грушевського знаходяться і в Російській Федерації. Меморіальну дошку в м. Казань на будинку колишнього готелю «Франція» (нині «Джузеппе»), де в 1915–1916 рр. мешкав М. Грушевський (вул. Кремлівська, 15/25) було встановлено 16 вересня 2006 року українським товариством «Вербиченька» за підтримки українського посольства. Меморіальна дошка на будинку, де у 1931–1934 рр. жив і працював Михайло Грушевський у м. Москва за адресою вул. Погодіна 2/3, була встановлена 24 серпня 2003 р. Знята невідомими з будинку в 2014 році.

У країнах Східної Європи, зокрема в Польщі, навчалось багато вихідців з Галичини й Волині. Першим й найбільш цінованим був Краківський університет, заснований в 1364 році Казимиром Великим, в 1400-му реорганізований Владиславом Ягайлом (звідси й назва Ягеллонський). Найвищих результатів викладачі та студенти університету досягли в галузі технічних й природничих наук. З часів заснування до сьогодні збереглася найдавніша споруда університету — «Колегіум Майус», що знаходиться неподалік площі Головного ринку [7, с. 66]. У Краківському (Ягеллонському) університеті у 1469–1473 рр. навчався, а згодом, після повернення з Болоньї, у 1487–1494 рр. викладав вищезгаданий Юрій Дрогобич [8, с. 33–37].

За австрійських і польських часів сотні українців закінчили Ягеллонський університет. У Кракові українці надавали перевагу вивченню медицини. До видатних представників медичної науки, які викладали в університеті наприкінці XIX ст. належав професор Валерій Яворський.

В кінці XIX — на початку XX ст. українські студенти Ягеллонського університету заснували «Академічну Громаду», а в 1920-х роках — Українську студентську громаду в Кракові.

Краківський університет пов'язаний з життям талановитого українця Богдана Сильвестровича Лепкого (1872–1941) — письменника, перекладача, літературознавця, педагога, громадсько-політичний діяча. Народився Богдан Лепкий 9 листопада 1872 р. на хуторі Кривенькім неподалік села Крегулець Гусятинського району. Навчався в Бережанській гімназії. Вищу освіту отримав на філософському факультеті Віденського університету, де навчався у 1891–1895 рр. На початку 1899 року в Ягеллонському університеті було відкрито лекторат української мови і літератури, викладати ці предмети було запрошено Богдана Лепкого. З Краковом пов'язано майже все життя письменника. Тут ним написана низка оповідань, літературознавчі дослідження про В. Стефаніка, М. Шашкевича, Тараса Шевченка, зроблено переклад польською мовою «Слово о полку Ігоревім» [9, с. 1286–1287].

Будівлі Ягеллонського університету в Кракові розташовані за декількома адресами: вул. Крупніца, 35 (Krupnicza, 35), Колегія Родеревянам, Інститут філології слов'янської та інші філологічні інститути — Алея Адама Міцкевича, 11, 9/11 і представляють значний інтерес з точки зору українського пам'яткознавства.

У Празі (Чехія) найстаріший у Центральній Європі університет було засновано у 1348 р. королем Карлом. Ректором Карлового університету був українець І. Горбачевський (1854–1942) — засновник чеської школи біохімії. Народився він у с. Зарубинці Збаразького району. Після закінчення Тернопільської гімназії продовжив навчання на медичному факультеті Віденського університету, в якому поспіль працював з 1875 по 1883 рр. У 1883 р. до 1917 р. — професор Карлового університету, в якому 1903–1904 рр. обіймав посаду ректора. У Карловому університеті зберігаються меблі колишнього ректора, а також єдиний прижиттєвий портрет видатного українського вченого [10].

Одночасно з науковою роботою Іван Горбачевський займався також політикою. З 1908 року був одним з двох представників русинської громади в австрійському парламенті. Завдяки глибоким знанням у галузі санітарії його обрали до складу австрійської Санітарної ради. До 1917 року у жодній країні світу не існувало міністерства охорони здоров'я. У складні часи Першої світової війни він поставив питання про створення міністерства народного здоров'я і згодом досяг прийняття відповідного закону австрійським парламентом. Такі відомства згодом з'явилися також у Німеччині, Франції, Англії. Про вагомість і масштабність наукового і громадського доробку вченого у світову скарбницю свідчить рішення

Генеральної конференції ЮНЕСКО на 32-й сесії про відзначення ювілейної дати — 150-річчя від дня народження Івана Горбачевського у 2004 році [11].

До пам'яток історії та культури, пов'язаних з представниками української науки слід віднести й будівлю Софійського університету ім. Климента Охридського. Тут викладав історик, професор М.П. Драгоманов, який заклав основи вищої школи Болгарії. Софійський університет ім. Климента Охридського, де в 1889–1895 рр. викладав професор М. Драгоманов, оздоблював професор, український скульптор М. Паращук (б-р Царя Визволителя, 15).

Після ухвали Земського наказу 1876 р., М. Драгоманова було звільнено з посади приват-доцента Київського університету, де він викладав всесвітню історію, відтак він був змушений емігрувати. В 1876–1889 рр. мешкав у Женеві, де створив громадсько-політичний збірник «Громада», який складався з матеріалів, присвячених культурному та соціально-політичному життю українців. У 1889 р. на запрошення першого, після повалення османського іґа, болгарського уряду вчений переїжджає до Софії й займає посаду професора Софійського вищого училища, яке згодом стало університетом. Тут він викладав курс з нової історії та продовжував наукову діяльність. Сюди до нього неодноразово приїздила видатна українська письменниця Леся Українка, яка доводилася йому небогою [12, с. 101–103]. В університеті встановлено бюст вченого, створений українським скульптором М. Паращуком [13]. Стара будівля не збереглася, нова побудована 1924–1934 рр., тут зберігається бібліотека М. Драгоманова

Софійська університетська бібліотека завдяки Михайлові Петровичу має повне видання «Трудів» етнографічно-статистичних експедицій Павла Чубинського Україною, Молдовою, Білоруссю, майже повний комплект петербурзьких часописів «Вестник Европы», «Отечественные записки» з 1858 по 1877 рр., 49 книжок львівської «Просвіти», газету «Киевский телеграф» (числа 1–90 за 1875 рік), комплект галицького часопису «Жите і слово».

Меморіальна дошка на будинку, де в 1889–1895 рр. мешкав М. Драгоманова у м. Софія по вул. І. Денкоглу, встановлена 1996 р. активістами української діаспори. Пам'ятник на могилі М.П. Драгоманова було встановлено 30 жовтня 1934 р. Надгробок споруджений на кошти, які зібрали члени «Гуртка імені Михайла Драгоманова» впродовж кількох років з різноманітних кіл української еміграції. Скульптор М. Паращук, напис: «Великому громадянину від українських емігрантів».

Зазначимо, що всі вказані споруди закладів освіти віднесені до категорії історичних будинків, тобто вважаються пам'ятками історії та куль-

тури в кожній з країн. Причетність української наукової та освітянської еліти до цих історико-культурних об'єктів додасть більше кольорів в палітру їх досягнень.

До пам'яток історії, пов'язаних з видатними науковцями належать також будинки наукових установ, в яких працювали вихідці з України. У Франції пам'яткою історії та культури, пов'язаною з вихідцями з України є Пастерівський інститут в Парижі. Значення цього науково-дослідного інституту важко переоцінити. Це був перший інститут в Європі, який започаткував такий напрям біологічної науки, як мікробіологія. Створений як приватна наукова установа 1887 року Луї Пастером, він став лідером з вивчення інфекційних захворювань і має 70 установ в усьому світі. Відкриття інституту відбулося 14 листопада 1888 року у будинку, де тепер розташований музей інституту по вулиці Доктора Роу (Rue du Docteur Roux). На постійну роботу до інституту з часу його заснування було запрошено біолога, ембріолога Іллю Мечникова. Тут він працював з 1888 р. до кінця життя у 1916 р. За дослідження, проведені в стінах цього інституту Ілля Мечников став лауреатом Нобелівської премії (1908 р.). Він був першим іноземним мікробіологом, якого запросив Луї Пастер для співпраці у створеному ним інституті. Досліджував проблеми фагоцитозу, боротьби з інфекційними хворобами, геронтології тощо. За час роботи Ілля Ілліч зібрав унікальну бібліотеку, якою користувалися його учні, такі як майбутній академік Д. Заболотний, мікробіологи Л. Тарасович, І. Савченко, працював мікробіолог В. Хавкін та інші. В читальному залі бібліотеки за заповітом вченого зберігається урна з його прахом [14, с. 60]. Бібліотека знаходиться в історичному центрі Парижа, в будинку, де був організований Пастерівський інститут на вул. Доктор Ру, 25 (25 rue du Docteur Roux) [15]. Також в цих стінах з 1897 р. до 1940 р. працював мікробіолог, учень і співробітник І.І. Мечникова О.М. Безредка.

Як вказано вище, до пам'яток української спадщини також відносяться інституції, в яких працювали вихідці з України, або створені українськими емігрантськими колами. Авторитетним науковим центром української еміграції став Український науковий інститут (УНІ), створений у Берліні 10 листопада 1926 р. Інститут був заснований Українським товариством допомоги біженцям, яке очолювала дружина колишнього гетьмана Української Держави Павла Скоропадського — Олександра Скоропадська. Інститут існував як філія Берлінського Фрідріх-Вільгельм університету. В інституті було створено чотири науково-дослідні кафедри: української історії, яку очолював Д. Дорошенко, історії української державності — В. Липинський, духовної культури — І. Мірчук, історії матеріальної культури — В. Залозецький [16, с. 123].

Після закінчення Другої світової війни до м. Сарсель (поблизу Парижа) переїхало з Німеччини Наукове товариство ім. Шевченка, яке

оформлено у Наукове товариство ім. Шевченка в Європі. У Сарселі редагувалась та видавалась «Енциклопедія Українознавства», створювалась і видавалась антологія української літератури французькою мовою [17]. При допомозі архієпископа УГКЦ Кир Івана Бучка було викуплено будинок готелю «Босіжур», у приміщенні якого 1951 року утворився науковий осередок НТШ. Тут працювали А. Жуковський, З. Кузеля, О. Шульгін, М. Капуста, В. Кубійович, Л. Яцків, О. Кульчицький, В. Янів та ін. [18]. Осередок наукового товариства розташований в будинку за адресою вулиця Бове (Rue de Bauves), 95.

Зусиллями українських наукових і культурних осередків та їх лідерів на еміграції були організовані й розпочали діяльність Український вільний університет, Українська господарська академія, Український високий педагогічний інститут ім. М. Драгоманова, Українська реформована реальна гімназія, Український науково-політехнічний інститут, Український інститут громадознавства, Український соціологічний інститут, Український робітничий університет та ряд інших освітянських установ Чехословаччини, Український науковий інституту у Польщі та інші [20].

На Північноамериканському континенті емігрантські кола роками створювали музейні колекції для збереження матеріальних свідочств їх нелегкого життя та поступу на теренах інших країн. Одним з найбільших музеїв-архівів, створених українцями в еміграції є Музей-архів Української вільної академії наук у США (Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S.), який сьогодні знаходиться у Нью-Йорку. Започатковано збирання цієї колекції було в Німеччині, в 1945 р., коли з ініціативи українських вчених-емігрантів, які внаслідок подій Другої світової війни опинилися на Заході, була заснована в Аугсбурзі Українська вільна академія наук (УВАН). 10 жовтня 1945 р. при УВАН було засновано Музей-архів та бібліотеку, біля джерел яких стояли такі відомі діячі, як В. Міяковський (перший директор), В. Дорошенко, А. Животко, Л. Бачинський, М. Марковський, І. Коровицький. Згодом, у зв'язку з переїздом більшої частини українських науковців до США та Канади, в цих країнах були організовані окремі відділи УВАН. 15 квітня 1950 р. була заснована УВАН у США, куди упродовж 1950–1952 рр. було перевезено з Німеччини Музей-архів та бібліотеку УВАН. Активну роль у відновленні діяльності Музею-архіву УВАН в США відіграли Л. Биковський, Т. Олесюк і В. Шугаєвський. У 1961 р. УВАН було придбано власне приміщення у Нью-Йорку за адресою: 200 Вест, 100 Авеню, де з того часу зберігається й колекція Музею-архіву [21]. В цьому значна заслуга належить Ю. Шевельову-Шереху, видатному лінгвісту, мовознавцю, літературознавцю, професору Гарвардського, Колумбійського університетів, який на той час був президентом УВАН. У 1966 р. Музею-архіву УВАН було

надано ім'я Дмитра Антоновича, першого організатора музейно-архівної справи в еміграції, директора Музею визвольної боротьби України в Празі [22].

Результати діяльності вітчизняних вчених і винахідників за межами нашої країни можна вважати набутком не тільки тих народів та держав, у яких вони жили, а й вагомою частиною творчого потенціалу української нації, що є доказом причетності України до світової цивілізації у ті важкі часи, коли вона була позбавлена власної державності. Нині, коли Україна почала самостійно торувати свій державний шлях, вчені українського походження, здобувши заслужений авторитет на теренах світової науки, сприятимуть зростанню престижу держави та самосвідомості українського народу.

Українці живуть за кордоном тривалий час. Вони залишили багату історико-культурну спадщину в різних країнах світу: це сакральні споруди, історичні будинки, де відбувалися події, пов'язані з утворенням і діяльністю українських об'єднань, життям видатних українських діячів, пам'ятники визначним українцям. Таким чином, наукові та освітні інституції зарубіжних країн також набули якостей пам'яток історії та культури, пов'язаних з розвитком української та світової науки.

Джерела та література

1. Українці за кордоном. Винаходи та інновації. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://ukrainiada.org.ua/index.php/ukrayintsi-za-kordonom/vynakhody-ta-innovatsiyi-ukrayinski-vcheni-za-kordonom>
2. Теоретичні та науково-практичні засади підготовки статей про пам'ятки історії до «Зводу пам'яток історії та культури України. — К.: Інститут історії України НАН України, 2011. — 272 с.
3. Кіку В.А. Болонський університет / В.А. Кіку // Енциклопедія історії України: Т. 1: А–В / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. Інститут історії України НАН України. — К.: Видавництво «Наукова думка», 2003. — С. 333.
4. Ісаєвич Я.Д. Дрогобич Юрій / Я.Д. Ісаєвич // Енциклопедія історії України: Т. 2: Г–Д / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. Інститут історії України НАН України. — К.: Видавництво «Наукова думка», 2004. — С. 466.
5. Цуп, Владимир. Юрий Дрогобыч в контексте формирования украинской элиты / Владимир Цуп // День. — № 133. — 02.08.2003.
6. Пам'ятники та меморіальні дошки видатним українцям в Австрії. [Електронний ресурс]: Народний оглядач. Портал світоглядних новин. SD.ORG.UA. — Режим доступу: <http://ar25.org/article/pamyatnyky-ta-memorialni-doshky-vydatnym-ukrayincyam-v-avstriyi.html>
7. Страны и народы. Зарубежная Европа. Том Восточная Европа. — М., 1980. — С. 66.
8. Котермак (Дрогобич) Юрій. Українська педагогіка в персоналіях — XIX століття / За ред. О.В. Сухомлинської: Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів, у двох книгах. — Кн. 1. — К.: Либідь, 2005. — С. 33–37.

9. Лепкий Богдан (1872–1941) — письменник і літературознавець // *Енциклопедія українознавства* / Під ред. В. Кубійовича. — Львів, 1994. — Т. 4. — С. 1286–1287.
10. Пам'ятники та меморіальні дошки видатним українцям в Австрії [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://transfer.lviv.ua/?p=s74248>
11. Видатний українець. Мистецтво лікування. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://m-l.com.ua/?aid=277>
12. Сарбей В.Г., Федченко П.М. Драгоманов Михайло Петрович / В.Г. Сарбей, П.М. Федченко // *Українська літературна енциклопедія*: У 5 т. — К.: Українська енциклопедія ім. М.П. Бажана, 1990. — Т. 2. — С. 101–103.
13. Видатні люди Теробовлянщини. Михайло Парашук. Сайт Теробовлянської центральної районної бібліотеки. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.terebovlia-biblioteka.edukit.te.ua/vidatni_lyudi_terebovlyanshini/mihajlo_paraschuk
14. *Верхратський С.А., Заблудовський П.Ю.* Історія медицини / Підручник для студентів медичних інститутів / С.А. Верхратський, П.Ю. Заблудовський. — К.: Вища школа, 1991. — С. 60
15. Story of the Institute Pasteur. Сайт Інституту Пастера. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.pasteur.fr/en/institut-pasteur/history/story-institut-pasteur>
16. *Наріжний С.* Українська еміграція: Культурна праця української еміграції 1919–1939: Матеріали, зібрані С. Наріжним до частини другої / Упоряд. Л. Яковлева. — К.: Видавництво імені Олени Теліги, 1999. — 272 с.
17. Українці у Франції. Україна. Історія великого народу. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://litopys.com.ua/diaspora/frantsiya/ukrayintsi-u-frantsiyi/>
18. *Кривдик О.* Монастир української енциклопедії під Парижем. [Електронний ресурс] / О. Кривдик // *Українська правда*. — 01.09.2011. — Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2011/09/1/53696/>
19. Адресар українців у Вільному світі (АДУК): альманах / Упоряд. В. Лазовінський. — Париж: [б. в.], 1973. — 322 с., іл. — С. 37.
20. *Віднянський С.В.* Культурно-освітня і наукова діяльність української еміграції в Чехо-Словаччині: УВУ (1921–1945) / С.В. Віднянський. — К., 1994. — 84 с.
21. *Домбровський О.* Підсумки з'їзду істориків. [Електронний ресурс] / О. Домбровський // *Свобода*. — № 193. — 1963. — 9 жовтня — С. 3. — Режим доступу: <http://www.svoboda-news.com/archiv/pdf/1962/Svoboda-1962-193.pdf>
22. *Wynar L.* Preservation of the Cultural Heritage: Ukrainian Archives, Libraries and Museums in the United States. *Ethnic Forum*. — Kent: Kent State University, 1995. — Vol. 15. — № 1/2. — 124 p.

References

1. Ukraintsi za kordonom. (2019). Vynakhody ta innovatsii. Retrieved from <http://ukrainiada.org.ua/index.php/ukrayintsi-za-kordonom/vynakhody-ta-innovatsiyi-ukrayinski-vcheni-za-kordonom> [in Ukrainian]
2. (2011). *Teoretychni ta naukovo-praktychni zasady pidhotovky statei pro pamiatky istorii do «Zvodu pamiatok istorii ta kultury Ukrainy»*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy, 2011. [in Ukrainian].
3. Kiku, V. A. (2003). Bolonskyi unyversytet. *Entsyklopediia istorii Ukrainy* (Vol. 1: A–V, p. 333). Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
4. Isaievych, Ya. D. (2004). Drohobych Yurii. *Entsyklopediia istorii Ukrainy* (Vol. 2: H–D, p. 466). Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
5. Tsup, V. (2003). Yuriy Drogobych v kontekste formirovaniya ukrainskoy elity. *Den' — Day*, 133, 02.08.2003 [in Russian].

6. Pamiatnyky ta memorialni doshky vydatnym ukrainsiam v Avstrii. (2017). Retrieved from <http://ar25.org/article/pamyatnyky-ta-memorialni-doshky-vydatnym-ukrayincyam-v-avstriyi.html> [in Ukrainian]
7. (1980). *Strany i narody. Zarubezhnaia Evropa*. (Vol. Vostochnaia Evropa, p. 66). Moskva. [in Russian].
8. Sukhomlynska, O.V. (Comps.). (2005). *Kotermak (Drohobych) Yurii. Ukrainska pedahohika v personaliiakh — XIX stolittia*. (Book 1, p. 33–37). Kyiv: Lybid. [in Ukrainian].
9. (1994). Lepkyi, Bohdan (1872–1941). In V. Kubyovych, *Entsyklopediia ukraïnoznavstva* (Vol. 4, p. 1286–1287. Lviv. [in Ukrainian].
10. (2018). Pamiatnyky ta memorialni doshky vydatnym ukrainsiam v Avstrii. Retrieved from <http://transfer.lviv.ua/?p=s74248> [in Ukrainian].
11. (2014). Vydatnyi ukrainets. Mystetstvo likuvannia. Retrieved from <http://m-l.com.ua/?aid=277> [in Ukrainian].
12. Sarbei, V. H., Fedchenko, P. M. (1990). Drahomanov Mykhailo Petrovych. *Ukrainska literaturna entsyklopediia* (Vol. 2, p. 101–103). Kyiv: Ukrainska entsyklopediia im. M. P. Bazhana. [in Ukrainian].
13. (2015). Vydatni liudy Terebovlianshchyny. Mykhailo Parashchuk. Retrieved from http://www.terebovlia-biblioteka.edukit.te.ua/vidatni_lyudi_terebovlyanshini/mihajlo_paraschuk [in Ukrainian].
14. Verkhatskyi, S. A., & Zabludovskyi, P. Iu. (1991). *Istoriia medytsyny. Pidruchnyk dlia studentiv medychnykh institutiv*. Kyiv: Vyshcha shkola. [in Ukrainian].
15. (2018). Story of the Institute Pasteur. Retrieved from <http://www.pasteur.fr/en/institut-pasteur/history/story-institut-pasteur> [in English].
16. Narizhnyi, S. (1999). *Ukrainska emihratsiia: Kulturna pratsia ukrainskoi emihratsii 1919–1939: Materialy, zibrani S. Narizhnym do chastyny druhoi*. Kyiv: Vydavnytstvo imeni Oleny Telihy. [in Ukrainian].
17. (2019). Ukraintsi u Frantsii. Ukraina. Istoriia velykoho narodu. Retrieved from <http://litopys.com.ua/diaspora/frantsiya/ukrayintsi-u-frantsiyi/> [in Ukrainian].
18. Kryvdyk, O. (2011). Monastyr ukrainskoi entsyklopedii pid Paryzhem. *Ukrainska pravda — Ukrainian Pravda*. Retrieved from <http://www.istpravda.com.ua/articles/2011/09/1/53696/> [in Ukrainian].
19. Lazovinskyi, V. (Comps.). (1973). *Adresar ukrainsiv u Vilnomu sviti (ADUK): almanakh*. (p. 37). Paryzh. [in Ukrainian].
20. Vidnianskyi, S. V. (1994). *Kulturno-osvitnia i naukova diialnist ukrainskoi emihratsii v Chekho-Slovachyni: UVU (1921–1945)*. Kyiv. [in Ukrainian].
21. Dombrovskyi, O. (1963). Pidsumky ziiedu istorykiv. *Svoboda — Freedom, 193*, p. 3. Retrieved from <http://www.svoboda-news.com/архiv/pdf/1962/Svoboda-1962-193.pdf> [in Ukrainian].
22. Wynar, L. (1995). *Preservation of the Cultural Heritage: Ukrainian Archives, Libraries and Museums in the United States*. Ethnic Forum. Kent: Kent State University. (Vol. 15, №1/2, 124 p.).

Katargina Tetiana (Kyiv)

Candidate of historical Sciences, senior researcher,
Institute of History of Ukraine, NASU

Sights related to the life and work of Ukrainian scientists abroad

The article is devoted to the definition of educational and scientific institutions of foreign countries as historical monuments associated with respected in Ukraine historical figures, who have made a significant contribution to the treasury of Ukrainian and world science and culture. Monuments related to the period of life of prominent scientists who were born in Ukraine, but under different circumstances studied and worked in other countries for some time are considered. Monuments and memorials created by Ukrainian sculptors and installed by public associations of the Ukrainian diaspora in honor of prominent Ukrainian scientists are presented.

The article focuses on the cultural diversity of each state and their mutual influence on the development of world history as a whole. We emphasize that the level of civilization of society is determined not only by modern methods and new technologies of industrial development, but also by how society preserves and honors the cultural heritage of previous generations. Preservation and creation have always resisted barbarism and vandalism. The protection of the cultural heritage of the titular nations in each state is inseparable from the careful treatment and support of the cultural resources of all the peoples living in its territory.

The value of cultural heritage lies in the ability to clearly demonstrate historical realities by acquainting the public with objects — witnesses of historical life and creative inspiration of prominent representatives of the Ukrainian political and cultural elite. The degree of importance of studying monuments related to the representatives of Ukrainian origin abroad is determined by the fact, that the destruction of immovable objects in Ukraine during the twentieth century led to the loss of valuable authentic material associated with the lives and activities of leading figures in Ukrainian history. Therefore, the preserved material objects on the territory of foreign countries allow to recreate the way of life of many famous Ukrainians.

The paper pays significant attention to the definition of educational institutions as historical monuments. The monuments presented by the buildings of universities, scientific institutions, historical houses, which are connected with the period of life of outstanding scientists.

Key words: *outstanding Ukrainian scientists, Ukrainian diaspora, Ukrainian cultural heritage abroad.*

Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей /
Гол. ред. В. Смолій, відп. ред. В. Даниленко, ред.-упоряд. В. Швидкий. —
Випуск 25. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2020. — 416 с.

ВІДКРИТИЙ АРХІВ

Юсов Святослав (м. Київ)

Кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник
відділу історії України другої половини XX ст.
Інституту історії України НАН України

Юсов Юрій (м. Нью-Йорк, США)

Перекладач, автор-журналіст

ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНІ ТА СОЦІАЛЬНО-КУЛЬТУРНІ АСПЕКТИ ВИКЛАДАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ В КОЛУМБІЙСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ В 1935–1938 рр.

У статті розкривається недосліджена тема щодо співробітництва Українського народного союзу та Колумбійського університету (м. Нью-Йорк) в освітній сфері. З'ясовано причини та обставини впровадження курсу української мови до академічної практики провідного американського вишу. Встановлено коло осіб, причетних до започаткування курсу і проаналізована їх роль у цьому. Висвітлено різні особливості існування курсу, зокрема, проблеми, пов'язані з фінансуванням в умовах приватного вишу та їх вплив на його долю. Проаналізовано обставини та причини закриття курсу. Розглянуто діяльність інших курсів української мови, що були створені в Нью-Йорку й інших містах. Ракурс дослідження був спрямований, насамперед, на висвітлення громадсько-політичних та соціально-культурних аспектів.

За джерельну базу дослідження здебільшого використано періодику, що друкувалась в 1930-ті рр. у США, а також документи з архіву К. Меннінга.

Ключові слова: *україно-американська спільнота, курси української мови, Український народний союз, Українське університетське товариство, Ліга української молоді, Колумбійський університет, відділення східноєвропейських мов, А. Колман, К. Меннінг, Й. Стеткевич, С. Шумейко.*

Перша світова війна та її наслідки, зокрема, зникнення європейських імперій, викликали новий приплив біженців і мігрантів з Центральної та Східної Європи в Канаду і США. Серед них була і значна кількість українців. На відміну від попередньої хвилі, яка складалась насамперед

з селянської бідноти, нову хвилю здебільшого становили політичні емігранти з великих міст та містечок, що входили до складу Австро-Угорської та Російської імперій. Українці, з цих багатоетнічних держав, окрім рідних українських діалектів, звичайно володіли також іншими мовами та діалектами, які вони вивчали в побутових умовах чи в школах та вишах. При цьому знання англійської мови в них було відсутнім чи рудиментарним. Але попри це, освічені українці брали активну участь в громадському житті. Відтак, нові емігрантські кола надали україно-американській спільноті значну кількість лідерів, які очолили українські громадсько-політичні та культурно-освітні організації [1, с. 31].

Утім, у зв'язку з прийнятими тоді в США жорсткими імміграційними законами, що обмежували щорічну квоту іммігрантів зі Східної Європи, в цю країну потрапила невелика частина нової хвилі. Здебільшого, це були вихідці зі Східної Галичини, які компактно селилися у штаті Нью-Йорк та в штаті Нью-Джерсі. Майже всі лідери організованої української діаспори в цьому регіоні були галичанами, національно-свідомими українцями, а деякі з них були учасниками національно-визвольного руху [1-а; 2].

На початку 1930-х рр. майже половина українців, що проживали в США народилася тут. Самі себе вони називали українськими американцями [1, с. 31]. Проте, з огляду на етнічну консолідацію, українська діаспора в США була досить аморфна. Щобільше, неосвічені українці не знали своєї історії та літератури. З іншого боку, українська молодь, народжена в США, була американізована й майже не володіла навіть батьківськими розмовними діалектами. Політичні емігранти нової хвилі намагались актуалізувати та закріпити українську етнокультурну ідентичність в багатоетнічній Америці. Це прагнення мало не тільки ідейну, але і практичну мету. Поширення української мови та культури в США було пов'язано також з розширенням українських культурно-навчальних закладів та періодичних видань, невеличких бізнесів і, в наслідок цього, з появленням нових місць працевлаштування для освічених українців. Однак, ця практична мета була неможлива через відсутність єдиної літературної мови, зрозумілої для усіх етнічних українців.

Одним із наслідком поширення економічної та політичної експансії США після Першої світової війни стало пожвавлення інтересу американців до культур інших країн та народів. Деякі американські славісти проявили зацікавлення до українців ще у 1920-х рр., але поглиблення цього зацікавлення, зокрема, встановлення контактів з представниками україно-американської громади відбувалося вже в першій половині 1930-х рр. [1-а, с. 433–436]. Найбільші досягнення на цій ниві були у професури відділення східноєвропейських мов Колумбійського універ-

ситету¹ — найбільшого, найпрестижнішого та найбільш передового в науковому відношенні американського вишу.

Мета нашої статті висвітлити громадсько-політичні та соціально-культурні аспекти, пов'язані з діяльністю курсу української мови в Колумбійському університеті в 1935–1938 рр. Ці роки обмежуються такими маркерами, як — відкриття та закриття зазначеного курсу. Ставимо завдання з'ясувати, зокрема, які організації та підрозділи установ з обох сторін були до цього причетні, а також які персони були при цьому залучені. Адже, попри те, що курс української мови було справою україно-американської спільноти при підтримці відповідних американських установ та за певних політичних умов, все ж таки, ці події, передусім, були викликані та реалізовані енергійними діями окремих осіб.

Пропонована тема донедавна не була предметом окремого наукового розгляду в доробку як українських, так і закордонних дослідників. Зазначимо, що один з авторів даної статті вперше коротко розглянув сюжет щодо курсів української мови в спеціальному біографічному дослідженні. Останнє було присвячено висвітленню діяльності видатного американського славіста, україніста та українофіла, професора Колумбійського університету Кларенса Менніга (1893–1972) [1-а]. Спеціально ж темі названих курсів була присвячена інша стаття автора, де було з'ясовано причини та обставини впровадження курсу української мови до академічної практики провідного американського вишу [2].

Основну частину нашої *джерельної бази* складають матеріали періодики 1930-х. Передусім, це значна кількість публікацій, що представлені на сторінках газети «Свобода», органу Українського народного союзу — найвпливовішої української організації Північної Америки. Доповнюють ці джерельні матеріали також і публікації англomовного додатка названої газети, а саме часопису «The Ukrainian Weekly» («Український тижневик»). Здебільшого матеріали являють собою різні тогочасні інформаційні замітки, звіти, огляди тощо про суспільне, культурне та освітнє життя україно-американської громади в Нью-Йорку. Вони вповні адекватно зображають її тодішнє поточне життя, адже події відбувалися на очах її членів та в умовах вільного суспільства. Тому є підстави вважати, що правдивість названих матеріалів досить значна.

Використані нами архівні джерела належать одному зі співавторів цієї статті — Юрію Юсову, який мешкає в Нью-Йорку. Йому вдалося прид-

---

¹ Колумбійський університет (або по-простому: Колумбія; англ. Columbia University in the City of New York (Columbia University)) — приватний заклад вищої освіти, головний корпус якого розташований в Мангеттені, в Нью-Йорку. Колумбія входить до групи елітних американських університетів, так звану Лігу плюща.

бати досі невідому, але важливу частину особового архіву К. Меннінга, від нью-йоркського букініста разом з деякими словниками та книжками, якими при житті володів професор. Ці архівні матеріали являють собою копії деяких листів до професора К. Меннінга, авторські копії його відповідей та копії листів деяких інших адресатів й адресантів. Загалом знайдена частина архіву К. Меннінга являла собою низку машинописних та рукописних паперів, що знаходились у хаотичному стані. Після попереднього упорядкування, виявилось, що тека, переважно, містить листування К. Меннінга з різними установами й особами за 1938 р. Кілька листів та інших документів з цього архіву було поміщено в додатках до згаданої вище статі [1-а]. У поточній статі подаємо в додатках ще два листи. При посиланнях на джерела з архіву К. Меннінга будемо використовувати те умовне найменування цієї збірки, яке запропонував Ю. Юсов, а саме: «*From the archive of Professor Clarence A. Manning: Correspondence*».

Зрозуміло, що для повноцінного висвітлення теми необхідно аналітичне вивчення документації Українського народного союзу та афільованих з ним українських організацій, а також і відповідних американських установ, зокрема, тогочасного відділення (Department) східноєвропейських мов Колумбійського університету. Однак вважаємо, що і наявні джерела достатні для висвітлення проблематики в першому наближенні.

Як вже зазначалося вище нова повоєнна хвиля української еміграції до США, зокрема, до Нью-Йорку та сусідніх штатів, призвела до нових тенденцій у розвитку україно-американської спільноти в США. Її кількісне, якісне та фінансове зростання на початку 1930-х рр. спонукали лідерів організованого українства до суттєвих змін в організаційній, громадсько-політичній, освітньо-культурній тощо діяльності. Це проходило одночасно до революційних змін в політичному ландшафті, як США, так і всього світу. Так, у 1933 р. було обрано президентом США Франкліна Рузвельта і проголошено його адміністрацією «новий курс». З-поміж іншого, у зовнішній політиці були встановлено дипломатичні відносини з СРСР, а відтак і можливість американців отримати більше правдивої інформації про СРСР і Україну, зокрема, про голодомор. Того ж року в Німеччині до влади прийшли нацисти, внаслідок чого у Європі та загалом у світі почались кардинальні політичні зрушення тощо.

У цей час Український народний союз (УНС)² як найстаріша й найбільша українська організація США (з поширенням діяльності й на

---

² За оцінкою М. Рогожи, «УНС відіграв помітну роль у створенні інших громадських і політичних об'єднань, багато зробив для розвитку національних освітніх закладів та збереження культурної самобутності українських громад Північної Америки» [1, с. 44].

Канаду) [3; 4] прискорив розпочату раніше модернізацію своїх організаційних форм і діяльності. Цим процесам надала поштовх часткова зміна керівництва на молоді, національно-свідомі кадри. Визначну роль у модернізації УНС відігравав Дмитро Галичин (1895–1961). У 1933 р. на конвенції УНС в Детройті його було обрано на посаду головного секретаря союзу. Згодом він займав високі посади в українських організаціях США — президент УНС (1955–1961) та президент Українського конгресового комітету Америки (УККА) [5]. За характеристикою дослідника історії Українського народного союзу Антіна Драгана Д. Галичин, як і деякі інші нові керманічі УНС належав до «нового покоління, тобто нових іммігрантів, які брали активну участь у збройній боротьбі за визволення України» [4, с. 87].

Як вже зазначалось у попередніх статтях [1-а; 2], значну роль у розвитку організації та пов'язанні її з розбудовою всього українського громадського життя в США відіграв орган УНС газета «Свобода»³. Деякі її редактори мали великий вплив на формування ідеології американських українців. Одним з таких керманічів був Лука Мишуга (1887–1955), який якраз у 1933 р. (і до 1955 р.) був головним редактором часопису. У 1922 р. Л. Мишуга став одним зі співзасновників і політичним ідеологом Об'єднання українських організацій в Америці (далі — Об'єднання), обійнявши посаду генерального секретаря. У 1940 р. він став одним зі співорганізаторів УККА. За оцінкою «свободівців» він являвся однією із найвизначніших постатей усієї тодішньої української еміграції [6]. Згаданий вище Д. Галичин характеризував Л. Мишугу як «найбільшого союзівця» та найвидатнішого діяча американської України після Першої світової війни і до середини 1950-х рр. [4, с. 83].

Л. Мишуга, з-поміж лідерів українсько-американської громади, був одним з найбільш добрих знайомих провідного фахівця відділення східноєвропейських мов Колумбійського університету професора-славіста К. Меннінга. Останній, разом зі своїми колегами, в цей час установив тісні контакти з провідними американськими українцями [1, с. 436]. К. Меннінг приєднувався до апологетичної оцінки «свободівців» Л. Мишуги, зауваживши, зокрема, що той «безсумнівно, зробив героїчний труд щодо активізації й керівництва організованим українським рухом» [7, с. 30].

Тоді ж, у 1933 р. Л. Мишугу було призначено відповідальним за видавничу діяльність УНС. У цей час він же висунув ідею систематичної публікації англومовних видань про Україну і її народ [6]. Передусім, за

---

³ Місце видання — м. Джерсі-Сіті, штат Нью-Джерсі; місто відоме, як західне передмістя Нью-Йорку.

його ініціативою на надзвичайному засіданні головного уряду УНС у липні 1933 р. було прийнято рішення приступити до видання англійського тижневого додатку до «Свободи» під назвою «The Ukrainian Weekly» [8, с. 247]. Першим же головним редактором цього додатку став Стефан Шумейко (1908–1962), також товариш К. Меннінга з-поміж українців [9, р. 7]. 25-літній С. Шумейко тоді став одним із засновників і першим головою Ліги української молоді Північної Америки (далі — Ліга), молодіжного крила УНС. У 1944–1949 рр. він був президентом УККА. Загалом він належав до провідних організаторів громадсько-політичного життя української діаспори США у 1930–1950-х рр. [10; 11; 12].

Нарешті, згадаємо ще одного доброго знайомого К. Меннінга, з-поміж лідерів українсько-американської громади, визначного українського громадського діяча і журналіста, місіонера української справи в США — Семена Демидчука (1884–1965). Більшу частину свого життя в США С. Демидчук був редактором або співредактором багатьох українських періодичних видань, зокрема газети «Свобода» [13, с. 225]. Передусім, він доклав багато зусиль щодо впровадження курсу української мови в Колумбійському університеті та його інформаційної підтримки. Як згадував К. Меннінг у 1963 р., перший виклад української мови в університеті було підготовлено саме С. Демидчуком [7, с. 30]. Це сталося вірогідно в 1934 р.

Варто зазначити, що всі великі акції, які проводили американські українці в цей час — такі, як акція проти польського умиротворення в 1930-х рр., проти голодомору в Радянській Україні, протести проти американського визнання радянського режиму тощо — всі вони мали свою опору в УНС та його рупорі, газеті «Свобода». На думку А. Драгана, «свободівці» стали своєрідним неофіційним представництвом України в США [14, р. 87]. Оцінюючи їхню роль у ті роки, автор пише, що під їх впливом «духовний та інтелектуальний світогляд американських українців почав кристалізуватися, формуючи синтез того, що є найкращим в українській та американській скарбниці цінностей, ідеалів та традицій» [14, р. 92].

Визначну роль в започаткуванні та в подальшій долі курсів української мови відіграло Українське університетське товариство Нью-Йорку (УУТ) та деякі інші студентські та українські товариства. Назване товариство було засновано на початку 1934 р. під егідою Українського народного союзу. Воно складалось з випускників, а також студентів коледжів і університетів [15]. Товариство виступало ініціатором багатьох заходів, котрі були направлені на вивчення та популяризацію української культури та історії, як серед діаспорної молоді, так і серед етнічно не українських американців. Воно, а також Український університетський клуб

«Колумбія» (його також очолював С. Шумейко), стали посередниками між УНС і Колумбійським університетом у цих справах.

Головою УУТ на початку його діяльності став вчитель і журналіст Йосип Стеткевич (1876–1942) [15]. Він був зі старшого покоління діячів УНС: редактор «Свободи» в 1912–1919 рр., заступник голови шкільної комісії Об'єднання під назвою «Управа „Рідної Школи“ в Америці» [16]. Досвідчений вчитель української мови, Й. Стеткевич, насамперед, зосередився на пропагуванні єдиної літературної мови. Він, зокрема, започаткував і впродовж 1934 р. вів на сторінках газети «Свобода» нову рубрику — «За одну літературну мову» [17]. Відразу зазначимо, що серйозною перешкодою на шляху створення єдиної літературної мови був брак фахівців-мовознавців, адже, при всій повазі до Й. Стеткевича, він не був спеціалістом належного рівня. До того ж враховуючи те, що творці цієї літературної мови були галичанами і жили в середовищі вихідців з Західної України, то в основі цієї мови мусив був бути галицько-волинський діалект.

Створення єдиної літературної мови як елементу націєтворення, омріяного українськими лідерами, було вкрай важливою справою. Так, за висловом Стефана Курлака (голова УУТ з 1936 р.), українська молодь в США вживала замість української мови якийсь жаргон [18]. Очевидно, він мав на увазі мішанину з батьківських діалектів та англійської мови. Загалом молодь народжена в Америці чи та, що виїхала на еміграцію в малечому віці майже не вміла не те що писати і читати, але навіть вільно розмовляти українською мовою, тим більше — літературною. Вечірні школи були не спроможні вирішити цю проблему. Тобто, окрім створення літературної мови виникала проблема його професійного викладання. Це актуалізувало питання щодо створення курсів української мови в місцях компактного проживання українців у США, зокрема, у штатах Нью-Йорк та Нью-Джерсі.

Основним напрямом посередницької діяльності УУТ і клубу «Колумбія» стало проведення публічних культурно-освітніх заходів у формі вечорів. Одним з перших таких заходів стало організація вечора української літератури в стінах університету 26 березня 1935 р. Тоді ж у публічному просторі була актуалізована тема щодо утворення курсу української мови в Колумбійському університеті. Колега К. Меннінга, професор того ж відділення університету Артур Колмен (1897–1974) протягом однієї години зробив свій перший публічний виклад історії української літератури від найдавніших часів аж до Т. Шевченка і І. Франка [19; 20]. Професор упродовж двадцяти років (у 1928–1948 рр.) був викладачем слов'янських мов у Колумбійському університеті. У 1920-ті рр. А. Колман, так само як і К. Меннінг, відвідував Західну Україну. Прикметно, що

він був не лише кабінетним вченим та лектором, але і подібно до інших відомих університетських професорів США (зокрема, того ж К. Меннінга) являвся й державним службовцем-практиком: станом на 1935 р. А. Колман був радником з мовних проблем та комісаром з питань імміграції при уряді США [20].

Одним з ініціаторів запрошення американського славіста був студент Колумбійського університету та провідний член УУТ Федір Соколовський [21; 22]. Він також виступив на цьому вечорі в Скермергорн Гол⁴ після А. Колмена. Доповідь професора прокоментував й головний редактор часопису «Свобода» Л. Мишуга. Він, зокрема, зазначив, що україно-американська громада бажає «[...] щоб настав той час, щоб культурний світ не легковажив собі української культури, щоб пізнав український вклад у світову культуру та щоб з кривдою для Українців не признавав іншим народам того, що є плодом українського духа» [19]. Серед пропозицій та запитань до А. Колмена пролунали запити ввести в Колумбійському університеті постійні виклади з української літератури та історії. З дискусії стає зрозумілим, що регулярні курси української літератури можна було б запровадити в університеті «за умови підтримки з боку української молоді та старшого покоління». Професор, зокрема, позитивно поставився до можливості введення до програми відділення східноєвропейських мов курсу української мови [19; 20].

Як показали подальші події підтримка з боку української молоді та старшого покоління знайшлася, але головне, що ініціативу підтримало керівництво Колумбійського університету, зокрема, його президент Ніколас Батлер⁵ та очільник відділення східноєвропейських мов професор Джон Принс⁶. Здійснення прагнень україно-американської спільноти відбулося в новому навчальному році, тобто у вересні 1935 р., а до того часу УНС і УУТ провели ще низку заходів, які були направлені на популяризацію української культури [2].

Нарешті, на початку вересня назване відділення Колумбійського університету зробило оголошення про те, що у 1935/36 навчальному році у цьому закладі буде введено в програму як додатковий курс — вищий курс

---

⁴ Англ.: Schermerhorn Hall — один з учбових корпусів Колумбійського університету.

⁵ Ніколас Батлер (1862–1947) — американський теоретик і практик педагогіки, політик, публіцист, професор, багаторічний президент Колумбійського університету (1902–1945), автор численних праць і власної автобіографії, лавреат Нобелівської премії миру 1931 р.

⁶ Джон Дінелі Принс (1868–1945) — американський мовознавець, дипломат і політик. Був професором Нью-Йоркського університету та Колумбійського університету, послом у Данії та Югославії.

української мови («*course of advanced Ukrainian*»). Зауважимо, що «*advanced*» — означає «просунутий» в сучасному розумінні значення цього слова, а не «вищий» у значенні «вища освіта».

В оголошенні було зазначено, що «курс проводитиметься українською мовою та заглиблюватиметься у найкращі добірки української літератури. Вивчення української граматики також буде включено до курсу, але воно буде проводитися у засіб, який обіцяє бути цікавим та новим, відмінним від звичайного сухого методу граматичних курсів» [23]. Більше інформації, за бажанням, мали надати С. Шумейко та А. Колман.

Десь за тиждень до відкриття курсу Д. Принс, директор відділення східноєвропейських мов, дав інтерв'ю представнику УУТ. Він, зокрема, висловив особисте задоволення з того, що має відбутись ця подія. Професор зазначив, що коли він був послом у Югославії, то мав нагоду слухати українські радіопрограми й навчився розуміти українську мову. Д. Принс також був радий з того, що викладачем («інструктором») курсу став Й. Стеткевич. Окрім студентів Колумбійського університету, курс мав бути доступним і для інших охочих за умови розуміння української мови, оскільки, його викладання мало вестися майже виключно на цій мові. Куратором курсу від відділення східноєвропейських мов став професор А. Колман [22; 24].

Отже, у п'ятницю, 27 вересня 1935 р. до цього вишу на відкриття курсу зібралися небайдужі представники української діаспори, що проживали в штатах Нью-Йорк та Нью-Джерсі, а передусім, студенти, які, власне й бажали вивчити чи удосконалити українську літературну мову. На презентації курсу («інавгурації», як назвав її у своєму інформаційному огляді С. Демидчук) були присутні професори Колумбійського університету: директор відділення східноєвропейських мов Д. Принс та його колеги К. Меннінг й А. Колман. Модерував зібрання, новий інструктор української мови Й. Стеткевич. У своїй вітальній промові він наголосив на очевидному факті: вперше в історії запроваджено виклади української мови в американському університеті. Й. Стеткевич назвав і головних ініціаторів цієї справи: з боку професури Колумбійського університету — доктора А. Колмана, а з боку УУТ — студента цього університету Ф. Соколовського. Вони зуміли знайти підтримку у директора відділення Д. Принса, а той зацікавив українською справою президента університету Н. Батлера [22].

Наступний промовець, Д. Принс запевнив слухачів, що «[...] курс буде мати правильне університетське становище» і висловив думку про те, що «[...] знання одної слов'янської мови є ключем до всіх слов'янських мов. І заговорив по російськи та по сербськи, даючи зразок подібності цих мов [...]». Він також висловив надію, що самий ще

навчитися української мови у тому випадку, коли цей курс в університеті «здійснить його надії» [22]. Новий предмет пропонувався як факультативний [25].

У своєму виступі професор К. Меннінг, аргументуючи необхідність запровадження «кафедри»⁷ української мови в Колумбійському університеті, вказав на поширення української мови у Північній Америці, особливо в Канаді, а не лише в Європі. Він також висловив надію, що курс буде одним з осередків української культури в США. Також і професор А. Колман звернув увагу на значення події, адже введення української мови як предмету до Колумбійського університету, що займає передове місце в американському науковому світі, вплине на її поширення [22].

Наприкінці слово взяв інструктор курсу Й. Стеткевич. Він, передусім зауважив, що «за влаштування цього курсу лежить ся щира подяка в першій мірі самому університетові, котрий українську мову поставив нарівні з іншими культурними мовами, а далі шан. проф. Принсови, проф. Менінгові і д-рові А. Колманови» [26]. Далі Й. Стеткевич коротко зупинився на розгляді найхарактерних прикмет української мови [27]. Ця промова розміщено нами в додатку до статі⁸.

Безпосередній контроль над українським курсом взяло на себе Українське університетське товариство [22] — студентська філія Ліги української молоді Північної Америки. Нагадаємо, що головою Ліги був С. Шумейко [28] і він же очолював філію УУТ в Колумбійському університеті. Сама ж Ліга, своєю чергою, була молодіжною частиною Українського народного союзу. Цей союз і був, загалом, головним ініціатором введення курсу української мови до Колумбійського університету, як переконував згодом професор К. Меннінг [29, с. 43]. Утім, С. Демидчук і Й. Стеткевич віддавали першість у цій ініціативі Товариству. Перший вказував, що всю цю справу започаткував студент і провідний член товариства Ф. Соколовський [22], а другий зазначав, що «[...] катедра української мови в Колумбійським університеті в Нью-Йорку це діло нашої молоді» [30, с. 360].

УУТ розпочало опікуватися також і фінансовими питаннями. Передусім, було створено фонд «на підмогу вбогим студентам» під назвою Допомоговий студентський фонд Українського університетського товариства (Ukrainian University Society Student and Fund). Товариство ство-

---

⁷ Найменування курсу української мови як кафедри, іноді можна зустріти в українськомовних джерелах. У даному випадку виступ К. Меннінга переказує С. Демидчук. Звісно, сам професор не міг назвати кафедру факультативний курс в рамках програми додаткової освіти при Колумбійському університеті.

⁸ Див.: Додаток-1.

рило окремих комітет, який очолив голова Й. Стеткевич. Касиром став Степан Курлак, а секретарем Євгенія Мамчур [31]. Розуміючи, що організаційні та фінансові можливості Товариства істотно обмежені в порівнянні з основними організаціями української діаспори, Й. Стеткевич звернувся у кінці жовтня 1935 р. з листом до Управи (Виконавчого комітету) Об'єднання. Він просив взяти під опіку курс української мови в Колумбійському університеті. Зацитуємо один з пасажів Й. Стеткевича з цього листа: «[...] коли “Об'єднання” вияснить своїм членам і всьому нашому суспільству потребу піддержати українські курси, то наш нарід поставиться до цієї справи прихильно і ми можемо бути певні, що ця справа, так нам дуже потрібна, не загириться, а принесе нам у будуччині великі користи» [32]. Тоді ж це звернення було підтримано Управою на щорічній нараді Об'єднання за ініціативою Л. Мишуги [32].

Й. Стеткевич мав сподівання, що у майбутньому такі або подібні українські курси повстануть в інших установах вищої школи США [32]. Дійсно, ініціатори і організатори цієї справи, у зв'язку з відкриттям «кафедри», були окрилені сподіваннями. Вони вважали, що це лише початок українського науково-освітнього поступу. Так, наприклад, той же Й. Стеткевич бажав «[...] щоб з кожним роком оте скромне наше надбання розросталось, поки українська мова, література й історія не стануть предметами, які викладатимуть з катедр згаданого університету як щось звичайне й самозрозуміле» [30]. Він очікував у майбутньому мати в університеті курси історії, літератури та культури України й української мови (початкового рівня) за умови прояву достатнього інтересу [30]. Провідники УНС доречно зауважували, що від того, яка доля спіткає курс української мови в Колумбійському університеті, залежатиме, що станеться з цією справою й в інших американських вишах [25]. Адже вони мріяли про те, щоби «[...] по всіх більших українських центрах повинні бути по університетах такі вищі курси української мови» [33].

Рівно через місяць після відкриття курсу Л. Мишуга, який виступав зі звітом під час чергового щорічного засідання Виконавчого комітету Об'єднання, висловив ідею про заснування україно-американської установи, яка б «[...] мала за завдання служити українській науці» [34]. Дещо раніше о. Мирон Залітач на сторінках газети «Свобода» запропонував створити першу в США українську наукову бібліотеку при Українському музеї в Нью-Йорку. Мету свого задуму він висловив так: «[...] що має бути тим верстатом, який уможливить написання праць про Україну й українську імміграцію в Америці, про славне українське минуле, про високу українську культуру, про українську землю і людей» [35].

Провідники Українського народного союзу звертали увагу на практичне значення запровадження курсу української мови в Колумбійському

університеті. Вони вказували на те, що українські спеціалісти, які закінчили школи та коледжі в США й «[...] беруть чи думають брати живу участь в українськiм життi в Америцi [...]» не зможуть обійтись без доброго володіння літературною українською мовою [32]. У 1936 р. С. Курлак писав на сторінках «Свободи»: «Цей курс — це вищий курс, потрібний у практичному житті тим, що думають користати зі знання української мови. Вже тепер у деяких місцевостях заряди публічних шкіл шукають таких учителів (учительок), що знають українську мову і могли б її вчити в американських школах. Шукають і таких людей, що могли би перекладати деякі речі з української мови на англійську і навпаки» [36].

Практичне значення курсу української мови в Колумбійському університеті мало ще й політичний аспект. У зв'язку з політичними трансформаціями у Європі аналітики почали згадувати й про «українське питання». Приміром, 16 березня 1936 р. у редакційній статі газети «Свобода» під назвою «Українські справи на сторінках англійської преси» цитувався огляд української недержавної преси, що була надрукована в лютневому числі лондонського щомісячника «Review-of-Review». Огляд мав промовистий заголовок — «Найбільша європейська меншість — нерозв'язана проблема». Одна з головних тез огляду (в перекладі редактора «Свободи») якраз чітко підносила важливість й актуальність «українського питання» в сучасних геополітичних умовах: «Німецькі наміри відносно Східної Європи і поновне намагання Росії влізти до центральної Європи готові спричинити нове критичне положення. Політика цих обох держав перехрещується на Україні, якої територія є три рази більшою від Великої Британії, а населення майже їй рівне. Поділена вона, між Росією, Польщею та Чехословаччиною» [37]. Автор під Україною, очевидно, мав на увазі територію, де більшість населення становили українці.

Професор К. Меннінг — персона найбільш причетна, з-поміж, професури відділення східноєвропейських мов до впровадження курсу української мови в Колумбійському університеті — також продукував подібні експертні огляди. Так, у аналітичному огляді «Меморандум про Центральну Європу»⁹, що їм вірогідно написаний влітку 1938 р., він розглядав поточну геополітичну ситуацію в Європі та можливі варіанти розвитку подій [38]. К. Меннінг, зокрема, прогнозував, що у випадку німецької агресії проти Чехословаччини може статися антипольське повстання у Східній Галичині. Воно також може призвести, в свою чергу, до антирадянського повстання в УРСР. На думку, професора, німці сподіваються,

---

⁹ «Меморандум» зберігається в згаданій теці під назвою «From the archive of Professor Clarence A. Manning: Correspondence».

що повстання в радянській Україні, якщо воно відбудеться одночасно з нападом Японії зі Сходу, призведе до розпаду СРСР [38, арк. 9].

Прикметно, що професура Колумбійського університету була досить тісно пов'язана з урядовими колами. Так, директор відділення східноєвропейських мов Д. Принс був дипломатом — службовцем високого рангу Державного департаменту США; А. Колман — радником з мовних проблем та комісаром з питань імміграції при уряді США; К. Меннінг входив до структур тодішньої військової розвідки США [1-а, с. 442–443; 38, арк. 10]. Професори відділення східноєвропейських мов активно працювали з Центрально-східноєвропейськими діаспорами, зокрема — українською. Наприклад, К. Меннінг свідчив, що вивчав різні слов'янські організації в США та знайомився з їхніми лідерами двома шляхами. Один з них — це безпосередній контакт з людьми та організаціями, а другий — вивчення того, «що вони тут досягнули на культурному полі» [29, с. 39]. Теж саме можна сказати й за А. Колмана. Д. Принс на посаді посла США у Белграді вісім років мав нагоду вивчати етнічні групи Югославії, зокрема, і українського походження.

Зазначимо, що американські військові, які мали працювати в країнах Європи або СРСР, мусили надбати відповідні знання, зокрема, знання української мови. Так, в 1934 р. С. Демидчук викладав в Колумбійському університеті українську мову двом офіцерам американської армії. Тому можливо припустити, що курс української мови був також необхідний для прикриття потенційної підготовки американських військових експертів. А відтак, прагматичний запит на знавців української мови, які одночасно володіли б і англійською, що загадав С. Курлак («шукають і таких людей, що могли би перекладати деякі речі з української мови на англійську і навпаки»), міг мати практичне значення не лише для внутрішнього життя в США, але і для специфічної роботи в Східній Європі.

З метою популяризації та підживлення зацікавленості українською культурою, а відтак і мовою, Українське університетське товариство та інші подібні товариства продовжували проводити в Нью-Йорку різні заходи, зокрема, й в стінах Колумбійського університету. Так, наприклад, філія УУТ (клуб «Колумбія») в цьому виші виступила ініціатором літературного вечора, який відбувся у великій аудиторії Скермергорн Голу 22 листопада 1935 р. У організації цього заходу дієву роль знову ж таки відіграло відділення східноєвропейських мов університету. В програмі вечора, що її склали професори цього відділення, були заявлені з виступами всі три славісти, які вже проявили себе у взаємодії з україно-американською громадою: Д. Принс, К. Меннінг та А. Колман [39]. На вечір запрошувалися всі охочі з Нью-Йорку та найближчих населених пунктів, де компактно проживали українці, які могли зацікавитися українською літературою. Для більшого заохочення вхід зробили безплатним.

Захід вели С. Шумейко та Й. Стеткевич. Директор Д. Принс не зміг взяти участь у заході, але у листі висловив своє велике зацікавлення українськими студіями. Голова Українського клубу «Колумбія» С. Шумейко у вступному слові вказав на корисність студіювання чужих літератур. На його думку, це дає змогу краще зрозуміти рідну літературу та виробити більш витончене розуміння життя загалом. Професор К. Меннінг прочитав реферат про літературну діяльність Т. Шевченка та продекламував найдраматичніші фрагменти з «Гайдамаків» у власному перекладі англійською мовою. Професор А. Колмен коротко подав свій оригінальний огляд української літератури від найдавніших до нових часів. Під час доповіді він навів англійські переклади з української поезії, що зробила його дружина Н. Колман. У кінці вечора Й. Стеткевич тезово виклав промови попередників українською мовою та, користуючись нагодою, закликав українських слухачів матеріально допомогти курсу української мови [40; 41]. Подібні вечори УУТ і Українській клуб в університеті проводили й надалі, як правило, кілька разів на рік [42; 43; 44; 45].

Хоча охочих, які приходили на подібні заходи було не вельми багато, але цього було достатньо аби офіційно додати до навчальної програми вивчення не лише мови, але й української літератури (ширше — культури). З дозволу директора відділення східноєвропейських мов цією справою зайнявся А. Колмен. У другому семестрі 1935/1936 навчального року він включив до свого курсу «Вступ до слов'янських літератур» — огляд української культури від найдавніших часів до сьогодні. Показово, що саме з української культури він і розпочав викладання згаданого курсу. Методично цей огляд прийняв форму лекцій та пояснювальних читань. Вони, своєю чергою, стали основою для прикінцевих дискусій. Всього передбачалося 6 лекцій, з них — перша безплатна [46]. Консультантами й помічниками в американського славіста виступили Й. Стеткевич і С. Шумейко [47]. Отже, побажання Й. Стеткевича щодо викладання української літератури та культури в Колумбійському університеті, яке він висловив восени 1935 р., дуже швидко здійснилося.

Відкриття і подальша доля «вищого» курсу української мови викликала досить жваві дискусії в україно-американській громаді. В діаспорній періодиці постійно з'являлися статі різних авторів, де обговорювалися різноманітні «зовнішні» аспекти, пов'язані з роботою курсу [18]. Увагу громадськості курс привертав, поміж іншого, ще й тим, що там (у різні роки) навчалися чимало відомих молодих українців. Серед них — С. Шумейко, С. Курлак, Іван Коцюбінський (Джон Косбін), Олімпія (Лі) Хамкало, Марія Боднар та інші.

Так, С. Курлак, що в 1936 р. змінив Й. Стеткевича на чолі УУТ, опублікував на шпальтах «The Ukrainian Weekly» у лютому 1936 р. власні

спостереження щодо результатів свого навчання на курсі української мови в університеті. Він, зокрема, свідчив, що за п'ять місяців навчання майже опанував українську літературну мову в читанні й навчився більш-менш правильно писати та розмовляти. В кінцевому абзаці він побажав наступне: «[...] Якби тільки більше наших молодих чоловіків та жінок могли поділитися моїм ентузіазмом щодо такого навчального підприємства, я впевнений, що до навчальної програми університету будуть додані інші та більш спеціалізовані курси української мови. Тоді ми могли б по-справжньому пишатися нашою національністю тут в Америці» [18].

Викладання «вищого» курсу української мови продовжили на другий семестр 1935/1936 навчального року [48]. Його наявність у престижному американському виші заохотило й інших українських діячів до організації різного формату курсів, як української мови, так і літератури. Так, одним з перших серед таких курсів став курс української мови й літератури (для дорослих), що почав свою роботу 3-го січня 1936 р. при церкві св. Володимира на 14-тій вулиці в Нью-Йорку [49]. Пізніше, у лютому, безкоштовні курси з української мови започаткували в Міжнародному інституті Нью-Йорку [50]. Інструктор-викладач цих курсів Нестор Нововірський вказував у 1938 р., що вони були відкриті при цьому закладі ще восени 1935 р. [51] Цей заклад та інші подібні заклади, знаходився під патронатом такої федеральної урядової організації, як Адміністрація поступу праці (WPA). Вона, зокрема, розподіляла фінансування з федерального бюджету [52]. До речі, в будівлі розміщувалися офіси різних українських організацій, зокрема, УУТ, а також Українського громадянського центру, який проводив згадані курси.

Тоді в Міжнародному інституті Нью-Йорку існували два варіанти курсів української мови — один для початківців, а інший для студентів коледжів. Курси були відкриті для української молоді. Єдиною вимогою «стало щире бажання вивчити мову» [53; 54]. Восени 1935 р. Колумбійський університет започаткував «проміжний курс» української мови у Джерсі-Сіті¹⁰. Подібно до Нью-Йорку, тут також існував Міжнародний інститут. На цей курс приймали місцевих українських школярів та випускників шкіл і коледжів [55].

Проте, перед навчальним роком 1936/1937 інструктор Н. Нововірський скаржився в інформаційній замітці в газеті «Свобода», що за винятком «вищого» курсу української мови в Колумбійському університеті «українське громадянство в Нью-Йорку не звертало досі на свою рідну мову такої уваги, на яку вона заслуговує» [56]. Водночас, «коли в

¹⁰ Місто Джерсі-Сіті, штат Нью-Джерсі, західне передмістя Нью-Йорку.

Нью-Йорку й околицях» мешкало кілька десятків тисяч українців, з них мало хто «поважно ставляться до своєї рідної мови». На думку Н. Нововірського, вкрай важливим було питання мотивації молоді до вивчення української мови, а відтак «духовими та матеріальними цінностями нашого краю, бо інакше вона пропаде цілком для нашої нації» [56]. Далі, інструктор оголосив, що з нового навчального року будуть відкриті безкоштовні курси української мови при Міжнародному інституті за програмою фінансування з федерального бюджету. На відміну від попередніх курсів вони призначені для дорослих від 17 до 60 років. Для дорослих передбачалося викладання фонетики, морфології, граматики та стилю [56; 57].

Н. Нововірський, між іншим, порівнював ситуацію з навчанням української мови у штаті Нью-Йорк з іншими штатами, компактного мешкання українських емігрантів, а також і з ситуацією в Канаді. Він вважав, що в штаті Нью-Йорк ситуація найгірша. Зазначимо, що питання щодо викладання різних курсів української мови в США в ці роки вимагає окремого дослідження. З усіх наявних джерел можемо зробити висновок про те, що українська мова викладалася тоді лише в одному американському виші — Колумбійському університеті. З деяких інформаційних заміток, що публікувалися в газеті «Свобода» в тому ж 1936 р. дізнаємося, що платні курси української мови були відкриті в Детройті (штат Мічиган). Тут, щоправда, існували більші бюрократичні перепони, ніж у Нью-Йорку [58; 59]. Подібно до Нью-Йорку, навесні 1936 р. були започатковані курси за програмою WPA при Міжнародному інституті в Філадельфії (штат Пенсільванія). Тут відкрили курси двох рівнів: вищий та початковий [59].

Плата за навчання українській мові в Колумбійському університеті в наступному навчальному році зросла більш ніж у два рази: з 17,50 дол. у першому семестрі 1935 р. [22] до 42,60 дол. у першому семестрі 1936 р. [36]. У той же час відповідний фонд УУТ збирав не достатньо коштів для допомоги бідним студентам. Власне, тоді Товариство могло оплатити навчання лише одному учневі. Тому у вересні 1936 р. УУТ звернулося до україно-американської громади. У зверненні, в черговий раз, вказувалося: якщо у зв'язку з недостатньою кількістю учнів («радше з недостачі гроша на підмогу незаможним учням»), «кафедра» української мови припинить своє існування, то відновити її наново буде дуже важко [36].

Цю тему також розвинув у редакційній статі в «The Ukrainian Weekly» від 12 вересня того ж року голова Ліги української молоді Північної Америки С. Шумейко. Він зосередився на таких питаннях, як-то: обґрунтування важливості самого існування курсу в університеті та мотивації до навчання. Зокрема, він зазначав: «[...] Це питання особливо

актуальне сьогодні, коли так багато наших молодих людей починають приймати інтерес до їхнього українського походження, історії, традицій та культури; бо без знання української мови цей інтерес у кращому випадку може бути лише ефемерним та продуктивним без тривалих результатів [...]» [60].

Проблеми з фінансуванням курсів широко обговорювалися в українській періодиці. Вартує уваги стаття С. Шавлюк — активної діячки Ліги. Передусім, вона була вкрай здивована тим, що курси могла очікувати «сезонна смерть, якщо не будуть взяті подальші освітні та фінансові дії». Дописувачка була впевнена, що «місцеві українці завзято підтримують таке підприємство». Але виявилось, що це далеко не так. Щоби покращити ситуацію вона пропонувала досить оригінальні методи допомоги. Так, наприклад, випускники курсів або ті студенти, хто ще навчається, можуть поділити між собою певні території з українським населенням. На засіданнях у місцевих молодіжних клубах, що функціонували на певних таких територіях, молоді активісти могли би пояснити навчальну програму курсів, проілюструвати, як проводяться заняття тощо. А головне — донести до загалу клубів, що існування українських курсів у провідних університетах є не особистою, а національною справою. Після подібної агітації активістів, українські клуби, за сподіванням С. Шавлюк, запропонують потенційним студентам різні форми отримання фінансової допомоги. Інший метод, що його пропонувала активістка, передбачав дистанційне навчання. Про цей метод вона згадала, виступаючи на одному із засідань чергового конгресу Ліги. Заочне навчання української мови могло би контролюватися нью-йоркською групою. Тексти уроків мали б надсилатися поштою тим адресатом, хто бажав би пройти курс [61].

Деяка інша ситуація відбувалася з курсами при Міжнародному інституті в Нью-Йорку. Тут, на той час, проблеми з фінансуванням були відсутні. Воно, як правило, було з федерального бюджету. Однак, курси в інституті мали проблеми з наповненням учнями. Цю проблему емоційно висвітлила ще одна не байдужа до української справи дописувачка — Катерина Білоус. Вона була цілковито розчарована, побачивши в українських класах цього інституту «[...] замість великого натовпу, який я очікувала, просто жменьку студентів [...]». У зв'язку з цим, вона в'їдливо зверталася до українських лідерів: «Пишні промови виступаючих на конвенціях про те, як наша молодь здобуде більш ґрунтовні знання української мови. Що відбувається з цими резолюціями? Чи ретельно вони зберігаються в камфорі для наступної конвенції або що?» [62]. Цікаво, що вона спробувала взяти справу під свій контроль, завзято агітуючи українську громадськість не нехтувати можливістю навчання на курсах. К. Білоус виступила з рекламною статтею на сторінках «Ukrainian Weekly» також і на початку наступного навчального року [63].

Курс української мови в Колумбійському університеті, а також курси Н. Нововірського продовжили свою роботу і в 1937/1938 навчальному році [64; 65; 66]. У лютому 1937 р. було поновлено «проміжний курс» при Міжнародному інституті у Джерсі-Сіті під патронатом Колумбійського університету. Поряд з мовою на ньому викладали також українську літературу та культуру. Викладання велось як українською, так і англійською мовами, а безпосередній контроль провадив професор А. Колман [55].

Перед початком цього навчального року знову повстала проблема з фінансуванням студентів, які мали навчатися на «вищому» курсі української мови в Колумбійському університеті. В жовтні 1937 р. С. Курлак звітував: упродовж двох років УУТ, завдяки своєму фонду для допомоги студентам, дало змогу щороку навчатися декільком учням. Їм надавалися повні або часткові стипендії. Однак, цього року наявні гроші у фонді змогли забезпечити лише половину стипендії для одного студента. Голова Товариства думав навіть, що «ця українська освітня діяльність отримає відступ» [67]. Утім, УУТ продовжило пошуки коштів і, зокрема, розіслало листи різним українським братствам та товариствам у Нью-Йорку стосовно допомоги. В листах, зокрема, просили про те, аби «[...] кожна організація взяла на себе зобов'язання направити одного або декількох своїх молодших членів або дітей своїх старших членів для вивчення передового курсу України в Колумбії за допомогою стипендій, отриманих внесками власних членів» [67].

Урешті, деякі гроші на навчання були знайдені. Так, товариство «Дністер», найбільша філія УНС у Нью-Йорку знайшла можливість профінансувати навчання трьом молодим людям [68]. Також дещо коштів надали ще два українських товариства. У інформаційній замітці, що була опублікована в газеті «Свобода» від 29 жовтня 1937 р., С. Курлак подякував цим товариствам. Він, однак зауважив, що якби всі українські організації «[...] пішли слідами трьох вище згаданих товариств [особливо товариства «Дністер» — С.Ю., Ю.Ю.], то — курс української мови в Колумбійським університеті був би назавжди заповнений» [68].

Фінансові проблеми мали виникнути й з викладанням курсів при Міжнародному інституті в Нью-Йорку. Адже в цьому році українська мова не була введена як предмет навчання дорослих згідно програми WPA. Втім, курси Н. Нововірського залишились безоплатними завдяки фінансовій підтримці хору молоді під керівництвом С. Марусевича. Також фінансову підтримку надав Український громадянський центр та деякі інші організації й окремі особи, що були прихильниками розвитку української культури. До того ж в цьому році, було започатковано популярний курс давньої української літератури. В своєму звіті щодо роботи курсів за три роки Н. Нововірський свідчив, що загалом було прочитано дванад-

цять окремих курсів: п'ять початкових, п'ять середніх та два вищих курси [51].

Восени 1937 р. заняття українського курсу в Колумбійському університеті відвідав голова Ліги української молоді Північної Америки С. Шумейко, який сам студіював українську мову ще в перший навчальний рік роботи курсу. У своєму нарисі він детально розглядав урок Й. Стеткевича. Найбільше зацікавлення викликають у цьому нарисі три аспекти. Перший — кількість студентів. За свідченням С. Шумейка навчалось всього семеро студентів: «чотири панночки та три юнаки; їх вік коливався приблизно від двадцяти до приблизно двадцяти шести». Зауважимо, що поки що, з доступних нам джерел, це єдина інформація стосовно кількості студентів, які навчалися на курсі.

Другий аспект: це були люди, які грали активну роль в українсько-американському молодіжному житті. Зокрема, секретар Ліги Іван Коцюбинський та Олімпія Хамкало (секретар УУТ). І третій аспект: студенти навели С. Шумейку конкретні випадки, коли вони отримували прибуток від своїх знань української мови, як дома, так і в громадському житті [69]. На жаль, останній момент С. Шумейко докладно не передав.

Тема української мови постійно обговорювалася під час роботи конгресів та нарад, що їх періодично проводила Ліга. Так, на III-му конгресі, що відбувся в м. Детройті 31 серпня і 1 вересня 1935 р. з доповіддю «Майбутнє української мови в Америці» виступив Й. Стеткевич [70, с. 171]. Окрім іншого, він порушив мовні питання у своєму виступі на наступному конгресі через рік [70, с. 172].

На початку лютого 1938 р. один з активістів Ліги Іван (Джон) Рібер у спеціальному огляді згадав про останню нараду Ліги. Вона була присвячена засобам популяризації серед української громади навчання на курсі української мови в Колумбійському університеті. Відштовхуючись від думок, що пролунали під час роботи наради, І. Рібер акцентував увагу на перевагах, які надавало навчання на «кафедрі» української мови. Серед них, наприклад, він вказав на таку практичну перевагу, як-то, можливість викладання української мови в коледжах та середніх школах після закінчення навчання на курсі в університеті. І. Рібер також порушив питання фінансування й наголосив на тому, що воно є недостатнім для подальшого існування курсу. Він запропонував створити у Лізі спеціальний комітет, який розробляв би плани для залучення значного та постійного фонду. На його думку, це «[...] можна зробити за допомогою внесків, танців, концертів, спортивних заходів, ігор тощо. Цілком можливо, що лише один великий танець на рік збирав би достатньо грошей на тричотири стипендії» [71]. Нагадаємо, у зв'язку з останнім, що, приміром, курси Н. Нововірського частково були фінансово забезпечені надходженнями з концертів хору молоді під керівництвом С. Марусевича.

Під час наради, про яку згадував І. Рібер, виступила секретар Ліги О. Хамкало. Частина її доповіді була присвячена фінансовим питанням. Так, вона мотивувала необхідність додаткових коштів для діяльності Ліги за для того, щоби «[...] ми могли б публікувати англійською мовою різні типи публікацій, що займаються цими питаннями. Ми також могли б дати можливість нашим молодим людям краще пізнати українську мову, взявши, наприклад, такі курси, як той, що знаходиться в Колумбійському університеті» [72].

На жаль, наприкінці 1937/1938 навчального року керівництвом Колумбійського університету було прийнято рішення про тимчасове зупинення викладання курсу української мови, а також албанського, чеського, угорського та словацького курсів. Причини такого рішення нам не зовсім зрозумілі. Формальною причиною закриття була відсутність серед викладачів спеціалістів, які мали б фахову вищу освіту. Перевіркою роботи названих курсів займалася спеціальна комісія університету на чолі з професором відділення германських мов (Department of Germanic Languages) Робертом Фіфе. В листі від 17 травня 1938 р. професор доповідав президенту університету Н. Батлеру про те, що курси зможуть знову продовжити свою роботу, якщо знайдуться викладачі, які мають академічну підготовку відповідну вимогам університету [73]¹¹.

Тут варто зазначити, що Й. Стеткевич закінчив лише тернопільську чоловічу вчительську семінарію, котра готувала вчителів для початкових шкіл [16], а, отже, формально не міг викладати в університеті. Зауважимо, що К. Меннінг¹² в листі до Й. Стеткевича від 13 травня 1938 р. вказував іншу причину закриття курсів. Він посилався на те, що професор Дж. Егберт, директор окремого університетського підрозділу — програми «додаткового навчання» (University Extension) при університеті¹³, вирішив до реорганізації програми тимчасово зупинити курс української мови в 1938/1939 навчальному році [74]. Подібні листи, написані під копірку, К. Меннінг надіслав до чеських, словацьких, угорських й албанських представників¹⁴.

Зі статті на сайті Колумбійського університету стосовно історії програми «University Extension» можна дізнатися, що вона була реорганізована лише через десять років — у 1947 р. Тоді був утворений нав-

¹¹ Див. додаток-2 (оригінал) та додаток-3 (переклад).

¹² К. Меннінг тоді виконував обов'язки виконавчого директора відділення східноєвропейських мов.

¹³ Формально курси працювали в рамках цієї програми.

¹⁴ Копії листів зберігається в згаданій теці «From the archive of Professor Clarence A. Manning: Correspondence».

чальний підрозділ — Школа загальних наук (the School of General Studies) [75]. Тобто, дійсно планувалося в майбутньому зробити реорганізацію програми і вона таки відбулася, але ж не в 1938 р. Навіть з цього зрозуміло, що вказівка на реорганізацію була ввічливою формою камуфляжу справжніх причин закриття курсів.

Про те, що реорганізація програми є надуманою причиною закриття мовних курсів свідчить також лист голови комісії університету, професора відділення германських мов Р. Фіфе до професора Дж. Егберта від 19 квітня 1938 р. Р. Фіфе чітко вказував, які східноєвропейські курси (фінський, новогрецький, литовський, румунський, російський та польський) мають залишитись у програмі, а які мають бути тимчасово зупиненими. Останні не будуть працювати доти, «[...] поки не буде забезпечено **справді компетентний викладацький склад** [виділено — авт.]» [76]¹⁵. Адже компетентність і диплом про вищу освіту поняття не тожні, а Р. Фіфе акцентував якраз на компетентності!

У згаданому вище листі до Й. Стеткевича, К. Меннінг висловлював надію, що згодом курси відновлять свою діяльність. Таку ж надію висловлював і І. Ріббер у своєму звіті про діяльність УУТ за рік. Він також вказував, що з навчальної програми університету на наступний рік було виключено не лише український курс, але й деякі інші східноєвропейські мовні курси [77].

Чи дійсно було головною причиною закриття курсів відсутність у викладачів належної академічної акредитації, чи були інші причини (політичні, фінансові, реорганізаційні тощо), можна лише здогадуватися. Адже той же Й. Стеткевич упродовж трьох років без належного диплому спокійно викладав в університеті. Згадаємо, що при відкритті курсу в 1935 р. Д. Принс був дуже задоволений тим, що предмет української мови буде викладати саме Й. Стеткевич.

З нашої статі стає зрозумілим, що «вищий» курс української мови («*course an advanced Ukrainian*»), хоча і викладався в Колумбійському університеті, не був дисципліною, яка надавала вищу освіту. Він був додатковим курсом для охочих удосконалити свої знання в програмі «University Extension». В одному з листів, що зберігається в теці «From the archive of Professor Clarence A. Manning: Correspondence», подано розклад занять викладання курсу російської мови в цьому університеті. Тут, зокрема, зазначено 3 рівні викладання — початковий, середній і вищий («*advanced*») [78]. Те ж саме стосувалося й інших східноєвропейських мовних курсів, включаючи український. Це означає, що студенти 3-го рівня вже могли розуміти, читати і писати на мові, що

¹⁵ Див. додаток-4 (оригінал) та додаток-5 (переклад).

вивчалася. Але це не означало, що вони вільно володіли цією мовою. Проте, закінчення курсу «advanced» давало випускникам право викладати певну мову в середніх школах і коледжах. Програма «University Extension» іноді надавала ступінь — бакалавр наук із «загальних студій» [75], а іноді просто довідку, що такий-то закінчив курс.

Варто зазначити, що курси російської мови (всіх трьох рівнів) у цьому виші згідно з названою програмою продовжували своє існування і надалі, як про це йшлося в листі Р. Фіфе до Дж. Егберта. Викладачем-інструктором курсів була Олена Могілат (1896–1980) [79, с. 51], родом з Полтавщини. У ці роки на курсах російської мови навчалися такі офіцери армії США, як майор Франк Л. Хейн, лейтенант Джозеф А. Мікела та капітан Іван Сйтон. Названі офіцери згодом стали військовими аташе в СРСР та в деяких інших країнах [79, с. 59]. З цього стає зрозумілим, передусім, політична необхідність існування курсу російської мови.

Таким чином, у другій половині 1930-х рр. україно-американська громада під патронатом Українського народного союзу спромоглася добитися створення і діяльності курсу української мови в провідному і найбільшому американському університеті. Водночас із політичними трансформаціями в США і Європі, які почали відбуватися з 1933 р., провідники УНС розпочали реформування його діяльності, а також і дочірніх організацій. Це реформування торкалося, насамперед, культурно-освітньої галузі й було направлено на поширення знання про українську історію та культуру як серед україно-американської молоді, так і серед самих американців. Одним з наслідків цього стала інтеграція української мови як предмету до Колумбійського університету.

Впровадження курсу відбувалося з ініціативи діячів УНС, які займалися культурно-освітніми питаннями. Це — Л. Мишуга, Й. Стеткевич, С. Шумейко та ін. Функціонування курсу було, за їхніми думками, важливим засобом для підготовки україномовних кадрів. А, відтак, закріпленню та поширенню української етнокультурної ідентичності. Назустріч бажанням україно-американської громади виступило керівництво і професура Колумбійського університету. Передусім, це директор і співробітники відділення східноєвропейських мов, які працювали з Центрально-східноєвропейськими діаспорами США. Професори Д. Принс, А. Колман і К. Меннінг були фахово обізнані з історичною, політичною, культурною й етнічною специфікою країн Центральної та Східної Європи. До того ж, вони займали різні посади в американських державних структурах. На нашу думку, мотивацією для них слугувала не стільки щира приязнь до українців, скільки політичні та фінансові резони. Скоріше за все, політичні та фінансові міркування й призвели до закриття курсу.

Наявність «кафедри» в престижному американському виші активізувало створення низки різного формату українських курсів при інших

зкладах, зокрема, при так званих Міжнародних інститутах. Основною проблемою для існування курсу в університеті, як і в деяких інших закладах, стала певна байдужість україно-американської спільноти до необхідності навчання своєї молоді рідній мові та культурі. Відтак, це призвело до проблем з фінансуванням, що, передусім, вплинуло на кількість студентів на курсах, зокрема, в Колумбійському університеті. Це, можливо, відіграло свою роль на рішення про тимчасове зупинення (власне — закриття) роботи українського курсу в цьому університеті.

З наявних джерел можна зробити висновок, що, на жаль, знання української літературної мови здебільшого було потрібно лише молодіжним активістам УНС. Очевидно, не лише з ідейних міркувань. Зрозуміло, що, як це відзначали й самі лідери союзу, такий розвиток подій негативно впливав на перспективи збереження і подальшого розвитку української нації, як окремої етнічної спільноти в США.

Хоча, курс проіснував недовго, але його трирічна діяльність у найпрестижнішому американському виші, створила певний імідж українській мові передусім у середовищі самої україно-американської громади. Існування цього курсу поклато початок інтеграції в академічну освіту США українознавчих дисциплін. У нових політичних умовах, що склалися після Другої світової війни, ситуація з викладанням української мови та українознавством загалом в американських вишах змінилася на краще. Коротко зазначимо, що це було пов'язано, як з великим впливом українських емігрантів нової хвилі, так і з особливою увагою політичних кіл США до українського питання в умовах Холодної війни.

В наш час, у низці університетів США існують кафедри української мови. Згадаємо, що лідери УНС в 1930-ті рр., видаючи бажане за реальне називали курс в Колумбійському університеті — «кафедрою». Так, федеральною підтримкою користується вивчення української мови в Гарвардському (Кембридж), Пенсільванському (Філадельфія) університетах та університеті штату Пенсільванія (Юніверсіті Парк). Існує ціла мережа українських наукових закладів, серед яких, особливе місце належить Українському науковому інституту Гарвардського університету, заснованому в 1973 році Омеляном Пріцаком, і нині очолюваним Сергієм Плохієм. Тут, згадаємо пропозицію Л. Мишуги, що її він висловив у 1935 р. стосовно відкриття колись україно-американської наукової установи. Загалом, у США станом на 2011 р. при різних наукових закладах та університетах діяло 40 курсів українознавства [1, с. 46–47].

Автори свідомі того, що значна кількість важливих питань у цій статті не була висвітлена. Відтак, для подальших наших досліджень вкрай необхідно отримати доступ до архівних джерел, як Колумбійського університету, так і громадсько-культурних організацій україно-американської

громади. Плануємо також дослідити інші сфери співробітництва УНС і провідного американського університету.

Джерела та література

1. *Рогожа М.М.* Історія української діаспори: навчальний посібник / М.М. Рогожа. — Умань: ПП Жовтий О.О., 2011. — 150 с.

1-а. *Юсов С.* Кларенс Меннінг як українофіл та українознавець (з нагоди 125 річчя від дня народження) [Електронний ресурс] / Святослав Юсов // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей / Гол. ред. В. Смолій, відп. ред. В. Даниленко, ред.-упоряд. В. Швидкий. — К.: Інститут історії України НАН України, 2018. — Вип. 23. — С. 425–454. — Режим доступу: <http://resource.history.org.ua/issue/xxx/2018/23>

2. *Юсов С.* Започаткування курсів української мови при Колумбійському університеті (1935 р.) [Електронний ресурс] / Святослав Юсов // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей / Гол. ред. В. Смолій, відп. ред. В. Даниленко, ред.-упоряд. В. Швидкий. — Вип. 24: Спеціальний: До 70-річчя від дня народження та 45-річчя науково-педагогічної діяльності професора Віктора Даниленка. — К.: Інститут історії України НАН України, 2019. — С. 120–135. — Режим доступу: http://resource.history.org.ua/publ/Uxxs_2019_24_12

3. *Мишуга Л.* Український Народний Союз / Лука Мишуга // Пропам'ятна книга, видана з нагоди 40-літнього ювілею УНС. — Джерсі-Сіті: Накладом Українського Народного Союзу, 1936. — С. 211–225.

4. *Драган А.* Український Народний Союз у минулому і сучасному (1894–1964) / А. Драган. — Нью-Йорк; Джерсі-Сіті: УНС «Свобода», [1964]. — 160 с.

5. Галичин Дмитро / НТШ; гол. ред. проф., д-р Володимир Кубійович // Енциклопедія українознавства: Словникова частина: [в 11 т.] — Париж; Нью-Йорк: Молоде життя; Л.; К.: Глобус, 1955–2003. — Т. 1. — С. 343.

6. *Лука Мишуга.* Збірник / Ред. А. Драган. — Джерсі-Сіті: Видавництво «Свобода», 1973. — 357 с.

7. *Manning C.A.* Slavic studies in the United States / C.A. Manning // Collection of papers honoring Prof. C.A. Manning on his 70th birthday anniversary / Ред. проф. д-р В. Стецюк. — New York: Shevchenko Scholarly Soc., Inc., 1964. — P. 28–31.

8. *Мурашко М.* Конвенції Українського народного союзу / М. Мурашко // Пропам'ятна книга, видана з нагоди 40-літнього ювілею УНС. — Джерсі-Сіті: Накладом Українського Народного Союзу, 1936. — С. 226–248.

9. *Lew W.* Clarence A. Manning and Ukrainian literature / W. Lew // Collection of papers honoring Prof. C.A. Manning on his 70th birthday anniversary / Ред. проф. д-р В. Стецюк. — New York: Shevchenko Scholarly Soc., Inc., 1964. — P. 6–14.

10. *Гуцал П.* Шумейко Степан Михайлович / П. Гуцал; [За ред. М.М. Романюка] // Українська журналістика в іменах: Матеріали до енциклопедичного словника. — Львів, 2010. — Вип. 17. — С. 330–332.

11. Степан Шумейко, перший і довголітній редактор «Українського тижневика» та видатний діяч, помер в Нью-Йорку // Свобода. — 1962. — № 154. — С. 1.

12. Stephen Shumeiko, First Editor «The Ukrainian Weekly», and Ukrainian American leader, dies at 54 // The Ukrainian Weekly. — 1962. — № 163. — С. 1.

13. *Маркусь В.* Демидчук Семен / В. Маркусь; [Гол. ред. В. Маркусь, спів-ред. Д. Маркусь] // Енциклопедія української діаспори. — Нью-Йорк; Чикаго, 2009. — Кн. 1. — С. 225.

14. *Dragan A.* Ukrainian National Association. Its Past and Present (1894–1964) / A. Dragan. — New Jersey: «Svoboda» Press, 1964. — 170 p.
15. University Ukrainian society holds lecture // *The Ukrainian Weekly*. — 1935. — № 4. — P. 1.
16. Осип Стеткевич // *Свобода*. — 1942. — № 23. — С. 1.
17. За одну літературну мову // *Свобода*. — 1934. — № 258. — С. 3.
18. *Kurlak S.* Ukrainian course at Columbia / S. Kurlak // *Ukrainian Weekly*. — 1936. — № 7. — P. 4.
19. Виклад про українську літературу в Колумбійському університеті // *Свобода*. — 1935. — № 73. — С. 3.
20. Lecture on Ukrainian literature at Columbia // *The Ukrainian Weekly*. — 1935. — № 12. — P. 1.
21. Feasht lad glimbs sugsess ladder // *Свобода*. — 1935. — № 231. — С. 3.
22. *Демидчук С.* Відкриття українського університетського курсу / С. Демидчук // *Свобода*. — 1935. — № 229. — С. 3.
23. Course en advanced Ukrainian at Columbia University // *The Ukrainian Weekly*. — 1935. — № 37. — P. 1.
24. Університетський курс української мови. (Комунікат Українського Університетського Товариства в Нью Йорку) // *Свобода*. — 1935. — № 216. — С. 3.
25. The Ukrainian language in America (Address delivered at the Third Ukrainian Youth's Congress Of America (Detroit, 1935) by Joseph D. Stetkewicz) // *The Ukrainian Weekly*. — 1935. — № 39. — P. 2.
26. *Стеткевич О.* Характеристичні прикмети української мови / О. Стеткевич // *Свобода*. — 1935. — № 230. — С. 2.
27. Inaguration of Ukrainian course at Columbia University // *The Ukrainian Weekly*. — 1935. — № 40. — P. 1.
28. Student and fund for Ukrainian course // *The Ukrainian Weekly*. — 1935. — № 39. — P. 1.
29. *Меннінг К.А.* Нове півстоліття — нові завдання / К.А. Меннінг; [Ред. Л. Мишуга] // Ювілейний альманах 1894–1944. Виданий з нагоди 50-літнього ювілею Українського народного союзу. — Нью-Джерсі: Накладом УНС. — 1944. — С. 39–44.
30. *Стеткевич О.* Українське шкільництво в Америці / О. Стеткевич; [Ред. Л. Мишуга] // Пропам'ятна книга, видана з нагоди 40-літнього ювілею УНС. — Джерсі-Сіті: Накладом Українського Народного Союзу, 1936. — С. 343–360.
31. Жертви на підмогу курсу української мови в університеті Колумбія // *Свобода*. — 1935. — № 231. — С. 3.
32. Протокол з річних нарад Виконавчого Комітету Об'єднання Українських Організацій в Америці (Наради відбулися в суботу, 26-го жовтня 1935 р. у Джерсі Сіті) // *Свобода*. — 1936. — № 52. — С. 2.
33. Ввійшли в університетську браму // *Свобода*. — 1935. — № 218. — С. 2.
34. В змаганні до кращого завтра. (Звіт секретаря д-ра Л. Мишуги, зложений на річній засіданні Виконавчого Комітету Об'єднання Українських Організацій в Америці. 26 Жовтня 1935) // *Свобода*. — 1935. — № 261. — С. 2.
35. *Залітач М.* Створим Українську наукову бібліотеку / М. Залітач // *Свобода*. — 1935. — № 232. — С. 3.
36. *Курлак С., Наливайко О.* Вписи на курс української мови в університеті Колумбія / С. Курлак, О. Наливайко // *Свобода*. — 1936. — № 216. — С. 3.
37. Українські справи на сторінках англійської преси // *Свобода*. — 1936. — № 52. — С. 3.

38. From the archive of Professor Clarence A. Manning: Correspondence. — [К. Меннінг]. Меморандум про Центральну Європу. — [літо 1938 р.]. — На 10 арк.
39. Український літературний вечір у Колумбійському університеті // Свобода. — 1935. — № 267. — С. 3.
40. Український літературний вечір у Колумбійському університеті // Свобода. — 1935. — № 275. — С. 1.
41. Evening of Ukrainian literature at Columbia University a success // The Ukrainian Weekly. — 1935. — № 48. — P. 1.
42. Ukrainian evening at Columbia University // The Ukrainian Weekly. — 1936. — № 11. — P. 4.
43. Lecture on Iwan Franko at Columbia University // The Ukrainian Weekly. — 1937. — № 17. — P. 1.
44. З діяльності Українського Університетського Товариства // Свобода. — 1937. — № 98. — С. 3.
45. *Помянули М. Грушевського* в університеті // Свобода. — 1938. — № 112. — С. 3.
46. Survey of Ukrainian Culture // The Ukrainian Weekly. — 1936. — № 5. — P. 1–2.
47. Free Lectures on Ukrainian Culture at Columbia University // The Ukrainian Weekly. — 1936. — № 6. — P. 1.
48. Вписи на український курс в університеті Колумбія в Нью-Йорку // Свобода. — 1936. — № 24. — С. 2.
49. Курс української мови й літератури (Оголошення) // Свобода. — 1936. — № 1. — С. 4.
50. Highlights of the Civic Center year // The Ukrainian Weekly. — 1937. — № 9. — P. 4.
51. *Нововірський Н.* Курси української мови / Н. Нововірський // Свобода. — 1938. — № 148. — С. 4.
52. Фахові курси WPA помагають безробітним // Свобода. — 1936. — № 287. — С. 4.
53. Another opportunity to learn the Ukrainian language // The Ukrainian Weekly. — 1936. — № 7. — P. 4.
54. Want to learn Ukrainian? // The Ukrainian Weekly. — 1936. — № 9. — P. 4.
55. *Нововірський Н.* Навчання української мови / Н. Нововірський // Свобода. — 1936. — № 203. — С. 3.
56. Оголошення // Свобода. — 1936. — № 210. — С. 4.
57. Відкрито курси української мови // Свобода. — 1936. — № 37. — С. 2.
58. Українська школа (Оголошення) // Свобода. — 1936. — № 209. — С. 3.
59. Free courses in Ukrainian at Philadelphia // The Ukrainian Weekly. — 1936. — № 13. — P. 4.
60. Courses in Ukrainian // The Ukrainian Weekly. — 1936. — № 37. — P. 1.
61. *Chawluk C.* Aiding Ukrainian course at Columbia University / C. Chawluk // The Ukrainian Weekly. — 1936. — № 42. — P. 4.
62. *Belous K.* A chance to learn Ukrainian / K. Belous // The Ukrainian Weekly. — 1936. — № 47. — P. 4.
63. *Belous K.* Ukrainian course at N.,Y. International Institute / K. Belous // The Ukrainian Weekly. — 1937. — № 48. — P. 4.
64. Записуйтеся на курси української мов в Університеті Колумбія! [Оголошення] // Свобода. — 1937. — № 216. — С. 1.
65. *Нововірський Н.* Курси української мови [Оголошення] / Н. Нововірський // Свобода. — 1936. — № 236. — С. 4.

66. Нововірський Н. Курси української мови [Оголошення] / Н. Нововірський // Свобода. — 1937. — № 31. — С. 4.
67. Kurlak S. They Do Cooperate / S. Kurlak // The Ukrainian Weekly. — 1937. — № 42. — P. 4.
68. Курлак С. На добрій дорозі / С. Курлак // Свобода. — 1937. — № 252. — С. 4.
69. S.S. A visit to Columbia university Ukrainian course / [Stephen Shumeiko] // The Ukrainian Weekly. — 1937. — № 46. — P. 3.
70. Л.М. Ліга української молоді Північної Америки / [Лука Мишуга] // Ювілейний альманах 1894–1944. Виданий з нагоди 50-літнього ювілею Українського народного союзу. — Нью-Джерсі: Накладом УНС. — 1944. — С. 169–177.
71. Riber J. Think it over! / J. Riber // The Ukrainian Weekly. — 1938. — № 6. — P. 4.
72. Hamkalo O. Looking forward. [Address delivered at the Ukrainian American Youth Rally in Newark, february 12, 1938] // The Ukrainian Weekly. — 1938. — № 10. — P. 3.
73. From the archive of Professor Clarence A. Manning: Correspondence. — Лист Роберта Фіфе Ніколасу Батлеру від 17 травня 1938 р. — На 1 арк.
74. From the archive of Professor Clarence A. Manning: Correspondence. — Лист К. Меннінга до Й. Стеткевича від 13 травня 1938 р. — На 1 арк.
75. Studium Generale and the School of General Studies. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://gs.columbia.edu/content/history#/text-3834>
76. From the archive of Professor Clarence A. Manning: Correspondence. — Лист Р. Фіфе до Дж. Егберта від 19 квітня 1938 р. — На 1 арк.
77. Riber J. Ukrainian University Society Concludes. Active Year / J. Riber // The Ukrainian Weekly. — 1938. — № 23. — P. 3.
78. From the archive of Professor Clarence A. Manning: Correspondence. — Лист Д. Косса до К. Меннінга від 5 жовтня 1938 р. — На 1 арк.
79. Manning C.A. A history of Slavic studies in the United States / C.A. Manning. — Milwaukee: Marquette University Press, 1957. — 117 p.

References

1. Rohozha, M. M. (2011). *Istoriia ukrains'koi diaspori: navchal'nyj posibnyk*. Uman': PP Zhovtyj O.O. [in Ukrainian].
- 1-a. Yusov, S. (2018). Klarens Menninh yak ukrayinofil ta ukrayinoznavets' (z nahody 125-richchya vid dnya narodzhennya). *Ukraina XX st.: kul'tura, ideolohiia, polityka: Zbirnyk statey — Ukraine of the XXth century: Culture, ideology, politics. Collection of articles, 23*, 425–454. Retrieved from: <http://resource.history.org.ua/issue/xxx/2018/23> [in Ukrainian].
2. Yusov, S. (2019). Zapochatkuvannya kursiv ukrayins'koyi movy pry Kolumbiys'komu universyteti (1935 r.). *Ukraina XX st.: kul'tura, ideolohiia, polityka: Zbirnyk statey — Ukraine of the XXth century: Culture, ideology, politics. Collection of articles, 24*, 120–135. Retrieved from: http://resource.history.org.ua/publ/Uxxs_2019_24_12 [in Ukrainian].
3. Myshuha, L. (1936). Ukrains'kyj Narodnyj Soiuz. In L. Myshuha (Ed.), *Propam'iatna knyha, vydana z nahody 40-litn'oho iuvileiu UNS*. (P. 211–225). Dzherisi-Siti: Nakladom Ukrains'koho Narodnoho Soiuzu. [in Ukrainian].
4. Drahan, A. (1964). *Ukrains'kyj Narodnyj Soiuz u mynulomu i suchasnomu (1894–1964)*. New York; Jersey City: UNS «Svoboda». [in Ukrainian].
5. Kubijovych, V. (Ed.). (1955–2003). *Halychyn Dmytro. Entsyklopediia ukraïnoznavstva: Slovnykova chastyna*. (Vol. 1, p. 343). Pary; New York: Molode zhyttia; L'viv; Kyiv: Hlobus. [in Ukrainian].
6. Drahan, A. (Ed.) (1973). *Luka Myshuha. Zbirnyk*. Jersey City: Vydavnytstvo “Svoboda”. [in Ukrainian].

7. Manning, C. A. (1964). *Slavic studies in the United States*. Collection of papers honoring Prof. C.A. Manning on his 70th birthday anniversary. (pp. 28–31). New York: Shevchenko Scholarly Soc., Inc. [in English].
8. Murashko, M. (1936). Konventsii Ukrain's'koho narodnoho soiuzu. In L. Myshuha (Ed.), *Propam'iatna knyha, vydana z nahody 40-litn'oho iuvileiu UNS*. (pp. 226–248). Dzherisi-Siti: Nakladom Ukrain's'koho Narodnoho Soiuzu. [in Ukrainian].
9. Lew, W. (1964). *Clarence A. Manning and Ukrainian literature*. Collection of papers honoring Prof. C.A. Manning on his 70th birthday anniversary. (pp. 6–14). New York: Shevchenko Scholarly Soc., Inc. [in English].
10. Hutsal, P. (2010). Shumejko Stepan Mykhajlovyh. *Ukrains'ka zhurnalistyka v imenakh: Materialy do entsyklopedychnoho slovnyka*. (Vol. 17, p. 330–332). L'viv. [in Ukrainian].
11. (1962). Stephen Shumejko, pershyj i dovolnitnij redaktor «The Ukrainian Weekly» ta vydatnyj diiach, pomer in New York. *Svoboda — Freedom*, 154, p. 1. [in Ukrainian].
12. (1962). Stephen Shumejko, First Editor «The Ukrainian Weekly», and Ukrainian American leader, dies at 54. *The Ukrainian Weekly*, 163, p. 1. [in English].
13. Markus', V. (2009). Demydchuk Semen. *Entsyklopediia ukrains'koi diaspory*. (Vol. 1, p. 225). New York; Chicago. [in Ukrainian].
14. Dragan, A. (1964). *Ukrainian National Association. Its Past and Present (1894–1964)*. New York; Jersey City: UNA «Svoboda». [in English].
15. (1935). University Ukrainian society holds lecture. *The Ukrainian Weekly*, 4, p. 1. [in English].
16. (1942). Osyp Stetkewicz. *Svoboda — Freedom*, 23, 1. [in Ukrainian].
17. (1934). Za odnu literaturnu movu. *Svoboda — Freedom*, 258, 3. [in Ukrainian].
18. Kurlak, S. (1936). Ukrainian course at Columbia. *The Ukrainian Weekly*, 7, 4. [in English].
19. (1935). Vyklad pro ukrains'ku literaturu at Columbia. *Svoboda — Freedom*, 73, 3. [in Ukrainian].
20. (1935). Lecture on Ukrainian literature at Columbia. *The Ukrainian Weekly*, 12, 1. [in English].
21. (1935). Feasht lad glimbs sugsess ladder. *Svoboda — Freedom*, 231, 3. [in English].
22. Demydchuk, S. (1935). Vidkryttia ukrains'koho universytets'koho kursu. *Svoboda — Freedom*, 229, 3. [in Ukrainian].
23. (1935). Course en advanced Ukrainian at Columbia University. *The Ukrainian Weekly*, 37, 1. [in English].
24. (1935). Universytets'kyj kurs ukrains'koi movy. (Komunikat Ukrain's'koho Universytets'koho Tovarystva in New York). *Svoboda — Freedom*, 216, 3. [in Ukrainian].
25. (1935). The Ukrainian language in America (Address delivered at the Third Ukrainian Youth's Congress Of America (Detroit, 1935) by Joseph D. Stetkewicz). *The Ukrainian Weekly*, 39, 2. [in English].
26. Stetkewicz, J. (1935). Kharakterystychni prykmety ukrains'koi movy. *Svoboda — Freedom*, 230, 2. [in Ukrainian].
27. (1935). Inaguration of Ukrainian course at Columbia University. *The Ukrainian Weekly*, 40, 1. [in English].
28. (1935). Student and fund for Ukrainian course. *The Ukrainian Weekly*, 39, 1. [in English].
29. Manning, C. A. (1944). Nove pivstolittia — novi zavdannia. In L. Myshuha (Ed.), *Yuvilejnyj al'manakh 1894–1944. Vydanyj z nahody 50-litn'oho iuvileiu Ukrain's'koho narodnoho soiuzu*. (pp. 39–44). New Jersey: UNA. [in Ukrainian].

30. Stetkewicz, J. (1936). Ukrains'ke shkil'nytstvo v Amerytsi. In L. Myshuha (Ed.), *Propam'iatna knyha, vydana z nahody 40-litn'oho iuvileiu UNA*. (pp. 343–360). Dzherisi-Siti: UNA. [in Ukrainian].
31. (1935) Zhertvy na pidmohu kursu ukrains'koi movy v universyteti Koliumbiia. *Svoboda — Freedom*, 231, 3. [in Ukrainian].
32. (1936). Protokol z richnykh narad Vykonavchoho Komitetu Ob'iednannia Ukrains'kykh Orhanizatsij v Amerytsi (Narady vidbulysia v subotu, 26-ho zhovtnia 1935, Jersey City). *Svoboda — Freedom*, 52, 2. [in Ukrainian].
33. (1935). Vvijshly v universytets'ku bramu. *Svoboda — Freedom*, 218, 2. [in Ukrainian].
34. (1935). V zmahanni do kraschoho zavtra. (Zvit sekretaria d-ra L. Myshuhy, zlozhenyj na richnim zasidanni Vykonavchoho Komitetu Ob'iednannia Ukrains'kykh Organizatsij v Amerytsi 26. Zhovtnia 1935). *Svoboda — Freedom*, 261, 2. [in Ukrainian].
35. Zalitach M., (1935). Stvorym Ukrains'ku naukovu biblioteku. *Svoboda — Freedom*, 231, 3. [in Ukrainian].
36. Kurliak C., Nalyvajko O., (1936). Vpysy na kurs ukrains'koi movy at Columbia University. *Svoboda — Freedom*, 216, 3. [in Ukrainian].
37. (1936). Ukrains'ki spravy na storinkakh anhlijs'koi presy. *Svoboda — Freedom*, 52, 3. [in Ukrainian].
38. From the archive of Professor Clarence A. Manning: Correspondence. — [C. Manning]. Memorandum on Central Europe. — [1938]. — 10 pp. [in English].
39. (1935). Ukrains'kyj literaturnyj vechir u Koliumbijs'kim universyteti. *Svoboda — Freedom*, 267, 3. [in Ukrainian].
40. (1935). Ukrains'kyj literaturnyj vechir u Koliumbijs'kim universyteti. *Svoboda — Freedom*, 275, 1. [in Ukrainian].
41. (1935). Evening of Ukrainian literature at Columbia University a success. *The Ukrainian Weekly*, 48, 1. [in English].
42. (1936). Ukrainian evening at Columbia University. *The Ukrainian Weekly*, 11, 4. [in English].
43. (1937). Lecture on Iwan Franko at Columbia University. *The Ukrainian Weekly*, 17, 1. [in English].
44. (1937). Z diial'nosti Ukrains'koho Universytets'koho Tovarystva. *Svoboda — Freedom*, 98, 3. [in Ukrainian].
45. (1938). Pomianuly M. Hrushevs'koho v universyteti. *Svoboda — Freedom*, 112, 3. [in Ukrainian].
46. (1936). Survey of Ukrainian Culture. *The Ukrainian Weekly*, 5, 1–2. [in English].
47. (1936). Free Lectures on Ukrainian Culture at Columbia University. *The Ukrainian Weekly*, 6, 1. [in English].
48. (1936). Vpysy na ukrains'kyj kurs v universyteti Koliumbiia v N'iu-Jorku. *Svoboda — Freedom*, 24, 2. [in Ukrainian].
49. (1936). Kurs ukrains'koi movy j literatury (Oholoshennia). *Svoboda — Freedom*, 1, 4. [in Ukrainian].
50. (1937). Highlights of the Civic Center year. *The Ukrainian Weekly*, 9, 4. [in English].
51. Novovirs'kyj N., (1938). Kursy ukrains'koi movy. *Svoboda — Freedom*, 148, 4. [in Ukrainian].
52. (1936). Fakhovi kursy WPA pomahaiut' bezrobitnym. *Svoboda — Freedom*, 287, 4. [in Ukrainian].
53. (1936). Another opportunity to learn the Ukrainian language. *The Ukrainian Weekly*, 7, 4. [in English].

54. (1936). Want to learn Ukrainian? *The Ukrainian Weekly*, 9, 4. [in English].
55. Novovir's'kyj N., (1936). Navchannia ukrains'koi movy. *Svoboda — Freedom*, 203, 3. [in Ukrainian].
56. (1936). [Oholoshennia]. *Svoboda — Freedom*, 210, 4. [in Ukrainian].
57. (1936). Vidkryto kursy ukrains'koi movy. *Svoboda — Freedom*, 37, 2. [in Ukrainian].
58. (1936). Ukrains'ka shkola (Oholoshennia). *Svoboda — Freedom*, 209, 3. [in Ukrainian].
59. (1936). Free courses in Ukrainian at Philadelphia. *The Ukrainian Weekly*, 13, 4. [in English].
60. (1936). Courses in Ukrainian. *The Ukrainian Weekly*, 37, 1. [in English].
61. Chawluk C., (1936). Aiding Ukrainian course at Columbia University. *The Ukrainian Weekly*, 42, 4. [in English].
62. Belous K., (1936). A chance to learn Ukrainian. *The Ukrainian Weekly*, 47, 4. [in English].
63. Belous K., (1937). Ukrainian course at N.,Y. International Institute. *The Ukrainian Weekly*, 48, 4. [in English].
64. (1937). Zapysujtes' na kursy ukrains'koi movy v Columbia university! [Oholoshennia]. *Svoboda — Freedom*, 216, 1. [in Ukrainian].
65. Novovir's'kyj N., (1936). Kursy ukrains'koi movy [Oholoshennia]. *Svoboda — Freedom*, 236, 4. [in Ukrainian].
66. Novovir's'kyj N., (1937). Kursy ukrains'koi movy [Oholoshennia]. *Svoboda — Freedom*, 31, 4. [in Ukrainian].
67. Kurlak S., (1937). They Do Cooperate. *The Ukrainian Weekly*, 42, 4. [in English].
68. Kurlak S., (1937). Na dobrij dorozh. *Svoboda — Freedom*, 252, 4. [in Ukrainian].
69. S. S., (1937). A visit to Columbia university Ukrainian course. *The Ukrainian Weekly*, 46, 3. [in English].
70. Myshuha, L. (1944). Liha ukrains'koi molodi Pivnichnoi Ameryky. In L. Myshuha (Ed.), *Yuvilejnyj al'manakh 1894–1944. Vydan z nahody 50-litn'oho iuvileiu UNA*. (pp. 169–177). New-Jersey: Nakladom Ukrains'koho Narodnoho Soiuzu. [in Ukrainian].
71. Riber J., (1938). Think it over! *The Ukrainian Weekly*, 6, 4. [in English].
72. Hamkalo O. (1938). Looking forward. [Address delivered at the Ukrainian American Youth Rally in Newark, february 12, 1938]. *The Ukrainian Weekly*, 10, 3. [in English].
73. From the archive of Professor Clarence A. Manning: Correspondence. — Lyst R. Fife do N. Butler vid 17 travnia 1938 r. — 1 p. [in English].
74. From the archive of Professor Clarence A. Manning: Correspondence. — Lyst C. Manning do J. Stetkevych vid 13 travnia 1938 r. — 1 p. [in English].
75. Studium Generale and the School of General Studies. Retrieved from: <https://gs.columbia.edu/content/history#/text-3834> [in English].
76. From the archive of Professor Clarence A. Manning: Correspondence. — Lyst J. Princ do J. Egbert vid 19 kvitnia 1938 r. — 1 p. [in English].
77. Riber J., (1938). Ukrainian University Society Concludes. Active Year. *The Ukrainian Weekly*, 23, 3. [in English].
78. From the archive of Professor Clarence A. Manning: Correspondence. — Lyst J. Coss do C. Manning vid 5 zhovtnia 1938 r. — 1 p. [in English].
79. Manning, C. A. (1957). *A history of Slavic studies in the United States*. Milwaukee: Marquette University Press. [in English].

Yusov Svyatoslav (Kyiv)

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History),
Senior Research Fellow, Institute of History of Ukraine,
National Academy of Sciences of Ukraine, History of Ukraine
in the second half of the XX th century Department

Yusov Yuri (New York City, USA)

Translator, author-journalist

**Ukrainian studies at the Columbia University of New York City in 1935–1938,
their sociocultural and sociopolitical aspects**

This review sheds a new light upon a long-neglected topic of teaching in Ukrainian language at the Columbia University. The short-lived courses of Ukrainian literature, language and history were conducted in 1935–1938 in New York City in collaboration with active leaders of the influential Ukrainian National Association (UNA).

Authors analyzed social, political and cultural contexts of initiation and cessation of advanced Ukrainian courses at the Columbia University and at the University's so called "Extension Program," while using materials published in Ukrainian and English in the US in 1930-s, as well as some newly discovered documents from private archive of Professor C.A. Manning dated by the year of 1938.

Whereas one of the reasons for suspension of Ukrainian classes at the Columbia University was the absence of competent teaching staff, many other contributing factors, including financial pressure also took place. Other very important, but less obvious factors from the wider socio-political context such as continuing struggle of the world superpowers for the economic, cultural and political dominance and the policies of the US Government aimed into the fastest assimilation of the European newcomers into the US economy also interfered with the idealistic aspirations of Ukrainian leaders and their futile efforts of uniting ethnic Ukrainians into a thriving powerful community within the borders of the US and combining multiple vernacular Ukrainian dialects widely spoken in the US at that time in different communities into a single literary language for the local and worldwide use.

Key words: *Ukrainian-American community, courses in Ukrainian language, Ukrainian National Association (UNA), Ukrainian University Society, League of Ukrainian Youth, Columbia University, Department of Eastern European Languages, A. Coleman, C. Manning, I. Stetkevich, S. Shumeyko.*

Додатки

ДОДАТОК-1

Характеристичні прикмети української мови¹⁶

(Інавгураційний виклад Йосипа Стеткевича, виголошений на відкритті курсу української мови в Колумбійському університеті).

Ми нині знайшлися в одній з найбільших святинь науки в Америці — в університеті Колюмбія. Зійшлися ми тут на відкриття курсу української мови в цьому університеті. За влаштування цього курсу лежить ся щира подяка в першій мірі самому університетови, котрий українську мову поставив нарівні з іншими культурними мовами, а далі шан. проф. Принсови, проф. Менінгови і д-рові А. Колманови.

Окремо треба би подякувати зарядови Колюмбійського університету за те, що керується чистими демократичними принципами і дає в себе захист усякій культурі.

З нагоди нинішнього свята ми ось тут пригадаємо собі коротенько найхарактеристичніші прикмети української мови — тої мови, що отее перший раз в історії Америки здобула собі право горожанства в найвищій школі.

Більше як 3,000 літ тому на широких просторах між Вислою й Дніпром та між Дністром аж геть поз Припять жив народ, що звався спершу Венеди, а потім Славяни. Усі ті землі — це прабатьківщина Славян. Славян зачисляють до племен індоєвропейської мовної й культурної спільноти. Мали вони одну спільну мову, яка нині називається мовою праславянською. Спільнота Славян тревала кругло 2,000 літ. В V віці по Хр. цей народ почав виріжняться в окремі славянські племена зі своїми діалектами. В часі мандрівки народів ті славянські племена пускалися в далекі походи на всі сторони світу спершу з ріжними іншими народами (Готи, Гуни, Авари), а далі на власну руку. Мандрівка славянських племен закінчилася в VII. віці і в тім часі вони почали осн-новувати свої державні організації та жити своїм окремішнім життям. Замітне, що ті славянські племена, з котрих витворивсь український нарід, у мандрівці народів лиш небагато посунулися на схід і на південь, а зрештою осталися майже в цілости в своїй прабатьківщині; тому то тепер

---

¹⁶ Текст виступу подано за першою публікацією: *Стеткевич О.* Характеристичні прикмети української мови / О. Стеткевич // Свобода. — 1935. — № 230. — С. 2. Текст подається зі збереженням орфографічних, граматичних та стилістичних особливостей оригіналу.

говориться зовсім слушно, що Українці живуть на своїх землях споконвіку, від непамятних часів.

Українці належать до південної громади Славян (Українці, Сербо-Хорвати, Болгари й Словінці), а їх мова займає посереднє місце між славянськими мовами. У цій мові є безліч місцевих говірок, що об'єднуються спільними прикметами в говори (діалекти), які знову лучаються в менші або більші діалектичні групи (піднаріччя й наріччя). Та все таки треба ствердити, що різниці між поодинокими українськими наріччями не такі великі, як в інших народів, напр. Англійців, Італійців, Німців, Поляків і т. д. Тому то не дивота, що Українець з Харкова чи з Полтави дуже добре розуміє Українця з Перемишля чи з Львова.

Коли Українці при кінці X. віку прийняли християнську релігію грецького обряду, то богослужбові книги взяли собі з Болгарії, яка тоді вже була християнською державою. Це вони зробили тому, що болгарська мова, як одна із славянських, була їм доволі зрозуміла. Ця староболгарська або церковно-славянська мова задержалася в українських церковних книгах по нинішній день, хоч по світовій війні почали вже декуди перекладати їх на живу народню мову. Аж до виступу Котляревського, що дав початок новій українській літературі, церковно-славянську мову вважали літературною і нею українські письменники, головно монахи, писали свої твори. Ця мова була для народу завсіди мертва і тому вона на народню творчість майже ніякого впливу не мала. Навпаки, жива народня мова втискала ся силоміць до мови вчених і лишала на ній повсякчасно дуже значні сліди.

Окремо від ученого світу нарід творив собі свою усну словесність і довів до того, що вже за козацьких часів українська мова майже нічим не різнилася від теперішньої літературної мови.

Українська усна словесність надзвичайно багата й різнородна. Вона ділиться на такі відділи: 1. Обрядові пісні, 2. Колядки-щедрівки, 3. Веснянки-гаївки, 4. Русальні й царинні пісні, 5. Обжинкові пісні, 6. Весільні пісні, 7. Похоронні голосіння, 8. Народні думи, 9. Історичні й політичні пісні, 10. Станові пісні (з окремою групою пісень чумацьких), 11. Салдатчина й рекрутчина, 12. Лірично-цобутові пісні з особистого й родинного життя, 13. Приколискові пісні, 14. Парубоцькі й дівоцькі пісні, 15. Танкові пісні, 16. Коломийки, 17. Шумки й козачки, 18. Баляди й романси, 19. Гумористичні пісні, анекдоти й пародії, 20. Побожні й старцівські пісні. До прозових творів належать: байки, казки, новелі, анекдоти, фацеції, приказки, перекази, оповідання з обсягу демонології, легенди, приповідки і загадки.

Усе те, пронизане гуманними й свободолюбними ідеями, — це пребагата скарбниця, не вичерпне джерело для тих, що творять писемну українську літературу.

Самостійність української мови доказав понад усякий сумнів найбільший славист XIX. віку, Франц Мікльосіч (1813–1891)¹⁷, Словінець із роду. Згодом за ним пішли інші фільольоги (між іншими й петербурська Академія Наук) і нині ця справа вже дефінітивно вирішена.

Українська мова — це мова хліборобів, що зродилася й росла на безмежних степах. На селі, на полі, в горах і долинах люди змушені перекликатися голосно, грімко, а це відбилося корисно на артикуляції звуків та складів. Потреба голосної розмови умістила вимову поодиноких слів головно в передній половині рота, який нормально більше розкривається, ніж звичайно буває при менше голосній розмові. «Українська мова — каже проф. Ст. Смаль-Стоцький¹⁸ — протягом століть витворила свою власну звукову, морфологічну, словотворну й синтактичну систему. Її норми показують властивий їй характер і відмежовують її як специфічний твір психофізичних сил українського народу супроти інших славянських мов. Цей характер виявляється назверхи тим, що хоч приголосних в українській мові багато, то вона не терпить таких сполук приголосних, які тяжко було б вимовити. Підставою складів є тільки повні, чисті, сильно й докладно артикульовані голосні. Кожний склад гомонить повно і ясно. Рухомий наголос, підвищення голосу на наголошених, а пониження на ненаголошених складах робить мову мельодійною»¹⁹.

Прочитавши таку характеристику української мови, нам тепер легко зрозуміти, чому то вчені мовознавці співучість цієї мови ставлять на другім місці між усіма мовами — зараз по мові італійській.

Красу української мови можна пізнати докладно щойно через порівнювання з іншими культурними мовами. До цієї краси причиняється в значній мірі дроблення ріжних слів. Таку велику кількість здрібнілих іменників, як у мові українській, подибуємо лише в мові італійській, але в ніякій мові на світі не знайдемо здрібнілих дієслів (істоньки, питоньки, робитоньки, ходитоньки) або здрібнілих прислівників (такечки, тамечки).

¹⁷ Франьо (Франц) Міклошич (Миклосич, Мікльосіч) (нім. Franz von Miklosich, 20 листопада 1813, Радомершак — 7 березня 1891, Відень) — словенський, австрійський мовознавець. Вважається основоположником школи порівняльно-історичного вивчення граматики слов'янських мов, одним з найвизначніших представників славістики XIX ст.

¹⁸ Степан Йосипович Смаль-Стоцький (8 або 9 січня 1859, Немилів, Радехівський район, Львівська область — 17 серпня 1938, Прага) — український мовознавець і педагог, літературознавець; визначний громадсько-політичний, культурний, економічний діяч Буковини. Один із засновників Музею визвольної боротьби України у Празі.

¹⁹ Й. Стеткевич цитує, очевидно, за такими виданнями: Смаль-Стоцький С. Українська мова: її початки, розвиток та характеристичні її прикмети // Дзвони. — 1933. — № 3. — С. 128–134; № 4. — С. 180–185 або: Смаль-Стоцький С. Українська мова, її початки, розвиток та характеристичні її прикмети. — Л.: Друкарня «Бібльос», 1933. — Ч. 6. — (Бібліотека «Дзвонів»).

Послухаймо, наприклад, як заходиться українська мати біля своєї хорої дитини: Дитинонько моя малесенька. Що тобі сталося, моя любесенька? Чи в тебе може головонька болить? Може тобі їстоньки, може питоньки, може спатоньки хочеш? Моє соненько ясененьке, моя зірочко. Положися легесенько ось тутечки, на отсю мягеньку подушечку. Я тобі принесу зимненької водички з нашої кринички, ти напешся, переспишся та й здоровенька будеш.

Годні ви це сказати, так ніжно і так пестливо, якою іншою мовою?

А от возьмім іще, для прикладу, дроблення слова «малий». Отже: малий, малезний, маленечкий, малесечкий, малесенький, малісінький, малюсенький, малюхний, малюцький, малючкий, манісінький, масюненький, масюсінький, маценький, маціненький, мацінький, маціпкий, маціцький, маципенький, мацюпіненький.

Або те, дороге кожному з нас слово, «мама»: мати, матір, матка, матінка, матінонька, матіночка, матонька, матуня, мутуся, матусенька; а далі мама, мамка, мамонька, мамочка, мамунечка, мамуня, мамунця, мамусенька, мамусечка, мамуся, мамця; а ще далі: неня, ненечка, ненька.

Таких здрібнєлих слів є і в українському письменстві, особливо в усній словесности, дуже багато і ними український нарід висказує свої найглибші найніжніші почування.

Але ж українська мова багата не тільки на слова здрібнілі. Вона має безліч таких слів і зворотів, що служать до твердих приказів, до боєвих подвигів, у покличах до праці для себе, для свого народу і для всієї суспільности та в закликах до завзятої боротьби з усім тим, що приносить людині матеріальну або моральну шкоду. Прикладом цього можуть послужити, між іншим, славні народні думи — цей незрівняний епос козацького завзяття.

Все те, чим живе дух людини, всі людські почування в найріжніших відтінках, можна українською мовою виразити ясно, ядерно й плястично, бо до цього служать окремі слова, а то й цілі групи слів.

Українські вчені послуговуються в своїх наукових творах, ясна річ, ріжними інтернаціональними словами, але мають на кожне поняття і своє рідне слово.

Чи треба дивуватися, що чужинці, які студіюють українську мову, прилипають до неї душею і так нею захоплюються?

Проф. Василь Сімович²⁰ начисляє 19 фонетичних прикмет української мови, не враховуючи наголосу, а в порівнанні з іншими славянськими

---

²⁰ Василь Іванович Сімович (9 березня 1880, Гадинківці, Гусятинський район Тернопільська область — 13 березня 1944, Львів) — український мовознавець, філолог і культурний діяч, дійсний член НТШ (з 1923).

мовами подає 18 різних прикмет. Важніших морфологічних прикмет він нараховує 5 головних груп, а крім того наводить багато характеристичних рис у словотворі і складі.

Всього того ми тут очевидно розбирати не будемо, але зазначуємо всі ці речі на те, щоб виразно ствердити, що українська мова має повне й заслужене право стати в ряді інших культурних мов.

ДОДАТОК-2

Лист Роберта Фіфе Ніколасу Батлеру від 17 травня 1938 р. щодо тимчасового зупинення деяких курсів східноєвропейських мов. Машинописна копія.

САМ ОРИГІНАЛ ДОКУМЕНТУ має бути тут!
(додаємо окремим PDF файлом — Додаток_2_Батлер_original)

Скановано з паперового оригіналу Ю.В. Юсовим. Оригінал міститься в теці «From the archive of Professor Clarence A. Manning: Correspondence». Машинопис. Рукописні правки. Автограф підпису Р. Фіфе.

May 17, 1938

President Nicholas Murray Butler
Columbia University

Dear President Butler:

The reason why the committee decided to suspend the courses given recently in Extension Teaching in Albanian, Czech, Hungarian, Slovak and Ukrainian was because the instructors are not academically accredited. We are in hopes that these courses may be resumed as soon as instructors can be found who have such academic background as is desirable for our teaching staff. I realize that all of the Eastern European peoples are at present very sensitive, particularly as a result of political difficulties. While sympathizing with this situation, I feel that it would not help the prestige of the groups concerned unless courses offered at Columbia are staffed in such a way as to put them on a par with others in the modern languages. I hope very much that those who are interested in the continuance of a Hungarian course will make some suggestion that will help toward the finding of a person with sufficient academic background to do the subject justice. I shall look into it again and see if the ^{Department} teachers of East European languages cannot make some further suggestions for next year.

Very sincerely yours,

Robert McDonald Tyle

ДОДАТОК-3

Лист Роберта Фіфе Ніколасу Батлеру від 17 травня 1938 р. щодо причин закриття курсів деяких східноєвропейських мов.

(Переклад з англійської мови зроблено Ю.В. Юсовим).

17 травня 1938 року

Президент Ніколасу Мюррей Батлеру,
Колумбійський університет

Шановний Президент Батлер!

Причина, згідно з якою комісія прийняла рішення тимчасово зупинити нові курси албанської, чеської, угорської, словацької та української мов у програмі Extension Teaching, полягає в тому, що викладачі не мають академічної акредитації. Ми сподіваємося, що ці заняття зможуть знову початися, як тільки знайдуться викладачі, що мають академічну підготовку, відповідну нашим вимогам. Я розумію, що всі східноєвропейські племена і народи в цей час дуже образливі, зокрема в результаті політичних проблем. Однак, висловлюючи симпатію у зв'язку з ситуацією, що склалася, повинен відзначити, що це не підніме престиж усіх зацікавлених груп, якщо тільки курси в Колумбійському університеті не будуть укомплектовані, так само як і курси інших сучасних мов. Я дуже сподіваюся, що ті, хто бажають продовжити курси угорської мови, зроблять якусь пропозицію, яке допоможе знайти особу з достатньою академічною підготовкою, щоб гідно викладати цей предмет. Я обов'язково повернуся до розгляду цієї проблеми, коли дізнаюся, що відділення східноєвропейських мов зможе знайти будь-які нові рекомендації для наступного навчального року.

Щиро Ваш,

(підпис)

Роберт Херндон Фіфе

ДОДАТОК-4

Лист Р. Фіфе до Дж. Егберта від 19 квітня 1938 р. щодо компетентності викладачів курсів східноєвропейських мов. Машинописна копія.

САМ ОРИГІНАЛ ДОКУМЕНТУ має бути тут! (Додаємо окремим PDF файлом — Додаток_4_Egbert_орігінал)

Скановано з паперового оригіналу Ю.В. Юсовим. Оригінал міститься в теці «From the archive of Professor Clarence A. Manning: Correspondence». Машинопис. Автограф підпису та рукописна ремарка Р. Фіфе.

April 19, 1938

Professor J.C. Egbert
Director, University Extension

Dear Professor Egbert

In accordance with our conversation of the other day, I have asked Professor Manning, in revising the proof of the East European languages to be offered in Extension in 1938-39, to include only the following:

Finnish
Modern Greek
Lithuanian
Rumanian
Polish
Russian

For next year, we will withdraw the following: Albanian, Hungarian, Czech, Slovak, and Ukrainian. We would like to regard these as under suspension for the present and until a really competent teaching staff can be secured.

copy for Professor Manning

Sincerely yours,
Robert Hammond Fife
Executive Officer

ДОДАТОК-5

Лист Р. Фіфе до Дж. Егберта від 19 квітня 1938 р. щодо компетентності викладачів курсів східноєвропейських мов.

(Переклад з англійської мови зроблено Ю.В. Юсовим).

19 квітня 1938 р

Професор Дж. К. Егберт

Директор, University Extension

Шановний професоре Егберте!

Відповідно до нашої розмови днями, я попросив професора Меннінга переглянути аргументи стосовно східноєвропейських мов, які будуть запропоновані в програмі Extension у 1938–39 рр. та включити лише наступні:

Фінська, новогрецька, литовська

Румунська

Польська

Російська

На наступний рік ми вилучимо: албанську, угорську, чеську, словацьку та українську. Ми хотіли б вважати їх тимчасово зупиненими, поки не буде забезпечено справді компетентний викладацький склад.

Щиро Ваш,
(підпис)

Копія для професора Кларенса Меннінга
Виконавчий директор

*Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей /
Гол. ред. В. Смолій, відп. ред. В. Даниленко, ред.-упоряд. В. Швидкий. —
Випуск 25. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2020. — 416 с.*

РЕЦЕНЗІЇ

Ситник Олександр (м. Мелітополь)

Доктор історичних наук, доцент,
завідувач кафедри історії, археології і філософії
Мелітопольського державного педагогічного університету
імені Богдана Хмельницького

Гудзь Віктор (м. Мелітополь)

Доктор історичних наук, доцент,
доцент кафедри історії, археології і філософії
Мелітопольського державного педагогічного університету
імені Богдана Хмельницького

Романенко Яна (м. Мелітополь)

Кандидатка історичних наук,
старша викладачка кафедри історії, археології і філософії
Мелітопольського державного педагогічного університету
імені Богдана Хмельницького

НАЙПОВНІША БІОГРАФІЯ «БАТЬКА» СРІБНОЇ ЗЕМЛІ АБО ЖИТТЄВИЙ ПОДВИГ «БАТЬКА» СРІБНОЇ ЗЕМЛІ У НОВІЙ ПРАЦІ ЙОГО ЗЕМЛЯКІВ

**(Рецензія на книгу: Микола Вегеш, Степан Віднянський.
Августин Волошин — «батько карпатоукраїнського народу». —
Київ: Парламентське видавництво, 2020. —
472 с. + Іл., ім. пок. (Серія «Політичні портрети»)**

Людина як метафізична істота, чий особистісний мікрокосм становить мініатюрну модель макрокосмосу, з віддзеркаленням всіх складностей і протиріч великого світу має здатність до трансцендування, тобто до розширення меж своїх можливостей, свого знання, свого життєвого досвіду. Події початку третього тисячоліття від Різдва Христового засвідчують, що інформаційна революція не змінила, а лише чіткіше проявила світову тенденцію до зростання ролі сильних особистостей як рушіїв історичних подій. Це можуть бути представники політичної еліти, які

вдосконалюють, або руйнують усталений суспільний порядок, чи геніальні науковці, конструктори, митці, здатні розібратися у вирі подій, заглянути у майбутнє, генеруючи ціннісні феномени, гуманітарні проекти, проривні інтелектуальні рішення. Відтак, відповідно до загальносвітових тенденцій олюднення історії, сучасні гуманітарії надають пильної уваги дослідженню життєвого творчого шляху таких пасіонаріїв, будителів націй і людства. Очевидно, до такої категорії людей, видатних конструкторів національного буття, належить і Герой України Августин Волошин. Суспільне подвижництво А. Волошина як вченого, педагога, політика стало предметом дослідження багатьох науковців, переважно його відомих земляків М. Болдижара, М. Вегеша, С. Віднянського, М. Зимомрі, О. Мишанича, А. Штефана та ін., але все ще мало знане українським загалом.

Проте нова публікація провідних карпатознавців, професорів М. Вегеша і С. Віднянського, попри заявлений науково-популярний жанр, відрізняється потужною джерельною базою, представленою, в тому числі, окремими розділами мемуарної та художньої літератури про Августина Волошина. Іншою особливістю рецензованого видання є досить місткий за обсягом і тематичним наповненням вступний розділ, де ґрунтовно і яскраво змальоване історичне полотно «Землі без імені» — смуги українських етнічних земель на південних схилах Карпатських гір між верхів'ям Тиси та р. Попрад на заході, які тривалий час не мали офіційної назви, — малої Батьківщини головного героя книги і її авторів. У традиціях «тотальної» та «тренарної» історії Ф. Броделя, у цьому розділі проаналізовані всі існуючі в закарпатському суспільстві зв'язки — економічні, соціальні, культурні тощо, на тлі яких і в гущі яких окреслюються історичні постаті виданих діячів регіону і А. Волошина, зокрема. Розглядаючи історію Закарпаття з найдавніших часів, історики наголосили, що попри етнічну строкатість регіону, іноземне поневолення і тривалу відірваність від головних центрів свого етносу, український анклав зберіг свою цілісність та самобутність, насамперед завдяки своїй релігійній відмінності від угорського католицького середовища, а також внаслідок входження до Галицько-Волинського князівства, через культурні зв'язки, переселення тощо¹. Окремо простежено діяльність закарпатських будителів українства, котрі як А. Добрянський, всупереч угорської політики асиміляції українців, добивалися єдності «руських коронних областей» Східної Галичини, Буковини й Закарпаття або як О. Духнович, нагадували: «Бо свої то за горами — не чужі, Русь єдина, мисль одна у

¹ Вегеш, Микола, Віднянський, Степан. Августин Волошин — «батько карпато-українського народу». — Київ: Парламентське видавництво, 2020. — С. 16, 21–22.

всіх в душі»². Як відзначили автори, українська інтелігенція з іншого боку Карпат, виявляла солідарність з «братами-русинами» у їх боротьбі проти мадяризації, зокрема у заяві 50 провідних культурних діячів Східної Галичини і Буковини 1896 р. та у статтях М. Драгоманова який радив: «нашим людям найліпше: стати спільно, щоб дійти до сього, щоб жити по своїй волі на своїй землі»³.

Характерно, що історики перемижують опис подій і явищ з аналізом причинно-наслідкових зв'язків, як наприклад, у випадку пояснень проукраїнських рішень народних рад на Закарпатті. Крім природного, етно-культурного потягу до виходу із складу Угорщини і возз'єднання великою Україною, виділено злиденне соціально-економічне становище краю, політичне безправ'я місцевих українців, їх посилену мадяризація, репресії, мобілізації на фронт, а з іншого боку — повернення понад 5 тис. закарпатців з російського полону, в тому числі з території України⁴. Водночас відзначено відсутність єдності щодо долі Закарпаття як серед місцевого населення, так і в еміграції: бути в складі Угорщини, Росії, возз'єднатися з Україною чи унезалежитися. Досить детально розглянуто зміст і реалізацію закону угорської влади № 10 від 21 грудня 1918 р., яким введено самоврядування автономного краю «Руська Країна», проте лише в 4-х із 8 жуп Закарпаття та негативну реакцію українців на цей закон, що вилилося у проголошення 8 січня 1919 р. Українською народною радою незалежної Гуцульської Республіки та заклик до збройного опору угорському пануванню⁵. Авторі монографії високо оцінили протокол Всенародного з'їзду угорських русинів 21 січня 1919 р. у Хусті, як найбільш представницького політичного форуму закарпатців, яким проголошено волю до возз'єднання з Україною⁶. Проте, як зазначили історики, доля краю була вирішена за його межами під впливом геополітичних чинників, зафіксованих у Версальській системі угод, зокрема Сен-Жерменським і Тріанонським договорами, що передавали майже все Закарпаття Чехословаччині. Здобутком авторів є компаративний аналіз оцінок ступеня добровільності і правомірності такої передачі, висловлених в зарубіжній та вітчизняній історіографії та власна аргументація судження про те, що входження до складу Чехословаччини не відбивало намірів більшості русинів-українців з'єднатися з Україною і не було насправді добровільним. Так само зваженими є оцінки істориками 20-річ-

² Там само — С. 25.

³ Там само — С. 34.

⁴ Там само — С. 36–37.

⁵ Там само. — С. 40–42.

⁶ Там само. — С. 44–45.

ного перебування закарпатських земель у складі ЧСР: незважаючи на зволікання з наданням автономії Підкарпатської Русі (до 1938 р.), життя населення стало значно кращим, ніж за Угорщини⁷.

Послідовно дотримуючись принципу об'єктивності, автори відзначили позитивні і негативні наслідки для закарпатців прийняття та реалізації «Конституційної Грамоти» в ЧСР, в якій лише Підкарпатська Русь дістала де-юре автономні права; гарантії вільного розвитку національних і релігійних меншин, до яких належали не тільки русини-українці (62% всього населення), а й угорці (17,2%), євреї (13,4%) та ін.; демократичний політичний режим⁸. Проте, де-факто, реальна влада в краї належала не губернаторам українського походження (Г. Жатковичу, згодом А. Бескиду), а чеським віце-губернаторам (з 1923 р. А. Розсипалу), а реальним найвищим органом влади залишався уряд ЧСР, який міг розпустити Губернаторську раду. Після адміністративної реформи 1927 р. «Земля Підкарпаторуська» (офіційна назва) стала однією з 4-х провінцій ЧСР і втратила автономний статус навіть формально⁹.

Менше з тим, наголошують історики, входження Закарпаття до складу ЧСР «...ознаменувалося глибинними зрушеннями в етнонаціональній і громадсько-політичній свідомості русинів-українців», зокрема у міжвоєнні роки в краї діяли понад 30 політичних партій і 150 громадських організацій, автономістського спрямування¹⁰. Крім того, як зазначили М. Вегеш і С. Віднянський, чеський уряд дослухався своїх вчених і дозволив діяльність у «Землі Підкарпаторуській» 469 українських шкіл (станом на 1938 р.), газет («Русин», «Наш рідний край», «Пчілка» та ін.), товариства «Просвіта» тощо¹¹.

Водночас зауважено і підкріплено фактами, що, на відміну від суспільно-політичного життя, економіка аграрного і лісогосподарського Закарпаття важко піддавалася модернізації і так і не інтегрувалася сповна в єдиний господарський комплекс ЧСР: при 5% населення на нього припадало ледве 0,67% виробничих потужностей і понад учетверо менше зайнятих у промисловості, ніж у Чехії¹². Щорічно від 50 до 70 тис. закарпатських сільськогосподарських робітників були безробітними, поповнюючи потік еміграції. Навіть після аграрної реформи, яка збільшила частку середнього селянства, урожайність у Закарпатті станом на 1937 р.

⁷ Там само. — С. 50–54.

⁸ Там само. — С. 62.

⁹ Там само. — С. 65–66.

¹⁰ Там само. — С. 67.

¹¹ Там само. — С. 69.

¹² Там само. — С. 73.

була на 64% нижчою, ніж у Чехії¹³. Вчені проаналізували також позитивні тенденції в соціально-економічному розвитку Закарпаття: створення кооперативних кредитних товариств, електрифікацію та розбудову інфраструктури краю (включно з авіасполученням Ужгорода), успіхи деревообробної, лісохімічної металургійної, будівельної галузей, нерудного видобутку, харчової промисловості і винокуріння тощо. Одним із критеріїв досить ефективного господарювання чехословацького уряду в Закарпатті справедливо визначено той факт, що у розвиток краю було вкладено більше коштів, ніж вилучено: тільки з 1919-го по 1933 рік, на це виділено 1,6 млрд крон¹⁴. З іншого боку, констатується, що держава не змогла впоратися з масштабною кризою 1929–1933 рр., яка набрала затяжного характеру, втрати чергових 100 тис робочих місць, 80% підприємств деревообробки і голодування більше половини населення¹⁵. Як підсумували автори розділу, внутрішня криза та європейські події посилили соціально-політичну напругу (противники центральної влади набрали в краї 63% голосів на парламентських виборах 1935 р.) і стали підґрунтям для посилення автономістського руху закарпатців, який очолив А. Волошин.

Детальну інформацію біографічного характеру щодо умов становлення ідеологічних поглядів Августина Івановича Волошина та його світорозуміння автори надають у другому розділі своєї праці «Родина і формування світогляду Августина Волошина», де наводять чимало цікавих фактів з родовіду цієї видатної постаті, використовуючи спомини його близьких і рідних людей. Досить цікавими є докладний опис та етимологічні пояснення назви рідного бойківського села Келечин, де народився і виріс майбутній президент Карпатської України. Про нього він ще напише у невеличкій замітці «Моя родина» та у декількох своїх віршах, в яких одізнеться з неймовірним теплом та безмежною любов'ю до рідного краю, материнської мови та батьківської хати. Для достеменної передачі почуттів юного поета, автори подають його твори без скорочень, що дозволяє читачу відчутти духовну глибину хлопця та оцінити справжню значущість дитячих спогадів для становлення патріотичної, наполегливої та цілеспрямованої людини у майбутньому¹⁶. Як показано в монографії, інтелігентна родина потомствених греко-католицьких священнослужителів Волошиних доклала максимум зусиль для виховання дітей у дусі християнської моралі та прищеплення ним любові до рідної мови та всього українського народу. Не користуючись своїм

¹³ Там само. — С. 77–78.

¹⁴ Там само. — С. 84–85.

¹⁵ Там само. — С. 85–86.

¹⁶ Там само. — С. 94–95.

привілейованим станом, який мали діти священників, Августин Волошин залюбки допомагав старшим односельчанам обробляти землю, і взагалі не цурався ніякої фізичної роботи. Відтак, як наголосили автори, саме родина мала вирішальний вплив на формування патріотичного світогляду юного Августина, який, попри мадяризацію Закарпаття, з малих років був навчений гарній українській мові, отримав належну освіту в Ужгородській гімназії та згодом зміг залишити помітний слід в історії українського державотворення. Рік навчання на теологічному факультеті Пазманського університету в Будапешті дав Августину Волошину можливість поринути у наукову лавину бібліотечного різноманіття та опрацювати чимало архівних документів місцевих архівосховищ, що заклало у нього базові педагогічні здібності, які він згодом успішно реалізує, займаючись викладацькою діяльністю.

Досить цікавими є погляди А. Волошина на методику викладання історії в школах, який впевнено доводить про необхідність приділення більшої уваги питанням морального виховання, любові до батьківщини та розгляду культурних здобутків різних історичних епох. Разом з тим, він формулює базові завдання історичної науки, кожне з яких проникнуте любов'ю, повагою та співчуттям до «заслужених» історичних постатей і всього людства в цілому.

Після закінчення Ужгородського теологічного ліцею А. Волошин одружується з донькою професора Ужгородської гімназії Іриною Петрик, активну громадську діяльність якої досить детально описують автори рецензованої монографії, акцентуючи увагу читача на найбільших її досягненнях, таких як створення «Маріанської конгрегації греко-католицьких дівчат» та «Жіночого Союзу»¹⁷. Не обходять увагою і благодійну діяльність подружжя, зокрема — передачу свого будинку під сиротинець. Цю подію історики ілюструють яскравим спогадом Емілії Дутки, небоги А. Волошина, що дозволяє не тільки зрозуміти головні мотиви, які підштовхнули пані Ірину на шляхетний вчинок, але у всіх барвах уявити яскраве свято відкриття цього закладу. Як повідомила Е. Дутка, у березні 1936 р. життя Ірени Волошиної трагічно перервалося¹⁸.

М. Вегеш та С. Віднянський послідовно простежили, що новий, без дружини, життєвий період сумлінного священника і директора Ужгородської вчительської семінарії Августина Волошина продовжує сповнюватися значущими подіями. До них, зокрема, можна віднести налагодження дружніх стосунків з президентом Чехословацької республіки — Томашем Масариком, з яким А. Волошин познайомився ще 1919 року та завжди

¹⁷ Там само. — С. 103.

¹⁸ Там само. — С. 104–106.

висловлював захоплення обізнаністю видатного чехо-словака українською справою, політичними здобутками та публічним промовами, які надихали на нові звершення. На глибоке переконання А. Волошина, перший президент ЧСР: «в своїй великій мандрівці скорше і краще подбав про нас, як ми самі», — процитували автори¹⁹. Доречним є твердження істориків, що ця дружба справила визначальний вплив на формування гуманістичних та національно-патріотичних поглядів А. Волошина та стимулювала його до плідної громадсько-політичної та культурно-освітньої діяльності. Більш того, у роботі демонструється прояв поваги закарпатців до першого президента ЧСР у вигляді зведення йому численних пам'яток в Ужгороді (ще при житті), а також після його смерті.

Поряд із видатною постаттю Т. Масарика, автори рецензованої монографії виділяють інших людей, які також були причетні до формування світогляду та намірів Августина Волошина. До їх числа відносяться диригент Львівського мистецького товариства «Боян» П. Губчак, науковець Г. Стрипський та, особливо, славетний митрополит Галицький Андрій Шептицький. А. Волошин листувався з пастирем, висвітлював його релігійну і громадську діяльність, вплив на віруючих українців з обох схилів Карпат у тижневику «Свобода», якого висвітлював редагований А. Волошином²⁰. Як зауважено в роботі, контакти А. Волошина з кожною із вищезазначених постатей матимуть практичні результати у найближчому майбутньому, серед яких — створення на Закарпатті «Просвіти», налагодження книговидавничої справи та активна участь у розвитку української освіти і культури тощо.

Про головні досягнення Августина Волошина у релігійному напрямку та його громадсько-політичні здобутки йдеться у третьому розділі книги, де констатується, що 22 березня 1897 р. А. Волошин був висвячений і почав служити капеланом Цегольнянської Преображенської церкви в Ужгороді. Досліджуючи релігійну діяльність Волошина, автори зосередили увагу на труднощах, які довелося долати молодому священику, а саме — боротьбі із запровадженням угорської мови богослужінь. М. Вегеш та С. Віднянський змістовно заперечили докір А. Волошину декотрими істориками, щодо непослідовності його громадсько-політичних поглядів. Свою незгоду з тлумаченням деякими укладачами збірки документів «Карпати» (1985 р.) автори аргументували безвихідним становищем А. Волошина на початку ХХ ст., коли уряд Угорщини на законодавчому рівні розгорнув мадяризацію неугорського населення. Тому, переконані автори видання, А. Волошин з двох зол обрав менше та допустив викла-

¹⁹ Там само. — С. 113.

²⁰ Там само. — С. 115–121.

дання окремих предметів угорською мовою, що було краще, ніж закриття всієї школи.

Продовжуючи боротьбу за рідну мову, Августин Волошин видає змістовну працю «Оборона кирилиці», входить до складу комісії, створеної з цією ж метою та стає співавтором «Меморандуму» в якому подаються переконливі аргументи щодо неприпустимості заміни кириличної мови угорською та висловлюється прохання захистити «проти нелегального вміщування світського уряду» у церковні справи²¹. Не отримавши підтримки з боку уряду, А. Волошин не побоявся виступити з палкою промовою на захист рідної мови на нараді, організованій держсекретарем Угорщини Клебелсбергом. Детально описуючи тривале протистояння А. Волошина державній політиці мадяризації, автори монографії переконують читача у тому, що він доклав максимум зусиль для того, щоб добитися «збереження церковнослов'янської мови в богослужінні та кирилиці в друкуванні книжок». За спогадами А. Штефана, Августин Волошин щиро радів навіть такому незначному здобутку, як вміщення ним у «Практичну граматику» кількох рядків Шевченка, які не були помічені цензором, а відтак надруковані. За заслуги перед своїм народом і працю на користь церкви папа римський Пій XII відзначив А. Волошина, призначивши його своїм таємним камерарієм²². Так само актуальною, на думку авторів монографії, є гідна відповідь творцям якоїсь «русинської» мови та прибічникам «двоязичія» в Україні. Зокрема, у фундаментальній праці «О письменном язичі Подкарпатських русинов» А. Волошин заявив, що «сторонництво к московщині є у нас 1) анахронізмом, 2) шкодить культурній роботі, 3) шкодить церкві і духовній житні, 4) шкодить економічним інтересам і 5) спиняє і політичну консолідацію...»²³.

Як дослідили автори, досить плідною була книговидавнича діяльність А. Волошина, яку він розпочав, обіймаючи посаду директора Ужгородської вчительської семінарії. Головним здобутком автора було видання підручників, які згодом стануть базовими для багатьох учнів і студентів. Для підсилення розуміння значущості шкільної справи для юного педагога, автори вміло використали спогади Е. Дутки, яка підкреслює, що найголовнішим для А. Волошина в освітній царині було забезпечення учнів необхідною літературою, багата частина з якої належала його авторству. Визначний педагог був також автором численних праць політичного спрямування, науково-популярної літератури, а також різноманітних віршів, оповідань повістей та п'єс (всього опублікував 42 книж-

²¹ Там само. — С. 126.

²² Там само. — С. 125–130.

²³ Там само. — С. 146–147.

ки!), які відзначалися легкими і доступним для народу викладом. Аналіз книг А. Волошина дав підставу стверджувати, що «...він не відривав історію і культуру Закарпаття від усього українського народу»²⁴.

Історики проаналізували зусилля А. Волошина із врятування від закриття «Общества св. Василя Великого», створеного О. Духновичем, яке було покликане до проведення просвітницької роботи, поширення освіти серед населення та боротьбу з мадяризацією краю. За його ініціативою науковця новоутворене товариство «УНІО» придбало друкарню, що продукувала літературу просвітницького та релігійного змісту («Буквар», газети «Наука», «Русин», «Свобода» та ін., релігійна література тощо)²⁵. Досліджено також тематику газети «Свобода» (з червня 1938 р. — «Нова свобода»), на шпальтах якої вміщено низку передруків з європейських часописів про радянські голодомори 1920–1930-х років, свідчення очевидців, матеріали про сталінські репресії, концтабори і розстріли, які відрізнялись від місцевих інформаційних джерел достовірністю. Редактор А. Волошин сміливо публікував ці матеріали, відстоюючи елементарні права людини.

Ще однією із «білих плям», як помітили автори, була донедавна діяльність товариства «Просвіта» на Закарпатті. Наголошено, що А. Волошин був серед першопрохідців висвітлення історію закарпатської «Просвіти», став одним з її засновників 9 травня 1920 р. в Ужгороді і керівників (заступник голови — Ю. Бращайка). Педагог закликав просвітян і сам доносив людям світло народної культури, освіти, ініціював читальні, хори, театральні кружки, кооперативи, захищав народну мораль і рідний синьо-жовтий прапор. Вершиною діяльності закарпатської «Просвіти», як вважають автори, став Всепросвітянський з'їзд, що відбувся в Ужгороді 17 жовтня 1937 р., представляв близько 30 тис. активістів різних політичних напрямів з усіх усюд «Срібної землі», задекларувавши її українську ідентичність²⁶.

Відкриття шкіл, заснування «Учительської громади» та Педагогічного товариства Підкарпатської Русі, кооперативного союзу, Підкарпатського банку, відстоювання прав української мови, — далеко не всі заслуги Августина Волошина перед рідним народом і всією Батьківщиною. Відтак, аналізуючи багату теоретичну спадщину та практичну діяльність А. Волошина, яка відіграла важливу роль у формуванні національно-

²⁴ Там само. — С. 144.

²⁵ Там само. — С. 131–135.

²⁶ Там само. — С. 155–156.

патріотичної свідомості українського народу, історики дійшли висновку, що він був «яскравим символом єдності всіх українців»²⁷.

У четвертому розділі деталізовано педагогічні методи й здобутки А. Волошина, а також його науково-публіцистичний доробок. Для висвітлення досягнень А. Волошина у педагогічній царині автори використували ґрунтовні монографії українських науковців. З багатої науково-педагогічної спадщини вченого М. Вегеш та С. Віднянський виділяють популярну «Педагогіка і дидактика для учительських семінарій». Детально аналізуючи матеріал, який подається в книзі, автори підкреслюють, що за переконаннями видатного педагога, формування особистості має відбуватися в умовах гармонійного поєднання духовних, фізичних, естетичних і трудових компонентів виховання. А. Волошин називає п'ять визначальних чинників, а саме: «1) сім'я (родинний будинок), 2) школа, 3) держава, 4) церква, 5) вихователь». Віддаючи перевагу індивідуальному вихованню А. Волошин наголосив, що вчитель має володіти знаннями з психології, філософії та інших суміжних дисциплін, які допоможуть досягти найвищих висот у педагогічній майстерності»²⁸.

У монографії виділяється ще одна праця А. Волошина «О соціальному вихованню», яку вітчизняні дослідники з невідомих причин оминули увагою. Розглядаючи зміст цієї брошури автори знаходять спільні риси з попередньою працею А. Волошина, а саме — велика увага приділяється вихованню дітей у шкільних умовах. Дослідники надають увагу і таким творам А. Волошина як «Педагогічна психологія», «Логіка», «Пам'яті Александра Духновича», «Педагогіка» та ін. Відзначено, що в «Короткій історії педагогіки» вченому вдалося здійснити кваліфікований аналіз розвитку педагогічної думки від дохристиянської до 1930-х рр.²⁹. Опрацювавши величезну кількість кращих праць видатних педагогів, таких як Г. Песталоцці, Я. Каменський, Й. Герbart, К. Ушинський та ін., Августин Волошин здобув найцінніші знання і важливий досвід, який вміло застосував на практиці.

Кваліфіковано аналізуючи дидактичні міркування Волошина, автори монографії виокремлюють три структурні компоненти навчального процесу, представлені у праці «Педагогіка і дидактика», а саме — підготовчий етап, викладення нового матеріалу з урахуванням потреб і здібностей учнів та систематичність навчання³⁰. Заслугою авторів є спостереження, що видатному педагогу і вихователю належить пріоритет введення у

²⁷ Там само. — С. 145.

²⁸ Там само. — С. 163–169.

²⁹ Там само. — С. 179–184.

³⁰ Там само. — С. 193–200.

педагогіку терміну «моральна правда», якої слід навчити кожну дитину³¹. Автори зазначили, що відводячи християнській релігії вирішальне місце у формуванні особистості і світогляду людини, видатний педагог підтримував різні конфесійні школи, що функціонували на той час в Закарпатті. За його переконанням моральне виховання особистості розпочинається у родині, а вже вчитель піклується і забезпечує його подальше становлення і розвиток. Обґрунтовуючи регулятивні засоби навчального процесу, А. Волошин виокремлює два з них — заохочення та покарання. І якщо перший має позитивну дію на учня, то другий допомагає йому побороти шкідливі звички і дисциплінувати себе.

Унікальними і цікавими є спогади сучасників А. Волошина, які використовують автори монографії для глибшого розкриття його особистості та педагогічної майстерності. Так, зі споминів учнів А. Волошина отримуємо уявлення про нього як добродішну, релігійну, виважену людину та прекрасного педагога, як «людину високої культури та широкої ерудиції». З любов'ю займаючись вихованням молоді, ретельно вивчаючи світовий педагогічний досвід, А. Волошин стає кваліфікованим методистом, який розробив «цілісну систему поглядів на проблемні питання з прикладної методики та загальної дидактики», виокремивши базові завдання для школи. Закарпатський педагог давав методичні рекомендації до розроблення навчальних програм та практичні настанови для складання планів уроку. Понад те, за його порадами, вчитель мав викладати навчальний матеріал доступно, систематично із врахуванням індивідуально-психологічних особливостей учнів.

Як наголосили вчені, базові положення та ідеї, викладені закарпатським педагогом на сторінках його творів далеко переростають регіональне значення, не втрачають актуальності до сьогодні і потребують перевидання, а ім'я А. Волошина посідає одне з чільних місць в духовному світі історії України, її культури та науки першої половини ХХ ст.

У 5 розділі своєї праці автори зазначили, що саме політична діяльність А. Волошина, як не «стандартного» політика, але причетного до ключових суспільних подій, викликає найбільше дискусій серед дослідників. Опираючись на спогади Августина Штефана та пояснення самого А. Волошин, історики доводять, що, попри ситуативне коливання 1918 р. на користь автономії в Угорщині, політик загалом дотримувався орієнтації на Україну не з 1919 р., як твердять окремі вчені, а, щонайменше, з 1915 р.³². Не змінюючи стратегічного курсу на возз'єднання з Україною, підтриманого делегатами з місць, Центральна Руська Народна

³¹ Там само. — С. 210.

³² Там само. — С. 221–223.

Рада (ЦРНР) все ж змушена була 8 травня 1919 р. прийняти рішення про тимчасове входження до складу ЧСР на правах автономії, позаяк, за визнанням А. Волошина, це був тоді «єдинственно добрий» вибір. «Але це серце і душу народу не змінить», — знову процитували автори політика³³.

Автори монографії навели свідчення А. Волошина про початок його політичної діяльності з 1919 р., коли він став організатором Християнсько-народної партії в Підкарпатській Русі, хоча цей найяскравіший політичний лідер міжвоєнного Закарпаття, вже у 1918 р. входив до складу ужгородської «Ради угорських русинів», а згодом був і депутатом парламенту ЧСР, і лідером інших партій і очільником Першої Руської (української) Центральної Народної Ради, і президентом Карпатської України. Але, як наголошують вчені, відправним пунктом для вироблення програми дій закарпатського політикуму був ініційований А. Волошиним у квітні 1919 р. дискусійний «Руський клуб»³⁴. Розглянувши партійно-політичне життя на Закарпатті, автори відзначили значний вплив комуністичної та соціал-демократичної партій у лівому політичному сегменті і аграрних правих партій, зокрема, чи не найавторитетнішої в Закарпатті Аграрної партії (з 1922 р. — Республіканської партії чехословацьких землевласників і дрібних селян).

Проте найпильнішу увагу історики надали Руській хліборобській (земледільській) партії (РХ(З)П), заснованій у 1920 р. А. Волошином, А. Штефаном, Михайлом і Юлієм Бращайками. Крім програмних засад цієї партії, досліджено її форми діяльності — направлення Центру меморандумів з нагальними вимогами встановлення кордонів Підкарпатської Русі, проведення виборів до Союму, створення Руського міністерства, призначення в адміністрацію місцевих кадрів, збільшення прав губернатора тощо. Відзначено велику роль газети «Свобода» (власник А. Волошин), яка з 1925 р. стала офіційним друкованим органом партії, і відстоювала українську мову на Закарпатті. Розглянуто резолюцію звітновиборчого конгресу РХ(З)П, що відбувся в Ужгороді 27 лютого 1923 р., до якої заклав християнський і народний принципи А. Волошин, обраний одним із 3-х заступників голови партії М. Бращайка. «Загалом, упродовж 1920–1924 рр. РХ(Х)П була єдиною автономною політичною організацією в Закарпатті, яка дотримувалася народної — української орієнтації», — наголосили автори³⁵.

³³ Там само. — С. 224–225.

³⁴ Там само. — С. 226.

³⁵ Там само. — С. 236–237.

Слушно відзначено, що індикатором впливу партій на населення Закарпаття і його залучення до політичного життя, стали вибори до чехословацького парламенту — Палати депутатів і Сенату Національних Зборів, які проводилися на Підкарпатській Русі у 1924, 1925, 1929 і 1935 роках. Зокрема, на виборах 1925 р. ХНП в блоці з ЧНП отримала підтримку 10% виборців і провела А. Волошина в чехословацький парламент³⁶. Посилаючись на працю О. Мишанича і П. Чучка, дослідники наводять дані про низку акцій проведених депутатом А. Волошином на захист інтересів Закарпаття: домігся введення в краї кооперативних законів; поширення на Підкарпатську Русь закону про конгруу, зупинив агітацію деяких словацьких послів за перенесення столиці краю тощо³⁷.

Як зауважили автори рецензованого видання, вибори 1929 р. вперше показали підтримку консолідованою більшістю закарпатців зусиль влади на розвиток краю. Хоча на цих виборах ХНП і А. Волошин, який був зручною мішенню для політичних опонентів (священик із власним маєтком — дарма, що прибуток з нього йшов на утримання сиротинця — послідовний українофіл) не пройшли в парламент, партія зберегла підтримку 9 тис. виборців³⁸. Автори відзначили, що у 1930-х рр., внаслідок економічної кризи, зволікання з автономією і посилення політичного тиску центральної влади в краї, зросли античеські настрої. Це засвідчили, зокрема, вибори 1935 р., на яких найбільше голосів на Закарпатті набрали комуністи (24,4%), аграрна партія, Автономно-землеробський союз на чолі з активним русофілом А. Бродієм, який увійшов до спілки з реваншистською Об'єднаною угорською партією і РНАП³⁹. Врешті-решт, підсумували М. Вегеш і С. Віднянський, Чехословацька республіка увійшла до критичного в її історії 1938 р., практично втративши підтримку серед більшості політичних лідерів і населення Закарпаття.

Окремий, шостий розділ, вчені присвятили хронологічно короткому періоду другої половини 1938-х — початку 1939-х років, на який припали тріумф і водночас трагедія прем'єра, а згодом і президента незалежної Карпатської України. Автори відзначили, що скориставшись слабкістю влади, словаки, а за ними й закарпатські русини-українці проголосили автономію, затверджену Прагою у жовтні 1938 р. Як досліджено авторами, політичний блок української орієнтації на чолі з А. Волошином зумів домовитися з цього питання з русофільським блоком. Наголошено, що автономія назріла, витікаючи з логіки внутрішніх і міжнародних

³⁶ Там само. — С. 243–244.

³⁷ Там само. — С. 244.

³⁸ Там само. — С. 245–246.

³⁹ Там само. — С. 251–253.

політичних процесів 1930-х років, але: «утворення Карпато-Української держави стало наслідком насамперед цілеспрямованої багаторічної боротьби патріотичних сил краю, зокрема українських політичних сил, очолюваних Августином Волошином»⁴⁰. Науковцями спостережено, що перший автономний уряд Підкарпатської Русі (прем'єр А. Бродій, держсекретар А. Волошин) проіснував лише з 11 до 26 жовтня 1938 р. і встиг провести три засідання з гарячих питань зовнішнього і внутрішнього становища фактично федеративної держави, зокрема щодо питань кордонів з Угорщиною і Словаччиною і возз'єднання Пряшівщини. Водночас А. Волошин як голова УЦНР схвалив маніфест Ради з 20 пунктами вимог до уряду А. Бродія. Останній, як показали автори, справедливо звинувачувався в проугорських антиукраїнських діях і, зрештою, втік до Угорщини⁴¹.

26 жовтня 1938 р. уряд ЧСР звільнив А. Бродія і призначив прем'єр-міністром А. Волошина, міністром Ю. Ревая та ін., що охарактеризовано істориками як утворення виразно українського уряду. Переконливою є аргументація авторів монографії, підкріплена витягами з низки джерел, на користь того, що А. Волошин був призначений на посаду прем'єра не волею випадку і збігу обставин (М. Болжидар), а закономірно — як авторитетний «батько народу», досвідчений політик, лояльний до уряду, толерантний до інших етносів та релігій, розумна і реалістична людина тощо⁴². Відзначено, що А. Волошин звернувся із закликами до солідарності всіх українців-русинів і до співробітництва з представниками русофільського табору, проте останні влаштували низку демонстрацій, мітингів, звернень на протидію новому уряду, а емігранти за океаном апелювали до того, що це уряд меншості — НХП і соціал-демократів.

Розглядаючи діяльність другого автономного уряду Підкарпатської Русі на чолі з А. Волошином, автори навели витяг з першого інтерв'ю прем'єра газеті «Нова свобода», де окреслено головне завдання: «оборонити цілість нашого краю, забезпечити спокій і порядок, забезпечити добробут народніх мас...»⁴³. Проте, як зазначено дослідниками, добрі наміри А. Волошина порушив перший Віденський арбітраж 2 листопада 1938 р., що став результатом змови Німеччини, Італії та Угорщини, яка отримала 12% території Закарпаття, разом з містами Ужгород, Мукачеве та розвинутою індустрією. Вже 3 листопада 1938 р. Августин Волошин виступив із зверненням до закарпатців у США та українців всього світу та

⁴⁰ Там само. — С. 266.

⁴¹ Там само. — С. 269–274.

⁴² Там само. — С. 279–280.

⁴³ Там само. — С. 282.

маніфестом до співгромадян, де вперше вжив назву «Карпатська Україна», і, попри «зранення нашої Батьківщини» закликав до підтримки уряду і згуртування⁴⁴. Невдовзі Українська народна рада надіслала телеграму в Прагу щодо перейменування Підкарпатської Русі на «Карпатську Україну», як більш відповідну її етнічному складу. Як дослідили М. Вегеш і С. Віднянський, уряд А. Волошина, який переїхав до Хуста, зіткнувся з комплексом соціально-економічних проблем (занепад промисловості, інфраструктури, продовольча криза, безробіття, спекуляція), в умовах нападів угорських і польських терористів, внутрішньої угорської агентури, підривної листівкової і радіовійни, що не зупинило і закриття кордонів. Наведено інсинуації в угорських і польських ЗМІ про антиукраїнське повстання в Хусті, епідемію чуми з трупами на вулицях, голод з людоїдством, фантастичні ціни і навіть знищення Рахова землетрусом для цілковитої дискредитації української влади⁴⁵. Відзначено, що і в таких екстремальних умовах уряд А. Волошина налагодив роботу служби безпеки, управління поліції, відділу преси і пропаганди із своїм бюлетенем та газетою «Нова свобода». Була реорганізована як бойова одиниця напіввійськова Організація народної оборони — Карпатська Січ під орудою Д. Климпуша, проведено відбір кадрів із великої кількості бажаючих прислужитися молодій державі. Ентузіазм українців, щодо допомоги Карпатській Україні був таким великим, насамперед галичан, які переходили кордон, що А. Волошину довелося опублікувати відозву «Проти нерозважної еміграції». Як завершення перемоги українства над русофільством розцінили історики запровадження на території Закарпаття державної української мови та офіційний дозвіл вживати поряд із назвою «Підкарпатська Русь» також назву «Карпатська Україна»⁴⁶. Після цього, як зазначили науковці, пріоритетним напрямом політики уряду А. Волошина стала законотворча діяльність: розпорядження про передачу всієї влади до обрання Сойму кабінету міністрів, про право окружних начальників розпускати сільські громадські заступництва на чолі зі старостами та призначати на їхнє місце урядових комісарів і дорадчі комісії, про створення вищого суду й вищої державної прокуратури тощо. Обставини змусили владу до авторитарних заходів, як-от введення цензури на періодичні видання, закриття осередків русофільського «Общества им. Духновича» і низки русофільських видань, створення концентраційного табору «Думен» для інтернованих осіб, зрештою, розпуск партій і утворення Українського Національного Об'єднання» (УНО) на основі 4-х проурядо-

⁴⁴ Там само. — С. 284.

⁴⁵ Там само. — С. 287–290.

⁴⁶ Там само. — С. 302.

вих партій⁴⁷. Дещо суперечливою, на наш погляд, є негативна оцінка авторами авторитарних дій А. Волошина, насамперед, через вплив надмірних радикалів з ОУН у його оточенні. Ця українська радикальність не завадила УНО взяти 92,4% голосів виборців на виборах у Сойм при майже абсолютній явці на дільниці. Думається, що в екстремальних внутрішніх і міжнародних умовах Карпатській Україні не допомогла б ні демократизація з консолідацією закарпатців, ні пошук компромісів зі своїми агресивними сусідами — Угорщиною та Польщею, про які пишуть науковці⁴⁸. Адже, як показав Віденський арбітраж та анексія Судет, і ЧСР, і Карпатська Україна були вже об'єктами, а не суб'єктами міжнародних відносин. Водночас треба погодитися з авторами, що уряд А. Волошина, дотримувався прони́мецької орієнтації, сподіваючись зберегти територіальну цілісність краю.

Аналізуючи події у зв'язку з виборами до Сойму Карпатської України, які відбулися 12 лютого 1939 р., вчені зауважили, що у своєму зверненні до виборців 8 лютого А. Волошин ще раз заявив про наміри мирного співжиття у федерації з чехами і словаками. Вибори показали сконсолідованість населення навколо курсу на утвердження національної державності, підтриманого із 265 тис. осіб або 92,5% електорату, з яких лише 20 тис. були проти УНО або зіпсували бюлетені⁴⁹. Крім розгляду політичних успіхів, історики навели факти про дії уряду з проведення земельної реформи, впорядкування лісового господарства, електрифікації, будівництва мостів і доріг, допомоги голодуючим, скасування деяких податків, поліпшення страхування й пенсійного забезпечення, освітньо-культурні заходи, але констатували, що більшість із них так і не були доведені до кінця⁵⁰.

Як слушно наголосили вчені, головна причина невдач «не стільки в надмірній політичній, націоналістичній заангажованості уряду А. Волошина, прорахунках і помилках у його діяльності, що дійсно мали місце, скільки найімовірніше в тому, що за тих внутрішньополітичних, внутрішньоекономічних і особливо міжнародних умов, що склалися у 1938–1939 рр. в краї і навколо нього, Карпатська Україна не мала реальної можливості повноцінно функціонувати як автономна, а тим більше самостійна, незалежна держава. Да і часу для цього історія відвела молодій українській державі занадто мало...»⁵¹.

⁴⁷ Там само. — С. 302–304, 309–310.

⁴⁸ Там само. — С. 305–306.

⁴⁹ Там само. — С. 313.

⁵⁰ Там само. — С. 314–318.

⁵¹ Там само. — С. 318.

Як показали вчені, долею Закарпаття на той час розпоряджався Гітлер, який запропонував правителю Угорщину М. Горті приєднати замість Словаччини Карпатську Україну. Тож в ніч на 14 березня 1939 р. 40 тисячне угорське військо вторглося в Карпатську Україну. «Німці ганебно нас обманули!», — констатував згодом А. Волошин, який цього ж дня проголосив незалежність держави⁵². На плановому першому засіданні Союму Карпатської України 15 березня 1939 р., було затверджено самостійність Карпатської України. Президентом держави обрано А. Волошина. Проте вже ніщо не могло допомогти молодій державі — до 18 березня більша частина теренів Карпатської України була окупована угорськими військами. У гірських районах 2 тис. бійців «Карпатської Січі» героїчно протистояли угорським частинам до кінця травня 1939 р. Відтак, автори слушно стверджують: «для українців Друга світова війна розпочалася ще в березні 1939 р., і Карпатська Україна першою в Європі не визнала умов нацистського перерозподілу світу, вчинила героїчний опір угорським загарбникам...»⁵³. Наприкінці березня президент А. Волошин і частина уряду на чолі з прем'єром Ю. Реваєм виїхали в еміграцію, а на Закарпатті встановлено жорсткий окупаційний режим, — констатували історики.

У підсумку автори монографії констатували, що упродовж більш ніж п'яти місяців на Закарпатті існувала українська державність двох типів: з 11 жовтня 1938 р. по 14 березня 1939 р. Підкарпатська Русь — Карпатська Україна як автономна частина Чехословацької республіки, а 14–15 березня 1939 р. Карпатська Україна, — як незалежна держава. Це стало кульмінаційною точкою українського національного відродження на Закарпатті. Історики погодилися з думкою М. Болдижара, про те, що акт проголошення незалежності був скоріше спонтанним і став можливим у зв'язку з розпадом ЧСР, утім це не піддає жодному сумніву легітимність Карпатоукраїнської держави і її президента⁵⁴. Науковці виявили глибоке розуміння значення державності Карпатської України, що вплинуло на актуалізацію українського питання в Європі, сприяло боротьбі за незалежну, соборну національну державу і вписане в новітню історію України яскравими сторінками, так само, як і ім'я президента закарпатської держави Августина Волошина. Наголошено, що виникнення Карпатської України як держави також чітко продемонструвало усьому світові, що на Закарпатті живуть українці, які прагнуть своєї державності і соборності з Великою Україною.

⁵² Там само. — С. 320–322.

⁵³ Там само. — С. 328–329.

⁵⁴ Там само. — С. 329–330.

У цьому розділі під назвою «В еміграції», ретельно, з використанням документів з румунського та російського («Особова справа А. Волошина») архівів, простежено маршрут від'їзду А. Волошина з деякими іншими членами уряду через румунський кордон та подальше перебування політика в Югославії, Німеччині, остаточне осідання в Празі у травні 1939 р. При цьому історики відзначили, що А. Волошин не просто мандрував, а далі служив українській справі. 30 березня 1939 р. він опублікував у «Вістнику українського товариства “Просвіта”» в Загребі яскраве «Великоднє звернення до українців Югославії», де зазначив, що хоча Карпатська Україна впала в нерівній боротьбі, її герої дали приклад, як треба відстоювати національний ідеал і закликав українців творити «національний моноліт», щоб у вирішальний момент досягнути і боронити своє право⁵⁵. Крім того, А. Волошин зустрівся в Берліні із П. Скоропадським і все ще сподіваючись на допомогу Німеччини, разом з Ю. Реваєм, С. Клочураком і А. Штефаном підготував меморандум, де наголошено: «Винятково можливим вирішенням ситуації, яка склалася, є відокремлення Карпатської України від Угорщини...»⁵⁶. Як зауважили дослідники, вибір столиці Чехословаччини для проживання був зроблений ним далеко не випадково — через доброзичливе ставлення Волошина до цієї країни та її демократичний лад. Напевне, відіграла свою роль і перспектива працевлаштування в Українському вільному університеті (УВУ), де А. Волошин ще 14 жовтня 1938 р. отримав ступінь доктора прав. Вчений працював професором педагогіки (та 2 роки деканом) аж до свого другого арешту органами НКВС у травні 1945 р., коли він вже займав посаду ректора.

М. Вегеш і С. Віднянський, вдало поєднуючи біографічний метод з просопографічним, досить ґрунтовно проаналізували суспільно-політичне середовище у якому жили і творили українські емігранти в ЧСР та, зокрема, в Празі. Автори відзначили, що міжвоєнна хвиля української еміграції виділялася за масовістю, кількістю інтелігенції і студентів. Історики наголосили, що головною відмінністю емігрантів із Росії у ЧСР від еміграції у інших країнах була цілеспрямована регуляція міграційних процесів задля концентрації в країні науково-культурних кадрів, які би підготували нову інтелігенцію для майбутньої демократичної і федералістичної Росії, коли там розпочнеться період «реконструкції». Тому саме в Чехословаччині у 1920–1930-ті роки емігрантам, як правило, надавалися т. зв. «паспорти Нансена», що надавали їм статус бездержавних і прирівнювали до громадян республіки або до привілейованих чужинців. Крім

⁵⁵ Там само. — С. 335.

⁵⁶ Там само. — С. 337.

того, президент Т. Масарик і його оточення розраховували на те, що проведення «російської допомогової акції», проголошеної влітку 1921 р., перетворить ЧСР на провідний слов'янський центр у Європі⁵⁷.

Наголошено, що Прага була з початку 1920-х рр. і практично до 1945 р., одним із найбільших центрів українського культурного, наукового й громадсько-політичного життя та одним із найактивніших осередків української еміграції в Європі. Тут у міжвоєнні роки діяли українські педагогічне, воєнно-наукове, студентські товариства, Музей вільної боротьби України, Український національний архів, Празька літературна школа та інші українські інституції й організації, а також виходило друком 98 назв українських часописів і бюлетенів⁵⁸.

Окремо охарактеризовано вагомий внесок в утвердження української освіти, науки і культури Українського вільного університету, який функціонував у Празі з жовтня 1921 по травень 1945 рр. і зосередив у міжвоєнні роки понад 100 викладачів і вчених, у тому числі 56 професорів⁵⁹. Автори відзначили, що тільки завдяки зусиллям професорів УВУ О. Колесси, О. Мицюка, І. Барковського та А. Волошина, а також прихильному ставленню міністра освіти Я. Капраса та деяких німецьких вчених УВУ продовжував діяти, отримавши в 1939 р. 100 тис. крон кредиту і вдвічі більшу дотацію в 1940 р.⁶⁰. Аналізуючи різні відповіді на питання, чому УВУ, на відміну від чеських закладів не був ліквідований, автори підтримали зважені аргументи Я. Рудницького: університет був поза орбітою чесько-німецького конфлікту, а належав до «нейтральних» установ з розряду «антисоветського» фронту, а деякі професори мали особисті зв'язки з німецькою адміністрацією⁶¹.

Автори видання, посилаючись на підрахунки Т. Беднарджової, висвітлили також науково-педагогічну творчість А. Волошина у Празі, який встиг підготувати до друку книжки обсягом 80 др. арк., в тому числі праці «Теорія виховання», «Педагогічна телеологія», а також історичні драми, оповідання з верховинського життя, переклади релігійних творів тощо⁶². Постійно, як і раніше, турбувався А. Волошин і про практичну підтримку шкільництва виховання дітей і юнацтва: врятував від закриття Модржанську українську гімназію, підтримував дітей в сиротинці, клопотав про українських студентів у Братиславі тощо. Проте, як зазначили

⁵⁷ Там само. — С. 337–340.

⁵⁸ Там само.

⁵⁹ Там само. — С. 345.

⁶⁰ Там само. — С. 346.

⁶¹ Там само. — С. 346–347.

⁶² Там само. — С. 348.

історики, арешт А. Волошина і ліквідація університетської бібліотеки (понад 10 тис. книг) та архіву (вивезено до СРСР) поклали край сподіванням останнього ректора празького періоду УВУ на можливість збереження вишу.

У восьмому розділі монографії науковці проаналізували обставини ув'язнення А. Волошина, який, не відчуваючи за собою вини і сподіваючись на волю Божу, відмовився від виїзду за кордон, підготовленого А. Штефаном. Спершу, за свідченням Е. Дутко, широко наведеним авторами, представники радянських спецслужб разом з його ректором десь 8 чи 9 травня 1945 р. оглянули УВУ. 11 травня співробітники СМЕРШу забрали ключі від ректорської канцелярії та архів УВУ, а 15 травня ув'язнили в А. Волошина Празі і вже на вечір доставили літаком в Лефортівську тюрму⁶³. Як показано дослідниками, Лефортово відрізнялася від інших в'язниць особливо жорстоким режимом, жалюгідним харчуванням, жахливими умовами утримання і підлими наглядачами. Якщо врахувати 71-річний вік А. Волошина, його провіденційний світогляд, хворий шлунок, через що він віддавав їжу співкамернику та катування на допитах, то можна зрозуміти, чому він визнав свою вину майже по всіх пунктах звинувачення.

Дослідники документально засвідчили, що після останнього допиту 20 червня слідчим Вайндорфом, котрий представив А. Волошину звинувачення в тому, що він «проводив ворожу діяльність проти Радянського Союзу», здоров'я вченого різко погіршилося і його перевели в Бутирську тюрму. Так само документами і свідченнями очевидців, зокрема лікаря родини Волошиних М. Долиная, підтверджено останні дні, діагноз хвороб, смертний час 11 липня 1945 р. і посмертний вигляд видатного українця: «Побите око, вирваний золотий зуб, спухнутий, ноги як колоди, чорні, був без відома, вже не дихав»⁶⁴. На завершення розділу автори навели розлогий Заповіт А. Волошина, у якому, зокрема, пожертвувано маєток в селі Селешка Чину с.с. Василянок в Ужгороді «для піддержування сиротинців, заложених пок. жінкою моєю і мною в Ужгороді і в Хусті, і для новіціату Чина», а також по 50 тис. на фундацію 3-х інших інтернатів та семінарії в Ужгороді. У політичній частині документу заповідається передусім церковна єдність українського народу на засадах християнської етики під офірою наслідника св. ап. Петра й політична свобода, досягнута у федерації з сусідніми народами⁶⁵.

⁶³ Там само. — С. 353–358.

⁶⁴ Там само. — С. 366.

⁶⁵ Там само. — С. 367–370.

Вдало підібраний епіграф до 9-го розділу, де наведена думка ще одного закарпатського подвижника міжвоєнної доби Василя Гренджа-Донського: «Як чехи мають свого Масарика, так і ми, підкарпатські українці, маємо свого Августина Волошина. Це наша гордість і слава наша. Волошин — наша новітня історія»⁶⁶. Судячи з відомої нам літератури, авторського тексту М. Вегеша і С. Віднянського та двох останніх розділів їх праці, де наведені мемуарні і документальні джерела, така оцінка історичної постаті президента Карпатської України є зваженою і правомірною. Дотримуючись послідовності та принципу об'єктивності, автори надають власну історіографічну оцінку спогадам і нарисам соратників майбутнього президента, починаючи з першої публікації Володимира Бірчака 1924 року, де він високо оцінює А. Волошина як педагога, громадського діяча універсального злету, носія християнської любові й доброти, за що його й називали не вождем, а «Батьком», та книжки 1940 р. видання, де, на думку авторів, перебільшуються суперечності в Карпатській Україні між старшими за віком лібералами на чолі з Волошином і молодими, радикальнішими націоналістами⁶⁷. Після короткого огляду спогадів священника Д. Поповича, який висвітлив не тільки церковну діяльність А. Волошина, й здобутки як педагога, науковця, політика, письменника дослідники нагадали, що піонерами у виданні спогадів про закарпатську державу і її президента є автори збірника «Карпатська Україна в боротьбі», який побачив світ у Відні в 1939 р.

Окремо зупинилися автори на зворушливих мемуарах М. Бажанського, на підставі яких підтверджено, що А. Волошин дбайливо і чуйно ставився до талановитих людей, своїх помічників в розбудові держави. Зокрема, прем'єр уберіг М. Бажанського, свого канцеляриста і редактора тримовного «Урядового Бюлетеню», та деяких інших емігрантів з Галичини, від видачі Польщі. З-поміж іншого, наведено влучний, як на нас, вислів М. Бажанського про А. Волошина: «Можна навіть його назвати людиною поза часом і простором. ... Він усвідомив собі, що він вже більше не належить собі самому. Належить людям блискучої доби і всім тим, що прийдуть і народяться...». Щоправда, М. Бажанський тут же окреслив той рідний простір, за який найбільше вболівала душа А. Волошина: «...що прийдуть і народяться в Хусті, Рахові й там далеко в горах, вівчарам, а на долах — людям з мускулястими руками, що міцно керують дарабами на Тисі»⁶⁸.

⁶⁶ Там само. — С. 372.

⁶⁷ Там само. — С. 373–375.

⁶⁸ Та само. — С. 384.

Велике значення, на думку авторів, мають спомини відомого діяча ОУН і поета О. Ольжича, який одним із перших прибув у Карпатську Україну (1938 р.), воював за неї і у мемуарах «Вояки-будівничі» та «Український націоналізм», відзначив позитивний вплив ідеології українського націоналізму на розвиток політичного життя у Закарпатті.

Як наголошують науковці, особливо цінний матеріал міститься в щоденнику і споминах В. Гренджі-Донського. Цей талановитий закарпатський письменник висвітлив витoki національної свідомості А. Волошина, починаючи з хати його батьків, і як де по навколишній Верховині лунала українська мова. Як впливає з монографії, не проминув увагою В. Гренджа-Донський наукові успіхи А. Волошина, котрий здобув фах не лише теолога, а й фізика та посаду викладача ужгородської учительської семінарії. А найбільшою заслугою А. Волошина, на думку його земляка, було те, що в часи найбільшої мадяризації він писав і видавав українські книжки, підручники, редагував майже єдину на той час газету «Наука», організував разом з іншими друкарню і книгарню «Унію». «Ці слова В. Гренджі-Донського є відповіддю деяким нашим історикам, які намагаються зробити з А. Волошина “слугу кількох господарів”, який переходив від одних до інших заради своєї кар’єри», — компетентно зауважують автори⁶⁹. Вони відзначили також, що В. Гренджа-Донський у своєму «Щоденнику» одним з перших звернув увагу на політичну діяльність А. Волошина, зокрема, на мужнє сприйняття ним рішення Віденського арбітражу.

З-поміж праць, виданих за кордоном, вчені виділили дві книги та десятки статей А. Штефана — найбільш здібного послідовника А. Волошина у справі освіти та виховання, і його ретельного біографа. Наведено помічений А. Штефаном факт: закарпатські українці називали «Батьком» лише двох своїх великих синів — Олександра Духновича і Августина Волошина. Не обмежуючись характеристикою багатогранної особистості А. Волошина і діяльності як провідного педагога Закарпаття, А. Штефан детально описав його політичні погляди у 1918–1919 рр., а найбільше — керівництво Карпатською Україною⁷⁰.

На матеріалі публікацій С. Росохи, П. Кукурудзи, Ю.А. Шерегія історики висвітлили ще одні сторінки насиченого життя А. Волошина — його заслуги у заснуванні і роботі «Просвіти», де він був заступником голови організації, та першого в історії Закарпаття руського театру. Прізвище А. Волошина постійно було серед жертводавців на користь театру «Нова сцена», де ставилися і його п’єси, зокрема, чи не найкраща драма на той

⁶⁹ Там само. — С. 389.

⁷⁰ Там само. — С. 393–396.

час (1921 р.) «Маруся Верховинка», у якій він відстоював українську школу.

Багато уваги надано також спогадам В. Шандора, який в 1939 р. виконував відповідальні обов'язки представника уряду Карпатської України в Празі. В. Шандор відкинув інсинуації про те, що А. Волошин когось посилав у табір, для чого були інші органи, а його політична зваженість та мудрість взагалі вплинула на зміну ставлення чехів до українців та української державності і затвердження прем'єр-міністром. Автори монографії, як і В. Шандор, загалом підтримали позицію А. Волошина, на якого тиснули закарпатські націоналісти, щодо негайного проголошення самостійності. Враховуючи ситуацію в Європі і ризики для Карпатської України, прем'єр відстоював федерацію в ЧСР, аж до виходу з неї Словаччини. На матеріалах В. Шандора та архівних документах історики проаналізували також перемовини керівника Карпатської України з проводом ОУН (М) і підписання угоди «в справі устійнення взаємовідносин і напрямних співпраці» 21 липня 1939 р., але відмову А. Волошина підписати статут Національної Ради навесні 1944 р.⁷¹

Не минули дослідники і спогадів тих, хто критикував А. Волошина з правого табору (І. Рогач, С. Росоха, Ю. Химинець) вважаючи, що уряд А. Волошина був надто поміркованим, ліберальним, «соціал-демократичним», «застарілим», бо не хотів відразу проголошувати незалежність Карпатської України. Водночас, як впливає із наведених спогадів Є. Єфремова в критичний момент угорського вторгнення 14–15 березня 1939 р. прем'єр діяв рішуче і непохитно, відкинув капітуляцію і підтримав рішення боронити Карпатську Україну. Як вважали більшість дослідників і сам А. Волошин, що видно із його заяви на урядовій нараді 14 березня, сутички між карпатськими січовиками і чеським військом в ніч з 13 на 14 березня 1939 р., були спровоковані Прагою. Однак, як зазначили М. Вегеш і С. Віднянський, існує точка зору про те, що не чехи, а січовики, зокрема члени ОУН, виступили ініціаторами захоплення чеської зброї, що вилилося у бої 13–14 березня.

Прокоментовані авторами і зворушливі вчинки людяності і жертвості, які проявляло подружжя Волошиних і запам'ятали вихованки сирітських притулків. А. Халахан: «Так от, для мене, як і для інших 22-х дівчат-сиріт, що виховувалися у приватному сиротинцю Волошинів, “мама” і “татко”, так ми їх називали за їх бажанням, — це були святі люди. Вони оточили нас такою опікою, якої ми не знали навіть від рідних батьків...»; В. Василюха: «Дуже потрібно, щоб про це люди знали. Бо

⁷¹ Там само. — С. 398–408.

багато закарпатців добрим словом згадують їх. Святі були люди. Бідним, обездоленим людям допомагали»⁷².

Як наголосили автори, представлені у 10 розділі фольклор і художні твори закарпатців виявляють високу оцінку народом Августина Волошина та сатиричну щодо закарпатських русофілів А. Бродія і С. Фенцика. Історики навели приклади із добірки народних пісень, зібраних І. Хлантою, як-от фрагмент із пісні «Ой у жовтні в тридцять восьмим (почалося нове життя)»:

*«Ой ти, батьку, Волошине, ім'я твоє любе,
Віримо ми в слова мудрі — Україна буде»*⁷³.

До найвідоміших пісень, які присвячені А. Волошину і Карпатській Україні історики зарахували «Ой не змогли січовики», «Ой ви, хлопці, не журіться», «З Арданова до Хуста», «Це герої України» та чимало інших ін.⁷⁴

Авторами здійснено джерелознавчий аналіз творів про Закарпаття і А. Волошина також низки українських письменників і поетів. Констатується, що яскраво і достовірно змалював бурхливі дні Карпатської України лауреат Шевченківської премії Мирослав Дочинець у романі «Вічник: Сповідь на перевалі духу» (2013). Окреме місце відведено ще одному Шевченківському лауреатові Петрові Скунцю, з його диптих «Карпатська Вкраїна», який містить, на наш погляд, пронизливі геніальні рядки:

*І все ж перед Богом схилю я коліна
за те, що Вкраїна Карпатська була,
що є на планеті Карпатська Вкраїна, —
любім її браття, вона ще мала.
Любім не за гроші й за сині волошки,
а просто за те, що вона у нас є...
Стоїть наодинці із Богом Волошин,
і Бог до Вкраїни обличчям стає*⁷⁵.

Підсумовуючи огляд рецензованого видання, вважаємо, що безперечно, легше знайти його переваги, ніж упущення авторів, адже обидва вони давно і послідовно розробляють історію Срібної землі і здобутки її славетного сина. З цією тематикою ще з 1990-х рр. пов'язані докторські дисертації члена-кореспондента НАН України Степана Віднянського та професора Миколи Вегеша і їх спільні публікації, в тому числі про

⁷² Там само. — С. 420–421.

⁷³ Там само. — С. 430.

⁷⁴ Там само. — С. 432–433.

⁷⁵ Там само. — С. 446–447.

А. Волошина⁷⁶. М. Вегеш одним з перших в республіці ще в 1993 р. опублікував монографію з історії Карпатської України, а наступного року — і про її президента⁷⁷, а С. Віднянський першим увів цю тематику до фундаментальних академічних монографій вітчизняних істориків як органічну складову процесів державотворення в Україні⁷⁸. Якщо врахувати, що поважним вченим належать десятки інших монографій з історії Закарпаття та видатних осіб краю і вони продовжують розробляти цю тему, то зрозуміло, що рецензована книга має високий рівень аргументованості і об'єктивності, який забезпечений дуже солідною джерельною базою. Використано архівні документи різних держав, в тому числі матеріали судової справи А. Волошина, спогади свідків подій, його родичів і соратників, наукову та художню літературу, публікації в періодичних виданнях, а головне — здійснено глибокий джерелознавчий та історіографічний аналіз величезного наративу.

Іншою прикметною рисою ефективної наукової технології авторів є поєднання описового історичного методу, необхідного для акцентуації на окремих подіях, явищах та життєвих віхах головного героя книги, з компаративним проблемним підходом до аналізу та інтерпретації тих чи інших неоднозначних ситуацій та оцінок поглядів А. Волошина, які зустрічаються в науковій літературі (ліберал чи радикал, конформіст чи послідовний, прибічник чи противник самостійності т. ін.). Приємно вражає методологічний арсенал істориків, який має синергетичний ефект всебічності і системності та створює панорамне зображення могутньої духом і волею постаті президента Карпатської України. Автори далеко вийшли за межі біографічного методу, загалом витримуючи просопо-

---

⁷⁶ Вегеш М.М., Віднянський С.В. Волошин Августин. Малий словник історії України / ред. В.А. Смолій. Київ: Либідь, 1997. С. 97–98; Вегеш М.М., Віднянський С.В. Волошин Августин Іванович. Енциклопедія історії України: у 10 т. / Ін-т історії України НАН України. Т. 1: А–В. Київ: Наукова думка, 2003. 688 с.: іл. С. 625.

⁷⁷ Вегеш М. Карпатська Україна (1938–1939): соціально-економічний і політичний розвиток. Ужгород: Патент, 1993. 136 с.; Вегеш М., Гомоннай В., Зимомря М. Августин Волошин: До 120-річчя від дня народження видатного громадського, культурного та церковного діяча України. Слупськ–Ужгород, 1994. 126 с.

⁷⁸ Віднянський С. Політичні процеси в Закарпатті. Політична історія України. XX ст.: У 6 т. / редкол.: І.Ф. Курас (голова) та ін. Т. 5: Українці за межами УРСР (1918–1940). Керівник тому В.П. Трошинський. Київ: Генеза, 2003. С. 621–694; Віднянський С. Політичний рух на Буковині та Закарпатті. Україна: політична історія. XX — початок XXI ст. / редада: В.М. Литвин (голова) та ін. Редкол.: В.А. Смолій, Ю.А. Левенець (співголови) та ін. Київ: Парламентське вид-во, 2007. С. 616–662; Віднянський С. Державний устрій Підкарпатської Русі — Карпатської України. Історія державної служби в Україні: У п'яти томах. Т. 2 / Відповідальні редактори: Т.В. Мотренко, В.А. Смолій. Київ: Ніка-Центр, 2009. С. 33–96.

графічну лінію зображення людини на тлі епохи, в контексті бурхливих і суперечливих подій, політичних, соціально-економічних процесів у Східній землі та Центральній Європі. Водночас уміло, в кращих традиціях А. Берра, використано метод культурно-історичного синтезу для дослідження етнокультурних, соціальних явищ і подій, в гущі яких знаходився як справжній будитель Августин Волошин: міжетнічних відносин на Закарпатті, конфлікту між москвофілами та українофілами, еволюції національної свідомості від русинів до українців, боротьби за рідну школу, читальні, театр, кириличне письмо тощо. В цьому сенсі заслугою дослідників є виявлення невідомих або маловідомих фактів про стосунки і взаємовпливи різних людей, культурних, релігійних і політичних діячів, з якими перетинався або співпрацював А. Волошин — з митрополитом А. Шептицьким, президентом ЧСР Т. Масариком, його учнями і співробітниками А. Штефаном, В. Гренджа-Донським, І. Рогачем, М. Бажанським та ін. За допомогою застосування філософсько-антропологічного і історико-психологічного методів та щедрого залучення спогадів сучасників видатного вченого і політика, авторам вдалося відійти від «канонізації» А. Волошина і показати його як християнина за світоглядом і мораллю («моральна правда»), жертвовного благодійника і священнослужителя, опікуна і вихователя сиріт, як живу, різнобічно обдаровану людину, котра у надзвичайно важких умовах іноді йшла на політичні компроміси задля блага рідного краю і свого «солодкого народу». Так само продуктивним і унікальним для біографічних праць є історіографічний та герменевтичний аналіз авторами на лише праць самого А. Волошина, зокрема психолого-педагогічних, щодо яких уміло застосовані міждисциплінарні навички, а й наукових, мемуарних та художніх творів.

Зважаючи на всебічне охоплення ментального портрета та життєпису Августина Волошина, здається деякі риси цієї історичної постаті могли б мати чіткіше окреслення із більшим залученням до аналізу його автобіографічних «Споминів» та художньо-історичних творів. Понад те, читачу цікаво було б точніше дізнатися про мотивацію відмови А. Волошина виїхати в еміграцію після вступу до Праги радянських військ: християнський провіденціоналізм, політична недооцінка загрози чи життєвські обставини?

Ще рельєфнішими, як на нас, могли бути виписані і погляди А. Волошина на політику керівництва ОУН(м) та представників організації в уряді в контексті радикалізації останніх та орієнтації на Німеччину. Адже, як зазначено авторами, існують різні інтерпретації позиції українського політика. Зокрема, продовжуються інсинуації щодо еволюції А. Волошина до фашизму, подібно до словацького радикала А. Глінки, як, наприклад, у публікації нині вже ізраїльського науковця Ю. Радченка

«Забуте насилля: Карпатська Січ та євреї (1938–1939)» у часописі «Модерна Україна» (2016 р.).

Зустрічаються, як це буває у великих роботах, і деякі технічні огріхи, як-от різнобій у датуванні смерті батька А. Волошина⁷⁹, відсотку виборців, що взяли участь у голосуванні⁸⁰, але це не применшує великого наукового та просвітницького значення добротного документованої, доступної за стилем та щедро ілюстрованої монографії.

Загалом життєпис історичної особистості «батька» закарпатських українців, який представляв «Землю без імені», але став головним рушієм до найменування краю Карпатською Україною, конче необхідний для науковців, учнівської молоді, а ще більше для усвідомлення українською спільнотою територіальної і духовної соборності народу, особливо на Південному Сході, де населення ще, значною мірою, перебуває в полоні комуно-російських стереотипів про чужих «западенців». Відтак, сподіваємося, що «наукова поема» про великого подвижника української справи на Срібній землі двох представників авангардної когорти вітчизняної історичної науки знайде не лише своє місце у столичних бібліотеках а й у серцях читачів у всіх куточках Великої України.

---

⁷⁹ *Вегеш Микола, Віднянський Степан.* Августин Волошин — «батько карпатоукраїнського народу». — Київ: Парламентське видавництво, 2020. — С. 92–93.

⁸⁰ Там само. — С. 313.

*Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей /
Гол. ред. В. Смолій, відп. ред. В. Даниленко, ред.-упоряд. В. Швидкий. —
Випуск 25. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2020. — 416 с.*

Подобєд Олена (м. Київ)

Докторка історичних наук, доцентка
Національного педагогічного університету
імені М. П. Драгоманова (м. Київ)

РЕЦЕНЗІЯ

на монографію Кіндрачук Н.М.

**«Простір українського національного “Я”: 60-ті — 70-ті рр.
ХХ ст.»». — Івано-Франківськ: НАІР, 2020. — 502 с.**

Зі здобуттям незалежності України, демократизацією суспільно-політичного життя суспільства, відкриттям доступу до багатьох архівних джерел були створені сприятливі умови для вільного, неупередженого вивчення радянського минулого української нації, зокрема соціально-культурних процесів, що відбувалися в українському етнічному середовищі впродовж 1960-х — 1970-х рр. та їх впливу на події, які призвели до здобуття незалежності України. Саме тому, проблема монографічного дослідження Н. М. Кіндрачук є актуальною в науковому та практичному аспектах.

Запропонована праця спрямована на висвітлення недостатньо вивченого у вітчизняній історіографії питання трансформації соціально-культурного обличчя титульної нації УРСР впродовж 1960-х — 1970-х рр., виявлення демографічних змін в українському етносі на загальноукраїнському і регіональному рівнях, боротьби української інтелігенції за збереження українського мовного простору та національно-духовної складової, показу національної самовизначеності українських митців в культурно-мистецькій творчості, еволюції державницьких, національних поглядів українців щодо підтримки ідеї незалежності України.

Аналіз стану наукової розробки обраної теми показав, що не дивлячись на численне коло наукової та науково-популярної літератури, присвяченої соціально-культурному життю УРСР другої половини ХХ ст., вона й досі не була предметом спеціального комплексного дослідження в історичній науці і цим самим зумовила свою актуальність у вивченні. Загальний висновок багатьох дослідників про становище українського етнічного середовища в УРСР в окреслений період не отримав належного дослідницького обґрунтування і розглядався лише в контексті загальновідомих історичних процесів. На сьогодні не існує спеціальної праці, яка

б всесторонньо вивчала динаміку, тенденції, наслідки соціально-культурних процесів в українському етнічному середовищі УРСР впродовж 1960-х — 1970-х рр.

Об'єктивному розкриттю представленої теми сприяла широка джерельна база, яка є достатньо репрезентативною і охоплює різноманітні за характером, походженням та змістом звітні матеріали, публіцистичні та політичні твори, періодику, джерела особового походження — заяви, публічні виступи, матеріали преси та періодичних видань. Дослідницею введено до наукового обігу багато невідомих і невикористаних раніше документів та матеріалів, що зберігаються в Центральному державному архіві громадських об'єднань України, Центральному державному архіві вищих органів влади і управління України, Державних архівах Дніпропетровської, Івано-Франківської, Львівської, Одеської, Тернопільської, Харківської, Хмельницької, Чернівецької областей. Всебічне вивчення джерельного комплексу зазначених архівів, дало змогу Н. М. Кіндрачук висвітлити історичні події окресленого періоду у всій їх повноті та суперечності.

У монографії вивчається та досліджується змістовно-смісловне наповнення понять «титульна нація» та «корінний народ». Зокрема, титульна нація авторкою характеризується як частина населення держави, національність якої визначає офіційне найменування цієї держави. Визначення «корінний народ», авторка трактує як народ, який проживає у багатоетнічних суспільствах незалежних країн і є нащадком тих, хто населяв країну споконвіку, або ж у період встановлення існуючих державних кордонів тощо.

Поняття «титульна нація» та «корінний народ» в УРСР Н. М. Кіндрачук ототожнює з українцями. При цьому акцентується увага на тому, що для СРСР поняття «титульна» можна умовно застосувати до нації, яка давала назву певній республіці радянської держави. Відповідно, Українська Радянська Соціалістична Республіка, за авторкою, отримала свою назву саме від домінуючого в республіці етносу — українського. При цьому дослідниця зазначає, що у радянський період українців можна було віднести до титульної нації УРСР тільки за формальною ознакою — національністю більшості населення та назвою квазідержавного псевдоутворення — Української Радянської Соціалістичної Республіки, яка сформувалася в незаконний державоутворюючий спосіб. Н. М. Кіндрачук стверджує, що в досліджуваний період титульна нація радянської України не мала повноцінного українського змістового наповнення. Системна русифікація в УРСР цілеспрямовано руйнувала національну ідентичність українців. Український народ, як потенційний державотворець і носій своїх етнічних ознак, зокрема мови, культури, традицій, способу життя, мав зникнути.

У монографії звертається увага на те, що російська провідна верства добре усвідомлювала, що за відсутності законного власника держави, вона може претендувати на його роль. Компартійною правлячою верхівкою робилося все, щоб українці не увійшли у свій законний статус державоутворюючої титульної нації. Такий стан справ не давав можливість українському народу скористатися своєю кількісною перевагою при утворенні республіканських державних органів й інститутів державного управління, які б зорганізували національну безпеку, вільний національний розвиток українців.

В основі авторської концепції лежить твердження про те, що саме 1960-ті — 1970-ті рр. стали одним із найскладніших періодів історії української нації. Дослідниця підкреслює, що процес асиміляції українців набрав найвищої інтенсивності порівняно з попередніми історичними часами радянської України. Весь зміст представленої праці проинятий основною ідеєю, в якій Н. М. Кіндрачук наголошує, що попри нівеляційну національну політику радянської влади, український етнос зберігав своє національне обличчя, державницький соціально-культурний потенціал.

У роботі прослідковується думка, що саме патріотично налаштовані представники титульної нація України в 1960-х — 1970-х рр., незважаючи на інтернаціональну політику КППС–КПУ та бажання компартійної еліти стерти національні грані між націями, що населяли радянську державу, підняли українське національне питання в УРСР та донесли світу його невирішеність. Дослідниця довела, що величезний культурний і інтелектуальний потенціал української інтелігенції і властиве їй прагнення претендувати на роль виразника, і носія національних інтересів, дозволили їй стати лідером та ініціатором українського національно-культурного руху в УРСР. В роботі показано, що протистояння радянської влади та української національної культурно-мистецької еліти, в окреслений період, засвідчило, що країна потребувала серйозного оновлення принципів національної політики.

На основі архівних та опублікованих документів, значна частина яких вперше вводиться до наукового обігу вітчизняної та зарубіжної літератури Н. М. Кіндрачук дослідила перебіг, основні тенденції та наслідки різносторонніх соціально-культурних процесів, які відбувалися в українському етнічному середовищі УРСР впродовж 1960-х — 1970-х рр. та були спрямовані на відродження та утвердження української нації. В роботі суттєво доповнені та поглиблені питання, що висвітлюють роль шістдесятників у пропагуванні української національної ідеї, появу нонконформізму як соціокультурного явища в Україні, позицію патріотично налаштованої національної еліти щодо відстоювання української мови в часи тотальної русифікації Української РСР.

У монографії проаналізовано офіційні статистичні дані всесоюзних переписів населення 1959 р., 1970 р., 1979 р., які дали змогу провести порівняльний аналіз динаміки чисельності титульної нації України в різних регіонах республіки та показати штучне формування радянською правлячою комуністичною верхівкою національно-етнічного складу УРСР. Дослідниця документально підтвердила, що демографічна політика радянського керівництва впродовж 1960-х — 1970-х рр. була спрямована на: по-перше — зростання чисельності некорінного населення в УРСР; по-друге — мовну й етнічну асиміляцію українців; по-третє — ослаблення національної свідомості й ідентичності представників титульної нації УРСР; по-четверте — поглиблення міжетнічної інтеграції; по-п'яте — недопущення процесу консолідації українських національних сил; по-шосте — депопуляцію української нації в цілому.

У роботі показано релігійні переслідування українців та появу духовної опозиції в українському етнічному середовищі. Аналізуючи дані архівних джерел, авторка доходить висновку, що між радянською державою і церквою відбувалася справжня «ідеологічна війна». Дослідниця, довела, що впродовж 1960-х — 1970-х рр. посилено вівся наступ радянського керівництва на нелегальну діяльність офіційно ліквідованої Української греко-католицької церкви як на небезпечне джерело «українських націоналістичних ідей», поширювалися ідеологічні штампи про «злочинну антинародну діяльність уніатів», «їх зв'язки з українськими буржуазними націоналістами та німецько-фашистськими каральними органами». Вбачаючи у пробудженні національної свідомості пряму загрозу існуванню тоталітарного комуністичного режиму, радянська влада продовжувала переслідувати нелегально діючих служителів цієї церкви. В своїй роботі Н. М. Кіндрачук аргументовано підтверджує, що в добу атеїзму УГКЦ залишилася провідником етнічної самобутності та національної самосвідомості українців та зуміла піднести дух опору титульної нації УРСР на рівень свідомої готовності до подальшої боротьби за незалежність і соборність Української держави.

У роботі продемонстровано протистояння радянської і української національної ідентичності в період створення й впровадження нової радянської обрядовості та документально доведено, що попри політику всеохоплюючого атеїзму радянській тоталітарній державі так і не вдалося викоринити споконвічні національні звичаї, та традиції з українського етнічного середовища. Авторка доводить, що українці не зреклися своїх релігійних переконань і всупереч атеїстичній пануючій ідеології продовжували таємно відвідувати церкву, особливо на великі релігійні свята — Вербну неділю, Великдень, Різдво, Водохреще, Трійцю та ін. Н. М. Кіндрачук робить висновки про те, що християнські цінності продовжували

залишатися основою тогочасного духовного життя абсолютної більшості українців.

На сторінках монографії дослідниця відтворила об'єктивну картину боротьби радянської влади з ідеологією «українського буржуазного націоналізму» в історичній науці УРСР, показала намагання КПУ скорегувати історичну пам'ять українців в інтересах формування нової політичної спільності — «радянського народу», висвітлила намагання радянської тоталітарної держави штучно злити воєдино історію українського та російського народів. Н. М. Кіндрачук аргументовано зазначила, що український національний характер історичної освіти всіляко приглушувався. Науковці були позбавлені можливостей вивчати історичні процеси становлення української державності та розвитку української нації, її культури тощо.

У запропонованій монографії показано місце радянських партійно-державних структур у контролі над випуском тогочасної друкованої продукції, забороні українського самвидаву, спрямуванні ЗМІ в бік підриву соціально-психологічної стійкості української нації в окреслений період. Виконане дослідження дозволяє стверджувати, що українське друковане слово 1960-х — 1970-х рр. перебувало під пильним наглядом цензорських установ. Цензура детально вивчала ідеологічний контекст художніх творів українських митців. Головліт УРСР традиційно відстежував україніку, здійснював ретельний контроль ввозу літератури з-за кордону. Н. М. Кіндрачук вказує на те, що систематично відбувалися очищувальні рейди в бібліотечній і книготорговельній мережах УРСР, внаслідок чого вилучалася «ідеологічно шкідлива література», яка стосувалося антирадянських матеріалів та творів, які повністю, або ж частково торкалися українського національного питання.

У монографії авторка проаналізувала вплив етномовної політики радянської тоталітарної держави на стан функціонування національної мови та культури, висвітлила боротьбу української інтелігенції за збереження українського мовного простору як неодмінної умови існування й розвитку титульної нації України. Н. М. Кіндрачук встановила, що прагнення українців самостійно керувати галуззю освіти та розвивати традиційні елементи національної освіти, обмежувались централізованою політикою радянського керівництва. Можливості для розвитку були створені лише там, де з української освіти незаперечно можна було вилучити позитивні результати на користь усього СРСР, без врахування, при цьому, особливих потреб самої України.

У своїй монографії дослідниця здійснила комплексне дослідження причин появи та формування нонконформістських явищ в середовищі української творчої інтелігенції впродовж 1960-х — 1970-х рр. та проде-

монструвала національну самовизначеність українців в культурно-мистецькій творчості УРСР. Авторка з'ясувала, що у професійних руках відомих українських митців культура ставала важливою зброєю у боротьбі за збереження історичної самобутності українського народу, відродженні української національної ідеї та якісних змін в тогочасній соціально-культурній сфері. В роботі встановлено, що національно-патріотичні аспекти культурно-мистецької діяльності українців впродовж 1960-х — 1970-х рр. стали об'єднуючою силою духу українства, яка дозволила виокремити та зберегти українську націю як окрему етнічну одиницю у складі багатонаціональної СРСР та досягти державної незалежності України у 1991 р.

Аргументовано доводячи актуальність даної праці Н. М. Кіндрачук з'ясувала роль української діаспори в відстоюванні окремішності української нації та української держави, довела, що українці за кордоном стали невід'ємною складовою української етнічної цілісності. На основі широкого кола архівних джерел дослідниця встановила, що задля збереження та розвитку української мови велику увагу представники української діаспори присвячували виходу в світ українського друкованого слова. Через тотальну цензуру в УРСР, зарубіжні українці сприяли публікації за кордоном багатьох українських творів, які були заборонені в Україні. Документально доведено, що українська діаспора весь час демонструвала світові сутність українського національного «Я».

Новизна наукових результатів, положень та ідей, сформульованих в монографії, базується на нових теоретико-методичних підходах. Комплексне застосування сучасної методології дозволило Н. М. Кіндрачук уникнути суб'єктивних оцінок, широко і повно охопити всю сукупність наявних джерел для вирішення поставлених у дослідженні завдань та досягнути достовірних результатів.

Рецензована праця загалом є завершеною, оригінальною роботою, яка виконана на цілісно-комплексному рівні. Науково-теоретична і прикладна цінність представленого дослідження визначається контекстом сучасних пріоритетів розвитку історичних галузей знань, вивчення та аналізу проблем соціально-культурної історії України другої половини ХХ ст. У цьому зв'язку монографія Н. М. Кіндрачук репрезентує новий напрям історичних досліджень, становить значний науково-освітній інтерес не лише для істориків, але й для культурологів, соціологів, педагогів, державотворців та пересічних громадян.

*Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей /
Гол. ред. В. Смолій, відп. ред. В. Даниленко, ред.-упоряд. В. Швидкий. —
Випуск 25. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2020. — 416 с.*

Васильєва Наталія (м. Київ)

Провідний інженер
відділу історії України другої половини ХХ ст.
Інституту історії України НАН України

**ІСТОРІЯ УКРАЇНИ ХХ СТОЛІТТЯ НА СТОРІНКАХ ЗБІРНИКА
«Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика».
(Зміст випусків №1–25 за 1993–2020 роки)**

«Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика» — збірник наукових праць Інституту історії України НАН України, на сторінках якого представлено дослідження з соціальної, політичної, економічної та культурної історії України ХХ століття. Крім проблемних статей, на розгляд наукової громадськості виносяться рецензії, критичні огляди, спогади істориків тощо. Окремі випуски збірника упорядковуються як тематичні. Видається з 1993 р. У 1999 р. збірник внесено ВАК України «до переліку фахових видань з історичної науки», навесні 2003 року він отримав державне свідоцтво повноцінного друкованого засобу масової інформації¹, а починаючи з випуску 22 (2017 рік) має присвоєний міжнародний код ISSN².

Видання збірника наукових статей «Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика» було започатковано з ініціативи завідувача відділу, доктора історичних наук, професора Віктора Даниленка³, його формування було одноставно підтримано співробітниками тогочасного відділу історії культури українського народу Інституту історії України АН України ще в 1991 року, «за участю викладачів Київського університету, Полтавського педагогічного та Запорізького індустріального інститутів». І дата не є випадковою, адже національне пробудження було вже нестримане офіційними канонами, і настав час наукового відродження і в академічних стінах. Для поширеності збірника (і за тогочасними вимогами) його анотація була підготовлена ще й і російською мовою.

---

¹ Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації, серія КВ, № 6932, видане 4 лютого 2003 року.

² ISSN 2518-7791 (Print), ISSN 2518-7805 (Online).

³ Даниленко В.М. «Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика», збірник наукових праць // Енциклопедія історії України: В 10 т. / Редкол.: В.А. Смолій (голова). — Том «Україна — Українці», кн. 2. — К.: Наукова думка, 2019. — С. 489–490.

Формування збірника закінчено в листопаді 1992 року⁴, а на початку 1993 року цій науково-видавничій ініціативі було дано хід: 20 травня текст збірника було «рекомендовано до друку», а вже в кінці року побачив світ його перший випуск. Основну роботу щодо приймання й первинного редагування текстів покладалося на вченого секретаря відділу Оксану Колпакову (нині — Янковська), яка виконувала обов'язки відповідального секретаря збірника.

Організація першого випуску, підбір членів редколегії, виконавців були досить ґрунтовними й, за нинішніми вимогами, надто прискіпливими. Адже, окрім відповідального редактора В. М. Даниленка, на упорядкування й редагування текстів були долучені і літературний редактор О. І. Галата, і коректори Л. Г. Бузіашвілі й В. М. Бартош, і технічний редактор О. І. Мостяєв.

До редакційної команди були запрошені авторитетні українські історики, і той перший її склад варто оприяти: «Редколегія збірника: С. І. Білокінь, В. М. Даниленко (відп. редактор), Г. В. Касьянов, О. В. Колпакова (відп. секретар), Ю. О. Курносов, В. С. Чишко». Проте, не зважаючи на такі організаційно-редакторські потуги в історії цього першого випуску знаходимо майже, як би зараз сказали, конспірологічні натяки. Адже ніде в анотації (бібліографічний опис був взагалі відсутній) чи редакційних обґрунтуваннях не зазначено, що це саме ПЕРШИЙ випуск збірника! А ще, упорядники не наважилися заявити про періодичність, логічну продовжуваність видання. Можливо на це вплинули їхня невпевненість, чи непоборні зовнішні впливи, чи внутрішньо інститутські розклади, але усе це призвело до того, що другий випуск з'явився лише через 3 роки, в 1996-му.

Менше з тим. Що стосується саме видання нашого первістка, то головне полягало в тому, що тим науково-організаційним старанням було пояснення — Віктор Даниленко прагнув створити не лише формально якісне, а й конкурентно спроможне наукове видання. Адже тодішні перші роки української незалежності привнесли можливості до вже вільного виказування думок, трактувань, тематичних орієнтирів, тощо. Але не всі науковці були здатні цим користатися й розкрити свої науково креативні можливості. Це і було поставлено в завдання нового збірника і в пошукову роботу нового відділу: «В нинішніх умовах нового етапу національного відродження, творення незалежної держави надзвичайно зріс інтерес громадськості до історії української культури, і, насамперед, до невідомих її сторінок — тих, які донедавна були забуті, призабуті чи й

---

⁴ «Редколегія. Листопад 1992 р.» — такий підпис завершував вступну передмову до першого випуску.

закриті, замовчувалися або фальсифікувалися. А таких сторінок у величезній книзі історії української культури виявилось дуже багато. Їх уже набирається стільки, що доречно говорити про необхідність нового, системного погляду на весь історико-культурний процес в Україні, вироблення цілісної концепції історії української національної культури»⁵, — так закликала до активності редколегія збірника.

Відтак, видання було як ніколи на часі, адже саме тоді формувалися перші підвалини фундаментального, багатотомного видавничого проекту, який згодом отримав назву «Історія української культури»! Зокрема, без перебільшення віховими в подальшому розвитку української вітчизняної науки стали перші тематичні апробації на сторінках збірника наукових текстів щодо таких дослідницько-резонансних історичних явищ як «українізація» (стаття Віктора Даниленка «До витоків політики “українізація”»)»⁶ та «українська інтелігенція» (стаття Георгія Касьянова «Українська інтелігенція і національне питання: початок ХХ ст.»)⁷.

І в наступних випусках на його сторінках науковці висвітлювали актуальні проблеми з історії культури, суспільно-політичного життя країни та малодосліджених сторінок минулого України. Так, з 1993 р. до 2002 р. зокрема були представлені на розсуд громадськості проблеми соціально-політичної та культурної історії України ХІХ–ХХ ст., які тривалий час міфологізувалися або спотворювалися. Вагоме місце серед публікацій займало висвітлення проблем, які досліджували науковці відповідно тематики відділу: колектив відділу розробив нові перспективні напрямки для подальших досліджень, заповнив окремі «білі плями» української історії (1991–1994 рр.: «Проблеми українського національно-культурного розвитку»; 1995–1997 рр.: «Українська культура ХХ ст.: соціально-політичні аспекти»; 1998–2000 рр.: «Культура українського народу як чинник національно-державного розвитку (ХХ ст.)»; 2001–2003 рр.: «“Українізація” як чинник суспільно-культурного життя в Україні (ХХ ст.)»). Неупереджене і ґрунтовне висвітлення науковцями відділу складних і суперечливих сторінок історії культури України сприяло науковому поступу національної свідомості українського народу та його державності.

З моменту заснування збірника і до 2002 р. (6 листопада 2002 р. на підставі наказу дирекції відділ історії культури українського народу був

---

⁵ Замість вступу // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей. — [Випуск перший]. — Київ: Інститут історії України АН України, 1993. — С. 3.

⁶ Див.: Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей. — [Випуск перший]. — Київ: Інститут історії України АН України, 1993. — С. 53–67.

⁷ Там само. — С. 5–23.

перетворений на відділ історії України другої половини ХХ ст.) вийшло 6 випусків, які включали 128 статей.

Оскільки персональний склад відділу історії культури українського народу склав основу відділу історії України другої половини ХХ ст. збірник продовжив залишатися важливим презентаційним майданчиком для апробації дослідниками своїх наукових пошуків. Щоправда відбулися зміни у його тематичному наповненні, адже із створенням нового відділу відбулася переорієнтація наукового пошуку на дослідження проблем історії України 1945–1991 рр. У 2003 р. співробітники відділу закінчили розробку планової теми відділу історії культури українського народу «"Українізація" як чинник суспільно-культурного життя в Україні (ХХ ст.)», і з 2004 р. розпочали роботу над проблематикою, пов'язаною з перепрофілюванням відділу.

Нинішня тематика досліджень відділу є переважно новою для вітчизняної історіографії, перехід до якої зумовлений вимогами життя. Сучасна гуманітарна освіта в Україні та необхідність формування громадянського суспільства, де щоденні потреби людини (як житло, споживання, побут, дозвілля тощо) стають пріоритетними умовами існування, спонукають до аналізу історії повсякденного життя суспільства. У центрі уваги істориків постає людина з її повсякденними вимогами, потребами, запитами. Крім того, розробка методології соціальної історії сприяє подоланню відставання вітчизняної історіографії від європейської. Відділ одним з перших в Україні підійшов до розробки методології соціальної історії України другої половини ХХ ст. на академічному рівні. Статті готуються з використанням оригінальних джерел, архівних матеріалів, значна частина яких уперше вводиться до наукового обігу. Окрім того, збірник містить блок наукових розробок, присвячених проблемі збереження історичних пам'яток України, підготовці «Зводу пам'яток історії та культури України» тощо.

Впродовж 2004–2020 рр. на сторінках збірника в основному були представлені публікації, що реалізовувалися в розрізі планових тем відділу: «Повсякденне життя в Україні у повоєнний період (друга половина 40-х — середина 50-х рр. ХХ ст.)» (2004–2006 рр.), «Динаміка соціальних процесів в Україні (друга половина 1940-х — середина 50-х рр. ХХ ст.)» (2007–2009 рр.), «Соціальні трансформації в УРСР (середина 1950-х — перша половина 1960-х рр.)», (2010–2012 рр.), «Українське суспільство в другій половині 1940-х — середині 1960-х р.: між традицією і модернізацією» (2013–2015 рр.), «Україна в другій половині 1960-х — першій половині 1980-х рр.: структури і практики повсякденності» (2016–2018 рр.), «Соціальні процеси в українському суспільстві 1960-х — 1980-х рр.: антропологічні та інституційні виміри» (2019–2021 рр.).

Упродовж 2004–2020 рр. співробітники відділу підготували 19 збірників, що містили 593 статі. Щодо тематики, то збірник, крім новаційних тем, презентує спеціальні випуски та блоки, присвячені визначним діячам української історичної науки, віховим датам та подіям із вітчизняної історії, які у своїй більшості були окреслені на конференціях та круглих столах в Інституті історії України НАН України. Зокрема, першим тематичним випуском, який підсумовував трирічну (2001–2003 роки) планову тему став № 7 (2004 р.), на сторінках якого були опубліковані матеріали круглого столу «"Українізація" (1920–1930-і роки)» (м. Київ, Інститут історії України НАН України, 21 листопада 2002 року). Зокрема, масштабність його проведення та дискусійний накал заклав багатолітню дискусію, щодо означення сутності цього процесу, його внутрішньої та зовнішньої спрямованості. Ну, а далі науковцям та усім зацікавленим були запропоновані: «Хрущовська "відлига": передумови, реалії, наслідки (з приводу 50-річчя ХХ з'їзду КПРС)» (Вип. 6, 2006 р.); підбірка текстів до 100-річчя з дня народження професора Пантелеймона Гудзенка (1907–1994 рр.) (Вип. 12, 2007 р.). У випуску 13 за 2008 рік опубліковані тексти визначних вітчизняних та закордонних вчених до річниці голодоморної трагедії 1946–1947 років. Ця тема знайшла своє продовження і на сторінках випуску 22 за 2017 рік. Наукоємкими стали матеріали випуску 15 за 2009 рік, оприлюднені на пошану доктора історичних наук, професора, члена-кореспондента НАН України Віктора Даниленка (з нагоди його 60-річчя від дня народження та 35-річчя наукової праці), своє продовження вони знайшли і на сторінках випуску 24 за 2019 рік (до 70-річчя від дня народження та 45-річчя науково-педагогічної діяльності професора Віктора Даниленка). Грунтовну розповідь про життя та діяльність першого президента Української академії наук академіка Володимира Вернадського побачили світ на сторінках випуску 18 за 2013 рік. Багатогранним та тематично різнобарвним став випуск 20 за 2015 рік. Його було підготовлено у співпраці із львівською історикинею Ларисою Головатою. Зокрема, піднято питання у царині методології, її міждисциплінарного вектору, проблем соціальної і культурної історії, історико-джерелознавчих студій та простору історичної пам'яті. До 30-річчя проголошення курсу, побачили світ тексти, виголошені на круглому столі «Горбачовська "перебудова": український контекст» (вип. 21 за 2017 рік). Аварії на Чорнобильській АЕС, її передумовам і соціальним наслідкам присвячено низку статей випуску 22 за 2017 рік. Випуск 23 за 2018 рік містить матеріали круглого столу «В'ячеслав Чорновіл: постать на тлі епохи (до 80-річчя від дня народження)».

І хоча наклад збірників всього 100 примірників, науковці й усі зацікавлені мають можливість ознайомитись з ним у центральних бібліотеках

України, які включені до обов'язкової розсилки наукових видань. Починаючи з 16 випуску повні тексти збірника представлені в електронному вигляді на сайті Інституту історії України НАН України у вільному доступі (<http://resource.history.org.ua/ejournal/EJ0000016>), де з ними можуть ознайомитися усі бажаючі.

ВИПУСК 1

(1993)

Замість вступу (С. 3–4).

Касьянов Г.В. (Київ). Українська інтелігенція і національне питання: початок ХХ ст. (С. 5–23).

Бойко О.Д. (Київ). Українська інтелігенція у 1917 році (С. 24–39).

Мірошніченко М.І. (Київ). З історії взаємовідносин народних комісаріатів освіти УСРР і РСФРР у 20-ті роки (С. 40–52).

Даниленко В.М. (Київ). До витоків політики «українізації» (С. 53–67).

Брега Г.С. (Київ). Науково-громадські організації України в 20–30-і роки (С. 68–85).

Білокінь С.І. (Київ). Дослідження історії української автокефальної православної церкви (1921–1930-ті роки) у незалежній вітчизняній та зарубіжній історичній літературі (С. 86–106).

Щупак І.Я. (Запоріжжя). Середня технічна школа України наприкінці 20-х та в 30-і роки (С. 107–118).

Шевченко Л.А. (Київ). Культура України в умовах сталінського тоталітаризму (друга половина 40-х — початок 50-х років) (С. 119–130).

Курносів Ю.О. (Київ). Деякі витoki більшовицької політики у сфері культури (С. 131–148).

Демиденко Т.П. (Полтава). Партійно-державна політика в сфері культури в 70-ті роки (на прикладі України та Білорусі) (С. 149–163).

Чижко В.С. (Київ). Соціально-культурна характеристика сільського населення України (С. 164–177).

ВИПУСК 2

(1996)

Корнієвська О.В. (Київ). Участь інтелігенції у відродженні українського друкованого слова (1890–1905 рр.) (С. 3–10).

Колпакова О.В. (Київ). Національна вища школа в Україні (1917–1921 рр.) (С. 11–21).

Ротар Н.Ю. (Чернівці). Педагогічна освіта в роки перших українських урядів (1917–1919 рр.) (С. 22–32).

Шарпатовий В.Г. (Київ). Участь М.О. Скрипника в українізаційних процесах 20-х років (С. 33–42).

Матвєєва Л.В. (Київ), Циганкова Е.Г. (Київ). Сторінки історії Всеукраїнської Академії наук (С. 43–58).

Брега Г.С. (Київ). Питання матеріального становища науковців України у діяльності профспілкових об'єднань (20 — початок 30-х років) (С. 59–69).

Ткачова Л.І. (Київ). Матеріальне становище інтелігенції (1920–1930 рр.) (С. 70–79).

Щупак І.Я. (Запоріжжя). Ідеологізація навчально-виховного процесу в технікумах УСРР (кінець 20-х — 30-ті роки) (С. 80–95).

Даниленко В.М. (Київ). Згортання «українізації» й посилення русифікаторських тенденцій у суспільно-культурному житті радянської України у 30-ті роки (С. 96–115).

Михайлиця М.І. (Одеса). Національні школи та педагогічні кадри Одещини 1937–1938 рр. (С. 116–121).

Білокінь С.І. (Київ). Розстрільна справа архієпископів Юрія Міхновського та Володимира Самборського (С. 122–143).

Замлинська О.В. (Київ). Ідеологічні репресії в галузі культури в Україні у 1948–1953 рр. (С. 144–156).

Шевченко Л.А. (Київ). Тенденції культурних процесів в Україні в умовах «відлиги» (2-га половина 50-х — початок 60-х років ХХ століття) (С. 157–164).

Рогожа М.М. (Умань). Історики української діаспори про розвиток культури та деякі аспекти культурної політики в повоєнній Україні (С. 165–171).

Курносів Ю.А. (Київ). Нові форми українського руху опору (60-і рр.) (С. 172–190).

Добржанський О.В. (Чернівці). Українські культурні товариства на Буковині наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. (С. 191–199).

ВИПУСК 3

(1999)

Шевченко Л.А. (Київ), Рогожа М.М. (Умань). Деякі аспекти державної політики в сфері культури незалежної України (С. 4–21).

Ткачова Л.І. (Київ). Учительські організації України (поч. ХХ ст.) (С. 21–36).

Добржанський О.В. (Чернівці). Чернівецький університет у суспільно-політичному житті Буковини (1875–1914 рр.) (С. 37–50).

Даниленко В.М. (Київ), Добржанський О.В. (Чернівці). Роман Смаль-Стоцький (С. 51–66).

Швидкий В.П. (Київ). Петербурзька доба О.Г. Лотоцького (1900–1917 рр.): заходи на послаблення цензурних заборон (С. 67–92).

Янковська О.В. (Київ). М.М. Любинський: життя і діяльність (С. 92–102).

Білокінь С.І. (Київ). Доля членів Центральної Ради (С. 102–140).

Верменич Я.В. (Київ), Бачинський Д.В. (Чернівці). «Українізація»: походження і зміст поняття (С. 140–155).

Коляструк О.А. (Вінниця). Влада і преса в контексті політики українізації (20–30-і рр.) (С. 156–182).

Бондарчук П.М. (Київ). Профспілки УРСР й українізація культ-освітньої роботи (С. 182–201).

Шипович М. (Донецьк). Підготовка кадрів художньо-мистецької інтелігенції України через систему профосвіти у 1921–1927 рр. (С. 202–219).

Брега Г.С. (Київ). Проблеми розвитку вищої школи і науки України в повоєнні роки (С. 220–235).

Ковальчук О.О. (Київ). Освітня діяльність українців Канади і США (кінець ХІХ — поч. ХХ ст.) (С. 235–268).

ВИПУСК 4

(2001)

Даниленко В.М. (Київ). Педагогічна діяльність В.Ф. Дурдуківського (1874–1938) (С. 3–30).

Дробот І.І. (Київ). В. Липинський про українську державність (С. 31–45).

Брега Г.С. (Київ). Ім'я, яким може пишатися українська культура (Євген Деслав) (С. 45–53).

Герасимова Г.П. (Київ). Педагогічна і наукова діяльність Ганни Берло (1859–1942) (С. 53–84).

Руденко О.Ю. (Київ). «Наш перший мученик преси» (Федір Павлович Матушевський) (С. 84–106).

Швидкий В.П. (Київ). О.Г. Лотоцький-Білоусенко як дитячий письменник (С. 107–123).

Зайцева З.І. (Чернівці). Українське наукове товариство в контексті інституційних в українській науці початку ХХ ст. (С. 124–137).

Юсов С.Л. (Київ). Стан вивчення проблематики нарочитих хрестів в працях російських та українських дослідників (перша четверть ХХ ст.): історіографічний огляд (С. 138–150).

Корнієвська О.В. (Київ). Проблема української школи і мови у 1905–1914 рр. (С. 150–164).

Липинський В.В. (Донецьк). Принцип безкоштовності навчання в системі освіти радянської України у 1920-ті рр. (С. 164–173).

Тронько Т.В. (Полтава). Розвиток середньої жіночої освіти в Наддніпрянській Україні (остання чверть XIX — початок XX ст.) (С. 173–194).

Водотика С.Г. (Херсон). «Соціальне замовлення» історичній науці УСРР (1920–1930-х років) (С. 194–207).

Ганжа О.І. (Київ). Безпартійні селянські конференції як фактор суспільного життя України в 20-х рр. XX ст. (С. 207–218).

Масненко В.В. (Черкаси). Між колоніальною адміністрацією та національною елітою: українізація компартії, державних органів, комсомолу в 1920-х рр. (С. 218–244).

Бондарчук П.М. (Київ), Шарпаний В.Г. (Київ). Профспілки і проблема «українізації» робітників і службовців УСРР у 1920-ті рр. (С. 244–267).

Ковальчук О.О. (Київ). Допомога УСРР українцям радянських республік у національно-культурному розвитку (20-ті — поч. 30-х рр. XX ст.) (С. 267–288).

Верменич Я.В. (Київ). Політичні наслідки і уроки політики українізації 20–30-х рр. XX ст. (С. 288–308).

Білокінь С.І. (Київ). Період чрезвычайок (С. 308–316).

Михненко А.М. (Донецьк). Масові репресії у Донбасі (кінець 20-х — 30-і роки) (С. 317–331).

Рафальський О.О. (Київ). Німа сторінка радянської історіографії національних меншин (С. 331–346).

Марусик Т.В. (Чернівці). Художня інтелігенція західних областей України на початку радянської (1939–1941 рр.) (С. 346–360).

Климчук М.М. (Київ). Поняття «інтелігенція» в радянській історичній літературі (С. 360–377).

Драганчук В.М. (Луцьк). Система музичного психокорегуючого впливу (С. 378–381).

ВИПУСК 5

(2001)

Даниленко В.М. (Київ). Українська наука в 1990-і роки (С. 3–14).

Смольницька М.К. (Київ). Колегії Павла Галагана: маловідомі сторінки історії (С. 14–27).

Люзняк М. (Львів). Товариство «Просвіта» у Львові і проблема популяризації видань (поч. XX ст.) (С. 27–32).

Зайцева З.І. (Київ). Наука та науковці на сторінках «Ruthenische Revue» (1903–1905 рр.) (С. 33–45).

Герасимова Г.П. (Київ). Українське наукове товариство і меценатство (1907–1921 рр.) (С. 45–57).

Дорогих Л.В. (Київ). Аматорське мистецтво в Україні на початку ХХ ст. (С. 58–65).

Стрілець В.В. (Київ). Ставлення українських радикал-демократів до національних меншин України (1904–1930-ті рр.) (С. 65–70).

Телячий Ю.В. (Хмельницький). Іван Стешенко: трагедія українського інтелігента (С. 70–74).

Кравченко А.А. (Київ). Українська загальноосвітня середня школа в період визвольних змагань (1917–1920 рр.) (С. 74–82).

Рабенчук О.П. (Вінниця). Робсельінспекція як інструмент політики українізації (1920–30-і рр.) (С. 82–88).

Водотика С.Г. (Херсон). Соціокультурна характеристика наукової інтелігенції УСРР 20-х років ХХ ст. (С. 89–93).

Ашаренкова Н.Г. (Київ). Вплив цензури на діяльність публічних бібліотек України (20–30 рр. ХХ ст.) (С. 93–102).

Жилюк С.І. (Житомир). Протестанський рух та Обновленська церква в Україні в 20-х роках ХХ ст.: особливості міжконфесійних відносин (С. 103–114).

Янковська О.В. (Київ). О.С. Чапківський: нарис життя та діяльності (1884–1938 рр.) (С. 114–120).

Юсова Н.М. (Київ). Яков Павлович Прилипка: історик, археолог, етнограф (1925–1978) (С. 120–128).

Липинський В.В. (Запоріжжя). До історіографії розвитку нової системи освіти в УСРР у 20-і роки (С. 128–134).

Бондарчук П.М. (Київ). Проблеми «українізації» профспілкового апарату (1920-і рр.) (С. 134–144).

Бачинський Д.В. (Чернівці). Українська інтелігенція — основна рушійна сила «українізації» (С. 144–154).

Верменич Я.В. (Київ). Наступ на українське відродження в ході згорання політики українізації (С. 154–159).

Білокінь С.І. (Київ). Період чрезвычайок (закінчення) (С. 160–166).

Ковальчук О.О. (Київ). Національно-культурний розвиток українців в СРСР поза УСРР в контексті політики коренізації (20-ті — початок 30-х рр. ХХ ст.) (С. 166–187).

Дзьобак В.В. (Київ). Т. Бульба-Боровець: політична і військова діяльність (1941 р.) (С. 187–193).

Романюк І.М. (Вінниця). Вплив сектантських та інших релігійних течій на селянство у 50-ті — першій половині 60-х років ХХ ст. (С. 193–199).

Турменко І.І. (Київ). Іван Огієнко — дослідник духовної культури східних слов'ян (С. 200–205).

Недужко Ю.В. (Луцьк). Роль засобів масової інформації в кампанії української діаспори по відзначенню Тисячоліття хрещення Руси-України (С. 205–212).

Огляди, рецензії

Ковальчук О.О. (Київ). Українська діаспора Австралії в енциклопедичному вимірі («Українці Австралії. Енциклопедичний довідник. — Сідней, 2001, 672 стор.») (С. 213–218).

ВИПУСК 6

(2002)

Стяжкіна О.В. (Донецьк). Жінка в українській літературі другої половини ХХ століття: історико-антропологічний контекст (С. 3–21).

Смольницька М.К. (Київ). Колегія Павла Галагана в українському національному русі ХІХ — поч. ХХ ст. (С. 21–31).

Герасимова Г.П. (Київ). Ганна Берло (1859–1942) і київські науковці кінця ХІХ — початку ХХ ст. (С. 31–48).

Зайцева З.І. (Київ). Секції наукового товариства ім. Шевченка: створення та початковий період діяльності (1893–1898 рр.) (С. 48–60).

Ашаренкова Н.Г. (Київ). Становлення та розвиток публічних бібліотек в Україні та США (ХІХ — поч. ХХ ст.) (С. 61–74).

Плекан Ю.В. (Коломия). Політичні та ідеологічні аспекти українського питання в Австро-Угорській імперії на початку ХХ ст. (С. 74–84).

Малюта О.В. (Вінниця). Діячі «Просвіти» в українському державотворчому процесі першої чверті ХХ століття (С. 85–100).

Верменич Я.В. (Київ). Публіцистична і громадська діяльність Є. Чикаленка (С. 100–110).

Стрілець В.В. (Київ). Становлення Української радикально-демократичної партії — Української партії соціалістів-федералістів (березень–червень 1917 року) (С. 110–117).

Мельник Е.М. (Київ). Ідея створення Кам'янець-Подільського державного українського університету та спроба її реалізації за української Центральної Ради (січень — квітень 1918 р.) (С. 117–129).

Дарманський М.М. (Хмельницький), Телячий Ю.В. (Хмельницький). Децентралізація шкільного управління в добу Центральної Ради (березень 1917 — квітень 1918 рр.) (С. 129–144).

Дутчак Г.О. (Київ). Влада і театр у період гетьманату П. Скоропадського і Директорії (С. 144–154).

Крупина В.О. (Київ). Українська революція в оцінці командування Збройних сил Півдня Росії (лютий 1919 — березень 1920 рр.) (С. 155–161).

Янковська О.В. (Київ). Культурне життя в період визвольних змагань в контексті українізації (1917–1920 рр.) (С. 161–172).

Завальнюк О.М. (Кам'янець-Подільський). М.О. Драй-Хмара — приват-доцент Кам'янець-Подільського державного українського університету (1918–1921 рр.) (С. 172–179).

Дробот І.І. (Київ). Українські соціал-демократи і проблема державності (початок 1920-х рр.) (С. 179–191).

Бондарчук П.М. (Київ). Роль профспілок УСРР в «українізації» освіти (1920-і роки) (С. 191–203).

Бачинський Д.В. (Чернівці). Громадсько-політична дискусія щодо змісту політики українізації (1920-ті рр.) (С. 204–218).

Даниленко В.М., (Київ), Бондарчук П.М. (Київ). Міграційні процеси 1920-х — 30-х років в УСРР як чинник «українізації» (С. 218–224).

Шепель Л.Ф. (Київ). Проблема спеціалістів в контексті соціально-економічної ситуації в УСРР на початку 1920-х рр. (С. 225–233).

Осмоловська О.Ю. (Київ). Діяльність науково-дослідницьких кафедр та їх роль у підготовці наукових кадрів України (1920–30-і рр.) (С. 233–239).

Білокінь С.І. (Київ). Спадщина Межигірського монастиря в умовах тоталітаризму (кінець 20-х — початок 30-х рр.) (С. 239–250).

Рабенчук О.П. (Вінниця). Робсельінспекція як засіб впливу на розвиток української культури в 20–30 рр. ХХ ст.: сфера книговидавництва (С. 250–258).

Секунова Ю.В. (Київ). Роль Л. Биковського в діяльності Українського наукового інституту книгознавства (С. 258–264).

Дуднік О.Я. (Київ). Українська студентська молодь у політичному житті Польщі в міжвоєнний період (С. 264–272).

Трофімчик А.В. (Мінськ). Українські школи в Західній Білорусі у контексті радянської національної політики 1939–1941 рр. (С. 272–277).

Кокошко Ф.І. (Миколаїв). Деякі аспекти ідеологічної боротьби на півдні України в роки окупації (1941–1944 рр.) (С. 277–282).

Романюк І.М. (Вінниця). Загальна середня освіта на селі у кінці 1950-х — на початку 60-х рр.: правда проти статистики (С. 282–289).

Смольніков Ю.Б. (Київ). Рух за поширення української мови в УРСР (кінець 1980-х років) (С. 289–305).

Соколова І.В. (Київ). Формування кадрового потенціалу аграрного сектору економіки в Україні у 90-х рр. ХХ ст. (С. 305–315).

Прокопчук Л.В. (Київ). Православ'я і культурне життя в Україні (1990-і роки) (С. 315–323).

Мегела І.П. (Київ). З досвіду культурно-просвітницького та громадського життя української громади в Австрії (90-і роки ХХ ст.) (С. 323–331).

Велігодський В.М. (Сімферополь). Діяльність Представництва Президента України в Автономній Республіці Крим по стабілізації економічної і політичної ситуації на півострові в 1996 р. (С. 331–336).

Дровозюк С.І. (Вінниця). Більшовицька «культурна революція» в українському селі: історіографія проблеми (С. 337–344).

Кузьменко М. (Донецьк). Історико-педагогічна література Німеччини про особливості становлення системи освіти в УСРР 1920–30-х рр. (С. 344–350).

Дорогих Л.В. (Київ). Питання генезису поняття «аматорське мистецтво» в українській та зарубіжній історіографії (С. 350–358).

Огляди, рецензії

Добржанський О.В. (Чернівці), Дробот І.І. (Київ). [Рец. на кн.:] Марусик Т.В. Західноукраїнська гуманітарна інтелігенція: реалії життя та діяльності (40–50-ті рр. ХХ ст.). — Монографія. — Чернівці: Рута, 2002. — 463 с., 24 л. фото (С. 358–360).

Даниленко В.М. (Київ). [Рец. на кн.:] Стяжкіна О.В. Жінки в історії української культури другої половини ХХ століття: Монографія. — Донецьк: Східний видавничий дім, 2002. — 270 с. (С. 361–364).

ВИПУСК 7

(2004)

Матеріали «круглого столу» «Українізація» (1920–1930-і роки) (м. Київ, 21 листопада 2002 р.)

Смолій В.А. (Київ). Вступне слово (С. 3).

Верменич Я. (Київ), Даниленко В. (Київ). «Українізація» 20-х — 30-х рр. ХХ ст.: зміст та основні напрямки (С. 4–12).

Чумак В. (Одеса). Українізація: концептуальні засади дослідження (С. 13–15).

Бондарчук П. (Київ). Передумови і зміст радянської «українізації» (С. 16–22).

Любовець А. (Київ). Ідея українізації в програмних документах і діяльності партії боротьбистів (С. 23–30).

Пижик А. (Київ). Більшовицька політика українізації як засіб поширення комуністичної ідеології (С. 31–39).

Юсов С. (Київ). Діяльність УАПЦ і політика українізації (20-ті рр. ХХ ст.): питання дотичності явищ (С. 40–53)

Ідріс Н. (Київ). Вплив міграції сільського населення в 20-х — на поч. 30-х рр. ХХ ст. на національно-культурне відродження міст УСРР (С. 54–61).

Солдатенко В. (Київ). Внесок М. Скрипника в концепцію українізації та її практичну реалізацію (С. 62–70).

Яремчук В. (Київ). Процес коренізації в Криму і українці (С. 71–76).

Бевз Т. (Київ). Політична доктрина української партії соціалістів-революціонерів в контексті українізації (С. 77–83).

Єфіменко Г. (Київ). Політика українізації у 1930-ті рр.: більше «за» ніж «проти» (С. 84–91).

Ковальчук О. (Київ). Роль М. Скрипника у національно-культурному русі українців на теренах СРСР за межами УСРР в кінці 20-х — на початку 30-х рр. ХХ ст. (С. 92–100).

Смольницька М. (Київ). Колегія Павла Галагана (1871–1925) у формуванні інтелектуального потенціалу суспільства (С. 101–116).

Малюта О. (Вінниця). «Просвіти» та державні утворення (1868–1939 рр.): історико-теоретичні аспекти взаємодії (С. 117–136).

Герасимова Г. (Київ). «Подальша доля невідома...»: до біографії Прокопа Понятенка (С. 137–149).

Кізченко В. (Київ). Просвітницька діяльність Христини Данилівни Алчевської очима її сучасників (С. 150–160).

Рибаков М. (Київ). Хрещатик в культурно-мистецькому житті Києва кінця ХІХ — 1917 рр. (С. 161–173).

Мовчан О. (Київ). Роль засобів масової інформації і організації дозвілля міського населення України у перше десятиліття радянської влади (С. 174–191).

Зайцева З. (Київ). Проект українського університету у Львові (1900–1914 рр.): організаційно-наукові аспекти (С. 192–204).

Ковальчук О. (Київ). Українці на теренах російської імперії і піднесення їх національно-культурного руху на початок ХХ ст. (С. 205–225).

Крупина В. (Київ). «Білі» сили як чинник активізації політичної боротьби в українській державі (1918 р.) (С. 226–233).

Гай-Нижник П. (Київ). Створення митної кордонної служби України у 1918 р. (С. 234–244).

Готра О. (Ірпінь). Микола Феофанович Кашенко — один з засновників УАН (С. 245–254).

Янковська О. (Київ). Українізаційні процеси (1917–1920 рр.) (С. 255–270).

Турменко І. (Київ). Боротьба за утвердження української національної школи в 1917–1920 рр. (С. 271–287).

Ковальчук М. (Київ). Українська Народна Республіка та збройні сили півдня Росії: від переговорів до війни (вересень 1919 р.) (С. 288–305).

Завальнюк К. (Вінниця). Людина великої педагогічної сили. (Освітній та громадський діяч Ю.О. Щириця) (С. 306–309).

Завальнюк О. (Кам'янець-Подільський). С. Сірополко — бібліотекар Кам'янець-Подільського державного українського університету (1919–1920 рр.) (С. 310–315).

Старовойтенко І. (Київ). Епістолярний діалог Є.Х. Чикаленка з А.В. Ніковським (1908–1921) (С. 316–336).

Романько І. (Кіровоград). Основні напрямки театральної політики директорії УНР (грудень 1918–1920 рр.) (С. 337–342).

Бачинський Д. (Чернівці). Проблема дерусифікації складу інтелігенції України в 1920-і роки (С. 343–350).

Білокінь С. (Київ). Начерк історії Київської митрополії 1920–27 років (С. 351–367).

Кузьменко М. (Донецьк). Матеріально-побутове забезпечення науково-освітньої інтелігенції українського суспільства 20-х — 30-х років ХХ ст. (С. 368–379).

Дровозюк С. (Вінниця). «Куркульська агітація»: радянський міф чи історична реальність? (історіографічні роздуми) (С. 380–389).

Марусик Т. (Чернівці), Герегова С. (Чернівці). Хризант Кудринський — буковинський актор і громадський діяч (С. 390–395).

Дзьобак В. (Київ). Сучасна російська суспільно-політична думка про діяльність УПА під час другої світової війни (С. 396–402).

Мічуда В. (Переяслав-Хмельницький). Культурне будівництво на селі в перші післявоєнні роки (1945–1950 рр.) (С. 403–408).

Потильчак О. (Київ). Історичні аспекти нормативного регулювання праці військовополонених та інтернованих в СРСР у повоєнний період (1945–1953 рр.) (С. 409–414).

Ткаченко О. (Переяслав-Хмельницький). Проблема побутового обслуговування міського населення України в повоєнний період (1945–1955 рр.) (С. 415–421).

Білокінь С. (Київ), Кириленко (Коваленко) М. (Київ). Шістдесятник Іван Коваленко. Біографічний нарис (С.422–443).

Дутчак Г. (Київ). Державна політика в Україні у галузі театрального мистецтва (1940-і — 60-ті рр.) (С. 444–456).

Романюк І. (Київ). Проблеми медичного обслуговування сільського населення України в 1950–60-ті рр. (С. 457–465).

Костилєва С. (Київ). Проблеми журнальної періодики Національної академії наук України (кінець 80-х — 90-ті рр. ХХ ст.) (С. 466–472).

Смольніков Ю. (Київ). Історична міфотворчість у пострадянських республіках (С. 473–480).

Ашаренкова Н. (Київ). Публічна бібліотека і розвиток культури між-національного спілкування в українському суспільстві (1990-ті роки) (С. 481–491).

Прокопчук Л. (Київ). Проблема утворення єдиної Української помісної православної церкви (1990-ті роки) (С. 492–505).

Лавер О. (Ужгород). Людські втрати населення СРСР, країн СНД та українського народу у внутрішніх локальних війнах та етнічних конфліктах 1945–2002 років (С. 506–515).

Швидкий В. (Київ). «Масовий терор» С. Білоконя і новітні праці з історії голодомору. Текстологічні спостереження (С. 516–520).

Мех Н. (Київ), Нестерова С. (Київ). Релігія та мова як злиття етосу та світогляду народу (С. 521–527).

* * *

Телячий Ю. (Хмельницький). Національно-культурна місія української інтелігенції як предмет дискусій між Б. Грінченком і М. Драгомановим (1892–1893 рр.) (С. 528–531).

Даниленко В. (Київ). [Рец. на кн.:] Завальнюк О.М., Телячий Ю.В. Будівництво української загальноосвітньої школи в роки національно-демократичної революції (1917–1920) — Кам'янець-Подільський: Абетка нова. — 212 с. (С. 532–533).

Бондарчук П. (Київ). «Борітеся, поборете» (з приводу публікації монографії Русначенка А. «Народ збурений: національно-визвольний рух в Україні й національно-визвольні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії») (С. 534–538).

ВИПУСК 8

(2005)

Даниленко В. (Київ). Ідеологічні засади «возз'єднання» України з Росією (С. 3–11).

Смольницька М. (Київ). Колегія Павла Галагана як осередок духовно-мистецького життя суспільства (1871–1920 рр.) (С. 12–20).

Малюта О. (Київ). «Просвіти» у формуванні державницького потенціалу України (друга половина ХІХ — перша чверть ХХ ст.): історіографія дослідження (С. 21–37).

Гай-Нижник П. (Київ). Грошова система і фінансова політика урядів УНР та Української Держави в українській історіографії (С. 38–47).

Зайцева З. (Київ). Роль наукових секцій в академізації Наукового товариства ім. Т.Шевченка (1898–1914 рр.) (С. 48–56).

Ковальчук М. (Київ). Проти спільного ворога: відносини Української Народної Республіки з більшовицькою Росією восени 1919 р. (С. 57–80).

Готра О. (Київ). Біографія вченого в контексті гуманізації навчання і виховання (С. 81–88).

Рабенчук О. (Київ). Наркомат робітничо-селянської інспекції УСРР: мета, завдання, трансформація (1920–1934 рр.) (С. 89–106).

Бачинський Д. (Чернівці). Роль української інтелігенції в національно-культурному розвитку українців республік СРСР (20-і — поч. 30-х рр. ХХ ст.) (С. 107–119).

Якубова Л. (Київ). Доктринальні засади етнокультурної політики в УСРР (20-і — перша половина 30-х рр. ХХ ст.) (С. 120–132).

Шарпантий В. (Київ). Пенсійне забезпечення населення в УСРР 1920–30-х років ХХ ст.: соціо-історичний дискурс (С. 133–146).

Дорошко М. (Київ). Сталінська «селекція» партійно-державної номенклатури УРСР в 1930-і роки: причини та наслідки (С. 147–155).

Ковальчук О. (Київ), Марусик Т. (Чернівці). Допомога української діаспори Північної Америки українському народу (перша половина ХХ ст.) (С. 156–184).

Мищак І. (Київ). Відновлення архівної справи в Західній Україні в повоєнні роки (1941–1949) (С. 185–190).

Крупина В. (Київ). Політичні настрої населення України перших повоєнних років (1945–1948 рр.) (С. 191–197).

Кононенко В. (Вінниця). Повоєнна сільськогосподарська політика радянського уряду та її вплив на суспільно-політичні настрої населення України (С. 198–206).

Ткаченко О. (Переяслав-Хмельницький). Житлові умови міського населення в повоєнний період (С. 207–212).

Мічуда В. (Переяслав-Хмельницький). Проектування і будівництво колгоспних сіл у післявоєнні роки (1946–1950) (С. 213–217).

Потильчак О. (Київ). Тема радянського військового полону часів Другої світової війни в сучасній російській історіографії (С. 218–224).

Янковська О. (Київ). Матеріально-побутове становище робітників регіонів України в повоєнні роки у свідченнях громадян (за матеріалами НКВС–КДБ УРСР) (С. 225–246).

Юсов С. (Київ). Володимир Голобуцький і Микола Рубінштейн: наукові контакти на тлі доби (С. 247–257).

Бондарчук П. (Київ). Релігійність населення України (середина 1940-х — середина 1980-х років): теоретичні проблеми та загальна характеристика (С. 258–287).

Романюк І. (Вінниця). Протидія сільського населення антирелігійній пропаганді у 1950-ті — початок 60-х рр. (С. 288–295).

Бажан О. (Київ). Методологічні проблеми у вивченні історії дисидентського руху в Україні в другій половині 1950–1980-ті роки (С. 296–303).

Заплотинська О. (Київ). Літературно-мистецьке життя країни в дзеркалі партійної політики 1960-х років (С. 304–317).

Дмитрук В. (Київ). Політичні репресії в боротьбі з інакодумством (на основі кримінальних справ, пов'язаних з оцінкою подій 1968 року в Чехословаччині) (С. 318–327).

Смольников Ю. (Київ). Проблема відродження української мови в Україні (жовтень 1989 — серпень 1991 рр.) (С. 328–340).

Ткаченко А. (Київ). Україна і Грузія: діалог культур на межі тисячоліть (С. 341–348).

Секунова Ю. (Київ). Науково-організаційна діяльність українських емігрантів в Українському Чорноморському інституті (С. 349–358).

Кабачинський М. (Хмельницький). Охорона державного кордону авіацією прикордонних військ України (1991–2003 роки) (С. 359–369).

Офіцинський Р. (Ужгород). Боротьба за демократію в Україні (листопад 2002 — червень 2004) (С. 370–388).

Марчук В. (Івано-Франківськ). Роль УГКЦ у формуванні національно-державницької ідеології українського суспільства (С. 389–397).

Спогади, есеї, рецензії

Білокінь С. (Київ). Руйнування Києво-Печерської Лаври. (Із книги спогадів). (С. 398–408).

Швидкий В. (Київ). «Пролетарии всех стран, соединяйтесь!» або роздуми про їхні статево-ідеологічні проблеми, спричинені «Дванадцятьма статевиими заповідями революційного пролетаріату» (С. 409–423).

Бут О. (Донецьк), Даниленко В. (Київ). [Рец. на кн.:]. В.М. Нікольський Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х — 1950-ті рр.). Історико-статистичне дослідження. — Донецьк: Вид. Донецького національного університету, 2003. — 624 с. (С. 424–428).

Бондарчук П. (Київ). Існувати чи зберігатись. (З приводу публікації монографії С. Таранця «Старообрядчество города Киева и Киевской губернии») (С. 429–432).

ВИПУСК 9

(2005)

Даниленко В. (Київ). Повсякденне життя українських селян у повоєнний період (1945–1953 рр.) (С. 3–16).

Малюта О. (Вінниця). Трансформація поглядів діячів «Просвіти» на державницьку ідею (1868–1943 рр.) (С. 17–32).

Старовойтенко І. (Київ). Історично-літературні та видавничі проблеми у листах Євгена Чикаленка до Івана Липи (1898–1905 рр.) (С. 33–42).

Ковальчук О. (Київ). Збереження і збагачення культурної спадщини українцями в США (перша половина ХХ ст.) (С. 43–77).

Сухобокова О. (Київ). Концепція і тактика національно-державного будівництва Н.Я. Григорієва за доби Української Центральної Ради (С. 78–87).

Шеставецька Л. (Київ). Соціальна поведінка тилових солдат на теренах Подільської губернії (серпень–жовтень 1917 р.) (С. 88–99).

Гай-Нижник П. (Київ). Емісійна політика урядів України 1917–1918 рр. (С. 100–125).

Ковальчук М. (Київ). Катастрофа українського фронту і доля Галицької армії (жовтень–листопад 1919 р.) (С. 126–144).

Сацький П. (Київ). Процес оформлення статусу українських територій в рамках системи відносин між РСФРР, Німеччиною та Польщею (1918–1922 рр.) (С. 145–153).

Михайлова О. (Київ). Польсько-український переговорний процес та підписання Варшавського договору (березень–квітень 1920 р.) (С. 154–175).

Свистович С. (Київ). Діяльність Головного кооперативного комітету України в системі державного регулювання господарських організацій (1920–1925 рр.) (С. 176–186).

Коляструк О. (Вінниця). До історії Одеського відділення Всеукраїнського комітету сприяння ученим (за документами ЦДАВО України) (С. 187–194).

Кузьменко М. (Донецьк). Визначення соціально-професійного типу та суспільного статусу науково-педагогічної інтелігенції УСРР у літературі 20-х рр. ХХ ст. (С. 195–201).

Бачинський Д. (Чернівці). Діяльність інтелігенції щодо поширення української мови і культури в 20-х — на поч. 30-х рр. ХХ ст. (С. 202–225).

Шарпатий В. (Київ). Діяльність Народного комісаріату соціального забезпечення УСРР (1930–1934 рр.) (С. 226–232).

Кононенко В. (Вінниця). Зміни в національній структурі населення України 30–50-х рр. у контексті перепису населення 1959 р. (С. 233–241).

Юсов С. (Київ). Проблематика Задунайської Січі в науковій творчості В. Голобуцького та її місце у вітчизняній історіографії (С. 242–268).

Пронь Т. (Миколаїв). Переселення українського населення з Польщі на південь України в 1944–1946 рр. (на матеріалах Миколаївської та Херсонської областей) (С. 269–282).

Бондарчук П. (Київ). Релігійна поведінка православних віруючих в Україні (середина 1940-х — середина 1980-х рр.) (С. 283–308).

Бажан О. (Київ). Особливості державно-церковних відносин в Українській РСР у другій половині 1940-х рр. (С. 309–312).

Лобода М. (Київ). Демобілізовані як джерело поповнення трудових ресурсів для відбудови важкої промисловості України (1945–1948 рр.) (С. 313–325).

Янковська О. (Київ). Соціальна політика радянської держави в містах України в 1945–1953 рр. за свідченнями громадян (на матеріалах НКВС–КДБ УРСР) (С. 326–345).

Ісайкіна О. (Переяслав-Хмельницький). Проблеми медичного обслуговування міського населення України (1945–1955 рр.) (С. 346–353).

Мічуда В. (Переяслав-Хмельницький). Відбудова мережі культурно-освітніх установ на селі у повоєнні роки (1945–1955 рр.) (С. 354–359).

Крупина В. (Київ). Виборчі кампанії в УРСР 1946–1947 рр. та політичні настрої населення (С. 360–367).

Рабенчук О. (Київ). Морально-психологічний стан та реакція населення України на голод 1946–1947 рр. (С. 368–384).

Потильчак О. (Київ). Репатріація військовополонених із таборів на території України у 1950–1954 рр. (С. 385–392).

Николаєць Ю. (Вінниця). Відображення ідеологічного протистояння у працях вітчизняних істориків (50–60-х рр. ХХ ст.) (С. 393–404).

Заплотинська О. (Київ). Літературно-мистецький простір 1970-х: політика партії та інтелектуальний нонконформізм (С. 405–419).

Кабачинський М. (Хмельницький). Становлення і розбудова регіональних структур прикордонних військ України (1991–2003 рр.) (С. 420–431).

Верменич Я. (Київ). Регіоналістика як міждисциплінарний науковий напрям: український контекст (С. 432–440).

Швидкий В. (Київ). Соціальні відхилення як чинник структурних змін українського соціуму другої половини ХХ ст. (С. 441–475).

Касьянов Г. (Київ), Фініков Т. (Київ). Право на освіту в контексті реалізації прав людини в Україні: історична ретроспектива та сучасність (С. 476–485).

Коваленко Я. (Черкаси). Проблема доступу наукових кадрів України до інформаційних ресурсів (кінець ХХ — початок ХХІ ст.) (С. 486–491).

Рецензії

Дробот І. (Київ), Юсов С. (Київ). [Рец. на кн.:] Марчук В. Церква, духовність, нація: Українська греко-католицька церква в суспільному житті України ХХ ст. — Івано-Франківськ: Плай, 2004. — 464 с. (С. 492–495).

Кравченко П. (Вінниця). [Рец. на кн.:] Ivan Pop. Podkarpatska Rus. Nakladatelstvi Libri, Praha, 2005. — 190 s. (С. 496–498).

Даниленко В. (Київ), Бондарчук П. (Київ). [Рец. на кн.:] Романцов В. Українці на одвічних землях (XVIII — початок XXI століття). — К.: Вид-во ім. О. Теліги, 2004. — 200 с. (С. 499–502).

ВИПУСК 10 (2006)

Хрущовська «відлига»: передумови, реалії, наслідки (з приводу 50-річчя XX з'їзду КПРС) Матеріали «круглого столу» 23 лютого 2006 року

Частина I

Стенограма виступів учасників «круглого столу» (С. 4–40).

Частина II

Копиленко О.Л. (Київ). XX з'їзд КПРС і Україна: деякі міркування (С. 41–48).

Кульчицький С.В. (Київ). Місце XX з'їзду КПРС в еволюції радянського комунізму (С. 49–85).

Шаповал Ю.І. (Київ). Емблематична доповідь Микити Хрущова (С. 86–99).

Білокінь С.І. (Київ). XX з'їзд КПРС на півсторічній відстані (С. 100–111).

Бажан О.Г. (Київ). XX з'їзд КПРС: сприйняття та реакція населення України (С. 112–117).

Омельчук Д.В. (Сімферополь). Реакція населення Криму на доповідь М. Хрущова на XX з'їзді партії та постанову ЦК КПРС «Про подолання культу особи та його наслідків» (С. 118–122).

Офіцинський Р.А. (Ужгород). Микита Хрущов як викривач сталінізму: ювілейні коментарі з геополітичної межі Захід–Схід (С. 123–135).

Лисенко О.Є. (Київ). Чи була «відлига» у стосунках між владою і церквою? (С. 136–144).

Ніколаєць Ю.О. (Вінниця). Рішення XX з'їзду КПРС в оцінці вітчизняних науковців (С. 145–163).

Бондарчук П.М. (Київ). Релігійна політика в Україні: нормативні акти і практична реалізація (середина 1950-х — середина 1960-х років) (С. 164–177).

Шарпантий В.Г. (Київ). Кадрові зміни в Народному комісаріаті соціального забезпечення в період становлення тоталітаризму в Україні (С. 178–186).

Прохоренко О.А. (Київ). Динаміка кількісних і якісних характеристик науково-педагогічної інтелігенції УРСР (1945–1955 pp.) (С. 187–202).

Логвиненко О.В. (Київ). Підготовка вчителів та забезпечення ними шкіл України у 1950–1960 роках (С. 203–213).

Киридон П.В. (Полтава). Десталінізація в Україні: перспективні проблеми дослідження (С. 214–231).

Відомості про учасників «круглого столу» та авторів публікацій (С. 232–233).

ВИПУСК 11

(2007)

Якубова Лариса (Київ). Етнічні меншини УСРР на етапі етнокультурної модернізації (С. 3–19).

Ковальчук Олена (Київ). Збереження і збагачення культурної спадщини українцями в Канаді (кін. ХІХ — поч. 40-х рр. ХХ ст.) (С. 20–71).

Пилипенко Олександр (Київ). Політика російського уряду щодо використання іноземної робочої сили в промисловості України на початку ХХ ст. (С. 72–85).

Коляструк Ольга (Київ). Матеріальне становище науково-педагогічної інтелігенції Києва у першій половині 20-х рр. ХХ ст. (С. 86–101).

Васильчук Геннадій (Запоріжжя). Колективізація сільського господарства: сучасні інтерпретації російської історіографії (С. 102–111).

Полюшко Григорій (Київ). Утворення всеукраїнського музейного містечка в Києві (С. 112–146).

Мельничук Олег (Київ). Лікарняна допомога застрахованим в радянській Україні у 20–30-ті рр. ХХ ст. (С. 147–163).

Петровський Олександр (Львів). Складання державного реєстру пам'яток історії та культури у міжвоєнній Польщі (С. 164–179).

Стельникович Сергій (Київ). Тарас Бульба-Боровець і польсько-українські стосунки (1943–1944 рр.) (С. 180–187).

Бондарчук Петро (Київ). Особливості інтерпретації догматично-канонічних норм на рівні буденної релігійної свідомості віруючих в Україні (середина 1940-х — середина 1980-х рр.) (С. 188–228).

Білокінь Сергій (Київ). Повсякденні турботи повоєнних книгознавців (із листування Ф.П. Максименка) (С. 229–298).

Герасимова Марина (Донецьк). Житлова проблема в повсякденному житті населення Донбасу в 1945–1953 рр. (С. 299–317).

Крупина Віктор (Київ). Політична поведінка населення України в умовах тоталітаризму (1945 — початок 1950-х рр.) (С. 318–337).

Горбуров Кирил (Миколаїв). Голод 1946–1947 рр. у вітчизняній та зарубіжній історіографії (С. 338–346).

Котляр Юрій (Миколаїв), Курабцев Олексій (Миколаїв). Репресії проти «фольксдойче» на Миколаївщині в 40-х — I-й пол. 50-х рр. XX ст. (С. 347–354).

Прохоренко Оксана (Київ), Герегова Світлана (Чернівці). Повсякденне життя науково-педагогічної інтелігенції України (друга половина 40-х — перша половина 50-х рр. XX ст.) (С. 355–363).

Рабенчук Олег (Київ). Антисоціальні прояви у поведінці населення УРСР (друга половина 40-х — початок 50-х рр. XX ст.) (С. 364–387).

Янковська Оксана (Київ). Матеріально-побутове становище сільського населення України в повоєнний період: земельні питання, житло, праця (С. 388–398).

Бажан Олег (Київ). Традиції ОУН–УПА в дисидентському русі в Україні у другій половині 1950-х — на початку 1980-х рр. (С. 399–407).

Романюк Іван (Вінниця). Стан матеріально-технічного забезпечення українського села після реорганізації МТС у 1958 р. (С. 408–414).

Хоменко Наталія (Київ). Матеріально-побутове становище студентів вищих навчальних закладів Української РСР в 50–60-ті рр. XX ст. (С. 415–433).

Павлухіна Вікторія (Маріуполь). Деякі проблеми методології дослідження повсякденного життя українського селянства в 60–80-ті рр. XX ст. (С. 434–443).

Бачинський Дмитро (Чернівці). Форми і методи «українізації» інтелігентського середовища (20-ті — поч. 30-х рр. XX ст.) (С. 444–452).

Вакулич Володимир (Київ). Тероризм у процесах історичного розвитку (С. 453–461).

Колесов Едуард (Маріуполь). Інформаційна боротьба як засіб досягнення мети в сучасних збройних конфліктах (С. 462–466).

Поплавський Олександр (Київ). Вплив телебачення на дитину: історіографія проблеми (С. 467–477).

Коляструк Олександр (Київ). Вибірчий процес та структуризація Верховної Ради України другого скликання у 1994–1996 рр. (С. 478–494).

Адамович Наталя (Київ). Об'єктивні реалії змін до Конституції України 1996 року (С. 495–509).

Рецензії, документи

Білокінь Сергій (Київ). Про охорону культурної спадщини [З приводу одного документу] (С. 510–513).

Білокінь Сергій (Київ). Виступ на круглому столі «Проблеми збереження музейної та архівної спадщини» (С. 514–518).

Дмитрієнко Марія (Київ). [Рец. на кн.:] Якубова Л. Етнічні меншини в суспільно-політичному та культурному житті УСРР. 20-і — перша

половина 30-х рр. ХХ ст. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2006. — 507 с. (С. 515–524).

Мельничук Олег (Київ). [Рец. на кн.:] Шарпатий В.Г. Соціальне забезпечення в УРСР (20–30-ті роки ХХ ст.). — К.: Ніка-Центр, 2006. — 268 с. (С. 525–528).

Кремень Василь (Київ). [Рец. на кн.:] Недужко Ю.В. Тисячоліття хрещення Руси-України. Відзначення світовою громадськістю всесвітньо-історичної події. — Луцьк: РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Л. Українки, 2003. — 200 с. (С. 529–530).

ВИПУСК 12

(2007)

Збірник статей на пошану професора П.П. Гудзенка

Частина I.

До 100-річчя з дня народження професора П.П. Гудзенка

Даниленко В., (Київ), Юсов С. (Київ). Пантелеймон Петрович Гудзенко: наукова та науково-організаційна діяльність (С. 5–60).

Вронська Т. (Київ), Платонова Н. (Київ). Служба в НКВС та інші маловідомі сторінки життя П. Гудзенка (з архівних джерел спецслужб) (С. 61–76).

Кульчицький С. (Київ). Спільна праця з П.П. Гудзенком (С. 77–80).

Симоненко Р. (Київ). Жмут спогадів про незабутнього Пантелеймона Петровича (С. 81–83).

Скляренко Є. (Київ). Спокійна, врівноважена людина (С. 84–85).

Черніков І. (Київ). Людина рідкісної доброзичливості та привабливості (С. 86–87).

Частина II.

Дослідження

Кульчицький С. (Київ). Голодомор 1932–1933 рр. на Кубані (С. 88–101).

Верменич Я. (Київ). Моделі економічного районування в Україні: уроки радянського досвіду (С. 102–118).

Пилипенко О. (Київ). Україна у зовнішньоекономічних зв'язках Російської імперії з країнами Близького і Далекого Сходу в перші десятиліття ХХ ст. (С. 119–133).

Гандзюк В. (Вінниця). Вінницький часопис «Свободное слово» (1918–1919 рр.) в контексті українського державотворення (С. 134–149).

Шарпаний В. (Київ). Формування нормативно-правової бази становлення системи соціального забезпечення в УСРР (лютий–липень 1919 р.) (С. 150–158).

Ковальчук М. (Київ). Чисельність армії УНР в кам'янецьку добу Директорії (червень–листопад 1919 р.) у світлі архівних документів (С. 159–197).

Михайлова О. (Київ). Польсько-українське військово-господарче співробітництво (січень–квітень 1920 р.) (С. 198–220).

Липинський В. (Донецьк), Яцюк М. (Красноармійськ). Фінансування і матеріальний стан установ соціального захисту дитинства в УСРР у 1920-ті роки (С. 221–227).

Коляструк О. (Київ). Діяльність інженерно-технічних секцій профспілок України за покращення матеріально-побутових умов працівників у 1920-і рр. (С. 228–234).

Мельничук О. (Київ). Роль і місце соціального страхування 1920–30-х рр. у більшовицькій доктрині суспільного розвитку (С. 235–257).

Нізова Л. (Київ). «Великий перелом» у кустарно-ремісничій промисловості УСРР (1920–1930-ті рр.) (С. 258–274).

Васильчук Г. (Запоріжжя). Вивчення «радянської повсякденності» 20–30-х років ХХ ст. сучасними російськими істориками: проблеми теорії та методології дослідження (С. 275–186).

Малюта О. (Вінниця). Органи влади ЗУНР та УНР в екзилі у 20–40-і рр. ХХ ст.: боротьба за національну державність як форму організації повсякденного життя української еміграції (С. 287–308).

Бачинський Д. (Чернівці). Інтелігенція в українізаційних процесах 1920-х — поч. 30-х рр.: історіографія питання (С. 309–323).

Рабенчук О. (Київ). Соціальна активність та настрої населення України у повоєнний період (друга половина 1940-х — початок 1950-х рр.) (С. 324–339).

Бажан О. (Київ). Радянізація західних областей України в другій половині 1940 — початку 1950-х років: наслідки в національно-культурній сфері (С. 340–356).

Николаєць Ю. (Київ). Виховання комуністичного ставлення до праці в роки хрущовської «відлиги» у дослідженнях українських вчених (С. 357–374).

Логвиненко О. (Київ). Загальнообов'язкова освіта в Україні: досвід і проблеми 50–60-х рр. ХХ ст. (С. 375–386).

Бондарчук П. (Київ). Особливості мотивації релігійності та здійснення релігійних дій віруючими в УРСР (середина 1940-х — середина 1980-х рр.) (С. 387–415).

Недужко Ю. (Київ). Освітньо-виховні аспекти діяльності української діаспори країн Заходу в контексті боротьби за державну незалежність України (середина 40-х — 80-ті роки ХХ ст.) (С. 416–433).

Кабачинський М. (Хмельницький). Точка 1439 (До питання про острів Зміїний) (С. 434–452).

Сацький П. (Київ). Регіональний фактор у формуванні загальнодержавної вертикалі виконавчої влади в Україні у першій половині 1990-х рр. (С. 453–464).

Неприцький О. (Вінниця). Україна і східний вимір європейської політики у кінці ХХ — на початку ХХІ ст. (С. 465–470).

Стевенс Н. (Черкаси). Залучення українських воїнів до врегулювання міжнародних конфліктів в 1991–2004 рр. (С. 471–484).

Лега А. (Черкаси). Основні напрямки діяльності українських миротворчих підрозділів (1992–2006 рр.) (С. 485–494).

Рецензії

Маньковська Р. (Київ), Дмитрук В. (Київ). Краєзнавча школа в Криму: досвід і перспективи. [Рец. на кн.:] Кармазін Н.В. Нариси розвитку історичного краєзнавства в Криму (1954–1991 рр.) / За ред. та вступ. ст. А.А. Непомнящого; Таврійський нац. ун-т ім. В.І. Вернадського. — Сімферополь: Таврія, 2005. — 177 с. — (Біобібліографія кримознавства; Вип.4) (С. 495–500).

ВИПУСК 13

(2008)

Спеціальний

Від упорядника. Ще один внесок у розвиток голодоморознавства: нові факти, дослідження, судження (С. 3–10).

Смолій В.А. (Київ). Вступне слово (С. 11–14).

* * *

Лук'яненко Л.Г. (Київ). Голод 1946–1947 рр. як продовження геноциду і антиукраїнської політики влади (С. 15–19).

Жулинський М.Г. (Київ). Голод 1946–1947 рр.: відлуння в суспільних настроях і літературі (С. 20–14).

Мовчан П.М. (Київ). Невідома сторінка новітньої української історії: що ми знаємо про голод 1946–1947 рр. в Україні? (С. 25–28).

Шаповал Ю.І. (Київ). Голод 1946–1947 років в Росії та в Україні: потреба порівняльного аналізу (С. 29–41).

Даниленко В.М. (Київ). Передумови голоду 1946–1947 рр. в Україні (С. 42–49).

Марочко В.І. (Київ). Від Конвенції ГА ООН 1948 р. до Закону Верховної ради України 2006 р.): голодомор 1932–1933 рр. в Україні як факт геноциду українського народу (С. 50–56).

Ковпак Л.В. (Київ). Голод 1946–1947 рр. в Україні: влада і людина (С. 57–64).

Панченко П.П. (Київ). Домінанта авторитаризму центральної влади періоду третього голодомору в Україні: 1946–1947рр. (С. 65–73).

Кононенко В.В. (Вінниця). Голодомори в Україні як чинник радянської національної політики (С. 74–79).

Веселова О.М. (Київ). Братерство: спомога населення Західної України голодуючим східних регіонів в 1946–1947 рр. (С. 80–96).

Сергійчук В.І. (Київ). Допомога західноукраїнського населення голодуючому населенню УРСР в 1946–1947 роках (С. 97–100).

Гаврилюк О.Н. (Луцьк). Братня допомога населення Західної України голодуючим в 1946–1947 роках (С. 101–107).

Веселова О.М. (Київ). До теми голоду 1946–1947 рр. в історіографії 80-х років ХХ — початку ХХІ ст. (С. 108–128).

Николаєць Ю.О. (Київ). Голод 1946–1947 рр. в Україні у висвітленні вітчизняних вчених (С. 129–136).

Зима В.Ф. (Москва). Голод и медицина в СССР (С. 137–151).

Бажан О.Г. (Київ). Документи про голод 1946–1947 рр. в Центральному державному архіві громадських об'єднань України (С. 152–160).

Демченко Т.П. (Чернігів). Свідчення про голод 1946–1947 рр. як джерело вивчення повоєнної історії Чернігівщини (С. 161–171).

Горбуров К.Є. (Миколаїв). Наслідки голодомору в південному регіоні України (С.172–178).

Шитюк М.М. (Миколаїв). Причини голоду 1946–1947 років у південному регіоні УРСР (С. 179–187).

Омельчук Д.В. (Сімферополь). До питання про стан продовольчого забезпечення населення Криму в 1946–1947 рр. (С. 188–193).

Єрмак О.П. (Полтава). Стан дослідження голоду 1946–1947 років на Полтавщині (С. 194–203).

Подкур Р.Ю. (Київ). Діяльність партійного апарату Вінницької області в умовах голоду 1946–1947 рр. (С. 204–215).

Романюк І.М. (Вінниця). Вінниччина в роки голодомору (1946–1947 рр.) (С. 216–222).

Гаврилов В.М. (Чернігів). Оплата праці селян-колгоспників в перші повоєнні роки (на прикладі областей Північного Лівобережжя України) (С. 223–233).

Нікілев О.Ф. (Дніпропетровськ). До причин голоду 1946–1947 рр. в Україні (на прикладі Дніпропетровщини) (С. 234–246).

Присяжнюк Ю.П. (Черкаси). Історична пам'ять про взаємини селян і влади в «голодні» 1946–1947 роки (з використанням матеріалів польових досліджень у селах Кіровоградської та Черкаської областей) (С. 247–252).

Холодницький В.Ф. (Чернівці). Буковина в умовах повоєнної трагедії (С. 253–264).

Крупина В.О. (Київ). Політичні події у період голоду 1946–1947 рр. в оцінці населення УРСР (С. 265–270).

Рабенчук О.П. (Київ). Голод 1946–1947 рр. в Україні: вплив на свідомість та поведінку населення (С. 271–282).

Бондарчук П.М. (Київ). Особливості впливу голоду 1946–1947 рр. на релігійність населення (С. 283–286).

Янковська О.В. (Київ). Відгуки населення міст України на продовольчу кризу та голод 1946–1947 рр. (за матеріалами НКВС–КДБ УРСР) (С. 287–292).

Відомості про учасників «круглого столу» та авторів публікацій (С. 293–295).

ВИПУСК 14 (2008)

Даниленко Віктор (Київ). Політичні зміни в СРСР і Україні в період хрущовської «відлиги» (С. 3–17).

Крупина Віктор (Київ). Політичні міфи доби пізнього сталінізму (друга половина 40-х — початок 50-х рр. ХХ ст.) (С. 18–30).

Рабенчук Олег (Київ). Соціальна поведінка службовців силових структур та правоохоронних органів УРСР у 1946–1953 рр. (С. 31–65).

Пастушенко Тетяна (Київ). Доля українських остарбайтерок у Німеччині та після повернення до СРСР (С. 66–77).

Смольницька Мирослава (Київ), Лобода Марина (Київ). Матеріально-побутове становище робітників і службовців підприємств важкої промисловості України (1943–1950 рр.) (С. 78–94).

Бажан Олег (Київ). Мовний процес в Українській РСР в умовах початкового періоду десталінізації (1953–1955 рр.) (С. 95–103).

Лаас Наталія (Київ). Соціальна стратифікація радянського суспільства: концептуальні пошуки в англomовній історіографії другої половини ХХ — початку ХХІ ст. (С. 104–116).

Янковська Оксана (Київ). Житлова проблема в УРСР у повоєнні роки (С. 117–126).

Хоменко Наталія (Київ). Дозвілля студентів ВНЗ під час навчального року (кінець 1940-х — 1967-мі рр.) (С. 127–146).

Бондарчук Петро (Київ). Язичницькі та радянські світоглядні елементи в релігійній свідомості віруючих в УРСР (середина 1940-х — середина 1980-х рр.) (С. 147–193).

Данілова Ірина (Вінниця). Комуністична ідеологія і боротьба з протестантизмом у післявоєнній Україні (середина 1940-х — 1950-ті рр.) (С. 194–204).

Романюк Іван (Вінниця). Джерельна база дослідження соціально-економічних та культурних процесів в українському селі (1950–60-ті роки) (С. 205–220).

Горло Наталя (Запоріжжя). Вплив гідробудівництва на Дніпрі на соціальну сферу Наддніпрянщини (50–70-ті рр. ХХ ст.) (С. 221–231).

Бондаренко Наталія (Вінниця). Церква єговістів в УРСР у 1970-ті — першій половині 1980-х рр. (С. 232–242).

Бадах Юрій (Київ). Флоти в «холодній» війні 1946–1991 рр. (С. 243–258).

Коляструк Ольга (Київ). Візуальні документи як особливі джерела історії повсякденності (С. 259–264).

Стевенс Наталія (Київ). Становлення і розширення нормативно-правової бази у взаєминах між збройними силами України і НАТО (С. 265–287).

* * *

Білокінь Сергій (Київ). Київська вчена корпорація (20–50-ті рр. ХХ ст.) (С. 288–305).

Мовчан Ольга (Київ). «За бортом праці»: проблема працевлаштування в Україні (1920-ті рр.) (С. 306–321).

Мельничук Олег (Київ). Теоретичні аспекти фінансової системи соціального страхування в Україні у 20-х рр. ХХ ст. (С. 322–339).

Георгізов Григорій (Черкаси). Економічний спротив селянства та натуралізація селянського господарства України у переднепівський період (С. 340–352).

Липинський В. (Донецьк), Василенко О. (Донецьк). Мережа і структура індустріально-технічних ВНЗ УСРР у 1920-і рр. (С. 353–363).

Ткаченко Володимир (Київ). Українська наука у царині міжнародної комунікації (1920–1939 рр.) (С. 364–376).

Ковальчук Олена (Київ). Голодомор 1932–1933 рр. в УСРР і українська діаспора Північної Америки: інформативні аспекти (С. 377–400).

Рецензії, документи, ессе

Даниленко Віктор (Київ). [Рец. на кн.:] Буковина в контексті європейських міжнародних відносин (з давніх часів до середини ХХ ст.). — Чернівці: Рута. — 2005. — 744 с. (С. 401–404).

Гуржій Олександр (Київ). Як історики «реабілітовували» скульптора І. Гончара (С. 405–410).

Сом-Сердюкова Олена (Ставангер, Норвегія). Поховання радянських воїнів у Ставангері (С. 411–412).

ВИПУСК 15

(2009)

***На пошану доктора історичних наук, професора,
члена-кореспондента НАН України Віктора Михайловича Даниленка
з нагоди 60-річчя від дня народження та 35-річчя наукової праці***

Частина І.

Смолій Валерій (Київ). Віктор Даниленко: вчений і педагог. Слово про ювіляра (С. 3–12).

Зашикільняк Леонід (Львів). Замітки про сучасну українську історіографію (С. 13–29).

Горбик В'ячеслав (Київ). Проблеми підготовки багатотомного енциклопедичного видання «Звід пам'яток історії та культури України» (С. 30–45).

Коляструк Ольга (Вінниця). Поняття повсякденності в сучасній науковій гуманітаристиці (С. 46–56).

Добржанський Олександр (Чернівці). Від Є. Гакмана до М. Василька. Українські депутати від Буковини в австрійській Державній Раді (1861–1918 рр.) (С. 57–65).

Пиріг Руслан (Київ). Державна служба Гетьманату Павла Скоропадського (квітень–грудень 1918 р.) (С. 66–95).

Завальнюк Олександр (Кам'янець-Подільський). Проблема створення матеріально-технічної бази національної університетської освіти України у 1918–1920 рр. (С. 96–117).

Шарпатов Віктор (Київ), Яценюк Петро (Чернівці). Проблеми функціонування собезу в УСРР у роки масової колективізації і голоду (С. 118–128).

Дробот Іван (Київ), Слюсаренко Анатолій (Київ). До літопису боротьби за українську державність (С. 129–143).

Марусик Тамара (Чернівці), Герегова Світлана (Чернівці). Гендерна культура у трансформаційних процесах українського суспільства (С. 144–154).

Лихолобова Зоя (Донецьк), Кузіна Ксенія (Донецьк). Липневі страйки 1989 року в шахтарських містах Донбасу (С. 155–170).

Тронько Петро (Київ), Верменич Ярослава (Київ). Історичне місто як культурна цінність і об'єкт пам'яткоохорони (С. 171–183).

Віднянський Степан (Київ). Закарпаття — Підкарпатська Русь: від здобуття автономії до проголошення незалежної держави (до 70-річчя Карпатської України) (С. 184–207).

Вронська Тамара (Київ). Життя та побут родин учасників національно-визвольного руху в місцях спецпоселень (1944–1952 рр.) (С. 208–224).

Лаас Наталія (Київ). Мовно-комунікативна сфера українського радянського суспільства часів пізнього сталінізму та хрущовського періоду: дослідження проблеми в англо-американській історіографії (С. 225–234).

Юсов Святослав (Київ), Юсова Наталія (Київ). Діяльність вчених-гуманітаріїв УРСР у другій половині 1940-х рр. (На прикладі етногенетичних досліджень) (С. 235–251).

Бондарчук Петро (Київ). Участь віруючих у богослужіннях та відзначенні свят у радянській Україні у повоєнний період (С. 252–266).

Крупина Віктор (Київ). Номенклатура повоєнної України: кількісно-якісна характеристика (С. 267–275).

Прохоренко Оксана (Київ). Новий соціум: морально-психологічні трансформації населення УРСР повоєнного періоду (С. 276–284).

Швидкий Василь (Київ). Система законодавчо-директивного тиску як чинник девіантності в умовах голодомору 1946–1947 рр. в Україні (С. 285–300).

Бажан Олег (Київ). «Холодне українське літо 1953 року» (проведення амністії 1953 року в Українській РСР: перебіг, масштаби, наслідки) (С. 301–309).

Подкур Роман (Київ). Органи державної безпеки СРСР у процесі реабілітації середини 1950-х років (С. 310–317).

Васильєв Валерій (Київ). Перші секретарі обкомів Компартії України в радянській управлінській системі (сер. 50-х — початок 60-х рр. XX ст.) (С. 318–331).

Погребенник Володимир (Київ). Соборницька ідея української літературної класики (С. 332–342).

Частина II.

Удод Олександр (Київ). Історична пам'ять в Україні та європейські цінності (С. 3–10).

Луцький Олександр (Львів). Радянська академічна наука в західних областях України 1940–1951 рр.: від відділів до інститутів (С. 11–25).

Зайцева Зінаїда (Київ), Ротар Наталя (Чернівці). Науково-організаційна діяльність Олександра Барвінського (1847–1937) (С. 26–34).

Рященко Дмитро (Київ). Микола Василенко в історії Академії наук України (С. 35–44).

Рубльов Олександр (Київ). Іван Кулик (1897–1937) — український поет, компартійний урядовець, «літературний генерал»: портрет особи у тоталітарному інтер'єрі (С. 45–62).

Марочко Василь (Київ). Торгсини Києва в роки голодомору (1932–1933 рр.) (С. 63–77).

Горох Микола (Чернігів). Становлення торгової мережі Торгсину на Чернігівщині (1932–1936 рр.) (С. 78–95).

Стяжкіна Елена (Донецьк). «Отцы и дети»: легитимные проекты мужской семейной жизни в первые десятилетия Советской власти (С. 96–106).

Бачинський Дмитро (Чернівці). Місце та роль української інтелігенції в національній політиці радянської держави на поч. 20-х рр. ХХ ст. (С. 107–120).

Мовчан Ольга (Київ). Проблема працевлаштування в Україні (1920-ті роки) (С. 121–130).

Даниленко Олександр (Київ). Зовнішньополітичне представництво радянської України у міжнародних зносинах 1920–1924 рр.: статус, функції, повноваження (С. 131–143).

Лаврут Ольга (Донецьк). Дозвілля студентів УСРР у 20-ті роки ХХ ст. (С. 144–153).

Змерзлий Борис (Симферополь). К истории латинизации письменности восточных славян (С. 154–163).

Степанчук Оксана (Київ). Польсько-українські міжнаціональні відносини на Холмщині у 1918–1939 роках (С. 164–171).

Ковальчук Олена (Київ). Голодомор 1932–1933 рр. в УСРР і українська діаспора Північної Америки: інформативні аспекти (С. 172–207).

Стоян Тетяна (Київ). «Дворушник-націоналіст» Карпеко — керівник радіомовлення УСРР (1933–1934 рр.) (С. 208–217).

Головата Лариса (Львів). Журнал «Нова доба» (1941) — нездійснений науковий проект української еміграції у Кракові (С. 218–230).

Лисенко Олександр (Київ), Грицюк Валерій (Київ). Проблематика Другої світової війни у сучасних вітчизняних військово-історичних дослідженнях (С. 231–245).

Сухобокова Ольга (Київ). Український голос з-за океану (С. 246–260).

Романюк Іван (Вінниця), Зінько Юрій (Вінниця). Ставлення держави до церкви на селі в 50-і — середині 60-х рр. ХХ ст. (С. 261–275).

Кононенко Валерій (Вінниця). Особливості релігійного життя єврейських громад в Україні у повоєнний період (друга половина 1940-х — початок 1960-х рр.) (С. 276–285).

Падалка Сергій (Київ), Бровар Олександр (Донецьк). Проблеми забезпечення підприємств вугільної промисловості Донбасу професійними кадрами вищої кваліфікації (1940-і — 1960-і рр.) (С. 286–292).

Ніколаєць Катерина (Київ). Проблема самореалізації робітників і селян УРСР (друга половина 1960-х — на початку 1980-х років): історіографія (С. 293–304).

Хоменко Наталя (Київ). Повсякденне життя студентської молоді повоєнної України (С. 305–321).

Булгакова Оксана (Київ). З історії розвитку історичної науки в Україні (кінець 1940-х — 1950-ті рр.) (С. 322–331).

Рецензії, документи, ессе

Зінько Юрій (Вінниця), Кравчук Олександр (Вінниця). [Рец. на кн.:] Pop I. Dejiny Podkarpatske Rusi v datech. — Praha: Libri, 2005. — 536 s. [Поп І. Історія Підкарпатської Русі у датах. — Прага: Лібри, 2005. — 536 с.] (С. 332–343).

Романюк Іван (Вінниця). [Рец. на кн.:] Мельничук О.А. Соціальне страхування в радянській Україні (20–30-ті рр. ХХ ст.). — Вінниця: Едельвейс і К, 2009. — 372 с. (С. 344–346).

ВИПУСК 16

(2011)

Даниленко Віктор (Київ). Спроба «соціалізації» радянської економіки в роки хрущовської «відлиги» (1955–1965 рр.) (С. 5–20).

Янковська Оксана (Київ). Соціальна складова реформ М. Хрущова (С. 21–38).

Білокінь Сергій (Київ). Клуб творчої молоді «Сучасник» очима влади (С. 39–60).

Подкур Роман (Київ). Реакція сільського населення на вимогу виконання обов'язкового мінімуму колгоспного трудовдя у повоєнній УРСР (С. 61–70).

Плющ Микола (Київ). Проблеми розвитку аграрного сектора (друга половина 1940-х — перша половина 1960-х рр.) (С. 71–82).

Швидкий Василь (Київ). Подія як фактор впливу на поведінку та свідомість громадян в Україні (1953 р.) (С. 83–98).

Хоменко Наталія (Київ). Реакція студентської молоді на викриття культу особи Сталіна (С. 99–122).

Бондарчук Петро (Київ). Релігійний досвід в житті віруючих України (середина 1940-х — середина 1980-х років (С. 123–144).

Булгакова Оксана (Київ). Кількісно-якісні показники науково-педагогічної інтелігенції України доби «відлиги» (на прикладі істориків) (С. 145–151).

Бажан Олег (Київ). Петро Шелест: Штрихи політичного портрета (С. 152–161).

Смольницька Мирослава (Київ). Жінка в радянському суспільстві: офіційний образ і реальна практика (С. 162–174).

Лаас Наталія (Київ). Матеріальне повсякдення населення в українському радянському соціумі епохи «застою» (1965–1985 рр.) (С. 175–192).

Крупина Віктор (Київ). Експортні поставки Української РСР у другій половині 1960-х — першій половині 1980-х років: напрямки, структура, результати (С. 193–201).

Дибчук Людмила (Вінниця). Спадщина діячів літератури і мистецтва української діаспори Канади та країн Латинської Америки другої половини ХХ ст. — початку ХХІ ст. (С. 202–218).

Юсов Святослав (Київ), *Юсова Наталія (Київ)*. Діяльність вчених-гуманітаріїв УРСР за ідеологічних умов другої половини 1940-х рр. (На прикладі етногенетичних досліджень). (Продовження, початок див. вип. 15, ч. 1) (С. 219–231).

Терлецька Ірина (Київ). Сутність сталінізму: історіографічне осмислення в сучасній Україні і Росії (С. 232–248).

Секунова Юля (Київ). Лев Биковський як дослідник української книжкової культури (С. 249–258).

Савчук Віктор (Кам'янець-Подільський). Українське та російське краєзнавство 1920–1930-х рр.: проблеми взаємодії та розвитку в умовах формування тоталітарної системи (С. 259–267).

Комарницький Олександр (Кам'янець-Подільський). Партійна та політосвітня діяльність студентів Кам'янець-Подільського інституту народної освіти (1920-ті рр.) (С. 268–277).

Бадах Юрій (Київ). Радянсько-фінське дипломатичне протистояння (1939–1940 рр.) (С. 278–293).

Луцький Олександр (Львів). Суспільна допомога жителям Прикарпаття (восени 1941 — влітку 1942 рр.) (С. 294–304).

Головата Лариса (Львів). Діяльність УТГП в контексті легального видавничого руху Періоду другої світової війни (С. 305–325).

ВИПУСК 17

(2012)

Коляструк Ольга (Вінниця). Історія повсякденності в сучасній українській історіографії (С. 5–9).

Лаас Наталія (Київ). Характеристика етапів та особливостей вивчення радянознавчої та українознавчої проблематики гуманітарними науками англо-американських країн у другій половині ХХ ст. (С. 10–28).

Рабенчук Олег (Київ). До питання про візуальне як джерело історичних досліджень (С. 29–39).

Білокінь Сергій (Київ). Секоти як елемент механізму державного управління в СРСР (1917–1941 рр.) (С. 40–48).

Подкур Роман (Київ). Деякі типи поведінки низових партійно-радянських працівників після звільнення окупованих територій України (на прикладі Чернігівської області) (С. 49–58).

Пронь Тетяна (Миколаїв). Масове переселення українців з Польщі в УРСР в 1944–1946 рр.: ключові концепти удокументованого та історіографічного нарративу (С. 59–72).

Даниленко Віктор (Київ). Динаміка змін етнічної структури українського суспільства в 1950–1960-х рр. (С. 73–84).

Смольницька Мирослава (Київ). Гендерна політика в УРСР: правове закріплення та напрями реалізації (середина 1940-х — перша половина 1960-х рр.) (С. 85–94).

Бондарчук Петро (Київ). Релігійні обряди життєвого циклу в житті населення України (середина 1940-х — середина 1980-х років) (С. 95–122).

Янковська Оксана (Київ). Реформи УРСР в соціальній сфері в середині ХХ ст.: пенсійне забезпечення. (До 55 річчя пенсійної реформи) (С. 123–140).

Киридон Петро (Київ). Відновлення функціональних параметрів партійно-державної номенклатури Української РСР у перші повоєнні роки (С. 141–156).

Крупина Віктор (Київ). Хрущовський стиль управління в оцінках сучасників (С. 157–166).

Швидкий Василь (Київ). Подія як фактор впливу на поведінку та свідомість громадян в Україні (1953 р.). (*Закінчення*) (С. 167–185).

Бажан Олег (Київ). Про «економічне місництво» у політичній діяльності Петра Шелеста (С. 186–192).

Юсов Святослав (Київ). В. Голобуцький як професор Київського педагогічного інституту ім. М.Горького (С. 193–203).

Кононенко Валерій (Вінниця). Динаміка змін та структура єврейського населення Поділля в 1940-х — 1980-х роках ХХ століття (С. 204–216).

Агапов Володимир (Донецьк). Шахтарські колективи України і вищі органи державної влади СРСР: взаємовідносини напередодні та під час весняного страйку 1991 р. (С. 217–238).

* * *

Шарпантий Віктор (Київ), Хитрич Анна (Київ). Виставкова діяльність Петра Івановича Холодного (1874–1930 рр.) (С. 239–250).

Ямпонець Павло (Чернігів). Бюджети міського населення України в період непу (С. 251–263).

Сушко Оксана (Київ). Становлення національно-культурних об'єднань і організацій українців Російської Федерації у контексті політики коренізації середини 20-х рр. ХХ ст. (С. 264–275).

Мельничук Олег (Вінниця). Соціальне страхування 1920–1930-х рр. в радянській історіографії (С. 276–292).

Рецензії, документи, ессе

Смольніков Юрій (Київ). [Рец. на кн.:] Святослав Юсов. Історик Володимир Голобуцький (1903–1993): Життя, наукова і педагогічна діяльність. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2011. — 336 с. (С. 293–298).

ВИПУСК 18

(2013)

До 150-річчя від дня народження академіка В.І. Вернадського (матеріали «круглого столу»: м. Київ, Інститут історії України НАН України, 19 березня 2013 р.)

Смолій Валерій (Київ). Володимир Іванович Вернадський — вчений, організатор науки, політик, публіцист (С. 6–11).

Онищенко Олексій (Київ). Внесок академіка В.І. Вернадського в розвиток світової та української гуманітаристики (С. 12–14).

Онищенко Олексій (Київ), Дубровіна Любов (Київ). Синтез національного та світового в концепції організації науки та освіти в Україні В.І. Вернадського (С. 15–23).

Лобузін Катерина (Київ). Інтегрований меморіальний ресурс «Електронна бібліотека та архів В.І. Вернадського» (С. 24–30).

Новохатський Костянтин (Київ). Деякі питання подальшого опублікування епістолярної спадщини академіка В.І. Вернадського в Україні (С. 31–34).

Томазов Валерій (Київ). Рід та родинне оточення академіка Володимира Івановича Вернадського (С. 35–44).

Даниленко Віктор (Київ). Михайло Драгоманов у житті і світі Володимира Вернадського (С. 45–54).

Лавров Валерій (Симферополь). В.И. Вернадский и Комиссия по изучению естественных производительных сил Крыма: новые материалы (С. 55–63).

Гирич Ігор (Київ). В.І. Вернадський і питання українського державотворення (С. 64–72).

Верстюк Владислав (Київ). 1917 рік у щоденникових записах В.І. Вернадського (С. 73–81).

Білокінь Сергій (Київ). Георгій Вернадський і українська геополітична думка його доби (С. 82–88).

Зайцева Зінаїда (Київ). В. Вернадський і М. Грушевський: долання конфліктогенних зон в організації української науки (С. 89–100).

Іваненко Оксана (Київ). Вплив І.В. Вернадського на формування світогляду засновника Української Академії наук В.І. Вернадського (С. 101–107).

Василіук Оксана (Київ). «В моей жизни встреча с Вами составляет огромную важную полосу...» (з епістолярію Агатангела Кримського — Володимира Вернадського) (С. 108–117).

Будзанівська Наталія (Київ). Ставлення Володимира Вернадського до Української революції (1917–1921 рр.) (С. 118–131).

Проблеми історії України ХХ століття

Янковська Оксана (Київ), Бачинський Дмитро (Чернівці). Реформи в УРСР у соціальній сфері (1950-ті — 1960-ті рр.): житлове забезпечення (С. 132–149).

Плющ Микола (Київ). Проблеми соціально-економічного розвитку України у повоєнні роки (1946–1950 рр.) (С. 150–165).

Смольницька Мирослава (Київ). До проблеми становища чоловіків і жінок у сільському соціумі в УРСР в середині 1940-х — на початку 1950-х рр. (С. 166–178).

Крупина Віктор (Київ). Освітні параметри і культурні орієнтири представників влади УРСР хрущовського періоду (С. 179–187).

Бондарчук Петро (Київ). Особливості соціальної свідомості та поведінки віруючих України (середина 1940-х — середина 1980-х рр.) (С. 188–218).

Киричевський Петро (Київ). Господарська діяльність православних монастирів у повоєнний період (С. 219–231).

Булгакова Оксана (Київ). Науково-педагогічна інтелігенція України як об'єкт державної політики (середина 1950-х — перша половина 1960-х рр.) (С. 232–245).

Швидкий Василь (Київ). Антисупільні прояви на тлі економічних «звершень» в Україні 1950-х — 1960-х рр. (С. 246–265).

Безлюдна Ірина (Київ). Повсякденні реалії дитячих будинків Київщини у повоєнний період (1946 — початок 1950-х рр.) (С. 266–275).

Гуменюк Тетяна (Івано-Франківськ). Розвиток краєзнавчих досліджень на Волині в другій половині 1940-х — першій половині 1980-х рр.: історіографічні оцінки (С. 176–286).

Ковальчук Іван (Київ). Становлення і окремі аспекти діяльності Житомирського міського проводу ОУН(М) в другій половині 1941 року (С. 287–297).

Лаас Наталія (Київ). Історія радянської України в бібліографічних покажчиках англomовних праць другої половини ХХ століття (С. 298–323).

Сухобокова Ольга (Київ). Часопис «Нова Україна» у Празі (1922–1928 рр.): До 90-ї річниці заснування (С. 324–337).

Бажан Олег (Київ). Операція «Захід»: до 75-річчя депортації населення Західної України у віддалені райони СРСР (С. 338–349).

До 200-річчя від дня народження Т.Г. Шевченка

Максимець Ігор (Чернівці). Діяльність С. Смаль-Стоцького у галузі шевченкознавства (С. 350–361).

Ессей, рецензії

Гуржій Олександр (Київ). Наш Володимир Сосюра: «віра в світле майбутнє» (асоціативні нотатки на берегах прочитаного) (С. 362–374).

Зубко Ольга (Вінниця). [Рец. на кн.:] Микола Мушинка. Володимир Гнатюк. Життя та його діяльність в галузі фольклористики, літературознавства та мовознавства / М. Мушинка. — Вид. 2-ге, доп. та переробл. — Тернопіль: Навчальна книга — Богдан, 2012. — 384 с. (С. 375–377).

Даниленко Олександр (Київ). [Рец. на кн.:] Дмитро Розовик, Олеся Розовик. Переселенський рух в Україні: друга половина ХVІ ст. — 1930-ті роки / Монографія. — 2-ге вид., випр. і доп. — Вінниця: Нілан-ЛТД, 2013. — 406 с. (С. 378–380).

ВИПУСК 19
(2014)

Даниленко Віктор (Київ), Лаас Наталія (Київ), Смольницька Мирослава (Київ). Українське суспільство: від пізнього сталінізму до хрущовської «відлиги» (С. 5–19).

Янковська Оксана (Київ). Соціально-побутова сфера життя громадян УРСР як відбиток пріоритетів держави від початку повоєнної відбудови до кінця «відлиги» (С. 20–53).

Бондарчук Петро (Київ). Віруючі в УРСР: громадянська позиція і виконання громадянських обов'язків (середина 1940-х — середина 1980-х рр.) (С. 54–75).

Стельникович Сергій (Київ). Міжнаціональні відносини на території генерального округу «Житомир» (друга половина 1941 — початок 1944 рр.) (С. 76–85).

Швидкий Василь (Київ). Місто vs село: подібне та особливе в деяких асоціальних проявах, настроях в Україні 1940-х — 1960-х рр. (С. 86–113).

Смольницька Мирослава (Київ). Становище української мови в кінці 1950-х рр.: за листами громадян до органів влади (С. 114–130).

Хоменко Наталія (Київ). Листи до владних структур як джерело вивчення молодіжної повсякденності (С. 131–137).

Безлюдна Ірина (Київ). Матеріальне становище дитячих будинків України у реаліях повоєнного часу (друга половина 1940-х — 1950-ті рр.) (С. 138–147).

Киричевський Петро (Київ). Вплив вищої церковної ієрархії та монастирського керівництва на життєдіяльність чернечих громад у 1940-х — 1960-х рр. (С. 148–164).

Бажан Олег (Київ). Входження Кримської області до складу УРСР: освітянський аспект (С. 165–175).

Юсов Святослав (Київ). Українські вчені на XI Міжнародному конгресі історичних наук (Стокгольм, 1960 р.) (С. 176–193).

Журавльов Ярослав (Київ). Право на звернення до органів влади в СРСР та радянській Україні у 1945–1991 рр.: характеристика та регулювання інституту (С. 194–205).

Романюк Іван (Вінниця), Пачос Юлія (Вінниця). Фестивалі української культури в Польщі як елемент мистецької українсько-польської співпраці початку XXI ст. (С. 206–213).

* * *

Кот Сергій (Київ). Участь України у міжнародному культурному співробітництві щодо запобігання незаконному вивезенню культурних цінностей та їх поверненню до країн походження (С. 214–231).

Денисенко Галина (Київ), Денисенко Оксана (Київ). Досвід підготовки «Зводу пам'яток історії та культури» в державах на пострадянському просторі (С. 232–243).

Катаргіна Тетяна (Київ). Теоретичні та методологічні принципи визначення та ідентифікації нерухомих пам'яток української культури за кордоном (С. 244–256).

Ковпаненко Наталя (Київ). Дослідження національної архітектурно-мистецької спадщини у діяльності Історичного товариства Нестора-Літописця (1900-ті рр.) (С. 257–271).

Рудий Григорій (Київ). Київська періодична преса 1917–1918 рр. як джерело з історії Української Центральної Ради (С. 272–284).

Скрипник Петро (Київ). Прижиттєві вшанування М.С. Грушевського (до 1926 року) (С. 285–293).

ВИПУСК 20 (2015)

Методологія: міждисциплінарний вектор

Петішкова Дагмар. Методи дослідження середньовічних текстів у часи цифрових технологій («стара» й «нова» філологія, віртуальне дослідницьке середовище — цифрова бібліотека «Manuscriptorium») (С. 5–12).

Качур Ірина. Проблема і сучасні методи ідентифікації стародрукованих контрафактних видань (С. 13–26).

Швидкий Василь. Начерк до методології вивчення соціальних відхилень (С. 27–43).

Проблеми соціальної і культурної історії

Дорошко Микола. Окупація радянською Росією Наддніпрянської України в 1917–1920 роках. Як це було (С. 44–53).

Кот Сергій. Проблема повернення і реституції культурних цінностей, втрачених унаслідок Другої світової війни, в сучасних українсько-польських міждержавних відносинах (С. 54–63).

Бондарчук Петро. Віруючі УРСР і позацерковна культурна сфера (середина 1940-х — середина 1980-х років) (С. 64–83).

Даниленко Олександр, Янковська Оксана. Зарплата, пенсія, позики та ціни як чинники матеріально-побутового стану трудящих УРСР (II-а пол. 1940-х — сер. 1960-х рр.) (С. 84–97).

Смольницька Мирослава. Материнство як соціальна роль (друга половина 1940-х — перша половина 1960-х рр.) (С. 98–110).

Безлюдна Ірина. Вихованці дитячих будинків у «зовнішньому світі»: труднощі виживання у повоєнний період 1946–1950-ті рр. (за матеріалами документів Центрального державного архіву громадських об'єднань України) (С. 111–117).

Голик Роман. Читання в Галичині: радянський та пострадянський етапи (С. 118–129).

Русначенко Анатолій. Книжки бажані й небажані в УРСР у 1950–1980-ті роки (С. 130–139).

Зубко Надія. Ринок навчальної книги в Україні: тенденції розвитку в роки незалежності (С. 140–158).

Марціняк Наталія. Книжкова торгівля України в умовах перебудови: від кризи до реформи (С. 159–165).

Микитин Тетяна. Книжкові виставки-ярмарки у контексті міжнародного культурного обміну (С. 166–172).

Історико-джерелознавчі студії

Карліна Оксана. Спроба реконструкції фонду бібліотеки Луцького єзуїтського колегіуму (за матеріалами Державного архіву Волинської області) (С. 173–181).

Осташ Любов, Осташ Роман. Реєстр Війська Запорозького 1649 року: варіант лексикографічного опрацювання (С. 182–195).

Мудрий Мар'ян. Джерела до історії Руського собору 1848 року (С. 196–205).

Matwijów Maciej. Sprawy ukraińskie w działalności Zakładu Narodowego im. Ossolińskich w latach 1827–1945 / *Матвійов Мацей.* Українські епізоди в діяльності Національного закладу імені Оссолінських в 1827–1945 роках (С. 206–216).

Кебузинська Ксеня. *Les brouillards galiciens* : галицькі оповідання Захер-Мазоха у французьких перекладах, 1870–1900 (С. 217–228).

Прищепя Олена. Шляхи поширення книги в культурному просторі міст Правобережної України (XIX — початок XX століття) (С. 229–235).

Аркуша Олена. Щоденники Теофіла Грушкевича як джерело до вивчення світогляду української інтелігенції в Галичині кінця XIX — початку XX століття (С. 236–262).

Терлюк Іван. Популярні збірники права австрійської Галичини другої половини XIX — початку XX століття як джерело вивчення правової думки і суспільно-політичних процесів (С. 263–272).

Хома Іван. Невідомі рукописні спогади Осипа Назарука про військово-політичні події в Україні першої половини листопада 1918 року (С. 273–277).

Копонка Марія. Lwowskie wydania na czarnej liście cenzury rosyjskiej w latach 1865–1904 / *Копонка Марія.* Львівські видання в «чорному списку» російської цензури в 1865–1904 роках (С. 278–292).

Wójcik Ewa. Produkcja wydawnicza w wielonarodowym Lwowie — postulaty badawcze / *Вуйцік Ева.* Видавнича продукція в багатонаціональному Львові: дослідницькі постулати (С. 293–307).

Dzieniakowska Jolanta. «Dziennik Urzędowy Kuratorium Okręgu Szkolnego Lwowskiego» (1921–1939) jako źródło do dziejów szkolnictwa międzywojennego Lwowa / *Дзеняковська Йоланта.* «Dziennik Urzędowy Kuratorium Okręgu Szkolnego Lwowskiego» (1921–1939) як джерело до історії шкільництва в міжвоєнному Львові (С. 308–325).

Заболотна Інна. Джерелознавчі студії Івана Крип'якевича (С. 326–338).

Доброчинська Валентина. Спогади Надії Шульгиної-Іщук як джерело до вивчення культурно-освітніх процесів в Україні першої третини ХХ століття (С. 339–346).

Пасічник Володимир. Моріс Равель у Львові (1932): реконструкція події за матеріалами польської та української періодики (С. 347–354).

Лаас Наталія. Із закордонних архівів: невідоме інтерв'ю Юрія Лавріненка (Нью-Йорк, 1951 р.) (С. 355–360).

Чухліб Тарас. «Захалавні» записники з особового фонду Василя Чухліба у ЦДАМЛМ України як джерело до вивчення творчої майстерні письменника (С. 361–371).

Простір історичної пам'яті: дослідження, збереження

Денисенко Галина, Денисенко Олена. Культурна спадщина про Першу світову війну у формуванні історичної пам'яті в сучасній Україні (С. 372–381).

Ковпаненко Наталія. Дослідження історико-художньої спадщини в Україні в 1917–1920-ті роки (С. 382–391).

Скрипник Петро. Роль Михайла Грушевського у заснуванні народного училища ім. С.Ф. Грушевського (С. 392–401).

Катаргіна Тетяна. Внесок митців української діаспори в культурну спадщину за кордоном (С. 402–413).

Інформація про авторів (С. 414–416).

ВИПУСК 21

(2017)

Інформація про «круглий стіл» «Горбачовська “перебудова”: український контекст (до 30-річчя проголошення курсу)» (м. Київ, Інститут історії України НАН України, 21 травня 2015 р.) (С. 5–7).

Смолій Валерій (м. Київ). «Горбачовська “перебудова”: український контекст (до 30-річчя проголошення курсу)» (С. 8–11).

Шаповал Юрій (м. Київ), Якубець Олександр (м. Київ). Остання барикада: Володимир Щербицький під час «перебудови» (С. 12–27).

Мартинів Андрій (м. Київ). «Перебудова» і посткомуністична трансформація країн Центрально-Східної Європи (С. 28–39).

Горенко Олег (м. Київ). Горбачовська «перебудова» в контексті проблеми стилю мислення (С. 40–48).

Смольницька Мирослава (м. Київ). Горбачовська «перебудова» як офіційний шлях до опанування радянськими громадянами приватної діяльності (С. 49–61).

Ковпак Людмила (м. Київ). Соціальні гасла «перебудови»: спроби їх реалізації та уроки для сьогодення (на прикладі житлової проблеми в Україні в другій половині 1980-х — початку 2000-х років) (С. 62–73).

Кузьменко Юлія (м. Ніжин). Зловживання владою працівниками партійно-радянської номенклатури в анонімних листах періоду «перебудови» (С. 74–84).

Латиш Юрій (м. Київ). Антиалкогольна кампанія Михайла Горбачова: причини, здобутки і втрати (С. 85–100).

Булгакова Оксана (м. Київ). «Перебудова» в долі наукової інтелігенції: академік Іван Лукінов (С. 101–109).

Швидкий Василь (м. Київ). Особливості проявлення деяких соціальних девіацій за часів горбачовської «перебудови»: ромський фактор (С. 110–115).

Журавльов Ярослав (м. Київ). Тематика звернень громадян до ЦК КП України періоду «застою»: загальний огляд (за матеріалами Центрального державного архіву громадських об'єднань України) (С. 116–135).

* * *

Бондарчук Петро (м. Київ). Функціонування елементів радянської ідеології як квазірелігійних: сакралізація профанного (С. 136–159).

Кот Сергій (м. Київ). Проблеми повернення культурних цінностей в українсько-російських міждержавних відносинах (1991–2015 років) (С. 160–177).

Скрипник Петро (м. Київ). Михайло Грушевський і Львівський університет (С. 178–186).

Денисенко Галина (м. Київ), Денисенко Олена (м. Київ). Меморіальний простір України у формуванні історичної пам'яті (С. 187–199).

Ковпаненко Наталя (м. Київ). До історії вивчення й збереження історико-художньої спадщини в Україні (середина 1940-х — середина 1960-х років) (С. 200–212).

Катаргіна Тетяна (м. Київ). Зарубіжна історіографія з питань захисту та збереження культурної спадщини (С. 213–228).

Рудий Григорій (м. Київ). Формування інформаційно-пропагандистського потенціалу київської преси 1918–1920 років як чинник становлення більшовицького режиму в Україні (С. 229–242).

Ковальчук Іван (м. Житомир). Акція УПА 12 січня 1945 року в районному центрі Городниця Житомирської області (історіографічний та джерельний аспекти) (С. 243–255).

Лаас Наталя (м. Київ). Із закордонних архівів: невідомі інтерв'ю Григорія Костюка (Німеччина, 1950–1951 роки) (С. 256–289).

Гуржій Олександр (м. Київ). Іван Костянтинівич Білодід (С. 290–301).

* * *

**На пошану кандидата філологічних наук
Галини Петрівни Герасимової
(до 80-річчя від дня народження)**

Біографія (С. 302–304).

Спогади про студентське життя (С. 305–313).

Швидкий Василь (м. Київ). ... і ще кілька слів (спомин на пошану Галини Петрівни Герасимової) (С. 314–321).

Рецензії

Бачинський Дмитро (м. Чернівці). Рецензія на монографію Кіндрачук Надії «За Україну незалежну (роль народного руху у здобутті незалежності України: 1989–1991 рр.)». — Івано-Франківськ: Наір, 2013. — 208 с. (С. 322–325).

**ВИПУСК 22
(2017)**

Даниленко Віктор (м. Київ). Україна напередодні відновлення незалежності: соціальна криза (С. 5–24).

Бондарчук Петро (м. Київ). Релігійне життя населення України (середина 1940 — середина 1980-х років): історіографія проблеми (С. 25–70).

Любарець Андрій (м. Київ). Суверенізація України у дискурсі та політиці пам'яті національно-демократичної опозиції (1990–1991) (С. 71–78).

Довжук Ігор (м. Переяслав-Хмельницький). Літератори Донбасу в період контрольованого лібералізму (С. 79–95).

Рябчикова Фаїна (м. Київ). Музейний фонд України: музеологічний аналіз правової дефініції (С. 96–111).

Маньковська Руслана (м. Київ). Тоталітаризм в суспільній пам'яті: музейні інтерпретації (С. 112–127).

Криворучко Віталій (м. Київ). Суспільно-політичні настрої в Українській РСР у квітні 1968 року через призму зборів партактиву обласних осередків КПУ (С. 128–140).

Подобєд Олена (м. Київ). Загальнонаціональні та сімейно-побутові свята у житті українських переміщених осіб повоєнної Західної Німеччини (С. 141–151).

Скубій Ірина (м. Харків). Матеріальний світ дитинства та дитячі товари в радянському споживанні в 1920–1930-ті роки (С. 152–163).

Сацький Павло (м. Київ). Проблеми в забезпеченні будівництва Південно-Українського і Північно-Кримського каналів (1951–1953 рр.) та Рада Міністрів УРСР і ЦК КП(б)У (С. 164–175).

Безлюдна Ірина (м. Київ). Діти-сироти УРСР: виживання в умовах патронату (1943–1950-ті рр.) (С. 176–186).

Швидкий Василь (м. Київ). Гендер по-шахтарськи (С. 187–203).

Bondarchuk Petro (Kyiv). Influence of the famine of 1946–1947 on the religious life of the ukrainian population (С. 204–209).

Kuleshir Mariia (Kyiv). Apocalyptic discourse in human history: specifics of transformation (С. 210–218).

Gritsuk Valery (Kyiv), Pavlovskaya Svetlana (Kyiv). Ideological work of the soviet military and political management in the territory of Ukraine after the Second world war: historiographic notes (С. 219–227).

До річниці голодомору 1946–1947 рр.

Марочко Василь (м. Київ). Історично-антропологічний дискурс голодомору 1946–1947 рр. (С. 228–243).

Кульчицький Станіслав (м. Київ). Голод 1946–1947 рр. на Донбасі (С. 244–257).

Сергійчук Володимир (м. Київ). Проблема голодомору 1946–1947 років у пропагандистській діяльності ОУН–УПА (С. 258–267).

Киридон Алла (м. Київ). Пам'ять про голод 1946–1947 рр.: модули темпоральності (С. 268–285).

Киридон Петро (м. Полтава). Управлінці Української РСР у політичній системі радянської влади в час голоду (1946–1947 роки) (С. 286–297).

Мартинов Андрій (м. Київ). Голод 1946–1947 рр. як фактор зміни уявлень про СРСР в Європі (С. 298–306).

Шитюк Микола (м. Миколаїв). Внесок науковців Миколаївщини в дослідження голоду 1946–1947 років (С. 307–313).

Нікілев Олександр (м. Дніпро). Голодомори ХХ ст. в Україні: до витоків трагедії (С. 314–323).

До 30-річчя аварії на Чорнобильській АЕС

Барановська Наталія (м. Київ). Внесок України у боротьбу із наслідками Чорнобильської катастрофи (С. 324–341).

Юсов Святослав (м. Київ), Булгакова Оксана (м. Київ). Реакція киян на аварію Чорнобильської АЕС та її наслідки (перший місяць після аварії) (С. 342–358).

Смольницька Мирослава (м. Київ). Чорнобиль в усній спадщині українців (С. 359–379).

Денисенко Галина (Київ), Денисенко Олена (м. Київ). Чорнобильська катастрофа: гуманітарний аспект проблеми (С. 380–393).

Катаргіна Тетяна (м. Київ). Чорнобильська межа. Увічнення подвигу ліквідаторів катастрофи в пам'ятках за кордоном (С. 394–427).

Ковпак Людмила (м. Київ). Екологічні чинники процесів суверенізації в Україні (кінець 1980-х — початок 2000-х років) (С. 428–440).

Науменко Вікторія (м. Харків). Створення архіву усних історій ліквідаторів та потерпілих від аварії на ЧАЕС на базі Чорнобильської історичної майстерні (м. Харків) (С. 441–450).

Хроніка

Хоменко Наталія (м. Київ). «Під „дахом” соцтабірного гуртожитку...»: студентство на теренах Центрально-Східної Європи (1945–1991 рр.) (С. 451–457).

ВИПУСК 23

(2018)

Кульчицький Станіслав (м. Київ). Конституційна реформа Михайла Горбачова (С. 5–20).

Даниленко Віктор (м. Київ). Україна: від «перебудови» до соціальних потрясінь (1985–2018 рр.) (С. 21–38).

Бондарчук Петро (м. Київ). Храмова обрядність в житті населення України (середина 1960-х — середина 1980-х років) (С. 39–74).

Маньковська Руслана (м. Київ). Музеї України в суспільно-політичних процесах 1960-х — 1980-х рр. (С. 75–97).

Смольницька Мирослава (м. Київ), Баршополець Марина (м. Київ). Жінки в радянському громадському просторі наприкінці 1940-х рр. (на прикладі Ровенської обл.) (С. 98–112).

Швидкий Василь (м. Київ). Освоювачі Донбасу: деякі пропозиції до означення соціальної стратифікації основних груп переселенців (кінець 1940-х — середина 1960-х рр.) (С. 113–133).

Подобєд Олена (м. Київ). Наукові знання в епоху ДіПі (С. 134–159).

Ковальчук Іван (м. Житомир). Формування Поліської січі та утворення Олевської республіки у другій половині 1941 року (історичний та ідеологічний аспекти) (С. 160–176).

Довжук Ігор (м. Переяслав-Хмельницький). Митці Донбасу в період контрольованого лібералізму (С. 177–186).

Доценко Віктор (м. Київ). Громадські організації Києва та Київської області у період перебудови 1985–1991 рр. (С. 187–197).

Булгакова Оксана (м. Київ). Матеріально-побутове становище викладачів вишів України (середини 1950-х — перша половина 1960-х рр.) (С. 198–219).

Сацький Павло (м. Київ). Проекти будівництва системи зрошування південних районів УРСР і північних районів Криму у 1947–1950 рр. (С. 220–232).

Денисенко Галина (м. Київ), Денисенко Олена (м. Київ). Культурна спадщина про Українську революцію 1917–1921 рр. у формуванні історичної пам'яті в сучасній Україні (С. 233–247).

Катаргіна Тетяна (м. Київ). Моделі збереження культурної спадщини за кордоном (С. 248–261).

Артимишин Павло (м. Львів). Російсько-грузинський конфлікт 2008 р. у медійному дискурсі України (С. 262–280).

Івасіків Володимир (м. Київ). Просопографія: історіографія, методологія та перспективи дослідження в Україні (С. 281–297).

Романова Олена (м. Київ). Як у Києві Тутанхамона приймали. Виставка «Скарби гробниці Тутанхамона» (м. Київ, 6 січня — 14 березня 1975 р.) (С. 298–318).

Bondarchuk Petro (Kyiv). Jehovah's Witnesses in Soviet Ukraine (mid 1940s — mid 1980s) (С. 319–329).

Bezliudna Iryna (Kyiv). Ukrainian children's homes in the post-war period: material providing and children's living conditions (1945 — first half of 1950's) (С. 330–337).

Chomenko Natalia (Kijów). Studenci ukraińscy wobec “odwilży”: reakcja na XX zjazd KPZR (II 1956) (С. 338–358).

Shulha Taras (Kyiv). The Ukrainian National Democratic Movement and Some Governance Issues in Crimea in the Early 1990s. (С. 359–363).

В'ячеслав Чорновіл: постать на тлі епохи (до 80-річчя від дня народження)

Кульчицький Станіслав (м. Київ). Діяльність В'ячеслава Чорновола у Верховній Раді України (1990–1991 рр.) (С. 364–398).

Деревінський Василь (м. Київ). Державницька діяльність В'ячеслава Чорновола (С. 399–405).

Бажан Олег (м. Київ). В'ячеслав Чорновіл як упорядник позацензурного журналу «Український вісник» (С. 406–415).

Ковпак Людмила (м. Київ). Основні положення передвиборної програми В. Чорновола на виборах президента України (1 грудня 1991 р.) (С. 416–424).

Відкритий архів

Юсов Святослав (м. Київ). Українознавча діяльність американського славіста Кларенса Меннінга (до 125-річчя від дня народження) (С. 425–454).

Лаас Наталія (Брендайс, США). Із закордонних архівів: невідоме інтерв'ю Юрія Бойка-Блохина (Німеччина, 1950–1951 рр.) (С. 455–497).

Хроніка

Швидкий Василь (м. Київ). «Нарешті друже, і ти дожив до цього ювілею!» (До 50-річчя Святослава Юсова) (С. 498–501).

Рецензії

Зубко Надія (м. Львів). Львів видавничий: польський вимір. [Рец. на монографію: Конопка М. Polski rynek wydawniczy Lwowa w dobie autonomii galicyjskiej (1867–1914) / Maria Konopka. — Kraków : Towarzystwo Autorów i Wydawców Prac Naukowych Universitas, 2018. — 440 s. : il. ; 24 cm. — Abstr.: ang. — Bibliogr.: s. 273-302. — ISBN 97883-242-3136-2 : 49,00 zł.] (С. 502–509).

ВИПУСК 24

(2019)

Спеціальний: До 70-річчя від дня народження та 45-річчя науково-педагогічної діяльності професора Віктора Даниленка**Професор Віктор Даниленко: життя і творчість***Krupyna Viktor (Kyiv). Viktor Danylenko's scientific school* (С. 5–11).

* * *

Самойленко Сергій (м. Київ). Ніжинська соціальна еліта XVII–XVIII ст. (С. 12–24).

Дегтярьов Сергій (м. Суми). Види державного нагляду за діяльністю бюрократичного апарату в українських губерніях Російської імперії у першій половині XIX ст. (С. 25–34).

Зайцева Зінаїда (м. Київ). Виставки українського мистецтва у Східній Галичині (кінець XIX — початок XX ст.) (С. 35–47).

Огієнко Олена (м. Житомир). Земська агрономічна допомога селянам Правобережної України (1904–1914 роки) (С. 48–60).

Криворучко Олександр (м. Вінниця). Трансформація ідеї федералізму в статтях Михайла Грушевського періоду Української центральної ради (С. 61–68).

Мельничук Олег (м. Вінниця). Організація санаторно-курортного лікування робітників та службовців в УСРР у 1920-х рр. (С. 69–87).

Стельникович Сергій (м. Житомир). Етнографічна діяльність Никанора Дмитрука (на прикладі вивчення с. Дідковичі) (С. 86–92).

Шарпатий Віктор (м. Київ). Функціональні зміни системи соціального забезпечення в УСРР 1930-х рр. (С. 93–104).

Готра Олена (м. Ірпінь). Життєвий та творчий шлях академіка М. Кащенка (1855–1935 рр.) (С. 105–119).

Юсов Святослав (м. Київ). Започаткування курсів української мови в Колумбійському університеті (1935 р.) (С. 120–137).

Кокін Сергій (м. Київ). Вихід з Великого терору: київський процес 1938 року (С. 136–156).

Ковальчук Іван (м. Житомир). «Смерш проти бандерівців» або боротьба радянських контррозвідників з українськими націоналістами на Житомирщині в 1944 році (С. 157–168).

Романюк Богдан (м. Київ). Особливості функціонування сільських бібліотек України в перші повоєнні десятиріччя (1944–1954 рр.) (С. 169–179).

Романюк Іван (м. Вінниця). Заробітна плата викладачів вищої школи України в другій половині 1940-х — початку 1950-х років (С. 180–186).

Головата Лариса (м. Львів). Творчі середовища української Європейської еміграції другої половини 1940-х років: видавничі концепції і їхнє втілення (С. 187–204).

Потильчак Олександр (м. Київ). Зона відчаю: життя, праця та смерть інтернованих іноземців з ОРБ № 2071 у Полтаві (1945–1946 рр.) (С. 205–217).

Петрова Алла (м. Хмельницький). Особливості окупаційного режиму на Поділлі та стан медичної сфери в 1941–1944 рр. (С. 218–227).

Івасіків Володимир (м. Київ). Питання національної автокефалії та вселенської церкви: бачення о. Гавриїла Костельника (С. 228–240).

Подобєд Олена (м. Київ). Сміх крізь сльози. Епоха ДіПі у рецепціях гумористів і сатириків (С. 241–250).

Ісайкіна Олена (м. Переяслав-Хмельницький). Особливості використання вільного часу населенням міст України в перші повоєнні роки (1945–1955 рр.) (С. 251–259).

Смольницька Мирослава (м. Київ). Вимушені переселенці 1950-х — 1970-х рр.: наслідки будівництва Дніпровського каскаду ГЕС (за споминами постраждалих) (С. 260–273).

Лисак Вікторія (м. Маріуполь). Жінка в умовах сільського способу життя в Україні у 1950–1960-х рр. (С. 274–285).

Бондарчук Петро (м. Київ). Адвентисти сьомого дня в радянській Україні (середина 1940-х — середина 1980-х років) (С. 286–297).

Швидкий Василь (м. Київ). Штрихи до соціально-культурної стратифікації південно-східних територій України (кінець 1950-х — початок 1960-х років) (С. 298–319).

Сацький Павло (м. Київ). Соціально-економічна інтеграція Кримського півострова із Україною у 1945–1954 рр. (С. 320–334).

Лаас Наталія (Брендайс, США). Із закордонних архівів: невідоме інтерв'ю Володимира Державина (Німеччина, 1950–1951 рр.) (С. 335–363).

Сухобокова Ольга (м. Київ). Життєвий шлях та діяльність Мирослава Григорієва (1911–2000 рр.) на європейських та американських теренах (С. 364–377).

Маньковська Руслана (м. Київ). Загальні тенденції розвитку культури України другої половини ХХ ст.: музейний аспект (С. 378–391).

Журавльов Ярослав (м. Київ). Організація роботи загального відділу ЦК КПУ зі зверненнями громадян у роки «застою» (друга половина 1960-х — перша половина 1980-х років) (С. 392–406).

Деревінський Василь (м. Київ). Журнал «Український вісник» як об'єкт кримінального провадження КДБ у 1971–1974 рр. (С. 407–417).

Стяжкіна Олена (м. Київ). Афазія, травма, інструменталізація, нормалізація у наративізації радянського (С. 418–434).

Кононенко Валерій (м. Вінниця). Від автономії до незалежної держави: євреї України у пошуках моделі збереження національної ідентичності (С. 435–448).

Касьянова Марина (м. Вінниця). Еволюція міграційної політики Східної Європи та суспільний вимір проблеми (С. 449–461).

Кравченко Алла (м. Київ). Економічна культура міста: концептуалізація проблеми (С. 462–471).

Кручек Олександр (м. Київ). Туризм як соціокультурний та соціально-економічний феномен сучасного світу (С. 472–477).

Герегова Світлана (м. Чернівці). Постать Костянтина Томашука в культурній пам'яті Чернівців (С. 478–490).

Проخورенко Оксана (м. Київ). Вплив Революції гідності на стан, розвиток та пріоритети громадянського суспільства в Україні (С. 491–503).

Воеводіна Наталя (м. Київ). Унікальність і самотність культурних традицій України та Іспанії (С. 504–514).

Зінько Ірина (м. Вінниця). Рух за автокефалію Української православної церкви: витоки історії та сучасність (С. 515–522).

Коляструк Ольга (м. Вінниця). Декомунізація та проблеми дерадянзації — з позицій повсякденності (С. 523–535).

Телячий Юрій (м. Київ). [Рец. на кн.:] Даниленко В.М. В.І. Вернадський. Простір життя і думки / Віктор Даниленко; НАН України, Ін-т історії України. — Київ: Академперіодика, 2019. — 352 с. (С. 536–541).

Про авторів (С. 542–607).

ВИПУСК 25

(2020)

Stiazhkina Olena (Kyiv). Soviet Russian: translation losses as a weapon of information warfare against Ukraine (2013–2020) (С. 5–42).

Верменич Ярослава (м. Київ). Ментальний простір українського пору-біжного соціуму: стереотипи та пастки міфотворення (С. 43–62).

Телячий Юрій (м. Київ). Українське національно-культурне відродження в 1917–1921 рр.: до проблеми методологічного контексту (С. 63).

Даниленко Віктор (м. Київ). Наймані робітники в соціальній структурі населення України (1960–1980 рр.) (С. 72–85).

Крупина Віктор (м. Київ). Очільники місцевих органів партійної і радянської влади УРСР: соціальна характеристика (1965–1985 рр.) (С. 98–118).

Бажан Олег (м. Київ). Петро Шелест і чехословацька криза 1968 року (С. 98–118).

Бондарчук Петро (м. Київ). П'ятидесятники в радянській Україні (середина 1940-х — середина 1980-х років) (С. 119–147).

Смольницька Мирослава (м. Київ). Краєзнавчий наратив: шляхи доступу та перспективи дослідження сільського соціуму Української РСР 1940-х — 1980-х років (С. 148–164).

Денисенко Галина (м. Київ). Місця пам'яті: проблеми увічнення в сучасній Україні (С. 165–178).

Маньковська Руслана (м. Київ). Музейний концепт у візуальній культурі: теоретичні рефлексії (С. 179–192).

Булгакова Оксана (м. Київ). Формування науково-педагогічних кадрів та їхня кваліфікація в Україні (середина 1950-х — перша половина 1960-х рр.) (С. 193–215).

Швидкий Василь (м. Київ). У затінку «Інтуристу» (дещо про заборонене з 1960-х — 1980-х років) (С. 216–248).

Довжук Ігор (м. Переяслав). Творча інтелігенція Донбасу в період згортання процесів лібералізації (С. 249–260).

Ковпаненко Наталя (м. Київ). Збереження і наукові дослідження архітектурно-мистецької спадщини України в контексті розвитку пам'яткоохоронної справи (друга половина 1960-х — 1980-ті рр.) (С. 261–274).

Катаргіна Тетяна (м. Київ). Пам'ятки, пов'язані з життям та діяльністю українських вчених за кордоном (С. 275–288).

Відкритий архів

Юсов Святослав (м. Київ), Юсов Юрій (Нью-Йорк, США). Громадсько-політичні та соціально-культурні аспекти викладання української мови в Колумбійському університеті в 1935–1938 рр. (С. 289–328).

Рецензії

Ситник Олександр (м. Мелітополь), Гудзь Віктор (м. Мелітополь), Романенко Яна (м. Мелітополь). Найповніша біографія «батька» срібної землі або життєвий подвиг «батька» срібної землі у новій праці його земляків. [Рец. на кн.:] Микола Вегеш, Степан Віднянський. Августин Волошин — «батько карпатоукраїнського народу». — Київ: Парламентське видавництво, 2020. — 472 с. + Іл., ім. пок. (Серія «Політичні портрети») (С. 329–355).

Подобєд Олена (м. Київ). [Рец. на кн.:] Кіндрачук Н. М. Простір українського національного «Я»: 60-ті — 70-ті рр. ХХ ст.: монографія. — Івано-Франківськ: НАІР, 2020. — 502 с. (С. 356–361).

* * *

Васильєва Наталія (м. Київ). Історія України ХХ століття на сторінках збірника «Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика». (Зміст випусків № 1–25 за 1993–2020 роки). (С. 362–413).

ЗМІСТ

<i>Stiazhkina Olena (Kyiv)</i> . Soviet Russian: translation losses as a weapon of information warfare against Ukraine (2013–2020)	5
<i>Верменич Ярослава (м. Київ)</i> . Ментальний простір українського порубіжного соціуму: стереотипи та пастки міфотворення.....	43
<i>Телячий Юрій (м. Київ)</i> . Українське національно-культурне відродження в 1917–1921 рр.: до проблеми методологічного контексту	63
<i>Даниленко Віктор (м. Київ)</i> . Наймані робітники в соціальній структурі населення України (1960–1980 рр.).....	72
<i>Крупина Віктор (м. Київ)</i> . Очільники місцевих органів партійної і радянської влади УРСР: соціальна характеристика (1965–1985 рр.).....	86
<i>Бажан Олег (м. Київ)</i> . Петро Шелест і чехословацька криза 1968 року.....	98
<i>Бондарчук Петро (м. Київ)</i> . П'ятидесятники в радянській Україні (середина 1940-х — середина 1980-х років).....	119
<i>Смольницька Мирослава (м. Київ)</i> . Краєзнавчий наратив: шляхи доступу та перспективи дослідження сільського соціуму Української РСР 1940-х — 1980-х років	148
<i>Денисенко Галина (м. Київ)</i> . Місця пам'яті: проблеми увічнення в сучасній Україні.....	165
<i>Маньковська Руслана (м. Київ)</i> . Музейний концепт у візуальній культурі: теоретичні рефлексії.....	179
<i>Булгакова Оксана (м. Київ)</i> . Формування науково-педагогічних кадрів та їхня кваліфікація в Україні (середина 1950-х — перша половина 1960-х рр.	193
<i>Швидкий Василь (м. Київ)</i> . У затінку «Інтуристу» (дещо про заборонене з 1960-х — 1980-х років).....	216
<i>Довжук Ігор (м. Переяслав)</i> . Творча інтелігенція Донбасу в період згортання процесів лібералізації.....	249
<i>Ковпаненко Наталя (м. Київ)</i> . Збереження і наукові дослідження архітектурно-мистецької спадщини України в контексті розвитку пам'яткоохоронної справи (друга половина 1960-х — 1980-ті рр.)	261
<i>Катаргіна Тетяна (м. Київ)</i> . Пам'ятки, пов'язані з життям та діяльністю українських вчених за кордоном.....	275

Відкритий архів

<i>Юсов Святослав (м. Київ), Юсов Юрій (Нью-Йорк, США)</i> . Громадсько-політичні та соціально-культурні аспекти викладання української мови в Колумбійському університеті в 1935–1938 рр.....	289
--	-----

Рецензії

- Ситник Олександр (м. Мелітополь), Гудзь Віктор (м. Мелітополь), Романенко Яна (м. Мелітополь)*. Найповніша біографія «батька» срібної землі або життєвий подвиг «батька» срібної землі у новій праці його земляків. [Рец. на кн.:] Микола Вегеш, Степан Віднянський. Августин Волошин — «батько карпатоукраїнського народу». — Київ: Парламентське видавництво, 2020. — 472 с. + Іл., ім. пок. (Серія «Політичні портрети») 329
- Подобед Олена (м. Київ)*. [Рец. на кн.:] Кіндрачук Н.М. Простір українського національного «Я»: 60-ті — 70-ті рр. ХХ ст.: монографія. — Івано-Франківськ: НАІР, 2020. — 502 с. 356
- * * *
- Васильєва Наталія (м. Київ)*. Історія України ХХ століття на сторінках збірника «Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика». (Зміст випусків № 1–25 за 1993–2020 роки) 362

Наукове видання

УКРАЇНА ХХ ст.:
КУЛЬТУРА, ІДЕОЛОГІЯ, ПОЛІТИКА

Випуск 25

Комп'ютерний набір — *Васильєва Н.Ф.*
Комп'ютерна верстка — *Зубець Л.А.*

Підписано до друку 17.12.2020 р. Формат 70х108/16.
Ум. друк. арк. 33,8. Обл. вид. арк. 30,15.
Тираж 300. Зам. 27. 2020.

Поліграф. д-ця Ін-ту історії України НАН України
Київ-1, вул. Грушевського, 4.

Свідоцтво
про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру видавців,
виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції
Серія ДК № 5070 від 23.03.2016 р.